

PORAZ

Kontrarevolucionarni pokret
Draže Mihailovića

2

PORAZ

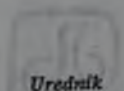
Nikola Milovanović

slovo ljubve

5

slovo ljubve

Biblioteka
DIJAGONALE

Urednik
Dušan Kalić

Nikola Milovanović

PORAZ

SLOVO LJUBVE
BEOGRAD

WILSON & WILSON

FORAS

WILSON & WILSON
NEW YORK

OBJEDINJENIM SNAGAMA PROTIV NOP

Da bi sprečio kolebanje i razdor u ustaničkim redovima u istočnoj Bosni, do čega je došlo usled Mihailovićeve izdaje u Srbiji i prebacivanja četnika u ove krajeve, Vrhovni štab NOPOJ je posle svoga povlačenja iz Srbije i formiranja Prve proleterske brigade odlučio da ovu jedinicu uputi na područje Romanije. Vrhovni štab je računao da će ovim manevrom znatno doprineti ne samo učvršćenju ustaničkih redova, nego i daljem širenju ustanka u ovim krajevima, a posebno u rudarskim basenima za koje se okupator naročito interesovao.

Posle uspešnog prodora Prve proleterske brigade, prve veće partizanske jedinice, na Romaniju se prebacio i Vrhovni štab NOPOJ. Ali, ubrzo zatim počela je druga neprijateljska ofanziva, (15. januar — 5. februar 1942.) čijem je brzom razvoju znatno doprinela i četnička izdaja u istočnoj Bosni. Koristeći se zakašnjenjem italijanskih snaga, Vrhovni štab je još u početku ofanzive uspeo da se sa 4. bataljonom i delovima 2. bataljona Prve proleterske brigade spusti sa ugroženog terena u predeo Foče i 25. januara 1942. godine stigne u Foču, koju je pet dana ranije oslobodio bataljon Durmitorskog partizanskog odreda. Odmah po oslobođenju Foče, ovaj je bataljon oslobodio

i Goražde, dok je Pljevaljski bataljon 27. januara oslobodio Čajniče. Time je, po završetku druge neprijateljske ofanzive, uz oslobođene krajeve Crne Gore i Hercegovine bila stvorena nova, prilično prostrana, oslobođena teritorija, koja je odigrala značajnu ulogu u daljem razvoju ustanka, ne samo u tim krajevima, već u cijeloj Jugoslaviji.

Glavnina Prve proleterske brigade je 27. januara takođe napustila ugroženi teren i, izvlačeći se iz neprijateljskog obruča, posle legendarnog osamnaestčasovnog marša, na temperaturi od minus 32 stepena preko Srednjeg — Semizovca i planine Igmana, spustila se u Trnovo, odakle se posle kraćeg zadržavanja prebacila u Kalinovik i Foču.

Boravak Vrhovnog štaba u Foči, takozvani fočanski period NOR koji traje od 25. januara do 10. maja 1942. godine, obeležen je njegovom velikom aktivnošću, usmerenom naročito na jačanje i učvršćivanje vojnih jedinica i narodnooslobodilačkih odbora kao organa nove revolucionarne vlasti.

Početkom februara formirani su operativni štabovi za istočnu Bosnu, Bosansku Krajinu i Hercegovinu, koji su stavljeni pod komandu Glavnog štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu. Time je ovom štabu znatno olakšano komandovanje. Vrhovni štab je takođe izdao Statut proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada, kojim su bili određeni karakter, zadaci i formacija proleterskih brigada, a 1. marta je u Čajniču formirana i Druga proleterska brigada. Isto tako, upućene su direktive da se u svim pokrajinama stvaraju udarne i omladinske čete i bataljoni i da se postepeno pređe na stvaranje brigada, Glavni štab za Crnu Goru i Operativni štab za Hercegovinu dobili su naređenje da formiraju pozadinske vojne ustanove — komande područja i komande mesta.

Na planu razvijanja i učvršćenja narodnooslobodilačkih odbora, Vrhovni štab je za vreme svog boravka u Foči izdao dva veoma značajna dokumenta: *Zadaci i ustrojstva narodnooslobodilačkih odbora i Objašnjenja i uputstva za rad narodnooslobodilačkih odbora u oslobođenim krajevima*. Oba ova dokumenta, poznata kao Fočanski propisi, sadržala su osnovne principe nove revolucionarne vlasti: odgovornost pred narodom, izbornost, jedinstvo vlasti, samoupravnost, ravnopravnost žena, pravo glasa omladine iznad 18 godina i drugo.

Sve ove mere bile su od ogromnog značaja za dalji razvoj ustanka i borbe u čitavoj Jugoslaviji.

Sve širi razvoj narodnooslobodilačke borbe i stvaranje sve snažnijih žarišta narodnog ustanka, naterali su nemačke okupatore da, zajedno sa svojim italijanskim i ustaškim partnerima, krenu u novu i još zamašniju ofanzivu protiv snaga NOP. U ovoj ofanzivi su javno učestvovali i četnici Draže Mihailovića, i to, po ličnom Mihailovićevom naređenju.

Treća po redu neprijateljska ofanziva počela je već 31. marta 1942. godine, usled preuranjenog i na svoju ruku otpočetog napada ustaša u istočnoj Bosni, mada je nemačka komanda naređenje za početak operacija izdala tek 14. aprila. Ofanziva je trajala sve do 14. juna, a razvijala se na terenima istočne Bosne, Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine.

Poučen iskustvom iz ranijih ofanziva protiv NOP, okupator je došao do zaključka da bi mu u jednom širem poduhvatu protiv partizanskih snaga i četnici Draže Mihailovića mogli da pruže znatno korisniju i efikasniju pomoć nego što su to činili ranije. Ovo utoliko pre što je Mihailović već krajem 1941. i početkom 1942. godine objavio totalni rat partizanima s ciljem da ih, po svaku cenu, uništi. Zbog toga okupator, u okviru priprema za svoju treću ofanzivu protiv NOP, planiranu da bude znatno većeg obima od ranijih, poziva u toku proleća 1942. godine na pregovore za zaključenje međusobnih sporazuma sve četničke komande sa terena na kome je predviđena i planirana ofanziva.

Sporazum o saradnji i zajedničkoj borbi četnika i okupatora protiv partizanskih snaga među prvim je sklopio kapetan Pavle Đurišić, Mihailovićev komandant U Crnoj Gori i Sandžaku. Tekst sporazuma je glasio:

»SAGLASNOST između Glavne Komande Italijanskih Trupa u Crnoj Gori i kapetana Pavla Đurišića Komandanta Crnogorskih Četničkih Nacionalista koji operišu u zoni deljenej Diviziji 'Venecija'.

Nacionalistički odredi kapetana Pavla Đurišića obavezuju se:

1) Da vode borbu protiv komunista i njihovih pristalica,

2) Da drže kontakt sa italijanskim vojnim vlastima tako da njihove akcije budu vršene po uputstvu od ovih zad-

njih. Za one akcije na sjevernoj strani Lijeve Rijeke odgovornosti pripadaju generalu Boninu, komandantu Divizije 'Venecije', za one na jugu imenovanog paralele pripadaju direktno komandantu italijanskih trupa u Crnoj Gori u Podgorici;

3) Da održe red i da garantuju za sigurnost puta u zoni okupiranoj od njihove strane;

4) Da neće nikada okrenuti oružje protiv italijanskih trupa i da ograniče svoju politiku samo na borbu protiv komunizma;

5) Da vrate, kada bude uništen komunizam, ono oružje koje su dale italijanske vlasti, izuzev pušaka koje su potrebne radi održavanja reda.

Sa svoje strane, italijanske vlasti obavezuju se da snabdevaju oružjem i daju određenu pomoć u životnim namirnicama i platama, tako je napravljen sporazum sa bratom Pavlom Đurišićem.¹

Đurišićev primer sledio je i Mihailovićev komandant za drugi deo Crne Gore i južne Hercegovine, pukovnik Bajo Stanišić, sa razlikom što je on pregovore sa italijanskim komandantom vodio posredstvom jedne delegacije, koja je po završenom poslu podnela italijanskom komandantu sledeći izveštaj:

»Mi dole potpisani delegati Crnogorskog Nacionalnog Odbora, određeni za sastanak sa pukovnikom g. Bajom Stanišićem, komandantom Narodne oslobodilačke vojske Crne Gore i Hercegovine, sastali smo se sa imenovanim dana 26. II 1942. godine u 11 sati u njegovom štabu u selu Kujavi, srez Danilovgradski, izvršili poverenu nam misiju, te imamo čast dostaviti

Njegovoj Ekscelenciji

generalu Luidi Mentasti

komandantu operativnih trupa u Crnoj Gori

sljedeće:

Pukovnik g. Stanišić izjavljuje svoju zahvalnost Vašoj Ekselenciji za sve ono što su područne Vam komande do sada učinile za njegov pokret protivu komunizma.

Zahvalan Vam je takođe što ste nama — delegatima — omogućili sastanak sa njime.

Kao vjerni tumači njegovih misli imamo Vam dostaviti sljedeće:

1. Na traženje mojih prijatelja i naroda iz Crne Gore i Hercegovine podigao sam ustanak i stavio se na čelu ustanaka u cilju oslobođenja Crne Gore i Hercegovine od komunističkog terora.

2. Ovu borbu protivu komunizma vodiću sa svojim pristašama bez kompromisa do njihovog konačnog istrebljenja ili našeg uništenja.

3. Da bih mogao sa uspjehom izvršiti ovaj prihvaćeni zadatak, voljan da na sebe uzmem najtežu odgovornost, obraćam se Vašoj Ekselenciji za saradnju, sa uvjerenjem da je i vama u duši da se crnogorski narod oslobodi ovoga zla i bijede, radi čega molim, da mi se iziđe u susret u slijedećem:

a) Moje operativne planove za svaku akciju dostavljam komandantu operativnih trupa u Danilovgradu, pa molim da Vi naredite potčinjenim komandantima potrebnu saradnju.

Napominjem, da je Komandant operativnih trupa u Danilovgradu i dosada u najvećoj meri izlazio mojim željama u susret.

b) Molim da mi se najhitnije stave na raspoloženje slijedeća najpotrebnija materijalna sredstva:

10) (deset) bacača bombi sa potrebnom dotacijom municije;

8) (osam) mitraljeza;

50) (pedeset) puškomitraljeza;

500) (petstotina) pušaka, po mogućstvu bivše Jugoslavije;

— Ukoliko postoji bivših jugoslovenskih uniformi, da mi se stavi na raspoloženje 1.000 (hiljadu) garnitura;

— 1.000 (hiljadu) pari cipela;

— Da se obezbedi ishrana operativnih trupa, prema brojnom stanju koje ću dostaviti svakodnevno;

— Da se stavi na raspoloženje izvjesna količina sanitetskog materijala za ukazivanje prve pomoći;

— Da se podrži pokret majora g. Lošića, kao i drugih eventualno najavljenih — i da se omogući što hitnija veza sa istima.

v) Da se Crnogorskim Nacionalnim odborima u pojedinim mjestima omogućiti i potpomogne akcija u naprijed označenom cilju.

g) Da se u oslobođenim mjestima pritekne u pomoć postradalom stanovništvu u pogledu ishrane.

d) Da se nacionalno i politički ispravni ljudi, koji se nalaze u internaciji hitno vrate, čiji će spisak dostavljati Nacionalni odbori u pojedinim mestima.

Molim Vašu ekselenciju za obostrano — uzajamno — povjerenje i lojalnost. Sa svoje strane dajem svoju časnu

oficirsku riječ da ću u ovom smislu preduzete obaveze do kraja u svemu izvršiti!

Delegati^{1a}

Posle ovoga, 6. marta 1942. godine potpisana su u Podgorici sledeća dva dokumenta:

»ODBOR CRNOGORSKIH NACIONALISTA IZ PODGORICE I DOLINE ZETE sa svoje strane obavezuje se:

1) Da će voditi beskompromisnu borbu protiv komunizma i komunista u Crnoj Gori — tog najvećeg međunarodnog neprijatelja;

2) Da će vođa odreda Crnogorskih Nacionalista iz Podgorice i Doline Zete, pukovnik Bajo J. Stanišić, bilo lično ili preko osoba koje on delegira, biti u stalnom kontaktu sa Glavnom Komandom Italijanskih Trupa u Crnoj Gori za sve sporazume o izvođenju zajedničke akcije u borbi protiv komunizma u Crnoj Gori;

3) Da će iz pokreta potpuno isključiti svaku politiku a jedino ostaje borba protiv komunizma u Crnoj Gori;

4) Italijanske Trupe održavaće red i poredak u varošima, a po selima ovaj zadatak ostavlja se crnogorskim nacionalistima. Što se tiče sigurnosti komunikacionih arterija, sporazumno će se podjeliti zadaci;

5) Crnogorski nacionalisti, bez obzira na konačni ishod rata, neće upotrebiti nikad oružje protiv italijanskih trupa.

Uz uzajamno poštovanje, povjerenje i lojalnost striktno će mo se pridržavati primljenih obaveza.²

»Njegova Ekselencija Guverner primivši k znanju izjavu i odluku od Glavnog odbora Crnogorskih Nacionalista iz Podgorice i Doline Zete, za beskompromisnu borbu protiv komunista i komunizma u Crnoj Gori, sa svoje strane obavezuje se:

1) Da povede beskompromisnu borbu u saradnji sa crnogorskim nacionalistima protiv komunizma. Da Vođa Crnogorskih Nacionalista iz Podgorice i Doline Zete, lično ili preko delegiranih osoba bude u stalnom kontaktu sa Glavnom Komandom italijanskih trupa u Crnoj Gori, u cilju izvođenja zajedničke akcije;

2) Da dađe pomoć u oružju, municiji, namirnicama, obući i odjeći sve u količinama, koje će biti povremeno sporazumevano utvrđene;

3) Da sa svojim trupama i sredstvima učestvuje u akciji sa nacionalističkim odredima iz Podgorice i Doline Zete, a po sporazumu sa Komandantom crnogorskih nacionalističkih odreda;

4) Italijanske trupe održavajuće red i poredak u varoši-
ma, a po selima ovaj zadatak ostavlja se crnogorskim nacio-
nalistima. Što se tiče sigurnosti komunikacionih arterija, spo-
razumno će se podijeliti zadaci.

Uz uzajamno poštovanje, povjerenje i lojalnost, strik-
tno ćemo se pridržavati primljenih obaveza.«³

Radi uspješnijeg komandovanja četničkim snagama
iz Crne Gore, Sandžaka, Hercegovine i Bosne koje su uče-
stvovala u trećoj neprijateljskoj ofanzivi, maja 1942. go-
dine Mihailović se prebacio u Sandžak na planinu Zlatar,
gde je smestio i svoj štab.

Svoj uticaj, komandovanje i koordinaciju između
okupatorskih i četničkih snaga Mihailović je u početku
ofanzive ostvarivao preko svoga načelnika operativnog
odeljenja majora Zaharija Ostojića, kome je poverio iz-
vršenje ovoga zadatka. Pri kraju ofanzive Mihailović je
komandovao i lično.

Međutim, još u toku boravka na Goliji, Mihailovi-
ću je stigla i tražena pomoć od emigrantske vlade i savez-
ničke komande na Srednjem istoku. Oružje, municija, no-
vac i ostala oprema, bačeni iz aviona u toku noći nepre-
cizno, prikupljeni su nekoliko dana. O prikupljanju ove
pošiljke, komandant Javorskog odreda kapetan Branislav
-Brane Petrović je 26. aprila 1942. obavestio Mihailovića:

»Prema usmenom naređenju od 21. om. izvršio sam
pretres terena, na kome je bila skupljena iz aviona sprema
za potrebe vojske i našao sledeće:

1. (6) mitraljeza švarcloze sa priborom i municijom.
2. (10) mitraljeza — (koji su svi u deformisanom sta-
nju i neupotrebljivi).
3. (2) bale šinjela.
4. (2225) malih zlatnika.
6. (244) velikih zlatnika od po 20 dolara, i
7. (1500) novčanica u papiru od po 5 dolara, svega
7.500 dolara.

Izveštaj se završava sa rednim brojem 7.

NAPOMENA: Nađeni mitraljezi nalaze se u deformisa-
nom stanju sem jednoga koji je upotrebljiv, veći broj municije
je isto deformisan.«⁴

U produženju ovog izveštaja major Zaharije Ostoj-
ić »Čika Branko«, koga je Mihailović delegirao da ruko-

vodi operacijama legalizovanih četničkih odreda u Sandžaku, piše:

»Kao što vidite dosta je prikupljeno. Verujemo da ima još i na drugom mestu. Brana je danas otišao ponovo na teren Boža je uspeo da od raznih delova osposobi još tri teška mitraljeza. Tako sam naredio odmah formiranje mitraljeskog voda od 4 t. mitraljeza. Sem toga naredio sam Nikoli (Kala-biću — nap. autora) da formira ukupno 4 voda po 30 ljudi. Svi bi trebali da imaju automatska oružja. Tako ćemo imati jednu jaku udarnu snagu za svaki slučaj. Cvetić će držati Šeremetovac, Česta Vrela i Odvračenicu; Brana, Karaliće i Jankov Kamen a mi od Šanca dovde. Na taj način smo svuda. Pozivam viđenije ljude i razgovaram. Računam za 7—10 dana da će ovi ljudi biti skuvani i odani. Sve plaćamo i svuda se javljamo kao zaštitnici. Nadam se da ćemo ispraviti sve greške kojih je bilo mnogo Branimom nesmotrenošću i netaktičnošću. Za Đurđev-dan mislim da pozovem sreskog načelnika i sve predsednike opština i da ga upotrebimo za jednu jaču propagandu. Za četiri mitraljeza kupićemo 4 konja, jer se inače teško prenose.

Nemci su se vratili juče u Rašku (delovi 717. nemačke divizije — nap. autora). Ja sam ubacio vest da je Golija puna četnika i da se može desiti da napadamo Nemce. Ovo je strašno delovalo i na njih i na naše petokolonaše. Nemci su išli samo putem a u šumu ni koraka. Celu noć su pucali i pitali seljake gde su četnici. Verujem da drugi put neće skoro doći. Za sad ovde nemamo nameru da primamo da bi se malo smirili. Za to vreme primaćemo na drugim stranama (Homolje, Kopaonik, Bosna) i odvući pažnju.

Vezu smo uspostavili sa 'M' (Mirkom Lalatovićem — nap. autora). Javili su da je u prvom slučaju bačeno 5 hiljada zlatnika. Videćemo što se može još izvući... Sa 505⁵ imamo neprekidnu vezu i po svaku cenu traži materijal. Rešili smo da im se nešto pošalje zbog naroda. Inače tamo su upućene dve nemačke i dve italijanske divizije⁶ i verujem da će se povući, kako 505 reče, na Taru i Zvezdu. — Uredili smo vezu sa Ivanjicom. Materijal očekujemo svakog dana.

Ja ću morati sutra ili prekosutra do NV (Nova Varoš — nap. autora), a potom Sj (Sjenica — nap. autora) da uradimo sve tamo. O tom mislim da razgovaram sa svima iz Raške te da jednom stvari pođu pravim putem. Još uvek sam ubeđen da će moći sve da se uredi diplomatski.⁷ Činim sve da se tim putem uradi, a da oni dođu na poklonjenje, jer moramo čuvati Vaš ugled.

Ja bih se vratio ovde za 6/V a tada bi imali pravu sliku šta se može uraditi za Sandžak i Crnu Goru te bi prema tome doneli dalje odluke...

Zadržali smo za potrebe ovde 499 dolara...

P. S. Marko je sa nama (pseudonim Hadsona — nap. autora). Upoznao sam ga načelno sa našim radom. On je sad veliki prijatelj i priznao je svoje greške...¹

Samo dva dana kasnije, 28. aprila, Mihailović je uputio telegram predsedniku jugoslovenske emigrantske vlade u kome kaže:

»Nedić je lično potpisao naredbu za napad na Goliju radi rasturanja pobunjeničkih četa. Napad će izvesti Nemci, Ljotićevci i Nedićeve trupe sa četiri strane. Napad će voditi nemački potpukovnik Frike. Povučićemo se i javiti se docnije. Molim bacite pamflete u okrugu Raška, Ivanjica, Čačak napadajući izdajnički rad Nedića i bombardujte Goliju i Novi Pazar sledećih noći.«²

Bila je to akcija nemačkih okupatora pod šifrom »Forstat«, koja je imala za cilj da se na kraju ofanzive protiv partizanskih odreda likvidira i Mihailovićev štab. Akciju je, od 15. maja do 3. juna 1942, bez uspeha izvodila 7. četa za specijalnu namenu 800. puka »Brandenburg« pod komandom kapetana Milera. Uporedo sa tom akcijom, delovi nemačke 704, 714. i 717. pešadijske divizije su izveli i nekoliko manjih akcija protiv četnika u rejonu Požege, Užica, Bajine Bašte, Ivanjice, Čačka, Gornjeg Milanovca i na teritoriji istočne Srbije.

Očigledno, Mihailović je o ovoj akciji bio na vreme obavešten i sa Golije se prebacio na teren Dragačeva, gde se zadržao kraće vreme, a zatim se sa svojom pratnjom uputio na planinu Zlatar.

O dolasku na Zlatar, Mihailović je u toku istražnog postupka maja 1946. godine, pored ostalog izjavio:

»Bio sam u okolini Dragačeva, a 21. maja stigao sam na Zlatar kod Nove Varoši.

Došao sam sa tri čoveka: moj kurir Janko Janković iz Dragačeva, kuriri Đokić i Blagoje Kovač iz Hercegovine. Imali smo jednu radio-stanicu.

Islednik: Gde je tada bio Ostojić, Lalatović i Hadson?

Draž: Baš toga dana kada sam ja došao i oni su došli i sastali smo se na Zlataru. Ja sam došao noću, a oni su došli izjutra. Sastanak na tom mestu smo ugovorili u toku maja putem radio-veze. Ja sam Ostojića bio poslao da vodi pregovore sa Hasanom Zvizdićem, muslimanskim prvakom iz Sjenice, po mobilizaciji Muslimana za moje odrede. Pisao sam pismo Hasanu Zvizdiću on je primio i bio voljan da dođe, ali kako je došao do novaca koje su meni Englezi spustili, to se plašio sastanka i izbegavao sastanak s nama.

Ljudstvo koje je bilo oko radio-stanice sa Mirkom Latovićem, dobilo je naređenje da krene za Goliju. Moja grupa sa Božom Perovićem brojala je oko 15 ljudi. Kalabić je imao verovatno do 50 ljudi, tako da nas je svega na Zlataru bilo oko 70.

Majora Bačevića našao sam na Zlataru. On je imao oko 1.500 četnika, Bosanaca. Dobio je zadatak da organizuje četnički pokret u Hercegovini, a već sam znao da se tamo nalazi pop Perišić. Znao sam za popa Perišića po pričanju Laze Trklje koji je dolazio kod mene iz Hercegovine, a pop Perišić je jednomišljenik Laze Trklje. Bačevića sam odredio za komandanta Hercegovine.¹⁰

O učešću Mihailovića i njegovih četničkih formacija, rame uz rame sa okupatorom, u borbi protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta u trećoj neprijateljskoj ofanzivi, govori nam niz dokumenata.

Tako, u jeku borbi protiv partizanskih odreda u Bosni, Sandžaku, Hercegovini i Crnoj Gori, Mihailović šalje Pavlu Đurišiću 18. aprila 1942, sledeću poruku:

»Čuo sam za vaš rad. Veoma sam srećan što tako junački. Cilj mi je da vas što pre pomognem. Uslov za ovo su sigurne veze. Šaljem vam preko Lazarevića (Ljuba, pripadnik Zemljoradničke stranke u Crnoj Gori — nap. autora) radio-stanicu sa karakteristikama i uputom za rad... Ako se veza uspostavi moći ću vam odmah avionom javiti — baciti sve potrebno naoružanje i ostalo za rad, zato nadite i obezbedite potrebne terene za prijem materijala koji će se baciti padobranom.

Nadam se da ću vam uskoro uputiti jednog mog oficira za rešenje svih potrebnih pitanja u vezi akcije u Crnoj Gori. Važno je da ostanete u nacionalnoj liniji potpuno kao i do sada. Komuniste čistite gde možete... Važno je da nam bude obezbeđeno desno krilo Mojkovac—Kolašin. Pripremamo vam uputiti jednu pomoć pravcem Brodarevo—Barica. Prvi cilj akcije u Crnoj Gori: osloboditi od komunista i sigurno obezbediti prostoriju Šavnik—Sinjajevina i sredstva za našu vojsku u Crnoj Gori.

Prema ovome podesite vaš sadašnji rad. Pozdrav general Mihailović.¹¹

Još pre dolaska na planinu Zlatar, Petar Bačović, koga je Nedić sa položaja šefa kabineta kvislinškog ministra unutrašnjih poslova Milana Aćimovića, poslao u Bosnu u pomoć Đangiću, uspostavio je vezu sa Mihailovićem i 6. maja 1942. godine uputio mu izveštaj u kome, pored ostalog, kaže:

»Po dolasku partizana u Bosnu u toku meseca marta o. g. Operativni štab pod komandom majora Dangića morao se prebaciti kod Bajine Bašte sa vrlo malim brojem četnika. Partizani su uspeali da svojom veštom akcijom pridobiju u početku ne samo jedan deo četnika, već i seljaka Srba...

Prema mišljenju Operativnog štaba trebalo je izvršiti koncentraciju svih četničkih snaga i napasti partizane, koji su se u velikom broju nalazili na teritoriji Rogatičkog četničkog odreda. Ovaj napad poverio mi je Operativni štab s tim da izradim zapovest i napadnem partizane tj. 1 i 2. proletersku brigadu. Zapovest je izrađena u štabu odreda u Bos. Jagodini. Naše snage kretale su se u dve kolone. Desna kolona se kretala preko St. Broda — Borika — Pešurića — Duba — Ustiprače, pod komandom poručnika Vidačića Milorada, k-ta 2 udarnog odreda. Leva kolona kretala se preko Gor. Lijeske — Štavnja — Klisure — Hadrovića — Duba — Ustiprače pod komandom kapetana I. kl. Marjanovića Bogdana, koji je u to vreme bio K-t Rogatičkog četničkog odreda. Kapetan Marjanović nije izvršio zapovest, već je ostao u Višegradu pod zaštitom talijanskih trupa sa kojima je odavno sarađivao. Ljudstvo koje je prešlo preko Lijeske odreklo mu je poslušnost i izvršilo svoj zadatak.

8. aprila o. g. grupisani četnički odredi sukobili su se sa partizanima na planini Šaran kod Duba. — Partizanske snage i ako u jačem broju bile su razbijene i u neredu povukle se preko Ustiprače. Na obe strane bilo je gubitaka. Zarobljeno je 36 partizana, većinom Srbijanaca.¹²

Na Dubu nas je zatekla vest da nam iza leđa dolazi nemačka kaznena ekspedicija, koja ima za zadatak da likvidira četničku akciju u Bosni i preda ustašama vlast. Ova bezizlazna situacija primorala nas je da na St. Brodu obezbedimo i omogućimo prelaz srpskog roblja s ovu stranu Drine, koji je bežao panično od ustaša i muslimana.

Nastupanje ustaša pod zaštitom Nemaca pustošilo je sve što je srpsko. Selo Kusače i Jelovac kod Han-Pjeska uništeno je, a srpski živalj poklan. Selo Sjeversko takođe sve popaljeno. U ovom selu ubijeno je 75 žena i dece. Pre nego što su ih pobili, svu odraslu žensku decu silovali su u prisustvu svojih roditelja, a potom pobili. Očevdac ovog groznog zločina Pavelićevih ustaša bila je Vojka Šuka, devojka od 20 god. koja je pobegla da bi sačuvala svoju čast i ranjena je na dva mesta. Prilikom tog zločina ustaše su pekle Vidojević Miloša iz Sokolovića koji je u poslednjem momentu uspeo da unakažen pobegne i leži danas u bolnici u Užicama.

Ovo je samo nekoliko detalja o zločinima krvoloka Pavelića i njegove bande.

Pod borbom sa ustašama uspele smo da preko St. Broda prebacimo oko 7.000 srpskog življa iz Bosne, golih, bosih i bez ikakvih sredstava za život.

U tom vremenu uhapšen je i major Dangić. Operativni štab prema novo stvorenoj situaciji postavio me je za K-ta Rogatičkog, Višegradskog i Glasinačkog odreda. Četnici koji se nisu mogli prebaciti preko Drine po mom naređenju sklonili su se u bosanske šume. Od prilike njihovo brojno stanje iznosi oko 2.000 ljudi.

Četnici koji su se prebacili s ovu stranu Drine zauzimaju položaj pod mojom komandom Belo brdo — Bos. J. godina — Banja — Str. Brod — Rog. — Zemljice — Derventa, u jačini 700—800 ljudi. Momentalna situacija zahteva da ostanemo na ovom delu, jer prema tačnim informacijama Nemci se povlače za par dana. Povlačenjem Nemaca predstoji nova borba u Bosni.

Nemam reči, a niti mi je moguće prikazati bednu sliku i tragediju prelaza Srba preko Drine. Bilo je slučajeva da je malo dete umiralo na ovoj strani Drine bez roditelja, a njegovi roditelji pred ustaškim mitraljezima za navek su iščezavali. Po blatnjavim putevima deca mala i nejakta ostajala su na putu, prepuštena samima sebi bez ikakve zaštite.

Moram se povratiti na slučaj kapetana Marjanovića. Operativni štab naredio mi je da ga uhapsim i sprovedem. To nisam mogao uraditi zato što je sa talijanskim oficirima otišao navodno u pravcu Sandžaka. Postoji sumnja da su po njegovom nagovoru Talijani uhapsili p. poručnika Ratka Vukovića i njegovog pratioca, koga su streljali u Višegradu. Vuković je živio u hrđavim odnosima sa Marjanovićem.

Poručnik Vidačić koji je bio na pregovorima i doveden u Višegrad na traženje kap. Marjanovića bio je uhapšen od strane Talijana. Na moju intervenciju pušten je, jer sam predočio pukovniku Pici-u da će 2 udarni odred, čiji je k-t Vidačić napasti Talijane i da ne bi došlo do sukoba pod tim pritiskom Vidačić je pušten. Da ova intervencija nije bila odmah, Vidačić bi snašla sudbina pok. Vukovića.

Operativni štab izvestio me i ovlastio me da sve zaključke bez njihovog daljeg odobrenja mogu prema svojoj uvidavnosti donositi. Hapšenje Dangića nalaže potrebu izvršiti brzu organizaciju Bosanskih četnika.

Današnja naša situacija vrlo je teška. Četnici su rešili boriti se do kraja, protiv svakoga ko je neprijatelj srpstva.

Mislim da je borba bosanskih četnika najteža. Borba se mora voditi sa ustašama i partizanima. Nemci i Italijani nastoje i nastoje da po svaku cenu likvidiraju akciju bosanskih četnika.

Prema mom naređenju kap. Bajo Nikić, koji je k-t Limskog oteka, povukao se sa svojim četnicima u Novu Varoš. Sa njime je isto tako došao i kapetan Bojović (Nikola — nap. autora) sa svoja 34 četnika.

Kuriri koji su poslali iz Nove Varoši zatekli su me u Žljebu, na teritoriji Višegradskog sreza i saopštili mi da nalaze potreba da pošaljem 300—350 četnika, radi akcije koja se predviđala u ovim krajevima, a da ja sa poručnikom Vidačićem što pre dođem u Novu Varoš. Preko planina uspeći smo da dođemo i momentano se nalazimo ovde.

Profesor Trklja izvestio me da ću dobiti nove instrukcije za dalji rad...

Samo nekoliko dana posle sastanka sa Mihailovićem i odlaska sa Zlatara, Bačović mu je krajem maja, uputio nov izveštaj u kome piše:

»Čast mi je, Gospodine ministre, podneti sledeći izveštaj:

Odred koji stoji pod mojom komandom, čim je stigao u Prijepolje, stavljen je odmah u pokret radi ovlađivanja položajima Kamena Gora, Kovren, Pavino Polje i hvatanja veza sa odredom majora Glišića. U sastavu tog odreda u ovim operacijama nalaze se manji odredi kapetana Ignjatovića, u jačini 80 ljudi, i kapetana Bojovića u jačini 40 ljudi. Operacije teku vrlo povoljno i partizanski odredi su u punom povlačenju i bekstvu. Ja se nadam da će odredi koji stoje pod mojom komandom i komandom majora Glišića za dva-tri dana ovladati celim sektorom s desne strane reke Tare, između Pljevalja i Bijelog Polja.

Četnički odredi kapetana Pavla Đurišića već petnaest dana imali su teške i krvave borbe sa partizanima na položajima oko Mojkovca i oko Kolašina. Ta borba je potpuno uspešno završena i kapetan Đurišić nalazi se sad u gonjenju razbijenih partizana u pravcu Šavnika i Žabljaka. Po poslednjim obaveštenjima on je Šavnik već i zauzeo. U najkritičnijoj fazi borbe kapetana Đurišića sa partizanskim trupama oko naznačenih položaja stigli su srbijanski četnički odredi koji su u mnogome spasili situaciju i podigli moral. Uopšte dolazak četničkih odreda sa desne na levu obalu Lima kod ovamošnjeg našeg sveta smatra se vrlo krupnim događajem i rušenjem svih pregrada između dve srpske pokrajine.

Po obaveštenjima koje sam dobio od pouzdanih ljudi, stvari sa formiranjem četničkih odreda na ovoj strani stoje ovako:

Kapetan Pavle Đurišić raspolaže sad sa 2.000 stalnih četnika i dva puta toliko rezervnih trupa. Njegovi stalni četnici dobro su naoružani i dobro snabdeveni. Pored velikog

broja automatskog oružja imaju veći broj bacača i četiri brdska topa. Naoružanje je Đurišić dobio od italijanskih vojnih vlasti. Pored naoružanja njegovi stalni četnički odredi dobijaju od talijanskih vlasti hranu u naturi i stalnu novčanu nagradu. O uslovima pod kojim je kapetan Đurišić dobio sve ovo od italijanskih vojnih vlasti, ne mogu ništa pozitivno reći. Smatram da bi trebalo, Gospodine Ministru, i radi njega i radi uređenja svih drugih pitanja na teritoriji Crne Gore i Sandžaka, da što pre uputite ovamo majora Ostojića da se ispita situacija i dođe u dodir s ljudima. Smatram za dužnost da napomenem, da su major Glišić i Ignjatović tražili od kapetana Đurišića da ovaj dadne pismenu izjavu o stavljanju svojih odreda pod komandu generala Nedića, a da je Đurišić odbio da to učini.

Inače koliko sam mogao za ovo vreme da se obavestim, prilike i uslovi za našu akciju više su nego povoljni.«¹⁴

U izveštaju četničkog vojvode Boška Agroma, od 5. maja 1942. godine o zajedničkim borbama četnika i Italijana protiv partizanskih odreda u Crnoj Gori, upućenom Baji Stanišiću, pored ostalog stoji i ovo:

»Komandantu narodne vojske Crne Gore i Hercegovine.

Na osnovu Vašeg usmenog naređenja od danas, podnosim sledeći izveštaj o zauzeću brda 'Uzdomira' u sledećim: Prema Vašem usmenom naređenju od 4. maja t. g. danas u 4.30 časova javio sam se sa mojim odredom, jačine 135 četnika podeljenih na 4 četničke čete, komandantu operativnih italijanskih trupa Nikšić — Kočane — Uzdomir — Morka njiva. Od pomenutog Komandanta dobio sam naređenje da sa četnicima obezbedim desno krilo Italijanskih grupa koje su operisale protiv Uzdomira.

Pošto je komandant italijanskih operativnih trupa kategorički zahtevao da ja ostanem sa njima do završetka operacije, to sam komandu povjerio komandantu Nikšićkog četničkog bataljona.

U 4,45 časova otpočela je artiljerijska priprema za izvršenje napada. Italijanska artiljerija gađala je savršeno precizno vrh i padine Uzdomira u vremenu od pola časa. Uporedo sa artiljerijom dejstvovali su i bacači. U 5.15 časova otpočeo je pešadijski napad italijanske vojske i četnika. Pravac napada označen je na priloženoj skici.

Podilaženje podnožju Uzdomira — prva faza borbe — proteklo je u slabom pripucavanju između naših grupa i partizana. Kada su naše trupe (italijanske i četničke) došle u sredinu južne padine Uzdomira, komunisti su otvorili jaku pušчанu i mitraljesku paljbu...

«Šada u 19 časova drže se položaji naznačeni u priloženoj skici.»¹⁵

Da bi što efikasnije uticao na tok četničkih operacija, Draža Mihailović se 1. juna 1942. godine prebacio sa svojim štabom na teren Crne Gore i preuzeo lično komandu nad četničkim odredima.

O prebacivanju svoga štaba u Crnu Goru Mihailović je, tokom istražnog postupka 1946. godine, pored ostalog, izjavio:

»Islednik: Pri dolasku sa Zlatibora u Crnu Goru, maja 1942. godine, ko je bio u vašoj pratnji i kojim ste putem stigli u Šahoviće?

Draža: Prebacio sam se na Limu između Prijepolja i Bistrice i levom obalom uz Lim izbio između Kamene gore i Komarana, pa onda pravo do Šahovića. Sa mnom je bio Boža Petrović i oko 15 pratilaca.

Islednik: Kako je putovao ostali deo štaba?

Draža: Ostojić, Hadson, Kalabić, Pevec i ostalo ljudstvo prevozili su se automobilom uz pomoć Vučka Ignjatovića čije je sedište bilo u Novoj Varoši, putem od Prijepolja do Šahovića. Svi su imali lažne legitimacije.

Islednik: Je li Ignjatović znao koga prebacuje i da li je poznao Ostojića, Hadsona i druge?

Draža: Znao je.

Islednik: Imamo obaveštenje da su to bili italijanski automobili. Drugi nisu mogli ni biti, jer se u Novu Varoš moglo doći samo iz Bistrice, a u Priboju i u Prijepolju bili su italijanski garnizoni?

Draža: Postoji put za Užice preko Rožanstva za Novu Varoš i Vučko je tim putem preveo automobile. Činjenica je da je prebacujući deo moga štaba morao proći kroz italijanske garnizone u Prijepolju i Bijelom Polju.

Islednik: Ko je držao Užice i komunikaciju Užice — Nova Varoš kada je Vučko došao u Novu Varoš?

Draža: Užice su držali Nemci. Ja mislim niko nije obezbeđivao komunikacije.»¹⁶

A kakva je situacija bila u Sandžaku, u vreme Mihailovićevog prebacivanja u Crnu Goru, vidi se iz izveštaja što ga je 4. juna 1942. majoru Ostojiću uputio kapetan Rudolf Perhinek, koji je do dolaska Ostojića rukovodio četničkim jedinicama u borbama protiv partizana u Sandžaku:

»Izvestio sam već da je major Glišić otišao za Novu Varoš i da je Novovaroške trupe povukao sa položaja.¹⁷ Najgore je što trupe koje su ostale na položaju nisu obavestene o tom povlačenju Srbijanaca i što nije izvršeno objedinjenje komandovanja. Pošao je ceo Stab. Pošto sam se baš u to vreme našao ovde, a trupe su počele da se osipaju sa položaja, ja sam inicijativno primio na sebe ulogu vođenja operacija na desnoj obali Tare do povratka Glišićevog.¹⁸

Naredio sam: 1. majoru Bačoviću da primi pod k-du sve trupe koje su još ostale na položaju a to su: aktivni bjelepoljski bataljon (Kasalović Zdravko), odred Bojovića, odred majora Bačovića, rezervni Bjelopoljski, novoformirani Šahovički i da sa svim svim ovim trupama produži aktivno dejstvo u pravcu Huma.

2) Da vojvoda Irić¹⁹ (za koga sam saznao da se sa Plevaljskim odredom nalazi u oblasti s. Bukovice) izvrši napad pravcem s. Celebić — Hum, čime bi se pojavio u pozadini komunističkih snaga na desnoj obali Tare²⁰ i produženjem ka Humu otecao i one koje bi htele da se izvuku preko Šćepan-Polja.

Od majora Bačovića dobio sam izveštaj da je primećeno nagomilavanje nekih kom. snaga kod G. i D. Meštrovca a ovo verovatno da bi obrazovali zaštitnicu za svoje delove koje (sa magacinima) pokušavaju (zbog Pavlovog pritiska) da izvuku preko Šćepan-Polja.²¹

3) Top sa poruč. Lahovićem naredio sam da se vrati na položaj i uđe u sastav batalj. majora Kasalovića mada mu je Glišić naredio da stalno bude u sastavu odreda Kalajitovog koji se vraća za N. Varoš (svakako zato da i ovo pođe put Srbije).

4) Odredu Kalajita i Lukačevića naredio sam da se zadrže u s. Kosanici sa napomenom da će zato dobiti od tebe naređenje. Trupe Lukačevića su se razvukle napr.: kap. Obradović koji je sa bataljonom bio pod njegovom komandom, napustio je bez naređenja položaj i povukao sobom još jedan Lukačevićev bataljon koji je privremeno (dok je Lukačević bio u Višnjici) stavljen bio pod njegovu k-du. Prilažem prepis Bačovićevog izveštaja o tome a original upućujem Pavlu za preki sud. Kapetan Ćira Dimitrijević pošao je sa Sjeničkim bataljonom ka Kovrenu (po prvobit. Glišićevom naređenju). Kuriri su pošli da ga vrate.

Sam Lukačević sa 30 ljudi došao je u Kosanici posle pretresanja terena i čini sve da svoje trupe prikupi.

Potrebno je da se zato izda naređenje da se sve te trupe (iz sastava Lukačevićevog odreda) vrate otuda u Kosanicu.

5) Naredio sam poruč. Vojinoviću (iz Prencana) hitno formiranje novog odreda od ljudstva iz prencanske i kosa- ničke opštine. Smatram da bi najpovoljnije rešenje za ovaj kraj bilo da Lukačević ostane kao k-t trupa plevalskog sre- za, jer ga je ljudstvo za ovo kratko vreme zavoljelo, o čemu će Pavle biti obavešten.

6) Od Italijana sam tražio da upute na položaj jednu svoju kolonu sa dosta artilerije (do majora Bačovića) i da iz vazduha tuku Mešterovac i Šćepan-Polje, na šta je odgovoreno da u načelu pristaju.

Hitno naredite slanje potrebnih namirnica i municije za sve trupe na d. obali Tare za br. stanje oko 1.800 ljudi. Mogućnost ovako hitnog dotura jedino je stvorena ako kamion proguraju preko Plevlja, a ovo samo u slučaju da je razrušeni put iza Vrulje opravljen (a mora se opraviti) ili do Vrulje pa odavde tovarnom stokom na Kosanicu i dalje. Pokušaćemo snabdevanje tih trupa iz Plevlja, zašto se upuću- je Lukačević u Plevlje.

Najbolnije pitanje je besprimerna pljačka koja je iz- vršena među ovim narodom. Ne može se ničim opisati, a što je najžalosnije to je želja i pojedinih k-danata da od ovdaš- njeg naroda izvuku oružje, stoku, konje, vunu, hranu, pokri- vače, krevete i sve što se može. Pojedini odredi imaju uza se čitave marvene depo-e. Primeri: jednom četniku meštaninu (Vukomanu Vukoviću iz Glibača) oduzeto je 450 kg. vune, Kalajitov odred (svega 350 ljudi) zaklao je samo jedne večeri 90 brava.

Molim te, učini sve da se spreči odnošenje cele ove pljačke za Srbiju, da se narodu sve to vrati i povrati mu ve- ra u našu organizaciju.

O situaciji kod Pavla nikakvih novih vesti.

Glišića očekujem večeras u N. Varoši.

Prilažem Bačovićevo pismo i šifrovani izveštaj, kao i Jelovčev izveštaj.²²

Posle proučene situacije, major Ostojić je 6. juna uputio dva naređenja za izvođenje završnih akcija protiv partizanskih jedinica u Sandžaku i na području Pive. U naređenju izdatom majoru Bačoviću piše:

»Primio sam Vaše pismo i upoznat sam sa situacijom u Sandžaku zaključno sa 4/VI-42.

Potpuno vas razumem i znam šta ste sve morali da u toku ove akcije gledate i trpите.

Moram nažalost da konstatujem da ovi 'legalni'²³ više slušaju Beograd nego nas. Zato se dešavaju ove užasne voj- ničke greške, kao: nedovršenje operacija, napuštanje položa- ja, ne obaveštavanje drugih, odlazak u N V (Nova Varoš),

pljačke itd. Nemam dovoljno reči da ovo osudim, ali nisam u stanju ni da javno reagiram. Ali budite ubeđeni da ja sve pamtim i beležim i da će doći vreme polaganja računa.

Pošto moramo gledati realno, to ćemo učiniti ovako:

1) Vi ćete biti K-t svih snaga koje će dalje voditi akciju do njenog završetka u Sandžaku, a kap. Perhinek će biti vaš načelnik štaba u tom periodu. Glišić se više u akciju neće ni mešati.

Pod vašu komandu biće Vaši ljudi, Kasalovićevi, Bojovićevi i Lukačevići, a ako se bude hteo priključiti Vama i Kalaitović.

Bilo bi dobro da se rad produži što pre, ali u svakom slučaju ne dok ne prikupite dovoljno ljudi da možete uspešno završiti rad.

Preko Perhineka prikupite što više ljudi rez. poruč. Vojinovića, koji izgleda odlično radi, a sem toga naredio sam da Vam se upute što pre i Vaši ljudi, koji su još uvek u N.V. Njih je bolje uputiti kraćim pravcem od Prijepolja — preko Jabuke — pravo kod Vas, da se ne gubi u vremenu prebacivanjem preko Šahovića.

Od Italijana treba tražiti samo oružje, municiju i hranu, a ne i trupe, kako bi bili slobodni u radu. Za vezu sa njima ne upotrebljavati ni Bojovića, ni Lukačevića, niti ma kog od potčinjenih Vam oficira, već najbolje neko pogodno lice iz civila koje pripada Pavlu (Đurišiću — prim. autora). Ovo udesite sa Perhinekom.

2) Ako se može iskoristiti vojvoda Irić za zatvaranje pravca od Ščepan Polja — ka Hercegovini, kako je to pokušao Perhinek, bilo bi vrlo korisno. Poradite u ovom pravcu.

Pri akciji čišćenja mora se zahvatiti cela zona između Čehotine i Tare. Izgleda mi po karti da bi bilo zgodno da Vaša jača kolona ide pravcem: Ljubišnja — Konjsko Polje — V. Ravan — Hum.

Vaš rad je vrlo značajan po uspeh Pavlove akcije od Durmitora ka Ščepan Polju, jer je manevarski i mnogo će olakšati Pavlov rad. Komunistima se ne sme dozvoliti prebacivanje na desnu obalu Tare, ako bi to pokušali zato prema mestima na kojima bi se mogao izvršiti prelaz, treba od međutana odmah organizovati mesne odrede za zatvaranje ovih pravaca, kojih nema mnogo.

Ako bi se uslopo da se zatvori prolaz u Herc. kod Vaših snaga, pre nego Pavle izbije u Crkvicu, to bi komunistima oko Donje Crkvice pretstojalo potpuno uništenje. U ovom pravcu trebalo bi ostvariti sa Pavlom vezu putem kurira i svetlosnih signala. Perhinek neka po ovome preduzme potrebno pre nego što dođe na položaj.

Bojović, koga traži Pavle za sreskog k-ta za Žabljak, neka ostane sa Vama do završetka akcije, a potom pređe za

žabljak. U pogledu oslobođenja komunista mora biti objektiv, jer se ne smeju činiti greške na štetu opšte stvari, a on bar zna da komunisti nisu tako sentimentalni prema njegovoj porodici.

Nastojacu preko Vučka Ignjatovića i Glišića da Vam pomognu u pogledu snabdevanja, ali Vi preduzmite sve kao da od njih nećete dobiti ništa.

Nemojte dozvoliti da Vam usled mešanja Italijana ili drugih propadne akcija i nekako ne napuštajte trupe. Neka Vam greške iz bliske prošlosti budu nauka.

Saopštite potrebno ... a izveštaje šalјite što češće preko Kosanića na Maniću u Šahovićima.²⁴

Drugo naređenje upućeno je Pavlu Đurišiću i ono glasi:

»Bio sam vam uputio Rudolfa i Kuklića (Mirka — nap. autora) sa pismom, a trebali su da stignu do puk. g-na Stanišića Baje. Zbog iznenadnog napuštanja akcije Glišićeve, zbog N. V. (Nove Varoši — nap. autora) situacija se izmenila na desnoj obali Tare. Da bi se komunisti tukli i akcija završila, odredio sam majora g. Bačovića za k-ta, a Perhineka za nač. štaba da rukovode operacijama na desnoj obali Tare do završetka. Šalјem Vam Kuklića koji će Vam sve uručiti i izložiti. Naredio sam Bačoviću i Perhineku da se sporazumeju u pogledu rada sa Vama i da se postaraju da izbiju na teren pred nego vi na Donje Crkvice. Ako se u ovome uspe, onda bi komunisti bili potpuno opkoljeni i tučeni. Puk. Bajo Stanišić treba da dejstvuje levom obalom Pive ka Gackom i spreči odlazak komunista u Hercegovinu a takođe da se izbegne dolazak Italijana na Sinjajevinu, što je vrlo važno za naš budući rad. Vi gledajte da posednete stalnim garnizonom Šavnik i Žablјak i ne dozvolite Italijanima da se tu nastane.

Vrlo je važno da dejstvujete od Italijana dobijanje N. V. i Prijepolje, a ako možete i Sjenice i Brodareva, jer to je od velikog značaja za dobijanje pomoći iz Srbije, koja je već na putu kao i naše veze sa Srbijom. Upotrebite za ovo sve snage da uspete ali lično ne odlazite kod Italijana već samo pišite i radite preko posrednika.

Čim se izbije na Pivu, uputite lake leteće odrede ka Hercegovini, razume se ako komunisti umaknu, a potom ćemo gledati da se sastanemo ili kod mene ili na Sinjajevini, jer je i to važno, ali se sada za vreme akcije vi ne odvajajte.

Sa Bačovićem i Perhinekom udesite svetlosne signale za održavanje međusobne veze, a ustanovite i kurirsku vezu preko Lever Tare i Kosanice, kojim putem šalјite i meni izveštaje.

Naredio sam da vaša stanica pređe u Mojkovac, a najbolje bi bilo da bude stalno uz vas, kako bi nas hitno mogli izveštavati o toku akcije.

Bojović, koga ste dobro predvideli za srez Šavnik, treba da ostane uz Bačovića dok se ne izbije na Hum, a posle može doći na određeno mesto.

Uredite pitanje veze sa puk. Bajom.

Sta je sa Đokom? (Draža Mihailović — nap. autora)
Cuo sam da je već na frontu.

Zauzeti deo teritorije hitno organizujte da se spreči povratak komunista.«²⁵

Istovremeno, u maju 1942. u italijanskoj operaciji »Stolac« i četnički odredi su, zajedno sa italijanskim okupatorskim trupama, vodili borbu protiv partizanskih snaga u Hercegovini. O ovim borbama govori nam i sledeći izveštaj u kome, pored ostalog piše:

»Pošto smo izvršili najhitniju prethodnu organizaciju, organizovali trupe i pripremili oružje, rešili smo da počnemo sa čišćenjem Hercegovine od partizanskih zlikovaca... Sa obzirom na prilike, koje ću kasnije izložiti akcija je vođena u sporazumu sa italijanskom vojskom. Za akciju smo imali:

- 1345 ljudi sa puškama;
- 650 ljudi komore nosača municije, kurira i saniteta, i
- 75 ljudi sa 25 puško mitraljeza.

Tokom dosadašnjih operacija²⁶ pridružilo nam se je 348 ljudi, koji su pod terorom bili u partizanskim redovima sa 152 puške, a u borbama smo zarobili dva teška mitraljeza, jedan Breda, drugi Svarcloze i 26 pušaka. Naši gubici do danas iznose četrnaest mrtvih, 38 ranjenih i 18 bolesnih, te sedam zarobljenih, koji su sva sedmorica streljani. Komunistički gubici su koliko smo našli na terenu 52 mrtva, broj je ranjenih srazmeran, ali ga ne možemo da utvrdimo, jer ranjenike prenose dalje u planine. Utrošili smo stotinu i pet hiljada metaka. Prilikom naših operacija cestama su nastupale talijanske motorizirane divizije, koje nisu nigde dolazile u direktan sukob sa partizanima... Na terenima gde su nastupale talijanske divizije sve je zapaljeno, gde su nastupali naši odredi uništena je samo imovina partizanskih pojedinih zlikovaca. Izgorelo je dvadeset i pet sela sa oko hiljadu domova, staja, koliba i pojata. Talijanska vojska je oduzela oko tri hiljade konja, goveda, ovaca i koza...

Naše snage bile su podeljene u dve kolone. Jedna se kretala iz Gacka pod komandom konjičkog poručnika Milorada Popovića, a druga iz Nevesinja pod komandom poruč-

nika Miloja Lazarevića. U sastavu gatačke kolone bio je odred popa Radojice Perišića i odred Popovića, a u nevesinjskoj bosanski zagorski bataljon pod Urošem Govedaricom, koji je kompletno napustio partizane, zatim moj bosanski odred, sa Trebevića i jedan i po bataljon nevesinjskih četnika. Nevesinjski odred kretao je u dve kolone: jedan sa Plužina na Bratač—Crnče—Drežanj—Lukavac—Zovi do, a drugi sa Nevesinja na Bukovicu—Udrežnje—Biograd—Ponor. Po ostvarenju tih ciljeva i jedna i druga kolona trebale su da se sastanu na Trusini i zajednički spuste u stolački srez u Dabar. Gatačka kolona imala je izbiti na Fojnicu—Šipašno—Lukavac—Dabar. Operacije su počele 21. maja. Plan se je razvijao normalno dok 22. nije Vlada Šegrt²⁷ kom. partizanskog herc. sektora doveo pojačanje i potisnuo iz Bratača naše odrede. Tek u dva krvava protujuriša uspjelo je povratiti Bratač i nastaviti operacije. Posle pada Bratača razbijeni komunisti su se povukli u neredu, pa je komandant kolone mogao da odvoji zagorski bataljon i četu Kolečko da se vrata na Plužine jer smo izveštjeni, da se forsirano kreće u pomoć partizanima proleeterska brigada²⁸ od 800 ljudi preko Kalinovika iz Bosne a pod vodstvom majora Đokića²⁹ i dr Vlade Jokanovića. Druga kolona je posle uspešnih borbi ostvarila sve ciljeve i 26. uveče sastale su se obadve i gatačka kolona na Trusini. U tom času dobili smo vijest, da je proleeterska brigada već napala Plužine, da je zapalila sela Gaj, Balabane i Kolečko i da je naše potisla prema Kifinom selu. Ta brigada raspolaže sa 34 puškomitraljeza. Istodobno komandant partizanskog bišinskog bataljona, koji je bio razbijen i preko Bišine prebačen u Zijeplje usled toga, što talijanska vojska nije čuvala Bišinu, doveo je pojačanje sa Zijeplja i Veleža, većinom muslimane partizane, povratio Udrežnje tamo streljao naših pet četnika, koje smo ostavili kao stražu i krenuo da nas napadne sa leđa na Trusini. Ja sam se sa Berkovića prebacio u Stolac a zatim u Mostar da odmah produžim u Nevesinje i tamo naoružam daljih pet stotina ljudi, koje imamo u rezervi i pošaljem u pomoć kako našoj glavnini u Trusini, tako i odredu na Plužinama i nemam nikakve mogućnosti da dođem sad u Split osim da izložim propasti i naše planove i naše odrede i naše ljude na položajima. Prilikom operacija utvrdio sam da komandant odreda Samardžić Petar nema inicijative, da se bavi lokalnim momentima da ne da proganjati zlikovce ako su mu kumovi ili seljani i da tim mnogo škodi našoj stvari. Radi toga ćemo ga, ako vojvoda pristaje smeniti i komandu vojske dati kapetanu Salatiću a Petru ostaviti političku vlast u tom sektoru. Naši se ljudi dobro bore ali nemaju stručne komande jer sve čete vode žandarmerski i četni narednici. Skandal je da ne mogu da dobijem pet-šest pešadiskih oficira iz Splita. Situaciju mi spasavaju

bosanski odredi koji su daleko od kuće i zato disciplinovani. Njih upotrebljavamo i za egzekucije. Streljali smo samo prvake i sve one koji su učestvovali u ubistvu majora Todorovića... Zarobljenici tvrde da se u sektoru Foče nalazi i vrhovni komandant drug Tito. Niko ne zna njegovo pravo ime... Sada bi bila najpotrebnija akcija odakle bilo dobiti koncentrične hrane, da se narodu samo održi duša do žetve. Naročito su u strahovitom stanju djeca. Mi prema sporazumu sa Italijom imamo da dobijemo naoružanje za jednu diviziju sa 4.800 pušaka 150 lakih mitraljeza i 20 teških te dve brdske baterije. — Divizija³⁰ bi bila dislocirana od Čajniča do Bišine više Mostara i od Nevesinja preko Trebinja do mora. Iz gore pomenutih razloga prehrane, divizija ne može vršiti nikakvu samostalnu akciju ni snabdijevanje do početka avgusta, kada ovim krajevima sazrijeva žito. Italijani pristaju da u pomenutim krajevima garnizoniraju naši odredi i da civilnu vlast vrše naši ljudi. Svim ovim sporazumima Italija prećutno negira suverenitet države Hrvatske i sa tog gledišta treba ocjenjivati važnost naše akcije. Divizija može biti formirana najkasnije za pet nedelja od danas, i preko Čajniča imati vezu sa Srbijom na Sandžak a isto tako preko Međeđe na Višegrad. — Njen bišanski garnizon za šest sati marša može stići u Mostar, a zagorski bataljoni za jedan dan preko Trnova u Sarajevo, odnosno paketa³¹ izvršicu naređenja vojvode i dostaviti ga u Split čim krenem tamo, ali ponovo naglašujem da to smatram pogreškom a to će Mile (Milan Santić) usmeno objasniti tim pre što ću za deset dana imati apsolutno sigurne terene za sijanje između Uloga i Nevesinja. Naprotiv mislim ukoliko zdravlje dopušta vojvodi³² da bi nam njegovo prisustvo kao parče ljeba trebalo u ovim krajevima. Isto tako ako ne bude neophodno da Vidak Kovačević ponovo posjeti moga rođaka Dragicu i on bi morao odmah da ostane u ovim krajevima i da preuzme komandu jednog odreda jer poznaje i terene i ljude... — Danas sam ponovo uputio proglase u ime našeg komiteta Srbima srezova Ljubinja, Bileća i Trebinje jer okupator sprema ogromnu akciju protiv tih srezova. Italijani ne ubijaju kao Njemci ali opuste sve, pa kasnije poumre sve od gladi. Tamo gdje naiđemo mi, a nadam se da ću uspeti da naši odredi operišu u Ljubinju, neće niko prav stradati, ali bojim se za ona druga dva sreza. Uspeo sam da sve talijanske kolone uzimaju po deset četnika koji obeležavaju četničke kuće, ti ljudi spasavaju sve što mogu, ali od vojske se nemože sve spasti... Dali su mi obećanje da će zaustaviti akciju pet dana a verujem da će u tom roku moći kuriri skloniti svet da pristupi četničkom pokretu. Ako likvidiramo komunističku glavninu u istočnoj Hercegovini prebacićemo dva do tri bataljona da operišu u zoni Zijeplje — Boračko jezero — Konjic gdje se nalazi oko dve hiljade par-

tizana. Ovim postizavamo da ulazimo na čisto hrvatski teren neokupiranog od Talijana, a isto dobro se preko Bjelašnice približujemo Sarajevu gdje operišu naši izolovani odredi. — U Ravnoj planini između Jahorine i Romanije imaju još dva naša bataljona koji su izbegli od ustaša i partizana, a u zoni Jabuka — Korjen dva drinska bataljona, sve čisti četnici silom prevedeni u partizane, razaslao sam i tamo kurire da se prebace u Kalinovik i Zagorje.«³³

A o četničkim akcijama u Hercegovini prvih dana juna, govori se i u izveštaju komande četničkih odreda za jugoistočnu Hercegovinu, upućenog 7. juna 1942. četničkom Nacionalnom komitetu u Mostaru koji je osnovan krajem 1941. godine. U tom izveštaju se, pored ostalog kaže:

»U toku 30-tog i 31-og maja, 1 i 2-og juna tekuće godine, uspeo je komandant Šumskog bataljona svojim taktičkim i pedantnim radom u svakom pogledu žandarmerijski poručnik g. Pejanović T. Radovan, da oslobodi cijelu Šumu ispod partizanske vlasti, uspostavi red na oslobođenoj teritoriji Šumskog bataljona, pa potom je prešao u srez Ljubinski, gde je dao informacije nacionalnim ljudima u pogledu izvođenja četničkih organizacija. Ovom prilikom isti je imao sa partizanima sukoba na jednom mestu u ovome srezu, ali bez žrtava na našoj strani. Na dan 3-eg juna tek. god. komandant Šumskog bataljona poručnik g. Pejanović, prešao je sa svojim odeljenjem iz sresa Ljubinskog u srez Trebinjski u predeo zvani Bobani i tom prilikom pri dolasku u selo Šćenicu naišao je na jednu italijansku kolonu u jačini od dva bataljona, koju su kolonu predvodili šest ustaša. Ovo selo dosta je nastradalo razume se, samom inicijativom samih ustaša, ali posle toga, kada je italijanskim vojnim predstavnicima komandant dotičnog bataljona — poručnik g. Pejanović, predočio i izložio logično nacionalnu svijest Hercegovine, prestalo se sa daljnjim ovakvim radom, pošto su italijanski vojni predstavnici primili k srcu umesne razloge poručnika g. Pejanovića, pa su posle toga ustaše odmah vratili natrag. Posle toga italijanska kolona prošla je kroz mnoga sela, ne čineći nikakvu štetu, jer su sami četnici prešli prethodno taj kraj i izložili narodu do čega su sve doveli partizani i do čega bi ga sve još dovelo. Sada u predelu Šume stalno boravi jedno odeljenje Zubačana,³⁴ tako da bi narodu podigli nacionalnu svijest i iz istog iskorjenili ono, što su mu partizani ulili u dušu, jer zaista narod u Šumi je bio zaveden više nego i u jednom mestu sresa Trebinjskog od srane partizanske propagande.

Na dan 1-og juna tek. god. naše četničke jedinice ušle su u Bileću pod komandom hrabrog komandanta Zavođskog bataljona Radovana M. Janićića, aktivnog vodnika 3. klase...

Jedinice Zavođskog bataljona pod vodstvom dotadnjeg zastupnika komandanta bataljona a sadanjeg komandanta — Đoke Mišeljčića, koje su potpomognute jedinicama novo osnovanog Bilečkog bataljona u toku 3, 4 i 5-og juna nastavile su od Bileće sa napadom u pravcu Gacka, tako da su okupirale sela: Planu, Prerace, Ladeviće i zaključno sa 5-tim junom tek. god. doprle su do Meke Grude. Partizanske bande natjerane od strane Ljubomirskog bataljona povukle su se i sada drže sela: Fatnicu, Divin i Davidoviće.³⁵ Ove bande sada se nalaze u klještima četnika i za 2—3 dana biće potpuno uništene. Prema izjavama izbeglica koje stižu iz njihovih redova ovde su se skupili partizani iz svih krajeva jugo-ist. Hercegovine³⁶ i da među njima ima oko 100 žena i djevojaka.

Do ovoga časa, pored pre osnovanih bataljona: Zubačkog, Šumskog, Zavođskog i Ljubomirskog bataljona, osnovani su još i sledeći bataljoni: Bobanski, Bilečki, Pilatovski i Sitnički.

U borbama vođenim protiv partizanske vojske u toku 1, 2, 3, 4 i 5-og juna tekuće godine, sa naše strane bila su dva mrtva među kojima i hrabri borac Mirko Komnenić, kao i četiri ranjena. Broj žrtava na strani protivničkoj bio je veliki.

Među partizanima koji se sada nalaze oko Fatnice i Divina nalaze se: Miro Popara³⁷, Petar Ilić³⁸, Vlado Tomanović³⁹, kao i mnoge druge vođe i čuveni zlikovci. U našim zatvorima nalaze se oko 150 partizanskih zlikovaca, među kojima Rade Pravica⁴⁰, Spasoje Spaić⁴¹ sa svojom ženom jevrejkom, a tako i mnoge druge partizanske vođe.

Na Dan 5-og juna tek. god. došlo je u Bileću šest aktivnih oficira iz Crne Gore, koji su uhvatili vezu sa našim komandantom kapetanom g. Uljerevićem. I sa jedne i sa druge strane postignuta je puna saradnja za dalji rad.

Kako smo to i ranije tražili, da bi se dobilo oružje molim Vas ako je to moguće naslovu isposlovati od italijanske vojne vlasti oružje, da se isposluje i dodeli ovoj komandi. U ovome naročito oskudjeva šumski bataljon.

Molimo naslov, u koliko isti imade na raspoloženju četničkih kokardi, da se iste dodele.

Narod u ovim krajevima, koji su oslobođeni izložen je glađu... Ako bi se moglo kod italijanske komande isposlovati što hrane u žitu i tome slično molim, da se ova hrana isposluje i dodeli radi podele narodu, jer se zaista nalazi u teškom stanju.⁴²

Na inicijativu okupatora i uz svesrdnu pomoć domaće buržoazije već u prvoj polovini 1942. godine, u jeku priprema okupatora za treću ofanzivu protiv snaga NOP, između četnika i ustaša prestaje svako, čak i formalno neprijateljstvo, a ubrzo zatim između njih dolazi i do neposrednih pregovora i sklapanja pismenih sporazuma o međusobnoj saradnji za zajedničku borbu protiv Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

Tako su četnici brzo zaboravili teške ustaške zločine nad nevinim stanovništvom srpske nacionalnosti, koji su bili glavni razlog formiranja njihovih odreda u zapadnim krajevima zemlje, sa ciljem da zaštite srpski živalj.

U sklapanju tih sporazuma učestvuju viši četnički komandanti, s jedne, i visoke ustaške instance — veliki župani, komande divizija, pukova i slično — s druge strane. Tako, 10. maja 1942. godine, komandant Zeničkog četničkog odreda Cvijetin Todić se obraća komandantu IV. domobranske divizije dopisom, u kome piše i sledeće:

»Vi ste bili ljubazni da mojim delegatima saopštite 20. u Lipcu uslove za koje bi hrvatske državne vlasti bile voljne da na miran način likvidiraju ustanak na sektoru Ozren planine.⁴³

Ja kao komandant četnika na tome sektoru a po sa-
slušanju svojih saradnika slobodan sam ovim podneti Vam ovaj odgovor na to saopštenje:

U prvom redu izričem zahvalnost kako hrv. državnoj vlasti, za njenu inicijativu u pravcu mirnog rešenja našeg spora tako i Vama, Gospodine Komandante, kao i Vašim saradnicima na trudu što ga ulažete da bi se ova akcija smirenja na obostranu korist uspješno izvela.

Moja i mojih ljudi je želja da što prije nastanu među nama takvi odnosi, da možemo pristupiti ublaženju neprilika koje donosi ovaj svjetski rat, sam po sebi, svima stanovnima ove zemlje i da prestanemo pogoršavati još te neprilike našim građanskim ratom.

I u koliko naiđemo na razumjevanje kod hrv. drž. vlasti za naše životne interese, i to svedene na najmanju mjeru, ograničenu na održavanje golog života, ja sam uvjeren, da ćemo naći jedan sretan izlaz iz ove za obje strane neželjene situacije.

Da Vam ukratko izložim naše stanovište i naše mišljenje:

Ustanak u Bosni podigli su u velikoj većini komunisti. A olakšano im je to nečuvenim do sada u istoriji mjerama

poduzetim od strane organa hrv. države protiv srpskog naroda u Bosni, Hercegovini, Hrvatskoj i Slavoniji. Poznato je i odviše sve što se učinilo da se istrijebi taj narod, koji je tu vijekovima živio uglavnom mirno.

Nikakvo nije čudo, sasvim je razumljivo, da su komunisti našli plodno tlo među neukim seljacima, kad se uzme u obzir, da je gotovo sva inteligencija odstranjena odnosno emigrirala, kad su gotovo sve crkve, ne zatvorene nego otvorene pa u njima činjene sve moguće ružne stvari, svi sveštenici otjerani i time pripravljen, dakle od strane hrv. države, najbolji teren za komunističku propagandu. Ako se ko usudio protivstati komunističkoj propagandi, bio je proganjan i ubijan od strane komunista. Naposletku je došao čas otrežnjenja srpskog naroda i spontano i skoro jednovremeno, bez naročitih veza i akcija sa strane, seljaci su otjerali komuniste⁴⁴ i sada se na četničkim, tj. nacionalno svjesnim, teritorijama nalaze samo ostaci komunista, koji će, nadamo se, uskoro biti likvidirani.

Promjenom u komandama, dolaskom na površinu nacionalno opredeljenih ljudi, promjenilo se mnogo toga. Dok su komunisti sebe smatrali i prema tome radili kao prethodnica crvene armije, mi četnici nismo to, i nismo uopće ratujuća stranka. Mi ne vodimo rat ni s kim, mi samo branimo svoje živote, branimo srpski narod a na to imamo pravo po prirodnom zakonu, primljenom u sve zakone od postanka svijeta, po pravu samoodbrane.

Iz toga i takvog našeg stava slijedi da mi ne pravimo nikakve akte sabotaže, ne rušimo pruge i mostove itd. ne napadamo u koliko ne vršimo reparacije načinjenih nam nepravdi.

Vi tražite od nas razoružanje, a nudite nam da nećete dirati u živote i naš imetak. Ali mi imamo vrlo loše iskustvo, nećemo reći sa hrv. domobranima, koje izuzimamo i odajemo im priznanje da su se uglavnom ponašali korektno i propisno vojnički, ali ustašama a naročito miliciji ne verujemo. Toliko su se, osobito muslimanska milicija, pokazali krvožedni i pljačkaroši da bi za nas dati oružje, značilo počiniti samoubistvo.

A imamo i jednog zajedničkog neprijatelja, koji nije ništa bolji od musl. milicije a to su komunisti...

Ko da nas brani od tih mnogih razularenih, ostrvljenih i na pljačku i ubistva naučenih elemenata? Niko osim nas samih, a to bez oružja ne možemo.

Mi, koji se za razliku od komunista nazivamo četnici, hoćemo da budemo elementi reda i mira, u koliko se može o redu i miru govoriti u ovome ratnom haosu, hoćemo da na najmanju mjeru svedemo neprilike, koje dolaze kao posljedica ovako vođenog rata. Nismo ratoborni ni ofanzivni, nego

samo zaštitnici svoga naroda, a da to možemo biti potrebno nam je zadržati oružje.

Kraj ovakvog našeg stava, mi se sa vojnim organima hrv. države na terenu borbe protiv komunista nalazimo ne kažemo saveznici, ali kao neki slučajni saradnici. Iz toga može za obje strane nastati dosta dobrih posljedica.

I kad bi mi hteli oduzimati oružje od naših ljudi ne bi to mogli u potpunosti izvesti, nego bi gore zlo izazvali. Masa bi njih otišla sa oružjem u pljačkaške bande tzv. proleterske brigade koje lutaju po našim krajevima, time bi ojačali komuniste, koji bi nas razoružane popljačkali i pobili, a i vama bi, pojačani sa ovim našim oružjem, zadavali more neprilika. Jer držim da je to i Vama poznato, da komunistima istjeran od nas Srba, nalazi i naći će sve više podrške među drugim vjerama i budemo li se mi među se, mi nacionalno opredeljeni i dalje progonili, komunisti će nas nadobiti i poništiti. Puno će lakši biti i Vaš položaj, ako nam ostavite oružje stim da mi preuzmemo jedan dio odbrane od komunisti na se.

Zato Vam mi predlažemo, da u koliko ste u principu za miroljubivo rješenje, kao što smo mi, da upriličimo jedan sastanak obostranih delegata, na kome bi usmenom izmjenom misli našli najpovoljnije rješenje i bude i vuk sit i koza čitava. Budite uvjereni takvo rješenje je uvijek najbolje rješenje.

Mi bi i to želeli, da na ovaj sastanak, ako dođe do njege, budu pozvani osim delegata našeg Ozrenskog odreda i delegati ostalih četničkih odreda kao Trebavskog, Majevičkog i četničkih formacija između Bosne i Vrbasa sa kojih su terena komunisti uglavnom protjerani. Ako ste stim sporazumni mi bi te delegate mogli pozvati.⁴⁵

Na osnovu prethodne ponude došlo je do sporazuma između predstavnika Ozrenskog, Trebavskog i odreda »Kralj Petar II« i Nezavisne Države Hrvatske, zaključenog 28. maja 1942. godine, o saradnji u borbi protiv Narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni. U zapisniku sa sastanka na kome je postignut sporazum piše:

»Z A P I S N I K

Sastavljen dne 28. svibnja 1942. u s. Lipcu između predstavnika države vlasti Nezavisne Države Hrvatske: Veličkog župana pri predsjedništvu Vlade Dr Milana Badovinca, pješačkog pukovnika Bogdana Majetića zapovjednika IV. pješačke divizije i ustaškog podpukovnika Ivana Šojate s jedne strane, i zapovjednika Ozrenskog četničkog odreda Cvijetina Todića, načelnika štaba Cvijetina Đurića i Branka Sta-

kića, te predstavnika Trebavskog četničkog odreda zapovjednika Save Božića (svećenika), Petra Arnautovića, načelnika štaba i Đoke Miloševića kao i opunomoćenika četničkog odreda Kralja Petra II. svećenika Save Božića, Petra Arnautovića i Đoke Miloševića s druge strane.

Na sastanku zaključeno je sledeće:

I

Pripadnici Ozrenskih četnika postrojbi sa područja koje je ograničeno sa zapada: r. Bosnom od utoka r. Spreče, do utoka r. Krivaje; sa sjevera: r. Sprečom do granice općine Puračić; sa juga: r. Krivajom od utoka u r. Bosnu do s. Podvolujak i zatim uključivo sela: Trnići, Podstoga, Hadžići, Miljevići, Cvijanovići, Bare do r. Krivaje; sa istoka: uključivo s. Vukovina, Pribitković, Lozna, Orahovica, Musl. Milino Selo, Sižje do r. Spreče;

Pripadnici Trebavskih četničkih postrojbi sa područja koje je ograničeno sa zapada: r. Bosnom od utoka r. Spreče do r. Tarevci; sa sjevera: isključivo s. Tarevci, a uključivo sela: Simići, Skugrić, Gornji Skugrić, Skugrić Donji, Krečana; sa istoka: uključivo sela Rajska, Srbska Zelinja, Skipovac, Lukavica; sa juga: uključivo sela Kostajnica, Stanić Rijeka i Lukavica.

Pripadnici četničkog odreda Kralja Petra II. sa područja koje gornji opunomoćenici ne mogu sada ograničiti (ovo će naknadno učiniti zapovjednik tog odreda);

Priznaju vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske i kao njeni državljani izrazuju lojalnost i odanost njenom poglavaru, poglavniku i privrženost Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

II

Predstavnici gore pomenutih četničkih postrojbi sa svim svojim postrojbama prekidaju današnjim danom sva neprijateljstva prema vojnim i građanskim vlastima Nezavisne Države Hrvatske.

III

Ne gore opisanom području Hrvatskog državnog vrhovništva, Hrvatska državna vlast uspostavlja svoju redovitu vlast i upravu, a četničke postrojbe sa svojim predstavnicima obavezuju se u svakom pravcu pomagati državne vlasti Nezavisne Države Hrvatske u sređivanju općih prilika na ovom delu Hrvatskog Državnog područja, te im u tu svrhu pružiti svaku pomoć.

IV

Obje ugovarajuće strane sporazumne su:

1. — Da za vrijeme trajanja iznimnog stanja samoupravnu vlast na opisanom području vrše zapovjednici četničkih odreda, odnosno po njima imenovane općinske vlasti, pod kontrolom vlasti Nezavisne Države Hrvatske.

2. — Da dok postoji opasnost od partizanskih oružanih bandi četničke postrojbe surađuju dobrovoljno sa Hrvatskom oružanom snagom na suzbijanju i uništavanju partizana i da u tu svrhu zadrže oružje pod kontrolom Hrvatskih vojnih vlasti.

3. — Zapovjednici četničkih postrojbi obavezuju se u što kraćem roku, a najdalje za mjesec dana dostaviti zapovjedniku 4. pješačke divizije u Doboju iskaz svojih postrojbi sa podacima navedenim u dva obrasca u prigibu (ljudstva i naoružanja).

4. — Svaki onaj koji se zatekne sa oružjem, a nije naveden u izkazima smatrati će se za obje strane kao odmetnik.

5. — Kada prestane potreba za držanje oružja kod četničkih postrojbi ove će ga predati Hrvatskim državnim vlastima uz nagradu koje će se odrediti.

6. — Streljivo u koliko to situacija bude zahtjevala izdavat će Hrvatske državne vlasti četničkim postrojbama.

7. — Četnici, koji budu ranjeni u borbi sa partizanima mogu se liječiti u bolnicama i ambulantom kao i ostali pripadnici oružane snage Nezavisne Države Hrvatske.

8. — Pripadnicima četničkih postrojbi priznaće se nagrada i odlikovanje ukoliko se istaknu u borbi protiv partizana.

9. — Da se udovicama i siročadi čiji bi hranioči pali u borbi protiv partizana dodjeli podpora od strane države u smislu postojećih zakonskih propisa koji vriede za sve državljane Nezavisne Države Hrvatske.

10. — Žitelji pomenutih područja u pogledu prehrane uživaju ista prava kao i ostali državljani.

11. — Obiteljima čiji su hranioči u Njemačkom zarobljeništvu, a ne pripadaju partizanima isplaćuju podporu u smislu postojećih zakonskih propisa; da se izplaćuju mirovine i rente radničkog osiguranja svima onima, koji na to imaju zakonsko pravo, a lojalni su građani.

12. — Žiteljstvu navedenih područja u koliko budu imali preporuku od četničkih zapovjednika dozvoliti zaposlenje na državnim i drugim javnim radovima.

13. — Da se po mogućnosti vrate ljudi koji su odvedeni u logore, a po preporuci i iskazu zapovjednika. Dok se ne vrate, da se izda potpora njihovim porodicama, ako su siromašnog stanja, kao obiteljima onih, čiji se hraniozi nalaže u Njemačkom zarobljeništvu.

14. — Da se svima izbjeglicama dozvoli nesmetan povratak svojim kućama, a u koliko su stradali, da im se dodjeli pomoć, kao i svima ostalim postradalim državljanima Nezavisne Države Hrvatske.

15. — Da se dozvoli kretanje i izmjena dobara, kao i ostalim građanima Nezavisne Države Hrvatske u smislu postojećih propisa.

16. — Da se po mogućnosti omoguću izmjena postojećih jugoslovenskih novčanica sa ovih četničkih područja, a po iskazu koje će predložiti četnički zapovjednici.

V

Četničke postrojbe sudjelovat će dobrovoljno u suzbijanju i uništavanju komunističko-boljševičkih bandi zajedno sa ostalom oružanom snagom Nezavisne Države Hrvatske, pod općom zapoviedi zapovjednika ove oružane snage, pri čemu će zapovjednici četničkih postrojbi zapovjedati svojim postrojbama.

Četničke postrojbe mogu izvoditi samostalne potrebne akcije protiv partizana, no o ovome će na vrijeme izvjestiti zapovjednika Hrvatske oružane snage.

VI

Obe stranke se obavezuju da će sve tačke ovog ugovora točno ispunjavati i da će sa svoje strane učiniti sve da svi organi kako jednih tako i drugih uglavnika ovog sporazuma se pridržavaju.

VII

Gornje odredbe ovog ugovora stupaju odmah na snagu.⁴⁶

Dva dana kasnije, 30. maja, postignut je sporazum o saradnji i koordinaciji akcija protiv NOP i između predstavnika Majevičke četničke grupe sa komandantom 3. domobranske divizije, koji glasi:

»ZAPISNIK

o toku pregovora

Održanih 30. svibnja 1942. godine u selu Loparama oko 10 km. severozapadno od Gor Tuzle, između zapovjednika Treće pješačke divizije i predstavnika četnika iz Majevice.

Po sastanku gore pomenutih, od strane zapovjednika Treće pješačke divizije, postavljena su sledeća pitanja:

a) Tko su prisutni četnici?

Odgovor. Vojvoda Majevički Radivoje B. Kerović, Vukašin Subotić, načelnik štaba,⁴⁷

Đuro Bižić, komandant Drinskog bataljona,

Aco Medunić, komandant Brčanskog bataljona,

Ilija Gajić, komandant Planinskog bataljona,

Ivan Petrović, poručnik,

Mirko Đukanović, ađutant komandanta grupe,

b) Da li su gore navedeni stvarno predstavnici četnika na četvorokutu Zvornik — Bijeljina — Brčko — Tuzla.

Odgovor: Mi smo stvarno predstavnici navedenog četvorokuta.

c) Da li su Vas ovlastili svi četnici na pomenutom četvorokutu da vodite pregovore i imate li punomoć?

Odgovor. Pismene punomoći nemamo, ali imademo pristanak svih za pregovore.

d) Pročitani su gore navedenim dopis zapovjedništva Drugog domobranskog zbora Op. Br. 1037 / tajno i postavljeno im je pitanje da li imaju iskrenu želju postati lojalni građani Nezavisne Države Hrvatske.

Odgovor: Imamo najiskreniju volju da postanemo lojalni građani Nezavisne Države Hrvatske, ali da dobijemo svoja građanska i politička prava, a isto tako i imademo najiskreniju volju za pregovore.

e) Pročitani su uslovi predaje navedenih u dopisu Drugog domobranskog zbora op br. 1002/tajno od 14. svibnja o. g. jedan primerak im je uručen.

Predstavnici četnika, po izvesnom razmatranju predloženih uslova, podnijeli su sledeće kao dopunu gornjih uslova.

1. Četnici Majevičke Grupe nalaze se u svojem već oslobođenom kraju, za sada nemaju potrebu da im ma ko drugi jamči slobodu i sigurnost, osobnu kao i njihove imovine, jer su prinuđeni da se sami o tome staraju.

2. U koliko bi se sa Hrvatskom vojskom postigao sporazum, mi četnici ostajemo i dalje pod oružjem, a ni u kom ga slučaju nećemo za sada odložiti s tim, da ga nećemo i ne nameravamo upotrebiti protiv regularne Hrvatske vojske, ni protiv okupatorskih vlasti, ako se sporazum u potpunosti bude postigao. Činjenicu, da oružje i dalje zadržimo, sma-

tramo kao jedinu mogućnu garanciju da će se ravnopravnost koja je Srpskom narodu nagovještena u istinu ostvariti.

Što se tiče borbe protiv partizana četnici Majevičke grupe i do sada su je beskompromisno vodili i voditi će je i dalje.

Sigurnosnu službu u našim selima vršiti ćemo sami jer smo u mogućnosti da zavedemo potpuni red i poredak u svim krajevima koje držimo što je već i zavedeno.

3. je već sadržano u gornjoj tački.

4. Da bismo mogli pokazati svoju potpunu lojalnost prema državi tražimo sledeće:

a) Da se od strane hrvatske vojske odmah razoružaju legija⁴⁸ i milicija tj. naoružani muslimani u gore navedenom delu Bosne jer smatramo da su oni glavni krivci za sva zla koja su Srpskom narodu u Bosni nanijeta, kao da se i regularna vojska iz svih muslimanskih sela izvuče.

b) Tražimo da se odmah puste na slobodu svi Srbi Bosanci koji se nalaze u zatvorima, zatočeništvu i zarobljeništvu bilo u zemlji ili u inostranstvu.

c) Da u redove upravnih i sudskih vlasti u Tuzli, Brčkom, Bijeljini i Zvorniku budu odmah uvršteni i Srbi u onom broju, koji odgovara njihovoj brojnoj jačini za dotično mesto.

d) Kada budu svi ovi uslovi ispunjeni, tek onda ćemo moći predati oružje, jer smatramo da ćemo tek u tom slučaju uživati punu ravnopravnost a mi ćemo onda pokazati svoju potpunu lojalnost prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

5. Naša borba protiv partizana lično je naša stvar i za nju nismo tražili niti ćemo tražiti bilo kakvu nagradu niti priznanje.

2. Na pitanje, da li na temelju predloženih uslova i obzirom na njihov dati odgovor (naveden od prvog do petog) pristaju povesti konačne pregovore sa određenim povjerenstvom, koje je jedino ovlašćeno da donese konačnu odluku po pojedinim gore iznijetim tačkama?

Pristajemo s tim da što prije dođe do sastanka a najdalje za petnaest dana.⁴⁹

3) Do konačnog rešenja po pitanju pregovora ustanovljavaju se obe strane primirje na prostoru koji je ograničen crtom, na istoku rijekom Drinom na severu r. Savom do Brčkog. Selo G. Žabari, na zapadu s. g. Žabari s. Bijela s. Srebrnik — s. Tinja — s. Bistarac, na jugu s. Bistarac — g. Tuzla — put Tuzla — Zvornik isključivo sa Zvornikom zaključno.

Na gore spomenutom prostoru ni jedna strana ne smije vršiti napadne akcije. U slučaju da bilo sa koje stra-

ne dolazi do samovoljnog napada i pljačka reakcije će se vršiti samo na dotično mjesto odakle su samovoljnici.

Dosadašnji putevi, na gone označenom prostoru, sa kojima se do sada služile i jedna i druga strana, ostaju i dalje u važnost za iskorišćavanje saobraćaja. Na gore određenom prostoru ne smije se vršiti ni sa jedne strane pokreti naoružanih dijelova u svrhu posjedovanja novih uporišta. Ovim se ne smatraju ograničenje pokreta postrojba hrvatskog domobranstva i dobrovoljaca, koji vrše svoju redovnu dužnost na određenom prostoru.

Primirje nastupa 30. svibnja 1942. godine.«⁵⁰

Sredinom juna Draža Mihailović se sa svojim štabom iz Šahovića prebacio u Podgoru pod Durmitorom, u čijoj su se neposrednoj okolini nalazile italijanske okupatorske trupe. Tih dana Mihailoviću je pošlo za rukom da uspostavi kontakt sa Ilijom Trifunovićem Birčaninom, organizatorom četničkog pokreta u Dalmaciji, Lici i zapadnoj Bosni.

O uspostavljanju ovoga kontakta Mihailović je rekao:

»Kada je Baćović iz Podgore pošao za Hercegovinu, dao sam mu radio-stanicu. Iz Hercegovine mi se javio i rekao da Birčanin želi sastanak sa mnom. Ja sam to prihvatio i odmah krenuo za Hercegovinu, mada do tada nisam mislio da idem za Hercegovinu.«⁵¹

PIONI OKUPATORSKE POLITIKE

Neposredno posle proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, sa ustaškim vođom Antom Pavelićem na čelu, dolazi do rasula i u jedinicama Primorske armijske oblasti Vojske Kraljevine Jugoslavije. (Štab Primorske armijske oblasti bio je u Mostaru, a njene trupe raspoređene na prostoru od Karlobaga do Budve, uključujući Liku, zapadnu Bosnu i Hercegovinu — nap. autora). Ljudstvo je počelo da napušta jedinice i da se vraća svojim kućama, a znatan broj pripadnika građanskih vlasti, mahom onih proustaški raspoloženih, odbio je saradnju sa dotadašnjim vojnim vlastima i počeo formiranje nove, ustaške vlasti.

U ovome metežu komandanti 12. i 83. pešadijskog puka Jadranske divizije, koja je imala zadatak da napadne italijanske trupe u Zadru, predali su bez borbe svoje pukove grupi ustaša u Drnišu. Na čelu ove ustaške grupe bio je dr fra Petar Berković, kasnije ustaški pukovnik, koji je u svojim biografskim podacima o ovome događaju, pored ostalog, napisao i sledeće:

»Za punih 14 godina mog župnikovanja u Drnišu moj župni stan bio je u pravom smislu ustaški stan. Tu je bilo stecište za sve ustaše, ne samo iz ovog kraja, nego i za sve one, koji bi dolazili da organiziraju ustaški pokret. Tu su dolazili i odatle se širili ustaški letci. Prije prevrata i ustanka bio sam predsjednik Hrvatskog Ustaškog stana u Drnišu... Prije prevrata i ustanka bio sam ustaški povjerenik i državni povjerenik, te sam preuzeo cijelu vlast i civilnu i vojnu za cijeli kotar Knin i razoružao sa ustašama cijelu diviziju srpske soldateske.«¹

Istoga dana kada su se pukovi Jadranske divizije predali ustašama u Drnišu, izbila je pobuna i u Trinaestom puku Dinarske divizije koja se iz Sinja, preko planine Dinare i Livna, kretala ka Sarajevu. Vođa ove ustaške pobune bio je rezervni poručnik Milan Leutić. On je u toku svoje akcije teško ranio komandanta puka Rašovića i ubio komandanta drugog bataljona majora Mladenovića i islednika puka poručnika Milenkovića. U pokušaju ugušivanja pobune razvila se prava borba sa ustaškim pobunjenicima u kojoj je poginuo i komandant prvog bataljona major Uzelac. A, zatim je jedan podoficir ubio i vođu pobune Leutića.

Pobuna u Trinaestom puku raširila se i na ostale jedinice Dinarske divizije, koja je u međuvremenu dobila naređenje da se vrati u oblast Sinja i da od pripadnika srpske nacionalnosti formira nove jedinice i da se njima uspostavi red na posednutom prostoru. Međutim u toku 11. i 12. aprila Dinarska divizija se potpuno raspala.

Rasulom Jadranske i Dinarske divizije štab Primorske armijske oblasti je, i pre potpisivanja i proglašenja kapitulacije Vojske Kraljevine Jugoslavije, ostao bez svojih operativnih jedinica.

Odmah posle toga ustaše su, uz obilatu pomoć Mačekove Hrvatske seljačke i građanske zaštite i njegove Hrvatske seljačke stranke (HSS), i uz nezapamćeni teror prema srpskom življu, otpočele da, na prostoru Primorske armijske oblasti uspostavljaju svoju vojnu i civilnu vlast.

Istovremeno, italijanske trupe iz Zadra, kretale su se pravcem Benkovac — Šibenik i 15. aprila, ispod slavaluka na Solinskoj cesti, koji su podigle ustaše i na kome je pisalo »Dobro nam došli«, umarširale u Split. Međutim, u svome nadiranju u pravcu Knina, prethodnica italijanskih trupa, koja se kretala na biciklima, naišla je

na otpor grupe vojnika koji su se, kao neka zaštitnica Jadranske divizije u rasulu, povlačili preko Knina ka Drvaru. Ova grupa vojnika iz Pedeset četvrtog puka, na sopstvenu inicijativu hrabro je, severozapadno od Knina, na mestu zvanom Smokovac, sačekala neprijateljsku prethodnicu i uz pomoć meštana sela Očestava i Pađena, mitraljeskim rafalima potpuno uništili.

Ovo je bio jedini otpor suvozemne vojske Kraljevine Jugoslavije fašističkim trupama u oblasti Dalmacije.

Samo nekoliko dana po ulasku italijanskih fašističkih trupa u Split, ustaše su bile prinuđene da se iz priobalnog područja Dalmacije povuku i da vlast u ovoj oblasti ustupe fašističkom okupatoru.

Mesec dana kasnije, 18. maja 1941. iz objavljenih Rimskih ugovora zaključenih između Musolinija i Pavličića, javnost je saznala da je ustaški vođa glatko pristao, da kao revanš za usluge koje mu je Musolini do tada pružio, otcepi od Hrvatske veći deo Dalmacije i Hrvatskog primorja i pokloni Musoliniju.

Tako su priobalni deo Dalmacije, Hrvatskog primorja i otoci sem Hvara i Braća postali sastavni deo Kraljevine Italije i u njima je okupator uspostavio sopstvenu vlast. Za prvog namesnika Dalmacije, sa sedištem u Zadru, bio je postavljen 9. jula 1941. Đuzepe Bastianini, istaknuti fašistički funkcioner u Italiji.

Međutim, srdačan doček fašističkim okupatorima u Dalmaciji nisu priredili samo ustaški elementi. Njima je dobrodošlicu u Splitu pozeleo i »srpski odbor« sa pravoslavnim sveštenikom protom Sergijem Urukalom na čelu. Sličan odbor za doček okupatorskih trupa, sa bivšim poslanikom i pripadnikom JRZ Nikom Novakovićem — Longom na čelu, bio je obrazovan i u šibenskom području. Oko ovih odbora, čiji su članovi bili istaknutiji pripadnici građanskih stranaka i raznih nendarodnih režima Kraljevine Jugoslavije, počinju da se okupljaju i ostali kapitulantski i mahom velikosrpski raspoloženi elementi. Među onima okupljenim oko Novakovića Longa, najpoznatiji su bili Stevo Rađenović, bivši narodni poslanik iz Srba, takođe pripadnik JRZ, Petar Stojisavljević, pravoslavni sveštenik i bivši narodni poslanik iz Sinja, Momčilo Đujić, pravoslavni sveštenik paroh iz Strmice, Pavle-Paja Popović, čijeg su oca Onisima, kao istaknutog srpskog nacionalistu za vreme prvog svetskog rata streljale austrijske vlasti, i drugi.

Saznavši za sklapanje Rimskog ugovora između Musolinija i Pavelića, Niko Novaković Longo je zajedno sa bivšim narodnim poslanikom dr Urošem Desnicom napisao peticiju — zahtev italijanskoj vladi da se i ostali delovi Dalmacije — Kninska krajina, Lika i zapadna Bosna, koji su naseljeni Srbima, pripoje Italiji. Ovaj zahtev Longo je lično, maja 1941, odneo u Rim i predao italijanskom Ministarstvu spoljnih poslova.

»Srpske odbore« u Dalmaciji fašistički okupatori su gledali sa izvesnim simpatijama i od samoga početka su ih potpomagali, naročito na planu širenja njihovog uticaja među srpskim življem. Fašisti su, ne bez razloga, računali da će im oni odlično poslužiti u momentima realizacije njihovih planova koji su se temeljili na starom i poznatom geslu: »Zavadi pa vladaj«.

Međutim, započeti ustaški teror nad srpskim življem u Kninskoj krajini, Lici i zapadnoj Bosni tokom maja i juna 1941. iz dana u dan postojao je sve oštrij i masovniji, naročito po dolasku ustaškog pukovnika Juraja Juce Rukavine u Knin. Stigavši iz Zagreba sa zadatkom da organizuje ustašku vlast u Kninskoj krajini, južnoj Lici i delovima zapadne Bosne, on je sa grupom ustaških koljača obilazio naselja, držao govore u kojima je pozivao Hrvate da masovno učestvuju u istrebljenju srpskog življa u njihovim krajevima i, zajedno sa Fra Petrom Berkovićem iz Drniša, izdavao naređenja za masovna klanja Srba. Prema njihovom naređenju ustaše su, pored izvršenih mnogobrojnih zločina, pokupile i oko šezdeset seljaka Srba iz sela, oko Knina, Žagrovića, Golubića i Plavnog, odvezli ih kamionima u Prominu, pobili i sve bacili u jamu. Istovremeno, ustaše su ukrcale u kamione i drugu grupu, takođe oko šezdeset seljaka Srba iz okoline Knina, i odvezli prema Lici. I nju je, na putu Knin—Gospić, stigla ista sudbina kao i onu u Promini.

Ustaški zločini, ponajčešće izvršavani po nagovoru fašističkih okupatora, stvorili su paniku među srpskim življem u NDH. Da bi spasli svoje gole živote, znatan broj Srba iz Kninske krajine, Like i zapadne Bosne i drugih krajeva napuštao je domove i bežao u šume i vrleti ili u anektirani deo Dalmacije u kome su vlast držali isključivo fašistički okupatori. Tako se samo u Splitu i njegovoj okolini, za kratko vreme, našlo oko petnaest hiljada srpskih izbeglica. Svim ovim izbeglicama u anektiranom pod-

ručju Dalmacije okupatori su pružali gostoprimstvo i obećavali zaštitu od ustaškog terora. Preko »srpskih odbora« sa protom Urukalom i Novakovićem Longom na čelu, koji su se sada znatno proširili pridošlim i poznatijim ličnostima, njihovim jednomišljenicima, i dobili nov naziv »odbori za zbrinjavanje i pomoć srpskim izbeglicama«, okupatori su izbeglicama davali i materijalnu pomoć.

Pružajući pomoć i obećavajući zaštitu srpskom življu od ustaškog pokolja i terora, italijanski okupatori su računali da će im taj živalj u pogodnom trenutku, odlično poslužiti za realizaciju sopstvenih planova o daljem širenju svog uticaja u zapadnim oblastima NDH, u kojima pored Hrvata i Muslimana živi i znatan broj Srba.

Evo šta o ovim planovima okupatora, pred istražnim organima juna 1946. godine, kaže David Sinčić, koji je sve do jula 1941. godine boravio u Šibeniku, a zatim se prihvatio funkcije ustaškog velikog župana u Kninu.

»Međutim, uslijedile su mnoge poteškoće ustaške politike. Pavelić je potpisao rimski pakt u Dalmaciji, ustaše su počeli proganjati Srbe, a u Dalmaciji su Talijani počeli tražiti saradnju Srba, koju im je nudio Niko-Longo Novaković u ime 100.000 dalmatinskih Srba i uslijedilo je razoružanje Seljačke zaštite. Tada sam ja opet govorio sa Pernarom i Torbarom (istaknuti funkcioneri HSS — nap. autora), a oni su ovaj puta doveli na razgovore i dr. Berkovića. Govorili smo o ustaškim pogreškama, osobito o progonu Srba i o talijanskoj politici u Dalmaciji. Ja sam iznio gledište da će talijansko-srpska saradnja u Dalmaciji ići na štetu Hrvata, a do te saradnje će sve dublje doći i dolaziti što budu ustaše svojom politikom Srbe na tu saradnju i na zaštitu Talijana tjerali. Ako budu ovako stvari dalje išle, u Dalmaciji će svaki Hrvat stradati, jer će ga proganjati i Talijani i Srbi, koji će se osvećivati za progone u Hrvatskoj. Ja sam im rekao da sam čuo da su u Dalmaciji Talijani obećali Srbima da će od Hrvatske biti otcjepljeni Lika i Bosna i da će sve to Talijani okupirati, služeći se neraspoloženjem naroda prema ustaštvu i progonima, koje ustaše vrše. Sve će to Talijanima samo koristiti u njihove ciljeve za dalje okupiranje Hrvatske.«²

Očigledno, plan fašističkih okupatora o širenju svoje vlasti na području NDH, zabrinjavao je pojedine ustaške funkcionere i pripadnike HSS koji nisu bili pro-italijanski raspoloženi, i koji su tražili načina i mogućnosti da ga na vreme osujete. Ali tada niko od njih nije ni

pomišljao, a još manje verovao, da će na kraju ipak sam narod dati svoju reč.

Narodni ustanak protiv okupatora i njegovih pomagača ustaša, koji je 27. jula 1941. godine, pod vodstvom KPJ istovremeno buknuo u Bosanskoj krajini, na području Drvara, i u Lici u neposrednoj okolini Srba, već sutradan, 28. jula, proširio se i na Kninsku krajinu. Međutim, dok su se u ovim oblastima vodile borbe između partizanskih gerilskih odreda i ustaških jedinica koje su odmah stupile u akciju protiv ustanika, dotle su se na područjima Splita i Šibenika, gde je KPJ imala znatnog uticaja, još vodile uspešne diverzantske akcije. Zbog toga je CK KPJ bio prinuđen da početkom avgusta uputi u Dalmaciju Pavla Papa i Mirka Kovačevića sa zadatkom da ubrzaju prelaz sa diverzantskih akcija na opšti narodni ustanak. Odmah po njihovom dolasku, na sastanku Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju doneta je odluka da se na području Splita i Šibenika formira šest odreda i da se oni prebace na tromeđu Like, Bosne i Dalmacije, gde se srpski narod digao na ustanak i da odatle razviju partizanske akcije, šire bratstvo i jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda i da se bore za jači uticaj Partije na ustanike, naročito tamo gde su se, usled nedostatka ovog uticaja, na čelo pojedinih ustaničkih odreda nametnuli prilično nesigurni, buržoaski i velikosrpski elementi, kao što su Momčilo Đujić, Pavle Paja Popović, Brana Bogunović, Mane Rokvić, Lazar Tešanović, Uroš Drenović i njima slični.

Ova odluka KP za Dalmaciju bila je potpuno opravdana.

Nekoliko dana pre izbijanja narodnog ustanka u Kninskoj krajini, 23. jula 1941. na inicijativu Nike Novakovića Longa održan je sastanak grupe Srba izbeglica sa predstavnicima okupatorskih fašističkih vlasti na kome su pored Longa bile prisutne i velikosrpske perjanice Momčilo Đujić, Vlado Novaković, Savo Omčikus, Paja Popović i dr.

O ovome sastanku italijanski poručnik Emilo Kreoli obavestio je 2. avgusta 1941. godine italijansku prefekturu u Zadru. Pored ostalog, on tom prilikom piše:

»Održan je sastanak prema vašim instrukcijama uglednih ličnosti srpskih emigranata, ranije zapaženih političkih figura. Sastanak se održao u duhu prijateljstva prema kra-

ljevskoj oružanoj sili i talijanskoj zastavi. Oni su potpuno prihvatili našu sugestiju i vratili se u svoje krajeve, gde će raditi onako kako ste vi, Ekselencijo, zahtijevali, tj. radit će da se Kninski i Gradački kotar sjedine pod kraljevinom Italijom. Oni su sami isticali, da je naša i njihova politika zajednička, jer nam prijeti ubistvena opasnost od komunističkih bandi. Mi smo im obećali finansijsku i materijalnu pomoć, svotu koju ćete vi odrediti. U prilogu Vam šaljem letak, da ga vi korigirate i povratite kolonelu Čipliju, koji će ga dostaviti gospodinu Omčikusu».³

Pored letaka u kojima su kapitulanti, sa Longom i Đujićem na čelu, pozivali ustanike da se bore samo protiv ustaša, a ne i protiv fašističkih okupatora, Đujić se, posle ovog sastanka sa okupatorskim vlastima, vratio među ustanike noseći italijanske zastave i pozivajući ih na lojalnost prema okupatorima.

Dvoličnu i izdajničku Đujićevu ulogu u narodnom ustanku potvrđuju i navodi u pismu koje on lično piše i upućuje 4. septembra 1943. godine, dakle neposredno pred kapitulaciju Italije, italijanskom komandantu sektora Knin u kome, pored ostalog kaže:

»Od 1. jula 1941. godine rame uz rame sa italijanskom vojskom borim se protiv zajedničkog neprijatelja — komunistu u oblasti Dinare. Za sve ovo vrijeme objektivna i pravedna ocjena mog ličnog držanja, mojeg vojničkog i političkog rada, ne može mi predbaciti da sam i najmanjim svojim gestom pokazao akt neprijateljstva ili sumnje prema italijanskoj vojsci i italijanskom narodu, jer mi to ne bi dozvolila moja čast i moj srpski ponos, budući da bi to bilo suprotno mojem stavu iskrenog prijateljstva i suradnje s italijanskim narodom — stavu koji sam zauzimao od prvog dana do danas, a koji želim da i dalje nastavim i nasuprot svega onoga što mi se podmeće sa raznih strana i sa tendencijom da se naši prijateljski odnosi raskinu na štetu jednih i drugih, a na korist onih trećih kojima prijateljstvo Srba sa Italijanima ometa njihove političke kombinacije.

Napominjem da sa nestrpljenjem očekujem dan, kada će se moći doslovno objediniti sve ono što sam učinio i činim i što ću učiniti da se naši odnosi konačno zapečate sa jednim trajnim prijateljstvom koje će istinski i moćno stajati daleko od svake sumnje i podmetanja bilo sa koje strane ova dolazila.«⁴

Da bi i u Lici razbili ustaničke redove, fašistički okupatori su, posle postignutog sporazuma sa kapitulantskim elementima u Kninskoj krajini, krenuli u sličnu

političku ofanzivu i u južnu Liku, u kojoj se, među ustaničkim redovima, takođe, osećao uticaj velikosrpskih elemenata.

Na inicijativu bivšeg narodnog poslanika i pripadnika JRZ Rađenovića sastanak sa predstavnicima okupatorskih vlasti održan je 11. avgusta 1941. godine na Otrću. Pored Rađenovića, sastanku je prisustvovao i predstavnik rukovodstva ustanka u južnoj Lici, koji se mentalno nije snašao, već je podlegao uticaju buržoaskih elemenata. Na kraju pregovora sklopljen je i sporazum o nenapadanju na okupatora. Međutim, nešto kasnije, ovaj sporazum je izazvao krizu u daljem razvoju ustanka u južnoj Lici, ali posle upornog i dužeg rada Partije, ona je prebrođena. Veći deo ustaničkih snaga je prihvatio liniju partije i shvatio nužnost borbe protiv okupatora, dok je manji počeo otvoreno da sarađuje sa neprijateljem i da se postepeno oformljuje u četničke jedinice.

O ovim prvim kontaktima četničkih komandanata sa italijanskim okupatorima u izveštaju obaveštajnog odeljenja Komande VI italijanskog armijskog korpusa, od 17. januara 1942. godine, pored ostalog, piše:

»Prvi kontakti s rukovodiocima ustaničkih formacija uspostavljeni su na teritoriji pešadijske divizije 'Sasari' (Sasari) povodom 'ustanka Like' (jul-avgust 1941. godine).

Na osnovu razgovora koje su oficiri ove komande vodili s rukovodiocem jedne lokalne četničke formacije (u Velikoj Popini), kontakti su se postepeno širili na celu četničku organizaciju koja postoji na području Like. Na taj način je uspelo da se ove formacije postepeno privuku u našu sferu uticaja i kontrole do te mere da su pre izvesnog vremena neke od njih zajedno s nama započele — uz nesumnjive rezultate — borbu protiv komunista...

Udeo ovih ličnosti (odnosi se na Birčanina i Jevđevića — nap. autora) u saradnji za naše ciljeve omogućio je da se proširi i produbi već postojeća obaveštajno-politička organizacija, sa obzirom na sledeće okolnosti:

— velik broj starešina četničkih formacija koje su, iako načelno nama naklonjene, odbijale da preuzmu konkretne obaveze ili da jasno ispolje svoje namere i političku orijentaciju, čim su saznale za postojeće kontakte između ove komande i pomenutih ličnosti, odmah su ispoljile odlučnije prijateljsko i otvoreno držanje;

— bilo je moguće s većom sigurnošću pratiti kolebljivo držanje ustaških vlasti i same vlade u Zagrebu, i na taj

način saznati za spletke koje su u punoj suprotnosti s našim interesima;

— bilo je moguće — preko njih — da se utvrde kontakti sa generalom Dražom Mihailovićem, rukovodiocem preostalih jugoslovenskih snaga i četničko-nacionalističkih formacija koje je London nameravao da gurne protiv nas stvaranjem gerile, čiji je razvoj mogao poprimiti velike razmere i primorati nas na angažovanje značajnih snaga i sredstava.«⁵

Posle sporazuma sklopljenog sa fašističkim okupatorima o međusobnom nenapadanju, Momčilo Đujić i Pavle Popović posetili su, sredinom avgusta, i ustanički štab u Drvaru. Ova njihova poseta nije bila nimalo slučajna. Obojica su dobro znali da su ustanak u Kninskoj krajini organizovali i potpomagali bosanski ustanici i da je od daljeg razvoja ustanka u Bosni umnogome zavisila i sudbina ustanka u Kninskoj krajini. Kako je ovo njihovo saznanje već prilično prodrlo i u ustaničke redove, to su obojica, da bi stekli što veći autoritet među ustanicima i ujedno pokušali da prikriju svoje planove u odnosu na NOP, bili prinuđeni da se obrate ustaničkom štabu i da njega pribave dozvolu za organizovanje naroda i formiranje ustaničkog odreda.

Na zboru u Drvaru i Đujić i Popović su govorili narodu da će beskompromisnu borbu protiv okupatora i ustaša nastaviti sve do konačne pobede.

Međutim, kada su se, sa dobivenim dozvolama za stvaranje ustaničkih odreda vratili na svoje terene, i Đujić i Popović su na narodnim zborovima govorili da za borbu protiv okupatora još nije vreme, da je on suviše jak i da bi moglo doći do njegove odmazde i uništenja Srba, a da se dalja borba nastavi samo protiv ustaša.

Na svome izdajničkom putu Popović je otišao i korak dalje. O njegovom novom izdajničkom aktu u izveštaju PK od 8. septembra 1941. za protekli period, upućenom CK KPH pored ostalog kaže se i sledeće:

»Šibenski odred. Krenuo je 12. avgusta. U odred u bilo 30 partizana. Peti dan poslije odlaska, dok su se odmarali u Ravnom Gaju, bili su iznenada napadnuti od žandara. Odred je stupio sa žandarmima u borbu i nagnao ih u bijeg. Žandari su imali nekoliko mrtvih. Od naših je jedan drug ubijen. Poslije sukoba partizani su napuštali odred, tako da ih je kasnije ostalo 16. Od ovih, koji su pobjegli, nekoliko ih je bilo uhapšeno od ustaša i strijeljano. Komandir ovog odreda bio je 'Pepo' (Židov iz Zagreba). Odred je dalje došao

u dodir s četnicima, koji su ih izdali Talijanima. Pepo je slijepeo nasjeo četniku Paji Popoviću iz Biskupije kod Drniša. Popović je s jedne strane šurovao i pregovarao s Talijanima a s druge pregovarao s Pepom, nudio mu pomoć, obećao da će ga provesti do Drvara, a ustvari doveo noću njegov odred na nišan Talijanima, koji su otvorili mitraljesku paljbu na Odred. Drug Pepo se vratio s četvoricom u Šibenik i saopćio da su ostali vjerojatno izginuli. Međutim, naknadno su nam javili iz Drvara, da je tamo stiglo 11 partizana (ostalo ih je bilo svih 16) i da su se prijavili partizanskom štabu. Seljaci su se prema šibenskom odredu prijateljski odnosili.«⁶

Značajnu ulogu u razbijanju ustaničkih snaga, bez sumnje je odigrao i stav »srpskih odbora« u Splitu i Zadru, o kome se u već citiranom izveštaju PK, pored ostalog kaže i ovo:

»Velikosrpski i reakcionarni elementi u Splitu unose rascijep među partizane, surađuju s okupatorima i vrše otvorenu izdaju. Dr Desnica, pravoslavni pop Urukalo, bivši ban Bujić, dr. Šola iz Mostara pregovaraju s Italijanima. Pop Urukalo je izjavio talijanskom prefektu: 'Da niste vi likvidirali u Sinju partizane — komuniste, mi bismo to učinili.' Talijani su im dozvolili da formiraju odbor, koji sakuplja pomoć za Srbe, i taj odbor izdaje propusnice Srbima koji se žele vratiti u svoja mjesta. Narodni zastupnik iz Knina Niko Novaković Longo, kako nas izvještavaju, nalazi se u Zadru i surađuje s Talijanima. Četnici čuvaju Talijanima željezničku prugu, vješaju talijanske zastave, a Talijani njih tobože zaštićuju od ustaša, snabdijevaju ih hranom i čak oružjem. Ovim velikosrpskim i reakcionarnim elementima i narodnim izdajicama nije u interesu narodna oružana borba i žele da žive na mirnoj nozi s okupatorima.«⁷

Zbog skretanja s linije narodnooslobodilačkog pokreta i raznih incidenata Momčilo Đujić je zajedno sa svojim jednomišljenikom Živkom Brkovićem, u drugoj polovini avgusta, pozvan u ustanički štab u Drvar. Posle dužih i žučnih diskusija obojica su, na kraju, uspjeli da unekoliko opravdaju svoje greške, te su ponovo dali obećanje da će se, u ustaničkim redovima, iskreno boriti i protiv okupatora i protiv ustaša.

Međutim, obojici je bilo jasno da više neće moći obmanjivati ustaničko rukovodstvo. Zbog toga su po povratku lagali narod da su ih, u povratku, partizani hteli pobiti iz zasede, kojoj su jedva umakli. Istovremeno, ova izmišljotina im je, u neku ruku, služila i kao opravdanje

za već planirane akcije protiv pripadnika i funkcionera NOP.

Ubrzo posle toga Đujić i Popović počinju sa realizacijom svojih podmuklih planova. Pozivaju istaknutije pripadnike NOP na sastanak, a zatim ih iz unapred postavljenih zaseda ubijaju. Iz zaseda ubijaju i partizanske kurire. Za ubijanje rukovodilaca NOP organizovali su i mrežu specijalnih trojki koje su krstarile po terenu i tražile žrtve.

A zatim, 26. avgusta 1941. u selu Pađenama, Đujić se, zajedno sa svojim savetodavcem Novakovićem Longom, sastao sa italijanskim komandantom iz Knina. Pošto su se u svemu sporazumeli, učesnici sastanka su održali i zbor kome je prisustvovalo i nekoliko ustanika pripadnika NOP.

Zbor je otvorio Novaković Longo. U svome govoru on je, pored ostalog rekao: »Sada, kada su ustaše protjerane uz pomoć Italijana, ustanici mogu da predaju oružje i da se vrate svojim kućama, jer će, od sada, biti sve u redu.«⁸

Međutim, u svome izlaganju italijanski komandant je izrazio čuđenje zašto ustanici vrše pripreme za napad na Italijane koji su »spasli« srpski živalj od ustaškog pokolja.

Posle ovoga Đujić je u svojim govorima počeo otvoreno da napada NOP i partizanske odrede.

Saznavši za pripreme okupatora da zajedno sa ustašama napadnu ustaničke odrede i likvidiraju ustaničku slobodnu teritoriju, partizanski štab iz Drvara, računajući na njihova poslednja obećanja, dao je, početkom septembra 1941. Đujiću i Bogunoviću zadatak da sa svojim odredima, prema Strmici i Deralima, organizuju odbranu Bosanskog Grahova.

Ali, Đujić i Bogunović ne samo da nisu organizovali odbranu Grahova, nego su, sporazumno s italijanskim komandantima, propustili neprijateljske kolone koje su nadirale iz Knina, i omogućili im da bez otpora 9. septembra zauzmu Grahovo. Izdaju su pravdali time što je okupator bio daleko nadmoćniji i da mu se otpor nije mogao pružiti. Obojica su predlagali da se borba protiv okupatora odloži za kasnije, kada on bude slabiji, a dotle treba biti u stavu iščekivanja.

Krajem 1941. godine Đujić je uspeo da uspostavi kontakt i sa Dražom Mihailovićem, a zatim 30. januara 1942, u svojstvu komandanta četničkog puka »Petar Mrkonjić«, izdaje obaveštenje o imenovanju poverenika u kninskom srezu, u kome kaže:

»Braći:

Mili Sinobadu, Branku Jeliću, Stevi Kesiću, Milanu Bjedovu, Stevi Martiću, Đuri Dobriću, Budi Joviću, Petru Kesiću — Knin.

Ovim vas imenujemo glavnim povjerenicima našeg štaba u Dinari te smo uvjereni da ćete predano i ispravno s nama sarađivati. Mi smo u Dinari. Upozorite svu našu braću Srbe neka dobro paze šta rade i zakim se povode i neka budu uvjereni da će biti ugušen u krvi svaki pokret koji bude stajao izvan naše oslobodilačke akcije i Organizacije. Svak je obavezan da radi u duhu naših naređenja. Mi stojimo pod komandom Draže Mihailovića. Mi smo vojska Kralja Petra i zaloga za slobodu našega naroda. Zato radite nikoga se ne bojte mi smo ovamo u Dinari vaša garancija i vaša zaštita. Mi nevodimo narod putem avantura već sigurnim putevima ka konačnoj slobodi. Bratski pozdrav svima od vaših bjelih orlova sa Dinare.«¹⁰

Mesec dana kasnije, Mihailović je preko pripadnika Zemljoradničke stranke Lazara Trklje i Vidaka Kovačevića uspostavio sa Đujićem i stalnu kurirsku vezu.

Uskoro stopama Popovića, Đujića i Bogunovića krenula je još nekolicina njihovih jednomišljenika.

O jednom izdajničkom putu govori nam i kratka biografija mornaričkog narednika Žarka Miloševića, upućena krajem 1942. godine četničkom vojvodi Đuri Plečašu u kojoj, pored ostalog, piše:

»Došavši sretno bez teškoća u Bosanski Petrovac... nagovarao sam našu omladinu da bježi u šumu, što sam i sam učinio. Okupljena omladina počela je da radi na stvaranju organizacije, biranju komandanta, stvaranju planova o napadima, i hvatanju veze sa drugim organizovanim jedinicama, kao i prikupljanju oružja. Na dan 27. jula 1941. godine podignut je naš narodni ustanak pod komandom Ljube Bebića u Drvaru, na dati signal stupio sam u borbu sa ustašama istoga dana, na dužnost kao komandir čete koja je brojala 15 ljudi, a imala je od oružja, jedan puškomitraljez, pet pušaka i nekoliko komada bombi. Pod ovako teškim okolnostima, uspjivali smo nevjerovatno, jer naša energija duha bila je jača od neprijateljskog oružja. Nakon dva dana borbe i zauzimanja Drvara od ustaša krenuo sam po nagovoru naših

nacionalista... da prođem kroz neorganizovana sela, i da nastojim najenergičnije prikupljanjem naroda koji je do tada lutao šumama, nemajući kud da krene, ali tom prilikom morao sam se povući u najbliži odred jer sam već dva puta bio osuđen na smrt, od komunističkih propagatora...

... Uspešnim borbama i zarobljavanjem ustaša imao je naš odred najveći glas... U to vreme naš odred pod komandom Maneta Rokvića i s pol. komesarom Slavkom Ruićem brojao je 27 boraca koji je bio kao leteća jedinica... Po govoru pol. komesara Slavka Ruića... budem postavljen u Drvaru na dužnosti da primam radio-vijesti preko radio-aparata, te da ih podnašam šefu biroa radi stvaranja lista 'Gerilac' koji je izlazio redovno... Bio sam upao u društvo nacionalista koji su mi davali instrukcije o radu, te sam počeo punom parom da obaveštavam borce prvobitnog odreda, da sabotiraju i da izgone partijaše iz odreda... Komandant Ljubomir Babić, mi je od tad ograničio rad i prekomandovao me u kulturni odbor, među najjače komuniste. Tad su upravo udarili Talijani i zauzeli Drvar. 25. septembra 1941. komunisti počeli su progoniti nacionaliste te ih odstraniše od sebe, ili moradoše pribjeći okupatoru u zaštitu. U to vreme nalazio sam se u šumi, te na zahtev nacionalista, kurirom se uputim i nađem se među okupatorom i našim takorekući kapituliranim nacionalistima.

U krugu okupatora počnemo stvarati jedinice... i tako pređemo u Bosanski Petrovac sa vođama puk. Ilijom Desnicom i Manom Rokvićem današnjim vojvodom. Po dolasku u Petrovac nađemo Hrvatsku vojsku sa kojom se na vešt način sprijateljimo... i tako za kratko vrijeme stvorimo dva odreda, jedan u samom gradu od 27 boraca, a drugi u selima...

Upravo u to vreme čuli smo za... današnjeg vojvodu Dražu Mihailovića.

Kako smo u to vreme bili jako oskudni, počnemo, uporno da radimo, na sabotazi partizana, ja, narednik Veber Mirko i Mane Rokvić šaljući patrole po obližnjim selima ili izlazeći sa delom odreda u salo...

Tako početkom meseca maja 1942, pri povlačenju Talijana, ostajemo sa našim celokupnim odredom u jakosti od 36 boraca u Drvaru, gde zatečemo odred u jakosti 7 boraca pod komandom nar. Mile Kecmana... partizanskog saradnika. Udvojimo odred i za kratko vreme ojačamo i stvorimo odred od 120...

Koncem juna 1942. našli smo se u Grahovu gdje je organizacija bila u najvećem jeku, koja je radom vojvode Brane Bogunovića i por. Milana Cvjetičanina postigla svoju vrhovnu amplitudu. Dolaskom našim nastalo je kolebanje... cijepanje odreda, biranje komandanta... Kad bi imali ka-

kvu operaciju i borbu, bili bi na terenu po 2—3 dana, a potom bi se vraćali u žicu, dovodeći ono stanovništvo do ugrožavanja, rušeći moral među borcima, ne braneći pljačku, ugrožavali smo mirno stanovništvo.

Iz Grahova dobio je komandant vojvoda Mane Rokvić naređenje da se povuče u Golubić i da tamo osnuje udarni bataljon koji će biti snabdevan od Talijana. Mane je postupio po naređenju i poveo svoj odred u Golubić. Dolaskom u Golubić ostavio je odred... i otišao je u Knin radi snabdevanja materijalom. Odred je bio popunio borcima, prvenstveno dobrovoljcima iz Dalmacije koji su bili bez oružja... Odeveni i obučeni banuli bi svojim kućama, izgovorom da nisu dobrovoljci nego da su oni silom naterani. Za ove slučajeve najveće posledice i pogrde snosili bi mi komandiri i zamjenik komandanta od samog komandanta klevetajući da smo krivi, dok se je isti nalazio stalno u Kninu... provodeći vesele časove... Tako za kratko vreme ostane naš odred opet na istoj meri kao i pre.

Ovakve intrige... potpomagala je pljačka, koja je bila tako zarazna, da se je nemoguće rešiti ni danas...¹¹

Proces polarizacije ustaničkih snaga u Dalmaciji, Kninskoj krajini, Lici i zapadnoj Bosni, bez sumnje, znatno je ubrzan i dolaskom starog četničkog vođe Ilije Trifunovića Birčanina u Split.

Četovanje Ilije Trifunovića Birčanina datira još od 1906. godine, kada je sa svojim odredom krstarilo i borio se u oblasti Skopske Crne Gore i Kumanova u Makedoniji. Kasnije, sa svojom četom učestvovao je u svim ratovima za oslobođenje i ujedinjenje Jugoslavije od 1912. do 1918. godine. Iz ovih ratova izašao je kao rezervni kapetan prve klase i invalid bez ruke. Između dva rata, za vreme postojanja Kraljevine Jugoslavije, bio je od 1932. godine predsednik »Narodne odbrane« i pripadnik reakcionarne četničke organizacije, sa Kostom Pećancem na čelu, u kojoj je zauzimao položaj potpredsednika. Istovremeno, bio je i član profašističke organizacije Jugoslovenskih Nacionalista — Orjuna u kojoj je imao zvanje velikog četnika Orjune. (Orjuna je bila ratnička organizacija sa izrazito profašističkim, unitarističkim i ultra nacionalističkim programom).

U martovskim događajima 1941. godine Birčanin je uzeo aktivnog učešća u pripremama za izvršenje vojnog puča i zbacivanje namesništva sa knezom Pavlom Karađorđevićem na čelu i kapitulantske vlade Cvetković — Maček. Kapitulacija vojske Kraljevine Jugoslavije, sre-

dinom aprila 1941. godine, zatekla ga je u oblasti Kolašina u Crnoj Gori. Kasnije je prešao u selo Lipovo i u njemu boravio sve do kraja avgusta. Za to vreme održavao je vezu sa raznim nacionalističkim i velikosrpskim elementima iz Crne Gore i Sandžaka i zajedno sa njima pripremao teren za obnavljanje i širenje stare četničke organizacije, koja bi bila spremna da povede borbu protiv nersrpskih elemenata u jugozapadnim krajevima Jugoslavije.

Razvoj i širenje narodnog ustanka u Crnoj Gori i Sandžaku, prema kome je Birčanin zauzimao negativan stav, naterali su ga da napusti Crnu Goru i, da se početkom septembra 1941. godine, preko Hercegovine prebaci u Split i stavi pod okrilje i u službu fašističkih okupatora. Kraće vreme posle njegovog dolaska u Split je stigao i njegov jednomišljenik i kolega, takođe istaknuti funkcioner Orjune i bivši vlasnik javne kuće u Novom Sadu Dobrosav Jevđević, poznati agent Ovre (Italijanske obaveštajne službe).

Birčanin i Jevđević su u Splitu i njegovoj okolini zatekli situaciju koja im se učinila veoma povoljnom za realizaciju svojih planova o stvaranju četničke organizacije. Oni su se odmah povezali sa protom Sergijem Urukalom i ostalim pripadnicima »srpskog odbora« a preko njih i sa svim ostalim buržoaskim i velikosrpskim elementima u Dalmaciji, Kninskoj krajini, Lici i zapadnoj Bosni. Birčaninov autoritet ubrzo je okupio oko »srpskog odbora« i znatan broj oficira Kraljevine Jugoslavije, koji su izbegli zarobljivanje i u Splitu našli svoj azil. (Samo u Splitu bilo ih je oko četiri stotine). Pored toga, Birčanin i Jevđević su u Splitu naišli i na topao prijem kod svojih starih poznanika i prijatelja pripadnika Orjune, sa Nikom Bartulovićem na čelu.

U izveštaju PK Dalmacije upućenom 10. oktobra 1941. CK KPH o Birčaninovom stavu i njegovim prvim akcijama u Splitu, pored ostalog piše i sledeće:

»U poslednjem smo vam listu pisali o narodnim izdajnicima, pravoslavnom popu Urukalu, dru. Desnici i bivšem banu Buiću, koji pregovaraju s Talijanima u pitanju zajedničke borbe protiv nas. Oni se skrivaju iza toga, što navodno žele zaštititi Srbe od ustaša. Nadalje smo saznali, da je u Splitu prije nekoliko dana održan sastanak između Nike Bartulovića, Ilije Birčanina, četnika i suradnika Koste Pećanca, dra. Mimice i Grđića. Na sastanku je zaključeno, da se u prvom redu mora voditi borba protiv komunizma i u tu

svrhu treba putovati u sva mjesta (Grđić je već oputovao u Mostar), jer su komunisti krivi za teror, što ga okupatori provode nad narodom, jer komunisti stvaraju nemire.

Ta se grupa namjerava osloniti na nacionalističku omladinu. Cinjenica je, da je omladina, koja stoji pod utjecajem nacionalista, odbila u posljednje vrijeme suradnju s nama.«¹²

A zatim list PK Dalmacije »Naš izveštaj« br. 106 od 20. oktobra 1941. kao uvodnik donosi članak u kome se o izdajničkoj delatnosti tih »branitelja Srba« kaže:

»Urukalo, Jevđević, Birčanin i kompanija spremaju novu izdaju srpskog naroda. Kako saznajemo, tzv. Srpski komitet u Splitu, koji, među ostalima, sačinjavaju Urukalo, Jevđević, Buić, Birčanin, Grđić i drugi, složio se s talijanskim okupatorskim vlastima u tome, da će pomoći okupatorima da 'mire' srpski živalj u Bosni, Lici i ostalim hrvatskim krajevima, ako Talijani okupiraju te krajeve. Ove stare izdajice misle opet prevariti srpski narod i uvesti ga u 'novi red' zaobilaznim putem. Dok narod ustaje u borbu s oružjem u ruci, oni hoće da narodu zabiju nož u leđa, ali srpski narod neće nasjesti ovoj izdajničkoj raboti, on će se s hrvatskim narodom boriti do potpunog oslobođenja domovine od stranih okupatora i njihovih domaćih slugu. Izdajice će stići zaslužena sudbina.«¹³

Koristeći se krizom u ustaničkim redovima stvorenom izdajom velikosrpskih elemenata u Kninskoj krajini, Lici i zapadnoj Bosni, krajem septembra 1941. godine Birčanin, uz odobrenje i obećanu pomoć fašističkih okupatora, donosi odluku da otpočne stvaranje četničke organizacije u ovim krajevima. Glavni oslonac u ovome radu bili su mu oficiri Kraljevine Jugoslavije koje je upućivao na teren sa zadatkom da pruže pomoć Đujiću, Popoviću, Bogunoviću, Brkoviću, Rokviću i drugima i da zajedno sa njima organizuju četničke odrede, ne za borbu protiv okupatora i njegovih slugu ustaša, već za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta i njegovih oružanih formacija — partizanskih odreda.

U toku formiranja četničke organizacije u Kninskoj krajini i zapadnoj Bosni četničke vođe su sklopile sporazum s fašističkim okupatorima o kome nam, kasnije, David Sinčić, pored ostalog, priča i sledeće:

»U novembru 1941. godine Talijanska divizija u Kninu imala je s Đujićem i Bogunovićem sporazum o nenapadaju... Ugovor je ima tri tačke, a dostavio mi ga je Števo

Rađenović. Određivala se zona međusobnog delovanja... Talijani će područje od četnika osvojeno priznavati Srpskim, te priznavati srpsku zastavu i upravu. Talijani će četnicima omogućiti i olakšati borbu oslobođenja od ustaštva, a četnici će pomoći Talijanima okupaciju Bosne i Hercegovine.«¹⁴

Tako su, uz moralnu i materijalnu pomoć okupatora, do kraja 1941. godine formirane u Kninskoj krajini četničke jedinice: »Puk Petar Mrkonjić« pod komandom popa Đujića, Puk »Onisim Popović« (u kosovskoj dolini) pod komandom Pavla-Paje Popovića, Puk »Gavrilo Princip« (u Grahovu) pod komandom Brane Bogunovića, Puk »Vožd Karadorđe« i Puk »Kralj Petar Drugi« u Lici i drugi. Nešto kasnije od ovih odreda obrazovana je četnička Dinarska divizija. Ali, sve do proleća 1942. godine ovi odredi nisu stupali u oružane borbe s partizanskim odredima. Njihove akcije, u to vreme, svodile su se na iznenadne napade na hrvatska sela i na ubistva i pljačke nezaštićenog i nedužnog hrvatskog življa koji nije imao nikakve veze s ustašama.

S obzirom na ovakav razvoj događaja u Dalmaciji, Kninskoj krajini, Lici i zapadnoj Bosni, pripadnike NOP u ovim krajevima nimalo nije iznenadila vest o izdaji četničkog pokreta Dragoljuba Draže Mihailovića u Srbiji, koja je do njih stigla 18. decembra 1941. godine.

Međutim, i pored svega PK Dalmacije bio je spreman da ponovo povede pregovore s četničkim vođama, na njihovom području, i da četničku organizaciju privoli za borbu protiv okupatora i ustaša. Zbog toga on u izveštaju upućenom 27. decembra 1941. godine CK KPH, pored ostalog, piše i sledeće:

»Drugo pitanje, za koje tražimo od vas savjeta i pomoći, odnosi se na stav, koji mi treba da zauzmemo prema četnicima kninskog i drniškog kraja. Kninski kraj je napučen srpskim življem (možda preko 90%, a drniški 40%). Drug koji je poslan na rad u tom kraju, piše nam o velikoj gladi i oskudici u živežnim namirnicama. Civilna vlast u Kninu je formalno ustaška, u samom gradu ima dosta vojske i žandara, ali ne smeju da idu preko mosta, tj. izvan grada.

U okolici Knina — prema sporazumu s Talijanima — 'imaju vlast' četnici, a italijanska vojska opet sa svoje strane drži red i uglavnom je sada gospodar situacije. Četnički odredi u selima oko Knina su pasivni i prema sporazumu s Talijanima ne vrše nikakve akcije. Na četnike, kao uopće na srpski živalj, još jak utjecaj imaju velikosrpski elementi.

Iako se u raznim krajevima Dalmacije partizanski pokret razvija pod našim rukovodstvom, u kninskom i drniškom domiranaju velikosrbi. To je rezultat toga, što tamo u ranijim godinama partijske organizacije uopće nije bilo. Danas već, djelimično uslijed pojačanog rada partijske organizacije, djelimično uslijed događaja u svijetu, a naročito uslijed herojske borbe naroda Sovjetskog Saveza i Crvene armije protiv osovinskih osvajača, očito se opaža, da i u tim krajevima srpski elemenat počinje da drukčije politički misli. U kninskom i drniškom kraju, na primjer, srpski seljaci i četnici s velikim simpatijama govore o Sovjetskom Savezu, dapače i o komunistima Sovjetskog Saveza, ali vrlo loše misle o našim komunistima, jer su im takvo mišljenje o nama nametnule njihove vođe. Opaža se i to, da velikosrpske vođe sve više gube poverenje srpskih masa i da mase proziru njihovu protunarodnu politiku i izdajničku ulogu. To se pokazalo na pr. i povodom proglašenja blokade Knina od strane četničkih vođa, koju seljaci nisu prihvatili. Velikosrpski elementi šire razne laži, kako bi stvorili i podržavali u masama krivo mišljenje o komunistima kod nas. Za Ljubu Babića šire vijesti da je prišao ustašama. Dakle, pomoću laži velikosrpski vođe još imaju vodstvo nad pravoslavnim i četničkim elementima u drniškom i kninskom kraju, ali je to povjerenje masa u njih pokolebano, i srpske mase ih napuštaju. Evo još jedan primer koji karakterizira raspoloženje srpskih masa. U Mokrom Polju (više Knina) postoji partizanski odred, za koji držimo da je naš, i komandir se odreda smatra komunistom, i pod našim je rukovodstvom. Ali raspoloženje je u odredu takvo, da se oni ne bi borili s nama protiv četnika, a ni s četnicima protiv partizana. A sam komandir, koji smatra sebe komunistom, Talijane pozdravlja fašistički i nosi talijansku značku. Ipak možemo računati da je odred više nego četnički. Evo vam nekoliko momenata, koji karakteriziraju stanje u kninskom i drniškom kraju.

I sada nam se nameće pitanje, kakav stav da zauzmemo prema četnicima. Pročitali smo vaše pismo o Draži Mihailoviću, poznato nam je da su vođe njihove (Brković, Bogunović) osuđeni na smrt od komande Drvarske brigade, dopalo nam je ruku jedno pismo štabova njihovih dvaju pukova ('Gavrila Principa' i 'P. Mrkonjića'), u kojem pismu govore o nužnosti likvidiranja komunističkih bandi, znamo za njihova protunarodna i izdajnička djela i nevjere.

Uza sve to, s obzirom na konkretno stanje u kninskom i drniškom kraju, postavlja se pitanje, je li moguća suradnja s njima, i da li je cjelishodno pozvati ih na suradnju radi masa, koje još idu za njima, ili je sve to suvišno i ostaje samo međusobno obračunavanje. Mi smo mišljenja, da je

u interesu narodnooslobodilačke borbe, da im uputimo poziv na suradnju.

Nemamo iluzija o Bogunoviću, Đujiću i dr. nego zbog masa, koje im još vjeruju i koje ih ujedno počinju da napuštaju, mi smo mišljenja da treba uputiti jedan poziv masama na suradnju, a isto tako doći u direktan dodir s njihovim vođama i predati im ponudu. Imamo u vidu i to, da među njihovim vođama ima kolebljivaca, koji su skloni da s nama surađuju, na pr. Vlado Novaković, brat Longa, i dr.

Ali se nameće i pitanje stava Drvara, koji je s njima prekinuo vezu i njihove vođe osudio na smrt, a čiji stav ne bi smio biti suprotan našem. Odlučili smo da im pišemo i s njima izmijenimo misli o ovoj stvari.«¹⁵

Međutim, svaki pokušaj vraćanja četničkih vođa sa njihovog izdajničkog puta bio je uzaludan, utoliko više što je glavni četnički eksponent Birčanin početkom februara 1942. godine, primio i prve instrukcije od delegata četničkog vođe Draže Mihailovića za Hercegovinu, majora Boška Todorovića.

U pismu upućenom Birčaninu 31. januara 1942. godine Todorović piše:

»Sa najvećim zadovoljstvom i prijatnim uzbuđenjem slušao sam izveštaj por. Petkovića o Vašem dosadašnjem radu za srpstvo u Jugoslaviji u ovom ratu, kao i o tome, koliko ste spremni da i dalje služite našem zajedničkom idealu. Pišaću o tome generalu Mihailoviću i tražiti instrukcije za vas, a dotle molim Vas ostanite u vezi sa mnom preko Grdića i Šantića i po mogućnosti svršite poslove o kojima će vam govoriti moj raniji ađutant, sadašnji četnički izaslanik kod italijanske komande, potporučnik Petrović.«¹⁶

Posle izveštaja o situaciji u Dalmaciji i Kninskoj krajini koja je, po svome dolasku iz Šibenika u Zagreb podneo ustaškom ministru unutrašnjih poslova Andriji Artukoviću, David Sinčić je krajem 1941. godine postavljen za velikog župana župe Bribir i Sidraga sa sedištem u Kninu.¹⁷

Evo šta Sinčić, pred istražnim organima 1946. godine, priča o situaciji i svojim vezama s četničkim vođama krajem 1941. i početkom 1942. godine u Kninskoj krajini, Lici i zapadnoj Bosni:

»Do kraja septembra Talijani su u tzv. II. zoni tj. od Karlova južno preuzeli vojnu vlast i talijanska vojska je na čitavom tom području pokazivala neprijateljski stav i prema

NDH i prema hrvatskom narodu. Započela je saradnju Talijana i četnika i na području talijanske okupacije svaki Hrvat bio je ugrožen od Talijana i četnika...

Talijani su sarađivali sa četnicima, zajednički su proganjali svakog Hrvata, a pripremali su se za okupiranje skupa sa četnicima zapadne Bosne i južne Like. Četnici su tada bili jaki i držali su područje sjeverno od Knina do Gračaca i do Drvara.

Da osujetim progone, koje su vršili nad Hrvatima, da razbijem njihovu saradnju sa Talijanima i da priprelim njihovu saradnju sa HSS-om i NDH, dok traje rat i dok rat ne odluči pitanje državne forme, moj se rad sastojao u slijedećem: jačanje HSS-a, jačanje domobranstva i sporazuma četnika s Hrvatima i hr. domobranstvom...

Od istaknutih četničkih vođa ja sam tada došao u vezu sa Bogunovićem Branom, Rokvić Manom, Stevom Rađenovićem i nekim kapetanom Ilićem. Radilo se na tom da se najprije stvori jedan kompromis o nenapadanju na domobranstvo i da ne napadaju hrvatska sela. Predočio sam im štetnost njihove saradnje sa Talijanima, jer da to sve vodi ostvarivanju talijanskih okupatorskih ciljeva. Bogunović i Rokvić su pristali na moje prijedloge, pogotovo kad sam im ja rekao da se u Zagrebu radi na tom da domobranstvo postaje jedina vojska, da HSS će uskoro u Hrvatskoj preuzeti vlast. Ja sam im rekao da će sve to uslijediti u okviru NDH i da oni dok rat traje trebaju pristati na saradnju sa domobranstvom i HSS-om u okviru NDH, a rat će odlučiti o državnoj formi, da li će ostati Hrvatska ili ne. Oni su mi rekli da trebaju još pridobiti Đujića za tu stvar. Ja sam se tri puta sastao skupa sa Bogunovićem i Manom Rokvićem, a više puta je k meni dolazio Stevo Rađenović. Đujić je nastavljao saradnju sa Talijanima i četnici su u više navrata napadali hrvatska sela i pojedine oružaničke postaje. Oni su pravdali svoje držanje i nepomirljivost Đujićevu, s tim da se u cijeloj Hrvatskoj i dalje proganjaju Srbi, te da dalje ustaštvo postoji...¹⁸

Očigledno, ustaškim funkcionerima sa Pavelićem na čelu, saradnja četnika sa italijanskim okupatorima nije odgovarala. Smatrali su da ona ugrožava interese Nezavisne Države Hrvatske. Zbog toga su preko svoga upravnog poverenika za obalni pojas na Sušaku, dr Vjekoslava Vrančića, pokušali da ovu saradnju svedu u okvire koji bi i njima odgovarali. O razgovorima sa predstavnicima 2. italijanske okupacione armije i četničkim delegatima, kao i o njihovim merama za pacifikaciju obalne zone

Vrančić je obavestio svoje pretpostavljene. U izveštaju od 6. aprila 1942. godine on kaže:

»Zapovjedništvo II. Armate nastoji umiriti područje na kome se nalazi. U tom radu polazi se sa stanovišta, da su četnici nacionalistički elemenat, pa se u svrhu umirenja upotrebljavaju u prvom redu politička sredstva. Neprijateljima smatraju se samo partizani. Razlozi takvog načina rada su i stratejski: izgubiti što manje vlastitih snaga. Talijani su uvjereni, da se političkim sredstvima može pacificirati dobar dio pobunjenika.

U tom smislu treba tumačiti i postupak Talijana prema četnicima (pregovaranja, upotreba pojedinih prvaka pobunjenika za izvještavanje itd.), kao i razne zahtjeve, koje zapovjedništvo II. Armate stavlja na naše vlasti (otvaranje pravoslavnih crkava, vraćanje imetka pravoslavcima, puštanje iz zatvora, namještenja u državnu službu, dodjeljivanje mirovina i sl.).

Neraspoloženje Talijana prema ustašama potječe od rada pojedinih ustaša, od promičbe pravoslavaca protiv ustaša i radi toga, što su u većini naših mjesta naši ljudi nastupali prema Talijanima nezgodno, skoro neprijateljski. Radi toga i oštar postupak prema našim ljudima kod kojih je nađeno oružje nakon proglasa II. Armate od 7. IX 1941. Da nijesu iste mjere poduzeli protiv četnika dva su razloga: prvo, da im se ne zamjere, kako bi s njima mogli pregovarati, drugo, da ih mogu upotrebiti protiv partizana.

Iz razgovora s vodećim činiocima II. Armate (general Roata¹⁹, general Dalmaco²⁰, general De Blazio²¹, pukovnik Morgari²² itd.) mogao sam razabrati dvije temeljne misli, koje određuju držanje Talijana prema našim vlastima i prema pravoslavcima:

1) Talijani očekuju i traže od naše vlade da ih ona u njihovom radu pomogne političkim sredstvima;

2) Talijani žele prilikom akcije čišćenja upotrebiti četnike protiv komunista.

Da udovoljim prvom očekivanju Talijana, poduzeo sam u smislu datih mi ovlasti neke manje mjere u Ogulinu, Gospiću, Senju, Mostaru i Dubrovniku (mirovine, namještenja, imovinska pitanja i sl.) što je kod Talijana imalo dobrog odjeka.

Drugu misao Talijana iskoristio sam u tu svrhu, da ih uvjerim, da bi bilo potrebno naoružati u miješanim krajevima i naše milicionere, a u čistim hrvatskim općinama uspostaviti oružane ustaške postrojbe. U savezu s time, dozvoljeno je našim milicionerima čišćenje okolice Graca kod Makarske od komunista, te su naoružani naši milicioneri u Blagaju

kod Mostara. General Roata dao je načelan pristanak i za ustrojenje ustaških postrojba u čisto hrvatskim općinama II. pojasa s time, da se o tom mora sporazumjeti i s Rimom.

Tokom razgovora s Dobrosavom Jevđevićem u Splitu (23. III. 42.) i Dubrovniku (29. III. 42.), Radomilom Grdićem u Splitu (23. III.), te častnikom II. Armate za izvještajnu službu De Mateisom mogao sam ustanoviti sljedeće:

Grdić i Jevđević su Srbi nacionalisti, antikomunisti, anglofili, ali u radu za svoju stvar istovremeno i u rukama Talijana.

Grdić je politički radnik manjeg kalibra, on vodi političku, ideološku stranu borbe, dok je Jevđević zauzet vojničko-četničkim pitanjima. Jevđević je intelektualni vođa lijevog krila Dangićeve fronte, on igra kod II. Armate onu ulogu, koju Dangić igra kod njemačkog vojnog zapovjedništva u Beogradu. Obojica imaju veze s Beogradom i s Londonom preko Carigrada i Kaira.

Kada su propali pregovori Dangića s Nijemcima 2. II. 1942. Jevđević je doveo u Kifino Selo kod Nevesinja zapovjednika Dangićevog stožera majora Boška Todorovića i kapetana Branka Šoškicića, te je na 19. i 20. II. vodio pregovore s Talijanima o suradnji protiv partizana na području istočne Bosne i istočne Hercegovine. Sporazum o toj suradnji je postignut s time, da će Talijani okupirati i istočnu Bosnu. Ova zamisao je Dangićeve, odnosno Jevđevićeva, jer mi je Jevđević rekao:

"Zašto vi Hrvati ne bi mogli pristati da Talijani čiste istočnu Bosnu, kada smo mi Srbi na to pristali?"

Satnik De Mateis nadopunio je Jevđevića time da je Jevđevićeva misao da Talijani okupiraju istočnu Bosnu, na što oni, Srbi, pristaju, jer imaju povjerenja u talijansku vojsku, pa zašto Hrvati, kao saveznici Italije ne bi na to mogli pristati.

Jevđević je nato nadodao, da istočnu Bosnu mogu umiriti samo Talijani u suradnji s četnicima, jer se četnici nebi mogli boriti protiv partizana skupa s hrvatskim domobranima, ni kako s ustašama, a niti s Nijemcima, jer da su Nijemci prilikom čišćenja istočne Bosne u siječnju 1942. poubijali 450 pravoslavnih žena i djece u Rogatici. Ova intriga protiv Nijemaca 'dokazana' je i 'originalnim' svjetlopisima, koje je Jevđević dobio od Mile Šantića i predao Talijanima. De Mateis i pukovnik Morgari potvrdili su mi da oni raspolazu tim svjetlopisima.

Iz ovih razloga jasno je, da je ideja okupacije istočne Bosne po Talijanima u stvari zamisao Dangićeve, koja je kod Nijemaca propala, pa ju je onda Jevđević na zgodan način i jednom uspjelom intrigom protiv Nijemaca nametnuo Talijanima. Odatle i talijanski prijedlozi u Abazzi-i koncem ve-

ljače 1942. da oni okupiraju istočnu Bosnu i preuzmu civilnu vlast u svrhu pacifikacije.

Unatoč svih tih pregovora između Talijana i četničkih vođa, II. Armata se nije prema četnicima kompromitirala ni kakvim čvrstim političkim obećanjima. Talijanska obećanja glasila su, koliko sam mogao ustanoviti:

'Tko se bude lojalno držao, biti će nagrađen poslije rata.'

Da Jevđević nema čvrstih obećanja dokaz je i to, što me je posebno potražio u Dubrovniku i saopćio mi, da bi želio sa mnom razgovarati na samu bez Talijana, jer da je vidio, da ja imam najbolje namjere, da nešto učinim za umirenje pučanstva. Rekao je izričito, da je on u stanju obustaviti četničke borbe protiv hrvatskog domobranstva na području čitave istočne Bosne.

Grđić je sažeo svoje misli u kratko ovako:

1. Mi smo Srbi, te ne živimo samo od namještenja i mirovine, nego i od ideala;

2. Treba organizirati pravoslavnu crkvu, da bi se suzbio komunizam;

3. Treba pustiti na slobodu sve nedužne Srbe;

4. Treba urediti mirovine Srbima i primati ih u državnu službu;

5. Treba Srbima, koji su kod kuće, ili njihovim nasljednicima vratiti imetke.'

Dr. Novica Krljević, poznati pisac rezolucija Papi i Musoliniju, s kojim sam razgovarao u Dubrovniku 29. III, plemirao je u prvom redu za dozvolu rada pravoslavnoj crkvi.

Iz svega gornjega slijedi, da je pravoslavcima dojadilo četovanje, u prvom redu, jer se sada međusobno ubijaju, te da bi bili voljni i sami raditi na pacifikaciji. Svi traže, da hrvatska vlada učini koji veći korak, koji bi stvorio psihološke preduoslove za rad na umirenju. Radi udovoljenja talijanskim zahtjevima u tom pravcu, kao i radi dobivanja pojedinih četničkih prvaka za rad na pacifikaciji, trebalo bi po mome mišljenju učiniti žurno slijedeće:

1. pustiti na slobodu sve neopasne i nedužne pravoslavce putem milosti Poglavnika;

2. primati u službu lojalne pravoslavce, olakšati postupak kod rješavanja ovih molba, naročito obzirom na preporuku ustaških dužnostnika;

3. urediti mirovine pravoslavcima, gdje je to god moguće;

4. olakšati vraćanje imetka pravoslavcima, odnosno njihovim nasljednicima;

5. dati hranu i sjeme lojalnim pravoslavicima;
6. pozvati u službu pravoslavce oružanike i rizničke straže i upotrebiti ih u hrvatskim krajevima;
7. u smislu gornjih mjera dati točne upute svim ministarstvima, državnim tajništvima i državnim poduzećima, te velikim županima i kotarskim predstojnicima, kao i GUS (Glavni ustaški stan — nap. autora) da bi se te mjere u stvari i provele.

Uvjeren sam, da bi te mjere doprinijele našoj vanjskoj i unutrašnjoj konsolidaciji.«²³

Napori Velikog župnika NDH u Kninu Davida Sinčića, da ostvari saradnju četničkih odreda i sa oružanim formacijama NDH u borbi protiv partizanskih odreda, najzad su urodili plodom.

U izveštaju upućenom maja 1942. godine poglavniku i ministru unutrašnjih poslova NDH, Sinčić kaže:

»U subotu dana 16. svibnja 1942. došao je u Knin Mane Rokvić, vođa četnika u Bosanskom Petrovcu, koji je zapovjednik svih četnika od Bosanskog Petrovca do Drvara. Jučer mi je poručio da želi imati sa mnom jedan sastanak i da ima postaviti važne prijedloge. Jučer poslije podne sam ga primio, a s njime je došao i Stevo Rađenović, biv. jugoslavenski poslanik, koji od više vremena boravi u Kninu.

Oni su mi izložili svrhu posjeta kako slijedi:

Izložili su mi stanje kotara, počevši od Korenice, Ud-bine, Donjeg Lapca, Bosanskog Petrovca, Srba i Drvara do Bosanskog Grahova, a koji su krajevi opasno ugroženi od komunista, odnosno koji su krajevi, osobito što se tiče sela, skoro sasvim u rukama komunista. Naveli su da je stanje neodrživo, da komunisti sve pljačkaju i ubijaju svakog bez razlike vjere, spola i dobi, za koga i najmanje posumnjaju da njima nije sklon. Istakli su da su svi ovi krajevi izvrgnuti potpunoj propasti, da su oni toga svjesni i da uviđaju da je jedini spas u potpunoj saradnji njih četnika s hrvatskim vlastima, a u prvom redu s hrvatskom vojskom.

U vezi s namjeravanim odlaskom talijanske vojske iz Bosanskog Petrovca, o kojem je već g. Veliki župnik izvijestio pod Br. V. T. 16/162—42. od 8. svibnja 1942. Mane Rokvić je predložio da bi se u Bosanski Petrovac uputile jače snage hrvatske vojske, a to obrazlaže s tim, da bi u protivnom kad bi Bosanski Petrovac ostao zaposjednut s malim i neznatnim snagama naše vojske, bio ugrožen od komunista i lako dospio u ruke istih, a da bi to bilo vrlo pogibeljno, jer da bi na taj način u ruke komunista palo široko područje i sredstva za borbu. On smatra da jača posada u Bosanskom

Petrovcu bi mogla da čvrsto drži u rukama mjesto, a osim toga jednim dijelom svojih snaga u suradnji s formacijama četnika bi mogla postepeno od komunista da očisti čitav kraj, a to da bi lakše išlo s obzirom da on poznaje dobro kao i njegovi ljudi skloništa i položaje komunista, njihove vođe i ljude.

U vezi s tom akcijom postavlja zahtjev, da bi se naša vojska starala za opskrbu njegovih odreda što se tiče hrane, municije i oružja, jer da oni nisu dovoljno opremljeni, a osim toga da bi oni mogli angažirati i veći dio svojih ljudi. U vezi s time kazao je da njihovi zahtjevi nisu drugi, već samo da se u te krajeve povрати mir i sigurnost.

Isto tako je izložio potrebu da bi se u svim većim mestima gore navedene zone, koja nisu u rukama komunista, postavile jače posade hrvatske vojske, koje bi surađivale s četničkim odredima u istrebljenju komunista, jer da se ova potreba nameće radi toga, da bi se borba protiv komunista povelа s više točaka i tako sužavao prostor, na kojemu oni gospodare, dok konačno ne bi bili potpuno uništeni.

Mane Rokvić i Stevo Rađenović kazali su nadalje, da će kroz nekoliko dana doći u Knin kod Velikog Župana jedna delegacija od grupe četnika predvođenih od njega, tj. Mane Rokvića, od popa Momčila Đujića i od Branka Bogunovića, da s njima dalje razgovaraju o svim pitanjima u vezi sa smirenjem i s protukomunističkom akcijom. Ja sam im spomenuo, da bi bilo dobro da jedna njihova delegacija ode u Zagreb predvođena od Velikog Župana, a oni su mi na ovo odgovorili, da će to biti utanačeno s ovom delegacijom, koja će doći ovih dana kod Velikog Župana.

Mišljenja sam da bi se ponuđena saradnja s četnicima imala prihvatiti i da bi se zapovjednika hrvatske vojske, koja bi došla u Bosanski Petrovac, uputilo i ovlastilo da odmah stupi u vezu s Manom Rokvićem radi zajedničke akcije. Pitanje traženja opskrbe četničkih odreda bilo hranom, municijom i oružjem imao bi zapovjednik hrvatskih četa prema potrebi i prilikama da rješi zajedno s Rokvićem.

Mane Rokvić je izrazio želju da bi se u Bosanskom Petrovcu izdao jedan proglas na narod u pravcu smirenja. Iako Bosanski Petrovac ne potpada pod ovu župu, pa je prema tome ova župa nenadležna da o tome rješava, ipak sam na svoju ruku pisao kotarskom predstojniku u Bosanskom Petrovcu da jedan takav proglas izda, a naznačio sam mu i sadržaj koji je u skladu s proglasom, koji je Veliki Župan izdao za ovu župu.

Mane Rokvić mi je nadalje iznio da je pitanje prehrane u Bosanskom Petrovcu strašno i da bi trebalo hitnu pomoć. Osobito da je veliko pomanjkanje soli, a da bi trebalo hitno uputiti i kukuruza.

Upravo sada mi je javljeno da su u područje sela Plav-
na jutros prodrli jači sastavi komunista... Seljaci tvrde da ih
ima oko 4.000, ali ja smatram da je to pretjerano. Talijanska
vojska je protiv njih stupila u akciju i tuče ih i artiljerijom.
Potankosti nedostaju i o razvitku ove akcije ne mogu ništa
doznati ni sa strane Talijana.

U vezi s razgovorima s Manom Rokvićem nadodato
mi je još i sledeće:

Mane Rokvić je mišljenja da se u Bos. Petrovac šalje
samo hrvatska vojska i oružništvo, a nikako da se šalju usta-
ške postrojbe, jer da bi to s obzirom na prošlost bilo veo-
ma štetno za smirenje grko-istočnjaka, koji da bi posumnjali
u iskrenost namjera hrvatskih vlasti. Ja sam mišljenja da se
ovom traženju Mane Rokvića udovolji.«²⁴

Međutim, pismeni sporazum između ustaša i čet-
ničkih komandanata Đujića, Rađenovića, Bogunovića i
Rokvića sklopljen je 18. aprila 1942. godine u Kninu. Dan
pre potpisivanja sporazuma župan Sinčić je uputio Mini-
starstvu unutrašnjih poslova NDH telegram br. V. T.
164/42 u kome kaže:

»Postignuta saradnja s četničkim vojvodama: Boguno-
vićem, Đujićem, Rokvićem, Rađenovićem. Četnici po dogo-
voru sa mnom i dobivenim uputstvima idu prema Glamoču
sastati se sa četnicima Drenovića i domobrana, gde odre-
diti plan daljih zajedničkih akcija. Radi delovanja protiv
partizana i radi postignuća dodira s hrvatskom vojskom čet-
nici izvršili napad na Pulje — Crni Lug — Grkovce — Pogoru
— Žićevo Malo i Veliko s utjehom. Četnici za saradnju s na-
ma i borbu protiv partizana nemaju oružja, streljiva i hrane.
Potrebno ih opskrbiti preko Knina ili času dodira s našom
vojskom u Glamoču. Radi potrebe oružane akcije domobra-
na iz Knina s četnicima prema Glamoču, Bosanskom Petrov-
cu i Južnoj Lici potrebno zapovjedništvu sedme operative
zone u Kninu poslati pojačanje u ljudstvu, oružju, osobno
strojnicama, bacačima mina i vojnim vozilima. Četnici po-
veli akciju protiv partizana iz Medka prema Strmici. Potreb-
no je povezati ovu akciju sa akcijom naše vojske iz Gospića.
Četnici očekuju za svoje akcije uputstva našeg vojnog zapo-
vednika. Poruke slati preko Knina ili krilašima u Bosansko
Grahovo, kao što je već učinilo zapovjedništvo trećeg vojnog
zboru četnicima Brane Bogunovića. Gornje dostaviti zapov-
jedništvu trećeg vojnog zboru Sarajevo i Ministarstvu vanjs-
kih poslova za Vrančića.

Zamjenik opće upravnog povjereništva veliki župan
Sinčić.«²⁵

A u Sinčićevom telegramu upućenom Zagrebu sutradan po potpisivanju sporazuma s četničkim komandantima u Kninu, pored ostalog, se kaže i sledeće:

»Br. V. T. 16/199—42—Knin 19. lipnja 1942. godine. Nezavisna Država Hrvatska — Velika Župa Bribir i Sidraga — Knin. Predmet: Saradnja s četnicima. Kotar Bos. Grahovo, Drvar

Izvestio sam o saradnji s četnicima tog područja pod br. V. T. 16/196, 16/197—42 (brojevi pismenih sporazuma s četnicima — nap. autora). Saradnja i sporazum je postignut. Uz već spomenuto dalji dokazi saradnje su:

Jučer je opet jedan naš zrakoplov bacio poruku četnicima u Bos. Grahovu. Četnici tačno postupaju po uputima i kreću prema Sojnovićima.

U Bos. Grahovu radi suradnje i koordinacije oružane akcije kako sam javio otišlo je nekoliko naših domobrana. Oni su tako gostoljubivo dočekani, počašćeni jelom i pićem. Naš vodnik domobranski postavljen je u stožeru Mana Rokvića pobočnikom...

Kotar Gračac. Pravim vođom pravoslavaca u Gračacu može se smatrati današnji načelnik u Gračacu Stanislavljević. On ima jak uticaj na četnike iz samog Gračaca. On je za saradnju...

Zapovednik borbenih četničkih odreda u Gračacu je Danilo Stanislavljević. On je u dodiru sa mojim pouzdanikom u Gračacu promidžbenim izvestiteljem i odeljnim upraviteljem GUS. Jankom Žaletićem, ali punoj i javnoj saradnji nije pristupio.«²⁶

A o borbenoj saradnji četnika pod komandom Momčila Đujića i italijanskih okupatorskih trupa u akcijama protiv partizanskih odreda vođenih u ovome periodu, postoji više dokumenata, od kojih ćemo navesti samo dva:

U Đujićevom izveštaju upućenom 12. aprila 1942. godine Iliji Trifunoviću-Birčaninu, piše:

»I. Sutra u toku celog dana bezuvetno bombardovati u Kaldrmu samo selo i još više položaje između Kaldrme i Gornjeg Tiškovca i to od kote 1132 de piše 'Poljane' pa preko Šipadove pruge pravac od označene kote položaj sa desne strane pruge de piše Goriša od 'Poljane' dakle do 'Gorice' presecajući prugu tući od te linije prema Kaldrmi i samu Kaldrmu. Paziti da nebi pala koja bomba na kuće G. Tiškovca de piše Bursaći.

II. Bezuvetno prodirati Talijanskom vojskom prelo Trubara u pravcu Dugopolja i Kaldrme. Između Kaldrme i

G. Tiškovca sve su svoje snage oni skupili i tu se utvrđuju da nas dočekaju ima ih oko 400 i to četa N. Kotle,²⁷ M. Morače,²⁸ Voje Mileusnića, Milana Tankovića i bataljon 'Marka Oreškovića' i bataljona 'Velebit'. Zato bi bilo važno da se sutra bombarduju kako sam označio i da im Talijanska vojska dođe sa leđa.²⁹ Tu bi ih bezuvetno sve pomlatili. Ako tako ne bude mi dalje nećemo moći produžiti. Prema nama se danas povlače u manjim grupama. Ima puškaranja. Dosad od nas nije niko poginuo niti je teže ranjen. Imamo samo jednog lakše ranjenog. Saljite bombe i municiju. Zarobili smo 27 pušaka.

Put je otvoren do Gornjeg Tiškovca đe se mi utvrđujemo na položaju prema komunistima.«³⁰

A evo i naređenja štaba »Dinarske četničke divizije« potčinjenim jedinicama za napad na partizane na pravcu Grahovo—Livno i Grahovo—Glamoč, koje je Đujić izdao 10. juna 1942. godine:

KOMANDANTU PUKA »KRALJA ALEKSANDRA«
»GAVRILA PRINCIPA«

B. Grahovo

Naše operacije širokih razmera na pravcu Grahovo — Livno, Grahovo — Glamoč počinju 12. juna 1942. godine u 10 sati posle podne.³¹ Za ovu akciju pripremio sam 800 naših ljudi naoružanih i 200 nenaoružanih sa 20 komada automatskog oružja. Biće nam stavljeno na raspoloženje suva hrana za 4 dana za sve ljudstvo, 40.000 metaka i 800 komada bomba. Osim toga sa nama zajedno u akciji učestvovaće 500 Talijanskih vojnika sa topovima, bacačima mina, teškim mitraljezima i aviacijom. Plan je razrađen u detalje i dodeljena je svakom svoja uloga. U ovaj plan uključeno je i ljudstvo vašeg puka. Radi toga vam se naređuje da ovaj akt zadržite kao najveću tajnu za sebe i svoje pomoćnike oficire. Sve vaše ljudstvo ima da bude spremljeno i mobilisano za ovu akciju do 12. juna 1942. godine u 6 sati posle podne pod Obljajem đe će biti razdeljena hrana i municija. Iste večeri počće operacije. Potrebno je da u ovim operacijama učestvuje lično i Komandant sa ostalim pomoćnim osobljem.«³²

Da ne bi izgubio uticaj i ugled među srpskim življem Kninske krajine, četnički vođa Pavle Paja Popović je svoju saradnju sa fašističkim okupatorima vešto prikrivao. Vršio je napade na hrvatska sela, ali je u svojim govorima i izjavama stalno isticao da želi saradnju s partizanskim odredima. Ovakve izjave očigledno služile su Popoviću kao maska njegovog zakulisnog i izdajničkog

rada koji je, na kraju, 19. juna 1942. godine, i obelodanjen.

Sredinom juna nekolicina pripadnika partizanskog odreda srela je na Polači Popovićeve kurire koji su nosili poruke štabu Zone da na »Popovićevom području« partizani, ubuduće, ne napadaju pripadnike okupatorskih vlasti i armije. Ovo je bilo neposredan povod da se u Popovićev štab u Biskupiju uputi jedan partizanski bataljon sa zadatkom da Popovića privedu u štab Zone na razgovor.

Kada je grupa partizana upala u Popovićev štab, zatekla je Popovića na spavanju. Posle razgovora koji je trajao oko desetak minuta partizani su pozvali Popovića da pođe sa njima u štab Zone. Međutim, Popović je zgrabio puškomitraljez koji mu je bio nadomak ruke, s namepom da iz njega otvori vatru na partizane. Ali su ovi bili brži. Jedan od partizana ga je ranio, dok je hitac drugog bio smrtonosan.

U Popovićevom štabu nađena je, tom prilikom, njegova prilično obimna lična prepiska sa obaveštajnim organom Italijanske divizije »Sasari« Lucianom. Bili su to očigledni i nepobitni dokazi Popovićevog izdajničkog rada. Po objavljivanju ovih dokumenata mnogi dotadanji Popovićeви jednomišljenici napustili su četničke redove i prešli NOP.

Međutim, najveće koristi od ubistva Popovića imao je pop Momčilo Đujić. On se bez sopstvenog angažovanja otresao ozbiljnog suparnika koji je imao znatno jači koren i uticaj među srpskim življem Kninske krajine. Đujić je mrtvog Popovića vozio po srpskim selima i govorio da su ga partizani, i pored toga što je sarađivao sa njima, ubili samo zato što je Srbin.

PREKO ZLOČINA U IZDAJU

Ohrabreni krizom koja je krajem 1941. godine, zbog izdaje buržoaskih velikosrpskih elemenata, nastala u ustaničkim redovima Dalmacije, Kninske krajine, Like i istočne i zapadne Bosne, a pod uticajem neprijateljske propagande, pritajeni neprijatelji narodnog ustanka počeli su i u susednim pokrajinama da dižu glavu i da seju razdor među ustanicima. U tome su se u istočnijim krajevima zapadne Bosne, naročito isticali učitelji Lazo Tešanović, Uroš Drenović i trgovac Rade Radić.

Na početku ustanka Drenović je bio komandant jednog ustaničkog odreda koji je nešto kasnije, kao bataljon, ušao u sastav NOP odreda Bosanske krajine, i kao takav nalazio se pod komandom štaba odreda. Ali, saznajući za formiranje četničkih pukova u Lici i Kninskoj krajini, i po sugestijama italijanskih okupatora, Drenović je na odredskoj konferenciji održanoj u Gerzovu 10. decembra 1941. godine postavio zahtev da se njegov bataljon nazove četnički, s tim što će on i dalje lojalno sarađivati sa ostalim partizanskim snagama odreda. Drenovićev zahtev bio je prihvaćen i tako se na ovome terenu pojavio prvi četnički odred, koji je odmah zatim počeo svoju izdajničku igru. Preko svojih jednomišljenika i age-

nata, Tešanovića, Marčetića i drugih, Drenović ubacuje razne šovinističke i druge parole neprijateljske propagande među ostale ustaničke odrede, izazivajući time rascep ustaničkih snaga.

Na taj način Drenoviću polazi za rukom da oformi još dva četnička odreda, jedan na terenu Manjače, a drugi više Banjaluke, na Cemernici. Formiranju ovih grupa znatno je išla naruku i činjenica što su se na čelu pojedinih ustaničkih odreda u ovim krajevima nalazili ljudi tipa Drenovića.

Kao i u ostalim krajevima Jugoslavije, tako i ovde četnici nisu hteli da stupaju u borbu protiv okupatora, već su, učestvujući u zaveri koju su protiv NOP sprovodile reakcionarne snage u zemlji i inostranstvu, i oni po ugledu na svog glavnog pretstavnika Dražu Mihailovića nastojali da u saradnji sa okupatorom unište partizane i na taj način obezbede svoju vlast. S obzirom na nadmoćnost partizanskih odreda na ovome terenu, četnici su prikrivali svoje namere obećavajući učešće u borbama protiv okupatora, a zatim su se vešto izvlačili i time sav teret borbe svaljivali na partizanska pleća. Ovu taktiku primenio je i Drenović u napadu ustaničkih odreda na okupatorske snage u Mrkonjić-Gradu, izvršenom krajem februara 1942. godine. U momentu kada se napad partizanskih odreda bio razvio i kada su partizanski borci već ulazili u grad, Drenović je sa svojim četnicima napustio položaje i time omogućio uspešno dejstvo italijanskoj artiljeriji, što je partizanske odrede prinudilo na povlačenje.

Drenovićev izdajnički potez potpuno je raskrinkao i njega i njegove četnike koji su posle ovoga krenuli putem novih zločina. Pored ostalih, o tim zločinima govore i sledeća dokumenta:

U proglasu Okružnog Komiteta KPJ za teritoriju Trećeg krajiškog NOP odreda upućenom partizanima Bosanske krajine u februaru 1942. godine, između ostaloga piše:

»Vijest o užasnom zločinu učinjenom nad drugom partizanom Jozom Nemecom potvrđena je. Zločinačka rulja iz Drenovićevog četničkog bataljona mučki je napala, razoružala i zaklala zamjenika političkog komjesara Druge čete V bataljona III krajiškog NOP odreda. Ta vijest izazvala je za-prepašćenje i duboko ogorčenje kod svih čestitih boraca, kod svih prijatelja narodnooslobodilačke borbe.

Zločin je izvršen na našoj oslobođenoj teritoriji. Izvršen je nad jednim hrabrim i odanim borcem koji se od prvih dana nalazi u redovima našeg ustanka...

I ono što nije učinila zločinačka ruka ustaša i gestapovaca — učinila je ruka prezrenih srpskih izdajica talijanasa. Druga Jozu zaklala je razbojnička ruka iz Drenovićevog četničkog bataljona. Zaklala ga je u času kada je drug Jozo obilazio sela i vodove, pozivao narod i vojsku u borbu protiv talijanskog okupatora, kao i protiv onih domaćih izroda i izdajica koji za prljave lire varaju i obmanjuju narod: kako su im Talijani prijatelji i kako se protiv njih ne treba boriti. Ta rulja srpskih izdajica ubila je druga Jozu Nemeca u sporazumu sa talijanskim okupatorom... Ubila je poštenog sina hrvatskog naroda s paklenom namjerom da takvim zločinima raskine i omete oružano bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana Bosanske krajine... koje naši narodi iskivaju u krvi svojih najboljih sinova.

Uroš Drenović i nekoliko talijanskih agenata i Nedićevih oficira, s nekoliko plaćenika i pljačkaša, pošao je otvorenim putem svoje izdajničke braće u Srbiji i istočnoj Bosni, putem izdajničke oficirske bagre Nedića, Draže Mihailovića, Dangića i njima sličnih. Uroš Drenović stvara danas sporazume sa Talijanima, on ih nigdje neće da napada nego, naprotiv, odvrća narod od borbe s okupatorom. On se protivi da ih mi napadamo ovdje gdje on misli da se proteže njegov pašaluk. On danas popušta i štiti prolaz talijanske vojske iz Ključa za blokirani Mrkonjić, otvara pijacu za svoje talijanske fašističke prijatelje. Hrani naše zaklete neprijatelje u dane kada se nad našu zemlju nadvija strašna avet gladi. Na drugoj strani on sa šakom svojih plaćenika širi laži i klevete protiv dosljednih narodnih boraca, protiv junačkih partizana, truje i razbija borbene redove naroda. Drenović sprečava kretanje kurira i boraca Narodnooslobodilačke vojske po oslobođenoj teritoriji, hapsi, razoružava i kolje narodne borce, poziva na ubistva komunista Hrvata i Muslimana, jer on i njegovi pljačkaši neće pobjedu naroda, nego hoće da iskoriste narodnu borbu za svoje prljave ciljeve, za vraćanje onog starog stanja pljačke i nasilja nad narodom. Drenović i njegovi četnici zabijaju danas nož u leđa svome vlastitom narodu, oni omogućavaju ponovnu okupaciju naše oslobođene teritorije od strane tuđina, jer neće narodnu vlast radnika i seljaka i pravu narodnu slobodu...

Istovremeno sa Drenovićem izdaju je spremao i njegov kolega, učitelj Lazar Tešanović, rodnom iz bogate zemljoradničke porodice iz sela Javorana, kraj Kotor-Varoši. Još pre rata Tešanović je pripadao četničkom udruženju Koste Pećanca. Ustanak ga je zatekao u Drvaru, ali

nije prišao ustanicima. Posle upada italijanskih okupatorskih trupa u Drvar, Tešanović je uspeo da stupi u vezu sa njihovim komandantima, pred kojima se otvoreno deklariseo kao četnik i protivnik komunizma. Krajem leta 1941. godine Tešanović je napustio Drvar i otišao u Podgrmeč sa ciljem da u njemu stvori četničko uporište. Ubrzo je konstatovao da su izgledi na ostvarenje ovoga cilja vrlo mali. Osećajući izvesnu nesigurnost na ovom terenu, Tešanović je preko Manjače stigao u svoje rodno selo. Okupivši u njemu desetinu zemljaka Srba, koji su se već digli na ustanak, on je bio prinuđen da sa njima, makar i prividno, stupi u borbu protiv okupatora i ustaša.

U međuvremenu, Tešanović je uspeo da se poveže sa reakcionarnim elementima i pomoću njih oformi četničku grupu sa kojom je, marta 1942. godine, stupio u otvoreni sukob sa NOP i partizanskim odredima. Ovaj tragičan sukob odigrao se u selu Lipovcu.

Od 21. do 23. februara 1942. godine u Skender-Vakufu je održana oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu, na kojoj je, pored Đure Pucara, Osmana Karabegovića i drugih istaknutih partizanskih rukovodilaca učestvovao i jedan od organizatora ustanka na Kozari dr Mladen Stojanović. Na ovoj konferenciji Stojanović je izabran za načelnika operativnog štaba za Bosansku krajinu. U tome svojstvu, posle završene konferencije, Stojanović je, sa četom Kozarčana krenuo prema centralnoj Bosni, na teren Četvrtog NOPO odreda u kome je, u to vreme, došlo do izvesnog osipanja. Obavljajući svoju misiju, Stojanović je krajem marta stigao i do sela Lipovca. Znao je da se u njemu nalazi Tešanović sa svojim odredom koji se u to vreme nije mogao nazvati ni partizanskim ni četničkim. Stojanovićeva namera je bila da ovo ljudstvo ubedi u potrebu borbe protiv okupatora i ustaša.

Računajući na miroljubivi karakter svoje misije, Stojanović je sa svojim borcima u zbijenoj koloni prilazio seoskoj školi, u kojoj se nalazio Tešanović, ne sluteći nijednog trenutka na mogućnost zamke i zločina koje su pripremili Tešanović i njegovi jednomišljenici.

U trenutku kada je Stojanović sa svojim Kozarčanima stigao pred samu školu, čula se Tešanovićeva komanda: »Paljba«, a zatim je otvorena puščana i mitraljeska vatra.

Rezultat ove izdaje bio je dvanaest poginulih Kozaračana, dvojica su bila teško ranjena i kasnije podlegla, dok je Mladen Stojanović teško ranjen u glavu.

Iznenadeni i u prvom momentu zbunjeni, kozarački partizani su se brzo snašli. Odbili ovaj mučki četnički napad i kupili žrtve podmukle izdaje. Ranjenici, među kojima je bio i Mladen Stojanović, odmah su preneseni u partizansku bolnicu smještenu u selu Gornja Jošavka.

Ovaj zločin u Lipovcu primljen je sa velikim ogorčenjem ne samo na Kozari, već i u cijeloj Bosanskoj krajini. O njemu se govori i u proglasu Štaba Drugog bataljona Četvrtog krajiškog NOP odreda od 31. marta 1942. godine:

»Ostaci razbojničke bande poznatog talijanskog plaćenika, izdajice — četnika Laze Tešanovića izvršili su ovih dana novi grozni i krvavi zločin nad hrabrim srpskim omladinom, partizanom drugom Vladom Brankovićem...

Došavši ovdje, na teritoriju koju su partizani oslobodili i na kojoj je do tada vladalo puno jedinstvo i sloga, izdajica Lazo Tešanović, koji se kleo našoj drvarskoj komandi da neće ništa raditi protiv narodne borbe i koji je kumio našu komandu da ga pusti u rodno selo Javorane na bolovanje, propalica i tuđinski sluga, došavši u svoje selo, započeo je odmah potajno da radi protiv narodnog ustanka i narodne sloge...

Dok nije bilo Laze Tešanovića, nije bilo ni nesloge ni cijepanja u našim redovima, vladalo je puno jedinstvo u borbi protiv sviju narodnih neprijatelja. Lazo Tešanović radio je ono što su mu naređivale okupatorske gazde. On je išao za tim da našu borbu protiv Švaba, Talijana i ustaša skrene na put bratoubilačkog rata Srba protiv Hrvata i Muslimana, bez razlike jesu li tim Hrvatima i Muslimanima ruke krvave ili čiste od srpske krvi, pa da najzad izazove bratoubilački rat među samim Srbima. Od naše svjesne i disciplinovane vojske on je htio da stvori razularenu rulju pljačkaša koja će pljačkati i činiti nasilja po hrvatskim, muslimanskim, pa i srpskim selima. On je išao za tim da razbije narodnoslobodilačke odbore, tu privremenu vlast naroda u ustanku, i da, zajedno sa Mladenom Milanovićem i Milanom Brankovićem, tim jadnim i krvavim slugama sviju dosadašnjih protivnarodnih režima, ponovo uspostavi omražene žandarmerije i batinjanje. S takvim razbojnikom i narodnim neprijateljem naša vojska nije više imala šta da razgovara!

I kada su naši drugovi partizani i proleter i na čelu sa drugom Mladenom Stojanovićem, vođom ustanka u Kozari i

zamjenikom komandanta našeg Operativnog štaba za Bosansku krajinu, pošli u lipovačku školu, ne da razgovaraju s izdajicom Lazom Tešanovićem, nego da zavedenim seljacima — borcima dokažu izdaju njihovih prodanih vođa, onda je taj tuđinski plaćenik, zajedno s policajcem Mladenom Milanovićem i žandarom Milanom Brankovićem, otvorio vatru na naše drugove koji su išli u običnoj koloni, jer nisu željeli bratskog prolivanja krvi. I ono što nisu učinile Švabe prošlog rata, kad su mladog Stojanovića osudili kao srpskog nacionalnog borca na 17 godina teške robije, ono što nisu ni ovoga rata uspjele da učine Švabe i ustaše iz čijeg je zatvora pobjegao, umalo da nije učinila zločinačka ruka izdajice — četnika talijanaša Laze Tešanovića, umalo da, ranivši ga, nije uništila njegov život. Ta zločinačka ruka pokosila je u Lipovcu 12 srpskih seljačkih života koji su od početka ustanka bili u borbi za slobodu svoga naroda. Svijestan da mu narod i partizani neće više progledati kroz prste kao ranije kod Grahova, u strahu pred narodnim sudom, izdajnički kukavelj Lazo Tešanović prebjegao je s onu stranu Vrbasa svome izdajničkom ortaku Drenoviću i Nedićevom oficiru Marčetiću, a ovdje je ostavio jednu šačicu razbojnika da nastavi mučka ubistva, da stvaraju razdor u narodu. Ta šačica razbojnika koja je ostala na ovoj strani Vrbasa puca iza bukava na naše partizane; ona je zapucala i na majku jednog od naših najboljih boraca koga čitav ovaj kraj znađe, i njena prva žrtva bio je nezaboravni drug Vlado Branković.^{2a}

Kraće vreme dr Mladen Stojanović je ležao zajedno sa ostalim ranjenicima u školi sela Jošavke, koja je bila korišćena za bolnicu, a zatim je, kao težak ranjenik, premešten u kuću Danila Vukovića, udaljenu oko sedam do osam stotina metara od škole. Uz njega, kao negovateljica, bila je doktorka Danica Perović.

Noću između 31. marta i 1. aprila 1942. godine na listu zločinaca ubeleženo je novo ime. Bio je to Rade Radić, trgovac, rođen u Jošavki, koji je sve do tada bio član štaba Četvrtog NOPO.

Zločini Radića i njegove, na bazu formirane četničke grupe, bez sumnje spadaju među najveće i najokrutnije koji su počinjeni u krajevima centralne i zapadne Bosne.

Za vreme dok je Četvrti partizanski krajiški odred vodio borbe protiv ustaša na sektoru Teslića, dotle je Radić, u svojstvu člana štaba ovoga odreda ostao u Jošavki u cilju prikupljanja hrane za borce i obezbeđenja bolnice u kojoj se nalazio znatan broj ranjenika. Koristeći se

odsutnošću odreda i ukazanim poverenjem, Radić je, sa unapred pripremljenim i organizovanim pročetničkim elementima ukupne jačine oko 100 ljudi, noću između 31. marta i 1. aprila 1942. godine, napao deo štaba i bolnicu u Jošavki i tom prilikom pobio oko 15 partizana, među kojima i ranjenog dr Mladena Stojanovića.

Evo kako se, prema sećanju doktorke Danice Perović, zabeleženom 1956. godine, odigrao ovaj zločin:

»U 1942. godini nalazila sam se na dužnosti upravnika partizanske bolnice, koja je bila smještena u zgradi osnovne škole u selu Gornja Jošavka, srez banjalučki. U bolnici su bili smješteni ranjenici i bolesnici partizani iz jedinica koje su bile pod komandom IV krajiškog odreda, čiji se štab također nalazio u ovom mjestu — kod jošavačke crkve. Između ostalih ranjenika u bolnici, tj. osnovnoj školi, izvjesno vrijeme je ležao dr. Mladen Stojanović, koji je ranjen u glavu u borbi sa četnicima Laze Tešanovića, koja je vođena kod mjesta Lipovac. U ovoj školi — bolnici ležalo je i nekoliko boraca — proletera iz I proleterskog bataljona, kojem se na čelu nalazio pokojni Zdravko Čelar. Radi sigurnosti, dr Mladen Stojanović je još dok se nije ništa znalo o puču, na jedno petnaestak dana, prebačen iz osnovne škole u kuću jednog seljaka, koji se — koliko mi se čini — zvao Vuković Danilo. Ja sam kao ljekarka liječnika i njegovala dr Mladena Stojanovića.

U to vrijeme ni ja, niti drugi pripadnici NOV nismo mnogo (ili skoro ništa) znali o tome da Rade Radić sa svojim ljudima priprema puč — obračun sa partizanima. Noću između 1. i 2. aprila 1942. godine, nekako oko 11 časova, u kuću Danila Vukovića, došlo je nekoliko četnika, između kojih se sjećam Ivankovića Ilije (po rastu mali) i Dragice (Antonić Dragutin — nap. autora). Ovom trećem ne znam imena. (Slavko Jungić — nap. autora).

U momentu njihovog ulaska u kuću ja nisam ni slutila o tome da bi oni mogli da razoružaju i likvidiraju dra. Mladena Stojanovića. Do tada su mnogi od rukovodilaca i boraca NOV dolazili posjećivati Mladena. Dobro se sjećam da je prije (na) dan-dva kod Mladena dolazio Kosta Nađ, skupa sa Lepom Perović. Kuću mislim da je otvorio sam Danilo i da im je upalio svijetlo. Svi su ušli u sobu u kojoj se nalazio Mladen, zajedno sa mnom. Odmah po ulasku počeli su vikati 'ruke u vis', 'odloži oružje' itd. U toj galami, grubosti i okrutnosti najviše se isticao Ilija Ivanković i Jungić, dok je Antoniće Dragica bio nešto od njih umereniji, mada je i on učestvovao u razoružavanju, a koliko se mogu sjetiti, on je lično oduzeo Mladenov pištolj.

Nakon njihovog dolaska (u kuću Vukovića) i razoružavanja Mladena, nije prošlo ni pola sata, u kuću je uletio Milan Ličina (oficir operativnog štaba), čije je sjedište bilo uz samu školu, i pošto je ušio u hodnik, pruživši ruku kroz vrata, koja su bila napola otvorena, ispucao je pet do šest metaka iz pištolja. Ovi četnici koji su bili u sobi odgovorili su vatrom iz oružja. U dobrom mi je sjećanju ostalo da se tada, zbog pucanja, ugasila mala petrolejska lampa. Možda je, koliko ja mislim, Ličina ovdje taktički pogriješio. Bolje bi bilo da im je povikao da odlože oružje, time bi ih uplašio i eventualno razoružao. Ličina je odstupio, naletio je na četničku zasjedu, koja ga je smrtno pogodila.

Ovo veće Mladen nije bio ubijen. Četnici koji su ga razoružali nakon izvjesnog vremena su se povukli, a ostao je samo jedan koji je čuvao stražu pred kućom do jutra.

Pošto je svanulo i razdanilo se, neki seljani iz okoline dolazili su kuću Vuković Danila, gdje sam bila sa Mladenom. U stvari, oni su htjeli da se uvjere da li je to zaista Mladen, jer su živjeli u ubjeđenju — pod uticajem četničke propagande — da to on (Mladen) nije. Mislili su da je to neki 'Turčin', kako su to oni i govorili.

Napokon su se uvjerali da se zaista radi o Mladenu Stojanoviću, a ne o nekom 'Turčinu', ali kako se radilo o četnički nastrojenim elementima na terenu Rade Radića ni jedan nije htio ništa preduzeti u cilju Mladenovog spašavanja. Raspitivali su se o tome šta je cilj komunista, zašto se oni bore, zašto u svojim redovima drže Muslimane itd. Kad su saznali da je organizator ustanka u Krajini drug Pucar Stari, kad sam im ja govorila, odnosno pokojni Mladen im je o tome kasnije pričao ko je taj čovek, da je zbog borbe za radničku klasu ležao i na robiju, oni su grubo, sa prezirom govorili da nas 'predvodi i sa nama komanduje robijaš — razbojnik'. Preko seljaka Rade Radić je poslao usmenu poruku Mladenu Stojanoviću u tom smislu da Mladen napiše pismo Danku Mitrovu da se proleter i partizanske jedinice povuku sa tog terena. Znam sigurno da ni jedan od ondašnjih Radićevih četnika nije donio nikakvo pismo Mladenu, nego je bila, kako sam već rekla, usmena poruka. Dr Mladen Stojanović je bio zaista napisao jedno pismo Danku Mitrovu i saopštio mu da je on, skupa sa mnom, u četničkom zarobljeništvu, da je on svjestan za koju se stvar borimo, da to nastavimo itd. Pošto za četnike to pismo politički nije odgovaralo, oni ga nisu ni pokušali uručiti Danku Mitrovu. Naveče došli su u kuću dvojica četnika na čelu sa Lakonjom i saopštili su kako imaju naređenje da Mladena vode u komandu, te naredili da se spremi, naglašavajući da ih čekaju saone, koje do kuće nisu mogle doći, zbog jakog potoka. Ja sam ove četnike upozorila da Mladena ne može niko dirati,

da je on povjeren meni na čuvanje i liječenje, da je to teški bolesnik i ranjenik, i kuda će sa njim u to vrijeme. Oni su se na moje primjedbe ogлуšili. Stavili su ga na čebe, iznijeli iz kuće. Po izlasku, nakon nekoliko minuta, čula su se dva pucnja. Dobro se sjećam da su bila dva pucnja. Tada mi je bilo jasno da je Mladen ubijen. Ja sam do ujutru ostala u kući Danila Vukovića, kada su me sa Mladenovim stvarima (ljekovi, zavoji i drugi dijelovi apoteke) otjerali u selo Milosavce, kod njihove komande. Kako se zovu ti četnici nije mi poznato. Znam da su sa podrugljivošću govorili: 'Kakav je to komandant mizerija — koji ima samo dvije košulje.' Jedan od ovih četnika koji mi je nepoznat uzeo je i obukao Mladenov kožni kaput.

Napominjem da su se ovi četnici koji su ubili Mladena, nakon Mladenovog ubistva, vratili u kuću Danila Vukovića i meni rekli da se ne trebam bojati, da su oni Mladena ubili za to što su imali takvo naređenje.

Nešto o likvidaciji bolnice koja je bila u osnovnoj školi u Gornjoj Jošavci. One iste večeri, noću, kada je razoružan dr Mladen Stojanović, četnici Rade Radića napali su i likvidirali partizansku bolnicu, a poslije njene likvidacije otišli su na štab IV krajiškog odreda. Sada se tačno ne sjećam koliko je bilo ranjenika — mislim da ih je bilo oko 20. Ranjenici su napadnuti u isto vrijeme kada je Mladen razoružan. Škola-bolnica bila je zaključana. Jedna bolničarka ili bolničar ne sjećam se tačno, dao je četnicima ključ, tako da su sami otključali i ranjenike zatekli na spavanju i učinili zvjerstvo — pokolj. Proleter i ranjenici pri dolasku u bolnicu nisu dali od sebe oružja pa su neki otvorili vatru na četnike, ali su savladani i likvidirani. Nisu se uspjeli spasti. Znam da je u bolnici ležao i drug Terzić Redžo. On se nalazio na spratu, iskočio je kroz prozor, a pošto je bio sneg nije se mnogo povrijedio, tako da je pobjegao pomoću bolničarke po imenu Marija.

Nadalje, u bolnici se nalazio i Trkulja Mile. Trkulja je bio osuđen na smrt od četnika i uspio je pobjeći. Zarobljeni ranjenici trebali su takođe biti streljani od četnika. Ne znam kako, četnici su promijenili ovu odluku pa su neke pustili, tako da su otišli u Krajinu i Kozaru...³

Između ostalih, Radić je, zajedno sa Petrom Aleksićem, trgovcem iz Jošavke ubio i Radeta Ličinu, političkog komesara 4 odreda, Rajka Bosnića, sekretara Oblasnog komiteta SKOJ-a za srednju Bosnu, kao i narodnog heroja Zdravka Čelara.

Posle ovog zločina Radić je postao komandant četničkog odreda »Borje«, koji je i on formirao i sa kojim je, neposredno posle gore opisanog, izvršio još dva krva-

va zločina — napad na partizanske bolnice u Borju i na Čemernici. U svojim zločinačkim akcijama Radić je u to vreme ubio oko 60 rukovodilaca narodnooslobodilačkog pokreta.

Svi ovi zločini poslužili su četnicima kao odlična legitimacija za sklapanje sporazuma sa ustaškim vlastima u zapadnoj i centralnoj Bosni, a za zajedničku borbu protiv NOP i partizanskih odreda na ovom području.

Do čvršće sprege između četnika i ustaša dolazi još u toku izvođenja treće neprijateljske ofanzive u istočnoj Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori, koja se, zahvaljujući uspešnom prodoru glavnine oružanih formacija NOP u zapadnu Bosnu, završila neuspehom za neprijatelja.

Među prvim, sporazum sa ustašama sklopili su 27. aprila 1942. godine četnički komandant Uroš Drenović i njegov politički savetnik Todor Mitrović.

U tekstu sporazuma, pored ostalog stoji i sledeće:

»ZAPISNIK

sastavljen u kotarskom predstojništvu u Varcar Vakufu (Mrkonjić Grad — nap. autora) dana 27./IV. 1942. godine u svrhu smirenja i pacificiranja celog područja, a u smislu postojećih odredaba danas su se sastali u kotarskom predstojništvu ispred hrvatskih vlasti g. Emil Rataj — bojničnik, kao predstavnik domobranstva, g. Marko Jungić — kotarski predstojničnik, kao predstavnik upravnih vlasti i g. Kostantin Urumović, kao predstojničnik kotarskog suda, kao politički predstavnik, a sa srpske strane odnosno četničke komande 'Kočić' g. Uroš Drenović, komandant četničke organizacije, i g. Tode Mitrović, kao predstavnik političkih četničkih organizacija.

Na sastanku je zaključeno slijedeće:

I

Na obim stranama pokazana je volja i spremnost za likvidiranje uzajamnog neprijateljstva.

II

Zajedničkim saradnjama ima se odmah nakon ovoga sastanka poraditi na pomoći svih stanovnika kako u gradu tako i u selu. Time se podrazumeva uzajamni saobraćaj i zamjena svih dobara, a u tu svrhu omogućiti nesmetani dolazak i odlazak seljaka bez razlike u grad. Državne vlasti će svojim autoritetom kao i materijalom pomoći obnavljanje porušenih ili popaljenih domova.

III

Hrvatske oružane snage će svojom snagom zaštićivati srpska sela u zajednici sa četnicima od napada komunista odnosno tzv. 'partizana'.

IV

Ima se odmah ustanoviti i imenovati općinski povjerenik za sela Podbrdo, Podršnica, Medna, Barači i Gerzovo, koji će sarađivati sa kotarskom oblasti.

V

Hrvatske oružane snage zajedno sa četnicima u gradu kao i na terenu suzbijati će i uništavati komunističke bande.

VI

Obitelji čiji su hraniooci u zarobljeništvu, a koji ne pripadaju komunističkoj partiji dobivati će odmah podršku u smislu postojećih odredaba i to za ženu 16 Kn, a za djete po 10 kn dnevno.

VII

Isto tako sve udovice koje su stradale prilikom akcija oko suzbijanja pobuna a čiji hranilac nije bio komunista, dobit će odmah podršku od strane države.

VIII

Svim stanovnicima pravoslavne vjeroispovjesti garantuje se apsolutno slobodno ispovjedaње svoje vjere, slavljenje svojih vjerskih praznika i slave, kao i jednakost pred zakonom. U tu svrhu svećenici pravoslavne vjere mogu slobodno vršiti svoju dužnost. Državne i vojne vlasti materijalno će pomoći oko popravljanja porušenih crkava.

IX

Sve akcije oko uništenja komunističkih bandi vršit će sporazumno zapovjednik hrvatskih oružanih snaga i zapovjednik četničkih organizacija.«⁴

Da bi što bolje učvrstio ovaj sporazum, Uroš Drenović je 27. aprila 1942. pred vlastima NDH u Mrkonjić-Gradu dao sledeću pismenu izjavu:

»Potpisati izjavljenjem, da sam uvijek priznavao Nezavisnu državu Hrvatsku, ali da sam otišao u šumu, da spasiim goli život, naroda u ovom kraju, kao i sebe, koje su neodgovorni elementi počeli nemilice ubijati i pljačkati. Ujedno izjavljujem, da ću zajedno sa svojim naoružanim ljudima, kada očistimo zajedno sa hrvatskom vojskom, prema naređenjima vojnog zapovjedništva čitav ovaj teritorij od komunističkih bandi, staviti se na potpuno raspoloženje sa svojim naoružanim ljudima domobranstvu.«⁵

Pozivajući se na prethodni sporazum, Drenović je 5. juna 1942. godine uputio pismo Posadnom zapovedništvu NDH u Mrkonjić-Gradu, nastojeći da za četnike obezbedi hranu s ustaškog kazana:

»Pozivamo na zaključeni zapisnik u Banjoj Luci u smislu zajedničke saradnje naši ranjenici i bolesnici imaju se hraniti na državni trošak tj. od vojnih vlasti.

Molim Vas, da se od danas pa i u buduće šalje sa vašega kazana hrana za ranjene i bolesne četnike da ne budu gladni i sa time bi učinili nama uslugu i olakšicu.

O izvršenju ovoga i udovoljenju ove naše molbe molimo Vas izvestite nas pismeno ravnania radi.«⁶

Nepun mesec dana kasnije, za Drenovićem je pošao i njegov jednomišljenik četnički komandant Lazo Tešanović. On je sa ustašama stupio u kontakt još u februaru 1942. godine o čemu bivši veliki župan i u Kninu David Sinčić pred istražnim organima 1946. godine, priča:

»S Tešanovićem je mene upoznao negdje u veljači 1942. godine Josip Lača, gostioničar u Kninu. Rekavši mi za njega da je učitelj i Srbin iz Bos. Grahova, koji se interesira za moj rad oko smirenja u Kninskoj krajini i da bi mi želio pomoći. On da ima utjecaja na Bogunovića i da bi mogao djelovati na njega u smislu mojih namjera. Pogotovo, jer je protivnik Đujića i da se ne slaže s politikom saradnje s Talijanima. Ja sam tad došao s njim u razgovor i zbilja, kako mi se bar on prikazo izgledalo mi je da u njemu nalazim čovjeka, koji će pomoći moje nastojanje, da četnike pridobijemo za mir, odnosno za saradnju sa domobranstvom i za pobijanje Đujićeve nepomirljive politike prema Hrvatima i politike saradnje sa Talijanima. Preko Tešanovića ja sam došao u vezu sa Bogunovićem. Sastavši se s njima u 'Grand' hotelu u Kninu, nakon što je i sam Bogunović rekao Joci Lači da on, tj. Bogunović sa simpatijom gleda na moj rad oko smirivanja prilika u Kninu i da bi mi bio voljan pomoći. Nakon ovog prvog sastanka ja sam se s Bogunovićem sastao još jedno tri-četiri puta, a svaki put je dolazio s njime i Tešanović

koji se uvijek bar u mom prisustvu slagao sa onim što sam ja govorio. Osim toga par puta je i sam došao k meni. Uvijek je nastupao kao protivnik Đujića i zagovornik saradnje, ali bez obzira na političke stvari i događaje, jer mi je rekao da on u Bos. Grahovu vodi poslove načelnika i tražio je u par navrata kad se je u Kninu pučanstvu djelila hrana gradske aprovizacije, da mogu i Grahovljani doći po hranu. Pošto su sva kninska sela slobodno i bez razlike aprovizacijom se služila ja sam uvrstio i Bos. Grahovo među mjesta koja aprovizaciju dobijaju. Preko Bogunovića ja sam se nešto kasnije upoznao sa Števom Rađenovićem, a ovaj me onda upoznao sa još ono nekoliko četnika, koji su k meni došli.«⁷

A evo i delova zapisnika sporazuma koji je Tešanić zaključio sa ustaškim vlastima u Banjaluci:

»ZAPISNIK

Sastavljen u velikoj župi Sana i Luka u Banjoj Luci između predstavnika državne vlasti Nez. Drž. Hrvatske po velikom županu prof. dr. Gvozdiću, zapovjedniku banjalučkog zdruga gospodinu pukovniku Brozoviću Ivanu, i stožerniku gospodinu Veljanu Mirku s jedne strane, a zatim između zapovjednika četničkog bataljona 'Obilić' gospodina Tešanića Laze, zamjenika zapovjednika bataljona 'Mrkonjić' gospodina Aleksića Cvetka, kao i komandira bataljona II čete štaba bataljona Stankovića Gostimira, te Tešića Maksima bivšeg narodnog poslanika za Kotor Varoš.

Na sastanku je zaključeno obavezno slijedeće:

tač. 1.

pripadnici četničkih postrojbi ... priznaju vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske i kao pripadnici NDH izjavljuju privremenost i odanost Državi Hrvatskoj.

tač. 2.

... Radi toga objavljuje se sa današnjim danom prekinuti sva neprijateljstva prema vojnim i građanskim vlastima Nezavisne Države Hrvatske.

tač. 5.

... Četničke postrojbe sudjelovat će dobrovoljno u suzbijanju i uništavanju komunističko-boljševičkih bandi zajedno sa ostalom oružanom snagom Nezavisne Države Hrvatske, pod ličnom zapovjedi zapovjednika ove oružane snage, pri čemu će zapovjednici četničkih postrojbi zapovjedati svojim postrojbama.

Četničke postrojbe mogu izvoditi samostalno neophodno potrebne akcije mjesnog značaja, no o tome će na vrijeme izvestiti zapovjednika oružanih snaga.

Potrebna direktiva za sudjelovanje u akcijama izdavat će se četničkim postrojbama isto onako kao i ostalim postrojbama oružane snage.

tač. 7.

Prednje odredbe stupaju na snagu odmah po potpisivanju.

U Banjoj Luci, dne 23. svibnja 1942. godine.«⁸

Posle zaključenja ovog sporazuma Tešanović je sazvao konferenciju komandanata četničkih odreda na području doline reke Vrbasa, koja je održana 7. juna 1942. godine, i na kojoj se detaljno govorilo o saradnji s vlastima NDH. U zapisniku sa tog skupa između ostalog piše:

»ZAPISNIK

konferencije predstavnika vojno-četničkih odreda, sa leve i desne strane reke Vrbasa, održane 7. juna 1942. u selu Javoranima, srez kotor-varoški.

Konferenciji su prisutni:

Komandat vojno-četničkog odreda sa sektora Borja Rade Radić, sa načelnikom štaba Svetom Mitrovićem, Vidom Vidovićem, Milanom Stankovićem za bataljon 'Petar Mrkonjić', Dragoljubom Šatorom, za bataljon 'Karađorđe' i Stankom Grabovcem za bataljon 'Tankosić';

Komandant vojno četničkog odreda sa sektora Čemerica (Četnički odred »Obilić« — nap. autora) Lazo Tešanović, sa Mladenom Milanovićem, Simeunom Obradovićem i Filipom Đukanovićem;

Komandant vojno-četničkog odreda sa sektora Manjača Vukašin Marčetić, sa Jovanom Mišićem, komandantom bataljona, Branislavom Lazićem i Vojinom Jovićem;

Komandant bataljona 'Kočić' Uroš Drenović i komandant 'Gvozdenog bataljona' Mitar Trivunčić sa sektora Lisina.

Konferenciju otvara Lazo Tešanović kao domaćin i pozdravlja prisutne dobrodošlicom. Ističe da su inicijativu za ovu konferenciju dali predstavnici Manjače, a on je istu rado prihvatio, jer je nastala neodloživa potreba da se sastanemo i upoznamo, da rešimo neka pitanja organizacije i stvaranja boljih veza, da utvrdimo daljnje smernice rada i najzad da odredimo i svoj stav prema nezavisnoj državi Hrvatskoj, pri čemu treba da radimo sporazumno i da smo svi solidarni.

Tako su sklopljeni izvesni sporazumi sa Hrvatskim vlastima u Mrkonjić gradu od strane Uroša Drenovića, u Banjoj Luci od strane Drenovića i Marčetića, te je i Tešanić naknadno načinio takav sporazum za svoj sektor. Tekstualno ti sporazumi nisu mi poznati, ali koliko sam obavestjen, u njima se prihvata Nezavisna Država Hrvatska. To je ono, što po mom mišljenju, nije trebalo učiniti posle svega šta su Hrvati počinili prema srpskom narodu, posle tolikih borbi i žrtava, i gotovo pred slomom te tobožnje države koja još ne priznaje srpskog naroda, i koji se u njoj nalazi van zakona, ali bila je nevolja i zato su krivi komunisti. Međutim, mi ne možemo tako olako preći preko svih zločin-stava koja su ustaše izvršile nad Srbima. Oni to moraju platiti kad-tad. U potpise i obećanja predstavnika NDH mi ne možemo imati nikakva poverenja, jer prema informacijama koje imamo, oni žele da najpre uz našu saradnju razbiju partizane, a posle da se okrenu protiv nas. Toj njihovoj nameri mi ne smemo nasesti, pa moramo prema njima biti stalno na oprezi. U sukobima sa partizanima treba štedeti živote Srba boraca, nastojati da se oni propagandom pridobiju u naše redove i tako pojačamo svoje snage za konačni obračun sa Hrvatima...

Najzad Br. Lazičić ističe potpuno pomanjkanje veza između naših pojedinih odreda, a onda i veza sa Srbijom, što je upravo greh; sudbina Srbije je i naša sudbina, jer je i ovo srpska zemlja na kojoj mi živimo. To su pitanja o kojima uglavnom treba danas da se porazgovorimo i sporazumemo.

Komandant Marčetić objašnjava zašto je došlo do sporazuma sa Hrvatima. Proletos su komunisti napustili položaj koji su držali tokom zime i pošli da teraju naše četničke jedinice, a Hrvati su pošli da pale i pljačkaju naša srpska sela, prva potreba je bila da se zaštiti narod. Predsednik vlade u Londonu g. Slobodan Jovanović je rekao preko radija da treba čuvati živote naših ljudi. Drugi cilj bio nam je da izvučemo one mnogobrojne Srbe koji su trunuli po hrvatskim tamnicama. Treći razlog bio je pitanje hrane, i najzad pored svega toga sada je za nas najvažnije pitanje dobavljanja municije. Ja sam do sada od Hrvata izvukao veliku količinu municije, a ta će nam izgleda trebati baš za njih. Sada možemo upoznati njihove snage i način borbe. Oni više nemaju stare taktike. Treba upoznati njihove položaje i kretanje, te uhvatiti naročite veze sa Jugoslovenskim oficirima u Hrvatskoj vojsci. Poštene muslimane i Hrvate treba pridobiti za nas, jer su komunisti uspeli svojom propagandom kod muslimana, tako da nas oni smatraju za zverove, pa su zato i mnogi njihovi ljudi bežali u komuniste, a danas to treba da

otpadne. Ministar Bešlagić¹⁰ vodi sada neku nacionalnu akciju među muslimanima.

Borbu sa Kozarom i Grmečom, gde su sada grupisani komunisti,¹¹ ne treba shvatiti kao borbu protiv ustaša. Njih treba da radimo da one ljude koji su zavedeni privučemo u svoje redove. Mislim da treba ići dalje za onim za čim smo pošli.

Što se tiče Vidov dana, treba preduzeti akciju, ako nam to dozvole prilike spolja i iznutra. Mi Hrvatima ne možemo vjerovati, jer nam oni već postavljaju pitanja koja mi nećemo moći prihvatiti. Oni hoće da mi svoje četničke organizacije pretvorimo u dobrovoljačke bojne i da položimo zakletvu Paveliću, što mi nećemo nikada učiniti. Mi treba da iskoristimo jedino što više oružja i municije. Veliki Župan u Banja Luci tražio je od mene predračun za plate našim vojnicima i ja sam to odbio...

Komandant Tešanović čita tekst sporazuma koji je on zaključio sa hrvatskim vlastima u ime svoga sektora, a koji se u prepisu prilaze ovome zapisniku. Zatim kaže da je to nezgodno što je potpisano — jer znači da smo nakon 10 mjeseci borbe priznali NDH. Težište čitave ove stvari je u tome što mi nismo mogli da se borimo na dve strane. Što se tiče moga sektora, imao sam jedanaest sela koja su bila izbačena iz svojih domova, a sve su to sela koja su nas hranila. Taj narod trebalo je spasiti, a kavgu su zametnuli komunisti. Ovim potpisom sav je taj narod vraćen na svoje mesto i time se to može pravdati. Ako smo se borili, borili smo se za narod, i ja ni ovo nisam učinio protiv volje naroda, nego baš zato što je to bilo narodna potreba i što je to narod hteo.¹²

Zatim uzima reč komandant Uroš Drenović, koji između ostalog kaže: Ja sam odmah u početku i prvi blao svoje kurire u Srbiju. Pošto su na mome sektoru bili Italijani, moja komanda mi je naredila da radim sporazumno sa fašistima, ja sam to i radio jer sam dobio takva uputstva. Mi svoja dela imamo da pravdamo sa narodom i zato ja kažem da se uvek treba obazirati na narod i njegove potrebe. Narod treba što više čuvati ja sam tako i radio. Zato su partizani naročito o meni pisali da sam talijanski plaćenik itd. Bilo je došlo dotle da je Mrkonjić grad trebao da se preda meni u ruke.¹³ Komunisti su došli i zato, i kad sam ja ležao ranjen bili su došli da me ubiju i morao sam da se sklonim. Narod i vojska naučili su na mene. Kao ranjen, ja sam prepustio komandu drugima, a oni nisu znali, pa je vojska bila razjurenena. Kad sam ozdravio okupio sam opet vojsku i počeo čistiti. Italijani su pošli da napuštaju Mrkonjić grad. Ja sam morao naći načina da sačuvam i pozadinu i vojsku. I Draža Mihailović je 1. marta napravio sporazum sa Hrvatima i Slovincima. Taj zapisnik nije daleko od ovog našega. Verujte,

da nije u Mrkonjić gradu nekoliko Hrvata koji su dobri ljudi, ni ja nebi potpisao zapisnik. Mi smo se sporazumeli da Ustaški tabor u Mrkonjić gradu razbijemo. Sad, razno se komentariše: Ustaše kažu da smo se mi predali, a partizani kažu da smo mi izdali narodnu borbu i da smo srpske ustaše... U pogledu akcije protiv Hrvata prosta je stvar — dokle je jak vanjski front, mi ne možemo ništa, jer će im njihovi saveznici pomoći i mi moramo biti oprezni. Da smo nastavili borbu, sada bi ovuda šetali avioni i tukli naš svet. Sada je vreme kad narod treba nešto da radi, jer ja ne mogu lagati narodu da će nešto doći i da će neko poslati, i ja računam samo sa onim što mi imamo. Već radi toga ovaj naš postupak u odnosu prema Hrvatima može se opravdati. Mi moramo što dalje izigravati ovu politiku, dok ne pukne front, a onda...

Mi sve svoje odrede treba da što čvršće povežemo i da pomažemo jedni drugima gde to treba. Kad bude došlo pitanje predaje oružja doći će do loma, pa kad jedan dođe u opasnost treba svi da krenemo zajednički. Pojedini naši odredi ne moraju da priznaju ove naše sporazume. Što se tiče novca, ja stojim na stanovištu da sada od Hrvata treba uzeti sve što se može.

Kod ovih reči većina učesnika ističe suprotno mišljenje, jer da bi to stvarno značilo biti plaćenik, te se zaključuje da se novac ne može primati od Pavelićeve države.

Dalje ističe da bi istočna Bosna morala imati vezu sa Srbijom pa bi naše stanje što pre trebalo referisati Srbiji. Treba ih obavestiti, da je akcija čišćenja komunista sada došla u Bosansku krajinu gde su se zbili ostaci njihovih razbijenih jedinica. Treba tražiti da iz Srbije pošalju ljude da se upoznaju sa stanjem u našim krajevima. Propagande nema uopšte kod nas. Partizani govore da je njihova čitava Bosna. Narodu se može izložiti i lepo kazati sve što je na stvari. Pozadina mora razumevati naš rad, a rad u pozadini mora da bude organizovan. Dalje referiše o stanju partizana koji su se sada grupisali u Kozari i Grmeču. Na njih će napasti, prema obaveštenjima koja on ima, biti izvršena ofanziva 14. ov. mj. Hrvati će biti naročito oprezni oko Vidov dana, a iz Londona putem radija poručuju da borba za sad stane. Mislim da je narod jedino na taj način spašen, što smo zaključili ovaj sporazum.

Sveta Mitrović ističe da je video nacrt sporazuma koji je trebalo da se zaključi sa 'Ozrenom' (odnosi se na Ozrenski četnički odred — nap. autora). Poglavnik je tražio da se četnici razoružaju.

Komandant Rade Radić kaže: da se mi nismo digli protiv komunista, došle bi u pitanje i naše glave. Izlaza drugog nije bilo, i mi smo izvršili udar, pa ih rasterali i pobili.

Oni mene lažno optužuju da sam pobijao njihove ranjenike. Ne, to nisu bili ranjenici nego zdravi proleter, a doktor Stojanović je bio potpuno ozdravio i primio komandu.

Što se tiče odnosa prema NDH, neki moji ljudi su bili i nešto ugovarali, ali ja nisam bio, već sam izbegavao, i ako me stalno traže. Ozrenski odred jak i ima preko 70 mitraljeza. Mi smo sa njima ustanovili neku vrstu više komande. Njihov pravni savetnik je rekao da je priznanje NDH pitanje više formalne naravi i da će to za kratko vreme otpasti. Ja sam se do sada držao Branina pisma, da ne treba priznavati Hrvatske države, jer Hrvati ne priznaju Srpskog naroda.

Mi smo stupili u vezu sa Ozrenom, Trebavom i Majevicom i imali smo dogovore, pa samo se sporazumeli da naš odredi i vaši sa druge strane Vrbasa održe jednu zajedničku konferenciju. Što se tiče komunista njih sada ima kod Biočana u srezu Prnjavorskom oko 200 do 250, ali oni su u raspadanju. Na njih su baš jučer krenule naše čete, oko 800 ljudi, i ja računam da ozbiljne borbe neće ni biti. Dalje Rade Radić ističe da se naša vojska mora disciplinovati. Trebalo bi stvoriti pravu vojsku, sposobnu i za najteže zadatke, jer vojska koja ide u pljačku, i kojoj treba tri sata da se skupi, nije za to sposobna, što se tiče hrane, naš odred ima je dosta.

Marčetić ističe da je greška u pogledu discipline što nemamo više komande koja može da primeni i stroge kazne.

Vid Vidović kaže da treba rešiti pitanje da li njihov odred može da potpiše sporazum sa Hrvatskim vlastima da bi mogao iskorištavati municiju a eventualno i oružje. Odlučuje se da postupi kao i ostali susedni odredi.

Posle ovoga napravljen je duži odmor...

U nastavku rada, posle odmora, na konferenciji su jednoglasno donešeni sledeći zaključci:

1) Po predlogu Rade Radića treba da se održi zajednička konferencija sa Ozrenom i Majevicom na dan 21. juna o. g. u Jošavci, s tim da odrede s desne strane reke Bosne pozove Rade Radić, a sa Glamočkog sektora Drenović i Trivunčić;

2) Da se održava svakodnevna veza između pojedinih odreda Borja, Čemernica, Lisina, Manjača i nazad;

3) U slučaju traženja pomoći dužan je jedan odred da se drugome odazove;

4) Da se prepis zapisnika pošalje Vrhovnoj četničkoj komandi u Srbiju sa referatom o našim prilikama, a ujedno da se zatraže iz Srbije ljudi sposobni za vojne instrukcije, i to prvenstveno po rodu iz Bosanske Krajine; i

5) Predlog Trivunčića zaključuje se da odredi na levoj strani Vrbasa osnuju zajedničku višu komandu za svoj

sektor i da se na konferenciji od 21. juna istupi kao jedinstven odred.«¹⁴

Da ne bi zaostao za svojim kolegama i četnički komandant Radoslav-Rade Radić je samo dva dana posle ove konferencije, 9. juna, sklopio sporazum s ustaškim komandantima u Banjaluci u kome, pored ostalog, piše:

»ZAPISNIK

sastavljen u velikoj puži Sana i Luka, između predstavnika državnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske: velikog župana Dr. Petra Gvozdića, vojnog zapovjednika pješackog pukovnika Brozovića Ivana i stožernika Beljana Mirka s jedne strane i zapovjednika četničkih postrojbi Radoslava Radića, s druge strane.

Na sastanku je zaključeno sledeće:

Toč. 1.

Pripadnici četničkih postrojbi (vojno četničkog odreda 'Borja') sa prostorijske rieke Vrbas od Štrbeca do Gumjere—Jaruzani—Crni Vrh—Štrebe—Opsječko—Marjanovo Gnjezdo—Dabovci—Latkovi—Imljani—sievčna strana Vlašića do rieke Bosne, — Komušina—Vlajići—Čečava—Gojakovac—Bukovica—Rudanka—Pojezna—Ljubić—Vijačini—Gradina —Motajica (do ceste Prnjavor—Derвента), priznaju vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske i kao pripadnici Nezavisne Države Hrvatske izjavljuju privrženost i odanost državi Hrvatskoj.

Toč. 2.

Radi toga, obavezuju se predstavnici četničkih postrojbi sa svojim postrojbama, sa današnjim danom prekinuti sva neprijateljstva prema vojnim i građanskim vlastima Nezavisne Države Hrvatske.

Toč. 3.

U tu svrhu na gore opisanom području Hrvatskog državnog vrhovništva, hrvatske državne vlasti uspostavljaju i faktično svoju redovitu vlast i upravu.

Toč. 4.

Predstavnici četničkih postrojbi stavljaju sledede primjedbe:

a) Da se očituje privrženost i odanost, koja je spomenuta u toč. 1. zapisnika, žitelji sa označenog područja žele imati upravu svojih občina.

Radi toga, pri imenovanju općinskih uprava žele da budu saslušavani i predstavnici gornjih žitelja, a njihovi prijedlozi uvaženi pod pretpostavkom, da predloženi ljudi budu ispravni državljani Nezavisne Države Hrvatske.

Odgovornost u prednjem pravcu nosit će lično gornji predstavnik.

b) Da u vezi sa hrvatskom oružanom snagom sudjeluju dobrovoljno na suzbijanju i uništavanju komunističko-boljševičkih bandi, te da u tu svrhu zadrže oružje.

c) Da se vraćenom pučanstvu, koje pokaže privrženost prema državi i državnim vlastima, pruži državna potpora, kao i naknadi šteta učinjena u toku operacije, a napose da se onim udovicama i siročadi, čiji hranioc pogine prilikom akcija oko suzbijanja komunističko-boljševičkih bandi dodeli odmah potpora sa strane države, a sve u smislu postojećih zakonskih propisa, koji vriede za sve državljane.

d) Da obitelj čiji su hranioci u zarobljeništvu, a koji ne pripadaju komunističkoj partiji, dobivaju potporu u smislu postojećih odredaba i to na ženu po 16 kn (kuna — nap. autora) a za dijete po 10 kn. dnevno.

e) Da se i dosadašnjim pripadnicima četničkih postrojbi prizna pravo na odlikovanje i nagradu, u koliko se osobito istaknu u borbama protiv komunista.

f) Da se omogući pravoslavnom življu prednjeg područja, u koliko bude ispravnog vladanja, zaposlenje i zarada na državnim i drugim javnim radovima.

g) Da se stanovnicima pravoslavne vjere zajamči potpuno slobodno ispovjedanje njihove vjere u smislu postojećih zakona.

h) Da se dozvoli ulaz u grad žiteljima pravoslavne vjere radi podmirjenja svojih životnih potreba.

Toč. 5.

Gore imenovani predstavnici hrvatske državne vlasti prihvataju gornje primjedbe navedenog predstavnika četničkih postrojbi, s tim, da će hrvatska oružana snaga kao i građanske vlasti pružati pravoslavnom življu punu zaštitu osobne slobode, sigurnosti i njihove imovine.

Četničke postrojbe sudjelovat će dobrovoljno u suzbijanju i uništavanju komunističko-boljševičkih banda zajedno sa ostalom oružanom snagom, pri čemu će zapovjednici četničkih postrojbi zapovjedati svojim postrojbama.

Četničke postrojbe mogu izvoditi samostalno neophodno potrebne akcije mjestnog značaja, no o svemu će na vrijeme izvijestiti zapovjednika oružanih snaga.

Dolazak u grad dozvoljava se samo potpuno lojalnim građanima sa dozvolama, koje će izdavati redovite upravne vlasti prema postojećim propisima, a na temelju svjedožbe o ispravnosti pojedinih lica izdatih od strane dotične obćinske uprave.

Toč. 6.

Četničke postrojbe sa svojim predstavnicima obavezuju se u svakom pravcu pomagati državne vlasti Nezavisne Države Hrvatske u sređivanju obćinih prilika na ovome dielu državnog područja, te im u tu svrhu pružiti svaku pomoć, dok se vojne vlasti obavezuju pružati oružje i streljivo kao i ostalim vojnim jedinicama.

Toč. 7.

Prednje odredbe stupaju na snagu odmah po potpisivanju.

U Banjoj Luci, dne 9. lipnja 1942. godine.«¹⁵

Ovaj sporazum je, 14. juna 1942. dopunjen novim klauzulama:

»ZAPISNIK

Između predstavnika oružane sile Nezavisne Države Hrvatske i Borjanskog četničkog odreda sastavljen na dan 14. lipnja 1942. godine u Prnjavoru.

Prisutni od strane oružane sile Nezavisne Države Hrvatske: glavno-stožerni p. pukovnik Janković Janko, satnik Ceranić Dean, natporučnik Čoja Ivan, poručnici Kovačić Franjo, Mustafa Porobić i zrakoplovni natporučnik Maks Jurić kao i ustaški logornik Jurić Hrvoje.

Prisutni od strane Borjanskog četničkog odreda: Komandant Radić Rade, načelnik štaba Kitić Jovo, ađutant, Mirko Janković, Čakeljić Ljubomir, Arsenić K. Teodor, Đurić Miloš.

Na sastanku zaključeno je sledeće:

1) Utvrđene su granice na teritoriji Derventskog zdruaga koje su u glavnom obeležene na karti.

2) Obje ugovorene strane sporazumele su se u pogledu postupka, ako se desi eventualni incident sa jedne ili druge strane. Izveštaji o eventualnim incidentima imaju se slati Zapovjedniku posade Derventa preko Prnjavora odnosno Zapovjedniku Borjanskog odreda Jošavka preko Vijačana.

3) Obje ugovorne strane obavezuju se da će sve incidente likvidirati, a pri tome pridržavati se točno zapisnika koji je sastavljen u Velikoj župi Sana i Luka između predstavnika Državnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i zapovjednika četničkih postrojbi Radoslava Radića.

4) Za međusobni saobraćaj propisuju se sledeće odredbe:

a) prolaz četnika u pravcu Derventa—Prnjavor i svih žitelja sa njihovog područja regulira se ovako: svaki žitelj mora imati ovjerovljenu propusnicu stim da bude potpisana od sledećih osoba:

— za puk Kobaš Derventa i tromeđa Derventa i Šibovska Prnjavor potpisuje propusnice isključivo Nikola Forkapa komandant bataljona 'Knez Arsen'.

— za put Banja Luka — Prnjavor propusnice potpisuje Rajko Mileusnić, trgovac Lišnja naseobina.

— za put Vijačani — Prnjavor potpisuje propusnice Jevto Voćar, trgovac iz Vijačana.

— za put Doboj — Teslić — Prnjavor preko Vučijaka Trivun Dakić lugar iz sela Popovića.

Svaka osoba mora imati propisnu propusnicu providenu prema napred pomenutim uslovima. Inače će biti zadržana uhićena i predata zapovjedništvu Borjanskog vojno-četničkog odreda.

U koliko neko od ovlašćenih za potpisivanje propusnica umre ili bude odsutan odrediće se nova osoba u sporazumu sa Zapovjednikom posadnog zapovjedništva Prnjavor, odnosno Derventa.

b) Ukoliko će imati potrebe prolaza pripadnici oružane sile kao i ostali žitelji područja Derventskog zdruga sve propusnice ima da budu potpisane od strane Zapovjednika posade Derventa i Prnjavor i to: p. pukovnika Jankovića i satnika Ceranića, svaka izmena potpisa izvestit će se blagovremeno drugi potpisnik ugovora.

5) U svemu ostalom obje ugovorne strane imaju se pridržavati zapisnika sastavljenog u Velikoj župi Sana i Luka i zapovjednika četničke postrojbe Radoslava Radića.

U Prnjavoru, 14. lipnja 1942. godine.¹⁶

Na osnovu zaključaka donetih na konferenciji četničkih komandanata, održanoj 7. juna, u selu Javoranima, održana je nova konferencija delegata četničkih odreda istočne i zapadne Bosne na kojoj se saradnja sa NDH prihvatila kao generalna orijentacija. Pored toga, na ovom skupu izabran je i »Glavni štab četničkih odreda Bosne«. Tom prilikom je vođen sledeći zapisnik:

»ZAPISNIK

konferencije delegata četničkih odreda istočne Bosne i zapadne održane 1. i 2. jula 1942. godine u selu Grabskoj (teritorij Trebavskog odreda).

Prisutni:

Za Trebavski četnički odred k-dant Savo Božić, delegati Vasilije Lalić, Đoko Milošević.

Za Ozrenski četnički odred: k-dant Golub Mitrović, delegati: Vojislav M. Balić, Dušan Josipović, Jovan Ilić.

Za Vojno-četnički odred 'Borje': k-dant Radoslav Radić, delegat Malić Ilija,

Za četnički puk 'Manjača': k-dant Vukašin Marčetić, delegati: Jovo Mišić, Branko Lazić.

Za vojno-četnički bataljon 'Obilić': Lazo Tešanović, delegat Mirko Džombić.

Početak 1-VII. 1942. godine u 18,30 časova.

Brat Savo Božić, domaćin pozdravlja svu prisutnu braću i govori o značaju današnje konferencije vidno obilježavajući važnost osnivanja Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda.

Žali što nisu ovde prisutni delegati svih odreda, ali smatra da će svi ostali odredi naknadno prihvatiti zaključke ove konferencije:

Ustanovljuje se dnevni red koji glasi:

1. Konstituisanje: izbor predsednika i sekretara konferencije,
2. Određivanje mesta za stalno sedište Glavnog štaba,
3. Konstituisanje užeg i šireg Glavnog štaba,
4. Formiranje odreda za zaštitu Glavnog štaba
5. Opseg nadležnosti Glavnog štaba (koliko prava usupaju odredi Glavnom štabu a) vojnički: sa kolikim brojem raspolaže Glavni štab, b) civilno: direktive, kontrola
6. Preciziranje odnosa prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: srpska narodnost, porez, vojska, tranzit, osiguranje pruga, željeznička policija, šume, rude i uređenje svih spor-nih pitanja po tumačenju sporazuma.
7. Preciziranje stava prema aktuelnim političkim pitanjima.
8. Pitanje ishrane vojske i stanovništva
9. Prihodi i rashodi Glavnog štaba.

Pošto je utvrđen dnevni red, rešeno je da se konferencija prekine i da se povedu razgovori, u toku večeri neobavezno, o pitanjima koja su stavljena na dnevni red a da se konferencija nastavi sutra u 8 sati.

Konferencija prekinuta u 20 sati.

Konferencija nastavljena 2. VII 1942. godine u 8 sati.

1. Izvršeno je konstituisanje: za predsednika konferencije izabran je domaćin k-dant Trebavskog odreda Savo Božić, a za sekretara Vojislav Balić

2. Na predlog predsednika brata Božića, a u vezi sa ranijim razgovorima, jednoglasno se zaključuje, da sedište Glavnog štaba četničkih odreda Bosne, bude na teritoriji Vojno-četničkih odreda 'Borje' s tim da se ovo sedište prema potrebi može i menjati.

3. Pitanje konstituisanja Glavnog užeg i šireg štaba odlaže se s tim da se reši na koncu konferencije.

4. Pitanje formiranja odreda za zaštitu Glavnog štaba odlaže se da se reši na koncu konferencije.

5. Pošto je pitanje nadležnosti Glavnog štaba usko vezano sa organizacijom samog štaba, i ono se odlaže da se reši na koncu konferencije.

6. U odnosu prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj jednoglasno se zaključuje, da se priznaju svi ugovori zaključeni između pojedinih četničkih odreda i NDH s tim da će pojedini odredi u spornim pitanjima oko tumačenja sporazuma pitati Glavni štab i tražiti od njega merodavno mišljenje o tumačenju.

7. Pod ovom tačkom dnevnog reda uzeto je u razmatranje pitanje našeg stava prema muslimanima. Razvila se diskusija u kojoj je istaknuto da ima veliki broj muslimana, koji nisu vršili nikakvog nasilja prema Srbima, pa prema tome da pitanje odgovornosti muslimana ne treba generalisati, nego da treba stati na stanovište, da se pronađu i kazne samo oni muslimani, čija se krivica nesumljivo može dokazati, a svi ostali da se poštede bilo kakvih represalija sa strane četnika, a u svakom slučaju da se poštede muslimanska deca i žene, jer svi učesnici smatraju da se moramo rukovoditi najosnovnijim principima humaniteta i pravičnosti pa, prema tome, da onaj koji nije kriv, ne treba ni da strada.

Kako je pod ovom tačkom dnevnog reda istaknuto pitanje odnosa prema četničkim organizacijama u Bosni koje još nisu sklopile sporazum sa NDH, i da li takve četničke organizacije, u slučaju da žele da potpadnu pod komandu našeg Glavnog štaba, treba da budu primljeni ili ne, odlučuje se da ih treba primiti, ali da im se preporuči od strane Glavnog štaba da sklope sporazum sa predstavnicima NDH.

U pogledu odnosa prema partizanima, koji je takođe uzet u razmatranje, brat Lazičić ističe, da se u partizanskim redovima nalazi veliki procenat Srba zavedenih komunističkom propagandom, koji stvarno nisu komunisti, pa bi ih bilo moguće povratiti, pa radi toga ukoliko bi koji od takvih

bio zarobljen prilikom sukoba sa partizanima, treba mu poštediti život, a ukoliko protiv kojega od njih postoji dokaz, da je počinio zločine prema srpskom narodu, treba ga uputiti u Glavni štab, koji će ga predati sudu, a ovaj će rešiti kakvu kaznu zasluuže prema počinjenoj krivici.

8. Pod ovom tačkom dnevnog reda konstatuje se da narod i vojska na sektoru četničkog odreda Ozren i Zenica nemaju dovoljno hrane, pa brat Rade Radić izjavljuje da će primiti izvestan broj žena i dece sa sektora ovih odreda na ishranu i sektor 'Borja'. Ovi ljudi biće raspoređeni po težačkim kućama, gde će biti obavezni da prema mogućnostima obavljaju težačke poslove.

9. U pogledu prihoda i rashoda Glavnog štaba ostavljaju se određene ruke Glavnom štabu da ovo pitanje reši sporazumno sa pojedinim odredima na taj način da svaki odred doprinese srazmerno svojoj snazi dio za izdržavanje Glavnog štaba.

Prema prethodnom zaključku konferencije pristupa se izboru Glavnog štaba četničkih odreda Bosne, pa se nakon diskusije biraju:

a) za komandanta Glavnog štaba brat Rade Radić, komandant vojno-četničkog odreda 'Borje',

b) za pomoćnika komandanta brat Vasilije Lazić, komandant 3 bat. Trebavskog četničkog odreda

v) za načelnika štaba brat Vukašin Marčetić, komandant četničkog puka 'Manjača',

g) za ađutanta štaba brat Mirko Topić, sekretar Ozrenskog četničkog odreda.

Pored ovoga kao članovi užega štaba biće Komandant pozadine i referent za odnose prema NDH kao i referent za propagandu. Za popunu jednog od prvih dvaju mesta daće delegata iz svog odreda brat Uroš Drenović, a za drugo mesto bira se brat Đoko Milošević iz Trebavskog odreda, koji će privremeno obavljati obe ove dužnosti, dok brat Drenović ne pošalje lice, koje će zauzeti jedno od ovih mesta. Za referenta za propagandu izabran je brat Branislav Lazić.

Pored sekretara prema potrebama Glavni štab će sam uzeti onoliko lica, koliko je potrebno za obavljanje svih poslova štaba.

Radi održavanja discipline među četnicima pojedinih odreda odlučuje se, da se pri Glavnom štabu obrazuje sud za krivice članova četničkih odreda kao i za političke krivice, u koji ulaze: jedan kvalifikovani sudija sa potrebnom praksom, jedan od vojnih članova štaba i jedan teižak kojeg će odrediti i sam štab prema prilikama onoga mesta u kojemu se bude štab nalazio. Pojedini odredi će upućivati Glavnom štabu na suđenje sve one četnike koji su teižko povredili propise svoje četničke dužnosti, kao i one političke krivce, koji su

se ogrešili o interese četničkih organizacija. Ni jedan odred ne može u buduću da izriče smrtnu kaznu jer to spada u nadležnost suda pri Glavnom štabu. Svaku smrtu osudu mora da potvrdi Komandant bosanskih četničkih odreda.

U cilju zaštite Glavnog štaba odlučuje se da Ozrenski četnički odred ima staviti Glavnom štabu na raspolaganje potreban broj ljudi. U koliko ovaj broj nebi bio dovoljan, dopuniće ga četnički odred 'Borje'. Svaki odred za održavanje veze sa Glavnim štabom daće po dva stalna kurira, koji će biti naoružani revolverom i bombom.

U pogledu nadležnosti Glavnog štaba odlučuje se da Glavni štab u najkraćem vremenu izradi pravilnik, koji će biti upućen svima odredima na razmatranje, a prema učinjenim primedbama Glavni štab će izraditi definitivan pravilnik o svom delovanju i svojoj nadležnosti koji će biti obavezan za sve četničke odrede pod komandom Glavnog štaba četničkih odreda Bosne. Do izrade ovoga pravilnika predstavnici svih četničkih odreda predstavljeni na ovoj konferenciji obavezuju se da će izvršavati sva naređenja Glavnog štaba.

Ovim je iscrpljen dnevni red, pa predsednik brat Savo Božić zaključuje konferenciju. — Konferencija je završila u 18 sati.«¹⁷

Sedam dana posle ove konferencije 9. juna 1942. četnički komandanti Ozrenskog i Trebavskog odreda sastali su se sa predstavnicima ustaških vlasti i potpisali dodatak sporazumu postignutom 28. maja. Ovaj dodatak proširuje opseg četničke izdaje: sporazumom sa NDH oni automatski obustavljaju neprijateljstva i protiv okupatorskih snaga. Taj dokument glasi:

»D O D A T A K

k zapisniku od 28. svibnja 1942. godine — sastavljenom u s. Lipcu između predstavnika državne vlasti Nezavisne Države Hrvatske i predstavnika Ozrenskog i Trebavskog četničkog odreda — uglavljen u stožeru 4. pješačke divizije u Doboju, dne 9. srpnja 1942.

Prisutni:

Od strane Hrvatskog domobranstva: zapovjednik II. domobranskog zbora general g. Iser, zapovjednik 4. pješačke divizije pukovnik g. Majetić Bogdan, glavar stožera II. D. S. Glst. podpukovnik g. Helbich i glavar stožera 4. pješ. divizije glst. bojnik Kadić.

Predstavnici četničkih odreda: 1) Ozrenskog četničkog odreda, Đokan Šarčević, Cvijetin Đurić i Branko Stakić; 2)

Trebavskog četničkog odreda, zapovjednik Savo Božić, načelnik štaba Petar Arnautović i Đoko Milošević.

I

Predstavnici gore označenih četničkih odreda izjavljuju:

'Samo se po sebi razumije da se trenutkom prekida neprijateljstva sa hrvatskim domobranstvom prekidaju i neprijateljstva protivu savezničkih nemačkih i talijanskih četa'.

II

Ovaj dodatak zapisniku čini sastavni dio zapisnika od 28. svibnja o. g. danog u Lipcu, te se ima k njemu priključiti dodatno k točki II. istog zapisnika.

U Doboju, dne 9. srpnja 1942.«¹⁸

O rezultatima konferencije četničkih delegata, održane u selu Grabskoj 1. i 2. juna 1942. Rade Radić je obavestio ustaške vlasti u Banjaluci, koje mu u odgovoru na njegov izveštaj pišu:

»Čast mi je potvrditi primitak vašeg dopisa od 24. 07. 1942. dostavljenog mi osobno po Vašem izaslaniku.

Pošto sam iz ovog Vašeg dopisa saznao, da je s Vaše strane obrazovan Glavni Štab Bosansko-četničkih odreda za kog velite sami da je jedini ovlašten i nadležan za raspravu svih pitanja nastalih u vezi sa sklopljenim sporazumom, to Vas umoljavam da izvijestite Vaš Glavni Štab, da mi javi mjesto svoga rada, da bih i ja mogao sa svoje strane odrediti sve što je potrebno.

Dok od Vas ne dobijem odgovor u toj stvari izjavljujem da ne mogu poslati zatraženo izaslanstvo na mjesto kog ste Vi odredili, pa molim da to izvolite uzeti do znanja.«¹⁹

Na ovaj dopis Rade Radić je uputio sledeći odgovor:

»Velikom županu velike župe Sana i Luka

Banja Luka

Na Vaš dopis V. T. br. 57 od 24. 07. t. g. izveštavam sledeće:

1) Odmah po obrazovanju Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda obaveštene su o tome hrvatske vojne vlasti preko zapovjednika Banjalučkog zdruza G. Brozovića, te smatramo da je on o tome obavestio i ostale vlasti Nezavisne Države Hrvatske.

2) Glavni štab Bos. četn. odreda nema stalnog mjesta i lica koja taj štab sačinjavaju nisu stalno na okupu.

3) Potpisani je ovlašten da odredi dan i mjesto sastanka te prema potrebi saziva članove, koji budu na okupu samo dok ne riješe pitanja koja su stavljena na dnevni red.

4) Prema tome, kad se obraćate na Glavni štab, izvolite se obratiti preko Borjanskog vojno-četničkog odreda, koji će pismo dostaviti na ono mjesto, gde će se sastati članovi glavnog štaba.

5) Našim pismom od 24. jula smo zakazali sastanak zato, što je tada Gl. štab bio na okupu u Jošavki, te pošto se tada nismo sastali, izvolite odredite vi jedan dan između 29. jula i 1. avgusta o. g. po mogućstvu na istom mjestu, jer će tih dana članovi Štaba biti na okupu.

Odgovor izvolite poslati po kuriru — donosiocu ovoga pisma.«²⁰

Međutim, većina Srba zavedenih u početku nije odobravalu postupke četničkih komandanata, a naročito njihovu saradnju s ustašama. Ovo se najbolje vidi i iz izveštaja, bez naslova i potpisa jednog četničkog komandanta upućenog pretpostavljenoj komandi 16. juna 1942. godine u kome se pominju zajedničke ustaško-četničke akcije protiv partizana i pored ostalog kaže:

»Tri učitelja: Marčetić, Drenović i Tešanović, vođe četnika oko Banja Luke našli su puta i načina, da se sastanu i sporazumeju sa hrvatskim ustašama u Banja Luci. Baza sporazuma je zajedničko istupanje protiv partizana, prestanak terora s jedne i druge strane, a četnici su priznali nezavisnost i suverenost Hrvatske države, pa su se čak fotografisali naši četnici i vođe ustaša i zajedno se bore.

Pored ovoga sporazuma sa Hrvatima i pop Božić iz Trebave (oko Doboja) načinio je svoj sporazum... Dok četnički odred iz Ozrena ostao je po strani — naknadno je prišao.

Četnici iz Banja Luke krenuli su sa ustašama i hrvatskom vojskom protiv partizana u Kozari; oko Ivanjske 500 četnika pređu (prebegnu) partizanima, jer nisu odobrili rad svojih vođa...

Doznaje se da su stigli emisari od onih ljudi sa Trebave, koji su napravili kompromis sa ustašama, a žele po svaku cenu da se sastanu sa 'Čičom', da bi blagoslovio sporazum, a u zamenu za to priznaju ga za starešinu — komandanta.

Izgleda da je sve ovo namestio Nedić — Aćimović.«²¹

O svim ovim sporazumima, kako sa okupatorom, tako i sa ustašama, bio je dobro obavešten i Draža Miha-

ilović lično, jer je već u to vreme na ovom terenu imao svoga »delegata Vrhovne komande za zapadnu Bosnu«, kapetana Boru Mitranovića. Mitranović je još februara 1942. godine uspeo da se poveže sa lokalnim četničkim komandantima, o čemu Rade Radić obaveštava svoje potčinjene pismom od 18. februara 1942. godine u kome, pored ostalog kaže:

»Na koncu napominjemo da smo uspeli da uhvatimo nove veze sa određenim faktorima koji upravljaju našim četničkim borbama...«²²

Mitranović je Mihailovićeve instrukcije za rad primao preko »isturene Vrhovne komande« sa Zaharijem Ostojićem »Čika Brankom« na čelu, koji Mitranoviću 20. juna 1942. godine šalje sledeće instrukcije:

»20. VII Dobio sam vaše pismo od 7. marta. Radili ste vrlo dobro. Tako i produžite. Po majoru Đuri Popoviću poslao sam Vam detaljnije instrukcije za rad. Danas Vam šaljem milion kuna. Čim promenim lire u kune poslaću Vam još pet miliona. Kad Vam stignu upućeni oficiri nadam se da će Vam biti lakše. Razumem Vaše teškoće, ali utoliko su veće zasluge, a teškoće se će savladati.

Važno je da znate da se je, na Čičin protest kod Engleza, Moskva odrekla naših partizana i da ponovo London govori o Čiči, a 'Slobodna Jugoslavija' ne napada nas. Čim su Nemci počeli ofanzivu na Harkov situacija se izmenila. Dobili smo od Engleza obećanje da će svim silama pomagati nas, jer su najzad uvideli ko su naši boljševici. Ova- mo se borimo već četrdeset dana sa četiri proleterske divi- zije koje vodi Tito. Činimo krajnje napore da ih tučemo sa- mo na žalost ima naših odreda, koji se slabo zalažu.

Nadam se da ćemo uspeti, samo će nam trebati još mesec dana. Za ovo vreme Vi sa Vranješevićem, Pejićem (Manojlo, major, jedan od Mihailovićevih delegata u istočnoj Bosni — nap. autora) i ostalima produžite svom snagom, da se pre svega unište boljševici u toj zoni i svi njihovi simpati- zeri, a samo im ništa ne verovati, a odrede sačuvati po svaku cenu, izbegavajući borbu sa Nemcima... Vojvoda Đujić iz- vestio je da je uhvatio vezu sa Drenovićem, i da će mu po- slati stanicu i radiotelegrafiju. Razvite sve službe što bolje. Budite krajnje oprezni prema svima i uzmite ličnu pratnju od dvadeset do trideset sigurnih ljudi. Stanicu ću poslati čim mognem, ali sam sad veoma zauzet operacijama.

Pozdrav svima tamo i Vama sa željom za pun uspeh. Pobeda je naša. Kraj depeše.

BRANKO«²³

KARABINJERI OBEZBEĐUJU SASTANAK

Još dok je boravio u Sandžaku, početkom maja, Mihailović je uspeo da preko pripadnika Zemljoradničke stranke Vidaka Kovačevića uspostavi i pismeni kontakt sa Ilijom Trifunovićem Birčaninom. Preko ove veze, krajem aprila 1942. godine, Birčanin je poslao Mihailoviću izveštaj u kome mu, pored ostalog, javlja:

»Dragi brate,

Ako bih Vas oslovio onim zvaničnim 'Gospodine Ministre ili Gospodine Generale' čini mi se da ne bih izrazio svoje poštovanje i divljenje koje osećam za Vas i za Vaše ispolinsko delo u službi Kralja i Otadžbine. S toga Vas oslovjavam ovako prisno, narodski uveren da će i Vama to biti milije.

A sad da pređem na stvar.

Pre svega izvešćavam Vas da sam sa radosnim uzbuđenjem pročitao Vaše pismo i Punomoćje za rad, koje mi je moj kurir g. Kovačević Vidak pre izvesnog vremena doneo. Možete biti uvereni da ću ja uložiti i poslednji atom snage da se naša mučenička Otadžbina što pre oslobodi svih onih paklenih sila, koje skrnave njene svegdašnje svetinje i ideale.

Međutim prilike za rad ovamo ne samo da nisu povoljne, nego su čak veoma nepovoljne.

Talas marksističkog socijalizma pod firmom komunizma ili socijalne demokratije, zahvatio je široke narodne slojeve Bosne, Hercegovine, Crne Gore, Like i Dalmacije. Političko i duhovno vođstvo Komunističke partije Jugoslavije, veštom propagandom, a naročito terorom i zločinima u masi uspjelo je: da narod ovih krajeva zavede na duhovnu stranputicu, da mu tragično pomrači vidike, dovodeći ga u suton one legendarne vidovitosti, koja je uvek predstavljala jasnu odliku našeg naroda. Rezultat ovakvog njihova rada poznat Vam je: dvostruko ropstvo i tiranija od strane okupatora i crvenih, snošenje teških udaraca i nanošenje ogromnih gubitaka, a iznad svega pojavila se strašna vizija gladi u ovim inače pasivnim krajevima.

Pa ipak u poslednjem dvanajestom času narod kao da se trgao i počeo da se vraća: od internacionalizma-nacionalizmu, od ateizma i bezbožništva etici i veri, od razbuktalog nemoralu i strasti ka porodici i moralu, od kolektivismu ka slobodi i individualizmu, dakle našoj velikoj tradiciji: svemu onom što je predstavljalo žarište i ideje vodilje nacionalne svesti i misli.

U Lici i sev. Dalmaciji narod je ustao pod oružje još u doba ustaškog terora. Ta akcija dovela je postepeno do obrazovanja Dinarske divizije. Međutim, dosta slabo je izvedena organizacija u vojničkom smislu, zbog čega sam preduzeo niz mera da obrazujem jedinice dobro komandovane i međusobno povezane. Oskudica u naoružanju, hrani i ostalim sredstvima zadaje mi velike poteškoće.

U Bosni situacija za sada je nejasna. Manji delovi četnika i partizana još uvek sarađuju, dok se organizovani partizanski odredi sa planom i sistematski bore protivu Dančića. Izgleda da partizane pomažu u ovome ustaške vlasti (izviđaju avijacijom za račun partizana i kroz svoje linije propuštaju partizane radi napada na četnike).

U Hercegovini postoje za sada dve grupe četnika: u reonu Nevesinja (oko 250 boraca) pod komandom Petra Samardžića i u reonu Gackog (oko 600 boraca) pod komandom popa Perišića. Na ostaloj teritoriji (sem italijanskih garnizona) suvereni gospodari situacije su komunisti.¹

Prema podacima sa kojima raspolazem, o čemu ste i vi uostalom već obavješteni, u Crnoj Gori stanje je počelo da se popravlja. Uzbudeni mnogim zločinima Crnogorci su se okupili oko ljudi kojima veruju i pregli da spasu nacionalni obraz Crne Gore i da njen nacionalni lik vrate u prvobitno stanje. Međutim, jedna stvar me ipak brine. Ne mogu još da verujem u pun uspeh nacionalnih Crnogoraca zbog jednog čudnog paradoksa. Taj paradoks se sastoji u činjenici da potrebu nacionalnog okupljanja propagira kroz svoje stupce list crnogorskih separatista 'Glas Crnogoraca', koji ujedno

veliča i pobeđe Osovinskih sila. Mislim da bi bilo dobro da Vi najglavnijem među Crnogorcima, kome ste već ranije pisali, skrenete još jedared pažnju na potrebu krajnje obazrivosti i nepoverenja prema tim separatističkim nastrojenim Crnogorcima.

U Splitu, celoj Dalmaciji, pa i Hrvatskoj a naročito u ovom glavnom mestu na primorju kao da je 95% komunista, ali ne iz ubeđenja, već iz straha od komunističkog terora i ukorenjenog verovanja da Italijani nisu u stanju da ih od tog terora zaštite. Ovo u mnogome otežava moj posao, ali se ipak nadam da ću nešto učiniti.

Najzad desio mi se i jedan veliki maler, koji je još više otežao moju misiju. O tome će Vam g. Kovačević usmeno referisati, kao uostalom i o mnogim drugim stvarima, koje iz puno razloga nisam našao za oportuno stavljati na hartiju.²

Od neprocenjive je važnosti da znate mišljenje ovdašnjeg naroda, specijalno Srba iz svih ovih krajeva o kojima je reč, o shvatanju situacije u odnosu na Italijane. Opšte je mišljenje u narodu da protiv njih ne treba otpočinjati borbu, jer bi u tom slučaju, kako narod misli, Ustaše došle u mogućnost da se ponovo late svog krvavog posla i da istrebe Srbe do kraja. Četnici, kako bar meni izgleda, donekle uvažavaju i dele i sami ovo mišljenje, što je uostalom i logično. Međutim Komunisti, koji žele pobeđu Rusije, pa ma Srba i ne bilo, ovo gledište naroda iskorišćuju u propagandističke svrhe, optužujući i narod i četnike da su u dosluhu sa Italijanima. Potrebno mi je radi lične orijentacije da saznam kako Vi gledate na ovo pitanje tj. treba li i do koje mere uvažavati ovo mišljenje naroda, sa gledišta opštih interesa.

Podatke o jačini, kretanju i eventualnim namerama Italijanskih trupa, kao uostalom i druge neke detalje, šalje Vam u svom izveštaju moj prijatelj Dobrosav Jevđević, koji je po mom nalogu tom pitanju bio posvetio svu svoju pažnju.³

Zajedno sa Birčaninom, Kovačević je predao Mihailoviću i Jevđevićev izveštaj u kome, pored ostalog piše:

»Dostavljam Vam kratak izveštaj o vojničkim, političkim i privrednim prilikama u krajevima, na koje se proteže moja aktivnost. Ima masa pozitivnih dokaza, da se od strane Osovine na Balkanu spremaju operacije velikog stila. Vrhovna komanda nemačkih balkanskih snaga premeštana je u Sarajevo...⁵

Postoje tri verzije o ovim masovnim pokretima trupa... Treća je da se radi o integralnoj pacifikaciji pobunjeničkih sektora u Hrvatskoj. Italijanske trupe su odlično opremljene, relativno dobro hranjene, ali nemaju uopšte borbe-

nog duha, osim oficira, koji ne vode rat iz ubedenja da će ga dobiti nego samo iz razloga profesionalnih i karijernih. I Nemci pokazuju neobično interesovanje za te vojne pokrete i za umirenje Bosne. U vezi sa tim dolazio mi je šef nemačke vojne političke službe iz njegovog glavnog štaba, da pita može li se umiriti Bosna i sarađivati sa njima u borbi protiv komunista, kao što su izvešteni da se sarađuje sa Italijanima. Ja sam mu odgovorio da zato nedostaju psihološki preduslovi, da je Italija ispunila naš zahtev i iz svih krajeva u kojima operišu četnici odstranila sve ustaške i druge hrvatske trupe. A dok postoje hrvatske trupe u nekom srpskom kraju stanovništvo se ne diferencira nikako drukčije nego samo antiustaški. Savetovao sam mu, da taj kraj predaju generalu Nediću ili Italiji, a da drukčije nikada neće imati mira. Nezavisno od ovoga njihov glavni komandant general Bader pozvao je iz istočne Bosne Srbe da se vrate kućama garantujući im život i imetak, bez obzira na hrvatske vlasti, ali sumnjam da će imati uspeha. Želim da vam svakako stavim na srce to pitanje istočne Bosne. Poslije smrti pokojnog majora Todorovića njen najistočniji deo pao je u ruke partizanima, a sada poslije Dangićeve poraza sva je u rukama partizana i ustaša, a sada se još na nju srućuju tolike divizije. Narod je patrijarhalan i nacionalan do srži. Komunisti koji su imali inteligentnije vodstvo i školovanje agitatore preveli su ga žedna preko vode u partizane pod firmom narodne vojske (odnosi se na narodnooslobodilačke dobrovoljačke jedinice — nap. autora) čuvajući se da mu nameću zvezde i druge komunističke ambleme. Ostao je bez hrane, bez semena i bez vojne zaštite na milost i nemilost dušmanina. Radi se o četvrt miliona najčestitijih srpskih duša, pa činite šta znate i možete. Mi smo imali nameru da posle likvidacije partizanske kuge u Hercegovini krenemo sa svim raspoloživim snagama preko Foče na Bosnu, ali još ne stižu najavljeni odredi Đukanovića,⁶ niti odredi iz Srbije, a u Hercegovinu su navalili komunisti iz Crne Gore⁷ i njihove snage zajedno sa nasilno mobilisanim domaćim stanovništvom cene se na 8 hiljada ljudi.⁸ Nasuprot tome mi imamo poslije razbijanja četničkih bataliona samo četiri centra u kojima vršimo pregrupisavanje, a to su Jasen i Poljice za Trebinje i Bileće za Avtovac i Gacko, Šahovina za Nevesinje i Ulog za Foču. Svega imamo oko 2.000 ljudi sa 1.000 pušaka i petnaest puškomitraljeza. Usled nemilosrdnog partizanskog terora prisiljeni smo bili na razgovore i kolaboraciju sa italijanskim trupama koje su to jedva čekale, da izbegnu borbi izlaganje svojih vojnika, nadajući se da ćemo mi sami likvidirati komuniste. Talijanska vojska nam je dala u više mahova oružje, zatim oko 250.000 metaka, 10 mitraljeza i daje na revers i veće količine hrane za odrede koju upotrebljavamo za prehranu

nu stanovništva koje direktno skapava od gladi. Svi ti odredi su isključivo pod komandom naših aktivnih oficira i spremni u svakom času da izvrše svaku zapovijest protiv Italijana ili koga god želite. O ovom sam smatrao za dužnost da Vas izvestim! U vezi sa situacijom u Istočnoj Bosni primećujem da i Hrvati strahuju da će je da izgube, jer svakodnevno daju deklaracije, kako je ponovno u njihovim rukama, kako je tamo uspostavljen red i mir pa su čak dozdili i nemačkog generala u Zvornik da ga o tome uvere. Od Sarajeva idući prema Bosanskom Brodu ima mnogo gnijezda otpora, ali su sva nepovezana i ideološki neodređena. Najbrojniji su odredi između Maglaja i Doboja koji su dali Nemcima nekoliko regularnih bitaka, ali i opet pod komunističkim vodstvom, a sa nacionalnim snagama⁹. Drugi sektor otpora je kod Dervente, gde Nemci radi osiguranja pruge pored hrvatske vojske drže i svoja dva bataliona. Ravni Krajevi Posavine nisu ni dizali kolektivnog ustanka, nego su nastojali da se spasu taktiziranjem, masovnim prelaskom u katoličanstvo itd. Jedino je predeo oko Majevice imao organizovane odrede.¹⁰ Prema izveštaju talijanske vojske u tom kraju u martu (krajem marta) našli 18 padobrana, ali im ne znaju provenijenciju. Bosanska Kraina je sva u ustanku,¹¹ ali ni tu nema povezanosti. Krajevi koji graniče sa teritorijem četničke divizije Dinara naročito Bos. Grahovo izrazito su nacionalističko-četnički, dok je industrijski predel oko Drvara pod komunističkim vodstvom. Oko Gerzova su ponovo jaki četnički odredi pa do Jajca,¹² ali između Ključa i Bihaća opet partizanski. Otsustvo veza je tako da su u Luci oko Gospića pa sve do Gline bili sami četnici, ali kako su Hrvati pobili svu inteligenciju nametnuli su im se za vođe stranci pa je i to sada sve pod komunističkom zastavom.¹³ To je vrlo nezgodno jer je taj kraj zajedno sa severnom Dalmacijom i divizijom Dinara najpogodniji da se u danom času i u najbržem roku spusti prema potrebi bilo prema Zagrebu, bilo prema Splitu. Bilo bi neophodno u Vaše ime povezati sve te sektore pomoću stalnih kurira i malih radiotelegrafskih stanica... Vojvoda (odnosi se na Birčanina — nap. autora) koga ste opunomoćili najidealnija je figura da tu akciju ostvari, ali mu je neophodno potrebno da dobije potreban broj radiostanica te sredstva za akciju... O pokušajima hrvatskih ministara da uspostave kontakt sa Srbima¹⁴ izvešćie Vas doznosioc usmeno a isto tako o groznim zločinima koje nadma vrše komunisti. Italijanski stav uopšte prema Srbima je sledeći: Dok Hrvate organski mrze, prema Srbima nemaju ni ljubavi ni neraspoloženja, već ih smatraju jednim faktorom u svojim kombinacijama. Zato u krajevima na koje nemaju direktnih pretenzija oni favorizuju Srbe protiv Hrvata, dok u anektiranim područjima, na primer u Boki, čine najdra-

konskije mere da asimiliraju srpski živalj, uguše jezik i ćirilicu i nacionalne tradicije, hapse i deportiraju sumnjive, olakšavaju emigraciju za Srbiju. Samo s obzirom na svoj pito-mi mentalitet u svojim progonima nisu krvoločni. Širom dalmatinskih gradova predominantan je komunistički upliv, nigde nema ni jedne manifestacije nacionalnih stranaka. Postoji organizovana pasivna rezistencija protiv okupatora, ali nažalost ona je dirigovana momentima kolektivne mržnje hrvatskog naroda protiv Italijana i jednaka je i u Zagrebu kao i u Splitu, te da je u Dalmaciji Nemač okupator ne bi bilo traga tome otporu... Oskudica i beda u ovim krajevima uzima sve veći mah. Dobro organizovana Italija daje još uvek onaj propisani minimum, samo je obrok brašna reduciran ovih dana na 10 dekagrama dnevno, a u Hrvatskoj nema ni toga. Dubrovnik na primer već mesec dana nije dobio hleba... U Makarskoj je bilo prošle nedelje 4 smrtna slučajeva od gladi. Brodskog saobraćaja uopšte nema, vrši se samo obalska plovidba sa prastarim brodićima, za snabdevanje otoka nema mogućnosti, a sumareni se spuštaju vrlo često do Dubrovnika i Splita. Neki dan su potopili dva broda sa soli ali o tome nije dao izveštaj ni Englez ni Talijan. O očajnoj gladi našega sveta u Hercegovini izvestiće Vas donosioc usmeno.¹⁵

Posle uspostavljanja kontakta sa majorom Boškom Todorovićem, početkom 1942. godine, Birčanin je uputio u Hercegovinu svog bivšeg saradnika Jevđevića sa zadatkom da se što bolje upozna sa situacijom u ovoj oblasti i da pruži pomoć već postojećim četničkim vođama u stvaranju i širenju četničke organizacije.

O svome radu Jevđević je sredinom juna 1942. godine obavestio Birčanina:

»Na osnovu ovlašćenja i naređenja koja si mi dao za organizaciju nacionalnog otpora, nacionalne vojske i naroda u Hercegovini i istočnoj Bosni, po završenoj prvoj fazi rada podnosim ti sledeći izveštaj s molbom da sa istim upoznaš i šefa pokreta i vrhovnog komandanta vojske u otadžbini.

Polovinom marta sva se je Hercegovina nalazila u rukama partizana, osim junačkog sektora između Gacka, Vrbe i Kazanaca, gde je od Vidovdana prošle godine ostala svetla i neugašena akcija pet stotina neustrašivih boraca pod vođstvom popa Radojice Perišića, poručnika Milorada Popovića i Steva Starovića, te grupe od stotinjak četnika u srezu nevinskom između Kolečka i Ivice. Partizani su suvereno gospodarili celom Hercegovinom. Zaveli su integralno komunistički sistem... Proveli su opštu mobilizaciju i raspolagali sa oko pet hiljada pušaka i potrebnim brojem automatskog oružja, te bacačima i sa dva topa. Tri talijanske divizije stacioni-

rane u Hercegovini¹⁶ bile su savršeno nemoćne, da ma što poduzmu protiv njih, sedeći samo u utvrđenim sreskim mestima, a tek svaka tri meseca uz teške žrtve i mobilizaciju motoriziranih divizija uspevalo im je, da uspostave jednodnevnu vezu između opkoljenih garnizona i dobace im hranu. Bok im je bio osiguran od Crne Gore koja je također bila u njihovoj vlasti, a u Bosni su držali suvereno srezove Rogaticu, Foču, Čajniče, te deo sreza sarajevskog i višegradskog. Sama okupacija ne bi bila opasna, da nisu uspeali odličnom propagandom, da infiltriraju i dobar deo seljaštva komunističkom ideologijom, tako da je četvrtina srpskog seljačkog sveta u Hercegovini idejno prihvatila komunizam... U tom pogledu situacija u patrijarhalnoj planinskoj istočnoj Bosni je bila puno povoljnija. Tamošnje četničke jedinice su se, ugrožene od Nemaca i ustaša, povinovale pritisku proleterskih brigada i prihvatile komunističku komandu, ali su ostale savišeno kompaktne, nisu ni u jednom slučaju dale izmeniti svoje komandire, ni metnuti petokrake zvezde, te su prisilile komuniste da ih proglase narodnom oslobodilačkom vojskom. Ceo april i prvu polovinu maja proveli smo u prikupljanju snaga, u obaveštavanju pojedinaca u okupiranom terenu preko kurira, da budu pripravnici, te da nastoje da sve što je naše izbegne i koncentriše se u Nevesinju, gde smo izradili od okupatora dozvolu da formiramo naš štab.¹⁷ Istodobno smo sve poduzeli da dođemo do oružja, dobivši jedan deo od okupatora, drugi se je otkopavao iz skrovišta i donosile su ga prebeglice. Početkom maja imali smo već tri stotine boraca naoružanih u slobodnoj okolici oko Nevesinja, a za opkoljenu jedinicu popa Perišića izradili smo, da dobijemo od okupatora avionima trideset hiljada metaka. Ja sam poslao svoje kurire u istočnu Bosnu, da mi prijatelji iz mog kraja prebace bar jedan bataljon i dođu u Hercegovinu. Istodobno smo hitno tražili pomoć i iz Crne Gore i preko tebe pomoć četnika iz Srbije. U to je selo Grabovica u srezu Nevesinjskom po sporazumu prvo izvršilo prepad, ubilo političkog komesara i noću se sa oružjem prebacilo nama sa šezdeset pušaka. Isto tako trnovska četa iz Bosne poubijala je komunističke delegate i komesare i prebacila se na moj poziv kroz talijansku liniju u Nevesinje sa stotinu i dvadeset pušaka. Sela su bila opljačkana i uništena, živežnih srestava za vojsku nije ni u kom slučaju bilo, a narod je umirao od gladi i u pojedinim krajevima po dva meseca nije video hleba. U takvoj situaciji intervenisao sam kod okupatora da nam predjmi hranu za vojsku, analogno onom što je urađeno u Crnoj Gori, sa tom razlikom da smo odbili bilo kakva novčana sredstva koja Italija plaća četnicima u Crnoj Gori i sa još većom razlikom, što smo sa okupatorom pregovarali na teritoriji jedne državno-pravno tuđe teritorije, Hrvatske. Uspeo

sam da napravim sporazum i da ga objavim, a tekst u prilogu dostavljam, po kom nas okupator tretira kao ravnopravnog kontrahenta u pregovorima, negližirajući uopšte egzistenciju hrvatske države. Isto tako uspeo sam, da okupator iz svih krajeva koje zauzimamo ima da uopšte udalji hrvatsku jurisdikciju i da oružanu snagu prepusti četničkim odredima. U takvoj situaciji, početkom maja imali smo u Nevesinju šest stotina nevesinjskih četnika i dve stotine Bosanaca, te u Gacku šest stotina četnika, a u Trebinju kod Jasena od razbijenih četničkih bataljona stvorili smo odličnu jedinicu od stotinu i dvadeset ljudi. Pozvao sam još iz Bosne jedan bataljon iz Zagorja od tri sto i pedeset pušaka, tako da je naša snaga pred prvu ofanzivu (odnosi se na italijansku operaciju »Stolac« — nap. autora) iznosila oko hiljadu i osam stotina ljudi i dvadesetak puškomitraljeza. Cilj prve ofanzive bio nam je razbiti partizanske snage u sektoru Nevesinja i uspostaviti vezu sa odredom popa Perišića i sa snagama u istočnoj Bosni od Uloga do Kalinovika. Za tu akciju okupator nam je dao saradnju svoje artiljerije. Vojska je kretala pod srpskim i četničkim zastavama sa parolama 'Za Kralja i Otadžbinu'. Cilj ofanzive ostvaren je u roku od pet dana, isti cilj koji talijanske divizije u dva maha ranije nisu mogle da ostvare. Kod sela Brata nevesinjski i bosanski četnici razbili su glavninu neprijatelju nanevši mu gubitke od preko stotinu mrtvih i dve stotine ranjenih, posle toga imali smo manje čarke, dok je gatački odred izdržao najtežu borbu kod Slata i sastanak naših svih četnika izvršen je povrh Stoca na Trusini uz ogromno oduševljenje naroda. Karakteristično je da su za vreme operacija đeneralštabci pojedinih talijanskih divizija dovodili sve svoje oficire na osmatračnice, da im prikazuju operacije naše vojske kao klasičan primer diveći se hrabrosti i izdržljivosti četnika. Jednu tamnu notu u celu akciju unosila je svest kod svih četnika da se moraju da biju sa krvnicima koji su braća po krvi i konstatovao sam da ni mnogi četnici nisu svesni ideoloških ciljeva borbe... Od zarobljenih i predanih protivnika i svih zavedenih seljaka formirani su odmah naši odredi, dok su likvidirani samo stranci profesionalni komunisti. Konstatovali smo, da je jedan deo partizana muslimanskog porekla i veliki broj izbeglica iz hrvatske vojske katolika Hrvata. Rezultat operacija je bio da se je vojska povećala za sedam stotina pušaka, te da je zarobljeno dva teška mitraljeza i šest puško mitraljeza. Sa svim snagama smo se povratili u nevesinjsko polje pripremajući veliki pokret prema crnogorskoj granici da bi očistili Hercegovinu, uspostavili vezu sa crnogorskim trupama i otsekli komunističke snage u južnoj Hercegovini. Od vojničkog uspeha daleko je veći bio politički i moralni uspeh jer je bila pokolebana vera u nepobedivost partizana i

jer su se seljaci počeli da osvešćuju. Gde god smo dolazili odmah sam obavestavao narod o ciljevima naše borbe, o razlozima taktičke saradnje sa okupatorom i o tom ko je naš vrhovni komandant. Njegovo ime toliko omrženo od partizana činilo je najveći efekat na mase, koje ovde nisu nikako izgubile ni za čas osećaj jedinstva. Šef partizanskih snaga Tito pritešnjen nemačko-talijansko-hrvatskom ofanzivom iz Bosne i operacijama crnogorskih trupa iz Crne Gore smatrao je, da je naš hercegovačko-bosanski četnički front mesto najmanjeg otpora i prebacio svoje obe proleterske brigade u naš sektor sa planom da se probije kroz naše redove, da se opet dohvati Bosne i jednu grupu dolinom Neretve uputi u Konjičku župu da uhvati vezu sa jakim partizanskim snagama koje još drže pozicije više Konjica na granici Bosne i Hercegovine... Proleterske brigade sastavljene su od bataljona Arilje, Užice, Kraljevo, jednog bosanskog i dva crnogorska bataljona te mnogo Jevreja, Čigana i Muslimana. Među ubijenim našli smo veliki broj žena većinom iz okoline Užica, te što je još karakterističnije mnogo nesretne zavedene srpske dece iz istočne Srbije od petnaest do osamnaest godina. Dalje su zarobljenici sve solidarno iskazali, da im je glavni cilj kreirati slobodnu zonu u Bosni, gde im mogu dobaciti iz Londona hranu i municiju. Zarobljena im je i jedna moderna elektromotorna stanica engleskog tipa, a proverili smo da su u Foči držali zarobljena dva engleska padobranca za čiju sudbinu ne znamo. Četvrtog juna počeo je naš veliki pokret iz Nevesinja preko Gacka na Crnu Goru i na naš izričiti zahtev bez kolaboracije italijanskih trupa osim jednog italijanskog generala koji je pratio operacije. Prvi susret sa proleterskom brigadom bio je između Dubljevića i Jugovića, gde je ostalo mrtvih pedeset većinom Užičana i muslimana, drugi na planini Živnju i na Lebršniku, a svi su se završili sa uspehom.¹⁸ Jedanaestog juna na brdu Čurilu sa one strane crnogorske granice uspostavili smo kontakt sa crnogorskim trupama, na žalost su to bile zelenaške trupe Krsta Popovića. Potpisani je o sastanku sastavio zapisnik koji je sa naše strane potpisan od mene, kapetana Danila Salatića, poručnika Mila Lazarevića, a sa crnogorske od kapetana Draganića i poručnika Komnenića. Dvanaestog u jutro proleterske brigade pokušale su očajnički napad na pozicije Gat¹⁹ utvrđenoj od Austrijanaca. Došlo je do borbe prsa u prsa gde smo mi imali stotinu mrtvih i ranjenih, a oni preko tri stotine. Posle toga su brigade u paničnom begu nastojale da izbegnu zaokružavanje probijajući se preko Čemerna i Sutjeske Popovom Mos-tu, Zelengori i Dobrom Polju. Petnaestog stigle su i nacionalne crnogorske trupe te se sastale sa našim Vidakom Kovačevićem, kapetanom Salatićem i ostalim. Utvrđeno je, da odnesu poruku komandantu Pukovniku Stanišiću, da se odr-

ži jedan istorijski sastanak na Šćepan-polju, gde bi se sa-
kupili bosanski, srbijanski, crnogorski i hercegovački četni-
ci, a na koji bi došao i glavni predstavnik šefa za zapadni deo
države Vojvoda Birčanin. Naše trupe ostale su na pozicijama
duž granice, dok drugu stranu drže crnogorski nacionalisti na
planini Volujaku. Za vreme ovih operacija psihološki je pri-
premljen slom komunista u Hercegovini i naši ljudi u sre-
zovima Trebinje, Bileće i Stolac izvršili su spontano bez bor-
bi hapšenje i ubijanje političkih komesara i zlikovaca naja-
vivši predaju i prilazak našim vojnočetničkim odredima. Is-
todobno naši nevesinjski bataljoni ušli su u grad Ljubinje,
koji je napustila talijanska i hrvatska vojska i radi demon-
stracije su prošli kroz grad Stolac gde nema nijednog Sr-
bina, jer su do poslednjeg lane pobijeni od ustaša. Za to vre-
me pogoršala se je situacija u trećoj zoni od Foče do pod
Sarajevo i do Drine. Pod presijom Berlina italijanska vojska
je napustila te krajeve, a iskoristili su to ustaše, da ih okupi-
raju i unište naš narod. Po privremenom sporazumu²⁰ sa Ita-
lijom mi toleriramo hrvatsku regularnu vojsku u zatvorenim
garnizonima u trećoj zoni, ali smo otklonili dolazak ustaša i
u drugu i u treću zonu i na naš zahtev italijanske trupe su
ih silom odstranile iz druge zone, a u trećoj zoni naredili smo
našim bataljonima, da prime borbu i oni su kod Dobrog Po-
lja zauzeli pozicije i odbacili ustaše. U isto vreme je stigao u
Foču četnički odred kapetana Bačovića, te pokušao da razo-
ruža hrvatsku vojsku. Došlo je do diplomatskog spora, mene
je posetio na terenu avionom komandant talijanske armije,
te izgleda da će se pristati da Foču okupiraju naše četničke
trupe iz Bosne. U međuvremenu četiri naša bataljona iz isto-
čne Bosne zatvorili su prolaze od Uloga do Miljevine, da
spreče uzmak proleterskim potučenim brigadama. Konstatu-
jemo da je oslobođenje Hercegovine izvršeno domaćim her-
cegovačkim bosanskim snagama bez ikakve pomoći i iz Crne
Gore i otuda. U Bosni po izveštajima mojih kurira naše čete
su u sektoru Ravne Planine, Jahorine i Romanije, ima ih oko
pet hiljada a pod glavnom komandom su Plemića (Božidara
Bože — nap autora). On je napravio nekakav aranžman sa ne-
mačkim generalom, da jedan drugog ne napadaju i da se us-
taše ne puštaju u zonu Romanije. Naoružani su odlično, ali je
pitanje ishrane očajno, te nedostaje komandni elemenat. Sa
druge strane nezgodno je slati oficire sa strane, pošto je taj
ceo svet godinu dana u šumi, komandiri su postali ljudi, koji
su to jednogodišnjom borbom zaslužili, uživaju puno povje-
renje i bez obzira na čin trebalo bi za četne jedinice ostaviti
te narodne komandire, a bataljonima dati oficire. Ovo će bi-
ti jedno od najtežih pitanja organizacije vojske. Po dovršet-
ku većih vojnih operacija pristupilo se je organizaciji poza-
dine. Osnovani su srpski narodni odbori za prehranu, organi-

zaciju sela i komandanti vojnih odreda. Pod komandu vojnih komandanata stavljeni su i srpski narodni odbori. Pitanje je prehrane najočajnije. Ljudi direktno umiru od gladi i jednu neslanu travu sa malo mleka. Uspeo sam da im doturim par stotina kvintala soli i osigurao sam tridest vagona hrane iz Italije za sirotinju. Isto tako sam uspeo da Italija pristane da Srbija može poslati na adresu italijanske armije hranu, koja bi se dala nama na raspolaganje da je razdelimo sirotnji. Ako ta pomoć iz Srbije ne dođe onda će sedamdeset postotaka našeg sveta u istočnoj Bosni i Hercegovini skapati od gladi. U operacijama od lane popaljeno je preko deset hiljada domova, kako će svet prezimiti, niko ne može predvideti. Italijani trebaju mnogo furaži za komoru. Napravio sam sa Italijanima sporazum da se zamenjuje seno za kukuruz. Ako dopuste vojne operacije upotrebićemo vojsku za košenje sena, da bi tako došli do hrane. Isto tako ima mnogo parcela kolektivno obrađenih od strane partizana i ima oko dvadeset sela muslimanskih, koja su prošle godine zasejala ozim, gde ima petnaest vagona žita, sve ćemo to da obradimo sa vojskom. Problem je ishrane jedini, koji je nemoguće rešiti vlastitim sredstvima, niti smo u stanju hraniti vojsku bez okupatora sve do nove žetve u avgustu. Oružja i municije imamo dovoljno. U toku poslednjih operacija smo zaplenili još šest bacača jugoslovenskog tipa 81 i još četiri teška mitraljeza. U Hercegovini raspolazemo sada sa preko šest hiljada pušaka i potrebnim brojem lakog automatskog oružja, te sa osamdeset do sto metaka po čoveku. Od tog je okupator dao 1.100 pušaka i deset puškomitraljeza. Prema poverljivim obaveštenjima Italija će osim Mostara i još jednog garnizona da isprazni celu Hercegovinu ostavljajući vlast našim četničkim odredima. Mogu sa pozitivnom sigurnošću da tvrdim, da bi sa hrvatskim vlastima u slučaju potrebe i sa njihovom vojskom svršili u roku od dvadeset i četiri sata. Ali u vezi sa sektorom, koji si mi poverio primećujem drugu opasnu pojavu. Kako Srbi iz dana u dan čiste svoju zonu od komunista, oni se prebacuju u Hrvatsku, Dalmaciju i deo Slovenačke, njihove će formacije postepeno poprimiti hrvatski karakter i tim automatski antisrpski i postoji direktna opasnost, da te formacije u slučaju popuštanja okupatora krenu u srpske krajeve pod firmom komunističke invazije a sa antisrpskim mentalitetom u potsvesti. O ovom naročito moramo da vodimo računa u pogledu našeg budućeg rada. U pitanju muslimana izveštavam, da su intelektualci u većim centrima već uvideli, kako su naopaku politiku vodili i solidarišu se u svemu sa Srbima. Tako su uputili jednu predstavku okupatorskoj vlasti u kojoj izjavljuju, da je njihova sudbina povezana sa srpskom i da se izjašnjaju sporazumni sa svim što Srbi poduzmu. Posve je drugi slučaj sa širokim

masama i srpskim i muslimanskim, koje se infernalno mrze i kod kojih je stoprocentno formirana svest da im nikad više nema zajedničkog života. Iz razloga opšte politike mi podržavamo politiku tolerancije, da izbegnemo stvaranje novih frontova — da bi imali jače zaleđe u agitaciji naših zahteva prema Italiji. Konstatujem, da je u operacijama učestvovalo oko desetak aktivnih oficira, a vodio ih je u prvom redu peš. kap. Danilo Salatić. I kao oficiri i kao ljudi su se odličnim pokazali kapetan Salatić, poručnik Lazarević i poručnik Milorad Popović... S obzirom na novostvorenu situaciju izveštavam Te da imamo raspoloživih snaga i da bi se moglo odvojiti bosanskih i hercegovačkih četnika dve hiljade ljudi da ih se prebaci u hrvatsku i dalmatinsku zonu. Obrazloženje za to lako bih našao, a to bi bilo u smislu Tvojih planova o povezivanju svih krajeva u Tvojoj zoni.

No pre svega apsolutno je nužan tvoj dolazak ovamo. Tvoj autoritet je neprikosnoven i mogao bi da urediš mnoge stvari, koje se još ne vide, a koje je opasno pustiti da sazru. To je u prvom redu pitanje eventualnih zelenoških pretenzija na Hercegovinu, a u drugom i lična pitanja prestiža i ambicija. U zoni mojih bosanskih prijatelja nalazi se i general Ljubo Novaković, koji se je do sad krio kod mog čoveka u Čelebiću. O njemu imam izjave četničkih komandanata, da je prošle godine predlagao u Kalinoviku da se obrazuje posebna bosansko-hercegovačka vojska — koja bi kao ravnopravna imala da pregovara i sa trupama generala Draže ako se pojave u tom kraju. Moje je mišljenje, da ti dođeš, da obiđeš trupe i narod, da vidiš situaciju na terenu a u isto vreme da Vidak (Kovačević) odnese Tvoje predloge i izveštaj šefu (odnosi se na Mihailovića — nap. autora). Vidak mora da neophodno u Beogradu svrši pitanje hrane, da svrši pitanje prijema sirotinje od bar dve hiljade dece i žena, a ja sam postigao pristanak Italije da ih u svom vozu i sa svojim vojnicima dobaci u Beograd. — Isto tako da predložiš šefu, što treba da se zaključi na sastanku u Šćepan-polju. Mišljenja sam da se taj sastanak nikako ne održi dok se vas dva ne sporazumete o akciji daljoj i ne postavite stvari na svoje mesto. Vidak može otići i doći za 15 dana.«²¹

Za vreme boravka u Hercegovini, sredinom jula 1942. godine, Ilija Trifunović Birčanin je, preko Jevđevića i Vidaka Kovačevića, došao i u direktni kontakt sa Baćovićem. Da bi se bolje upoznali sa situacijom u ovim krajevima, zajedno su krenuli u obilazak područja iz kojih su se povukli partizanski odredi, a zatim su doneli odluku da o zatečenom stanju obaveste i svoga vođu Mihailovića. Obojica su 16. juna sastavili izveštaj i po Vidaku

Kovačeviću uputili Mihailoviću, koji se u to vreme nalazio u Podgori ispod Durmitora.

Bačovićev izveštaj je glasio:

»Posle sastanka sa popom Perišićem i poručnikom Miloradom Popovićem u Pivskom manastiru, o čemu sam Vas već izvestio preko kapetana Ružića, morao sam odmah krenuti u pravcu Hercegovine. Putem kurira odmah sam uhvatio vezu sa Dobrosavom Jevđevićem, kapetanom Salatićem koji su se nalazili u Nevesinju. Jevđević i Salatić na sastanku izvestili su me da se u Nevesinju nalazi vojvoda Ilija Birčanin koji obilazi trupe i želi da se odmah sastane sa mnom. Sa automobilom u društvu Jevđevića i Salatića otputovao sam u Nevesinje i sastao se sa vojvodom Birčaninom. Vest da dolazim u ime Vaše vojvodu je mnogo obradovala i traži da se sa Vama što pre sastane. Š obzirom na prilike koje vladaju u Hercegovini i Dalmaciji sve do Knina potrebno bi bilo da se Vi sa Birčaninom što pre sastanete. Vojvoda Birčanin teško je bolestan od srčane mane i prema mišljenju lekara njegovo je kretanje ograničeno. Sastanak ako Vi to želite a po mome mišljenju potreban je, trebate obaviti na granici Crne Gore i Hercegovine u blizini Ravnoga. Vojvoda je izradio dozvolu od italijanske komande da se na ovoj teritoriji može zadržavati 6 do 7 dana. Zamolio me da Vas o svima stvarima koje sam zapazio na terenu obavestim.

Svi četnički odredi na teritoriji Hercegovine legalizovani su kod Talijana, dobijaju hranu, oružje i municiju. Platu ne primaju, samo im se po neki put u vidu pomoći dodeljuju manje svote novca. Brojno stanje organizovanih četnika na teritoriji Hercegovine iznosi od 6 do 7 hiljada.²² Naoružanje pušaka oko 6.000 kom. sa dosta automatskog oružja. Disciplina i duh dosta dobri. Ovi četnici većinom su formirani od jučerašnjih partizana izuzev odreda popa Radojice Perišića, poručnika Popovića Milorada i kapetana Danila Salatića. Pop Perišić u ovome kraju a i u celoj Hercegovini smatra se kao istinski borac i četnik, koji je sa svojim ljudima u društvu sa poručnikom Popovićem vodio borbu protiv ustaša, Talijana i komunista. Ovaj odred Gatački najbolji je odred u Hercegovini, jer ga sačinjavaju ljudi popa Perišića koji su se borili i od svakoga progonjeni.

Po želji vojvode Birčanina obišao sam Kalinovik i Bićeću. Prilikom ovog obilaska vojvoda Birčanin svaki put vojnika je pozdravio sa patriotskim govorima a nekoliko puta spomenuo je i Vaše ime. Po želji Birčanina govorio sam i ja ali uvek kao Vaš izaslanik. Ovo je potrebno bilo a to je i moja želja bila da se ljudi obaveste o pravom stanju stvari. Svi pitaju i traže vezu sa Vama. Nemojte misliti da smo mi to ljudima javno i na sva zvona rekli nego smo uvek našli ne-

ku zavijenu formu. Među četnicima ima političkih korteša koji su većinom komandiri četa i bataljona. Prema izjavi vojvode Birčanina a i mome zapažanju, ovde zemljoradnici prednjače. U Nevesinju nalazi se Petar Samardžić koji je bio jedan od lidera Zemljoradničke partije a koji je u akciju protiv partizana igra dvoličnu ulogu. Prema izjavi vojvode Birčanina, kapetana Salatića i Dobrosava Jevđevića ovaj Samardžić štiti oko sebe najveće komunističke zlikovce. Po mojoj želji posetio sam grob pok. majora Todorovića u Kifinom selu u društvu vojvode Birčanina, Jevđevića i drugih četnika. Tom prilikom bila je vrlo interesantna scena. Građani (četnici) ovoga sela uhvatili su ubojicu Boška Todorovića i hteli su ga linčovati. Kada smo ga uzeli u zaštitu, celo je selo protestovalo i počelo da javno negoduje sa rečima: 'Boško Todorović zajedno sa našim četnicima ubijen je od komuniste a koji se nalaze pod zaštitom Petra Samardžića'. Tražio sam da se po cenu glave pronađu ubojice i učesnici u ubistvu Boška Todorovića i odmah streljaju.

Vidak Kovačević izjavio je želju da Vas obavestim i traži da u ovaj kraj Hercegovine pošljete profesora Lazara Trklju bar deset dana. Napad koji smo pripremali na komuniste koji su bili u Čurevu²³ a prema predlogu i planu Čika Branka odmah sam tražio da to učinimo. Četnici koji su se nalazili na Morinama i Kalinoviku pod komandom kaptana Nešića (Slobodana) koji je doskora bio u partizanima mogli su napasti komuniste i imati velikog uspeha. Komunisti su se povukli iz Čureva 11. o.m. tako da mi ni u kom slučaju nismo mogli stići na vreme da ih napadnemo. Prebacio sam starešinama hercegovačkih četnika s tim da su oni mogli napasti komuniste u Čurevu. Razlog zašto to nisu učinili nepoznat mi je, ali mislim da je bio javašluk. Komunisti su odstupili u pravcu Bosne. Prema izjavi zarobljenika i onih koji su se predali oni nameravaju da idu preko Kupresa za Dinaru. Komunisti su zauzeli Konjic i Prozor i porušili prugu na 6 mesta kao i tunel kod Ivan pl. tako da po izjavi stručnjaka ova pruga može biti opravljena za tri meseca dana.²⁴ Prema svima izgledima a i informacijama koje sam dobio komunisti se povlače u pravcu Dinare i navodno za Sloveniju.

Komandant italijanske armije u Dubrovniku Dalmaco²⁵ pozvao je Dobrosava Jevđevića radi važnih razgovora. Prilikom toga sastanka saopštio mu je da je Foča pripala Crnoj Gori. Nadalje mu je rekao da su obavešteni da se Čiča nalazi u Crnoj Gori u blizini Žabljaka. Hrvatski ministri Artuković (Andrija) i Košak (Vladimir) sastali su se danas sa Dobrosavom Jevđevićem i saopštili mu da će hrvatska vojska u jačini od 2 divizije zauzeti celu Hercegovinu po cenu sukoba sa četnicima. Traže pregovore sa predstavnicima četničkih organizacija u Hercegovini s tim da se u svemu sporazumeju.

Prema mome mišljenju hrvatskim ministrima stalo je da se hrvatska država stabilizuje i očisti od četnika. Ako Hrvati uspeju u tome da u Hercegovini uspostave svoju vlast, stime bi faktički stabilizovali Hrvatsku državu i očistili četnike. S obzirom na dobru organizaciju četnika u ovom kraju nebi trebalo ni po koju cenu dozvoliti da Hrvati uspostave svoju vlast u Hercegovini, a naročito u onom delu gde žive čisto Srbi. Mislim da bi trebalo što pre u Hercegovini i Bosni organizovati napad na Hrvate s tim da taj napad bude u isto vreme u Hercegovini i Bosni. Neophodno je potrebno što pre izvršiti organizaciju u Bosni i pripremiti ljude za tu borbu. Hrvatima ne smemo i ne možemo dozvoliti da stabilizuju svoju državu i očiste od srpskih četnika. Za ovu akciju najvažniji je problem ishrane. Prema izjavi Dobrosava Jevđevića mi možemo nabaviti dovoljno hrane od Talijana. Talijani prodaće nam hrane koliko nam treba samo je problem novac. Privatno sam saznao da su Jevđević i Kovačević (Vidak) dobili od Srba iz Mostara oko 4,000.000 dinara kao prilog za četničku akciju navodno da su priznanice za novac koje su izdate pojedinim ljudima snabdevene sa Vašim potpisom, koje ste Vi Kovačeviću dali u svoje vreme nepopunjene. Kako je ovaj novac utrošen i u kakve svrhe, ne znam. Dobrosav Jevđević koji je u nacionalnom pogledu potpuno ispravan, dobar organizator, vešt čovek uspeo je da se kod Talijana dobro plasira ali ni u kom slučaju na štetu naših nacionalnih interesa. Sposoban je i jedino može on da za hercegovačke četnike nabavi sve što je potrebno.

Pored samog Gacka nalazi se Fazlagića kula u kojoj se nalazi oko 1.000 naoružanih muslimana. Prema mome mišljenju bez ičije dozvole trebalo bi ovo selo napasti, kako bismo u ovom delu Hercegovine imali čistu situaciju, a s obzirom na nameru Hrvata da okupiraju celu Hercegovinu.

U Nevesinju, Kalinoviku, Gacku, Bileći i Trebinju, kao i u drugim gradovima Hercegovine nalazi se hrvatska vojska, koja je neaktivna i ne udaljuje se nikuda iz varoši. Kada sam bio u Kalinoviku našao sam nekoliko Hrvata koji putuju za Dubrovnik automobilom zato što je pokvarena pruga kod Konjica i tom prilikom rekao mi je u razgovoru Gržac Andrija da u Hrvatskoj odakle on sad dolazi odnosno beži, vlada kaos. Pruga od Pakraca do Daruvara potpuno je razrušena.²⁶ Haos u Hrvatskoj dostigao je vrhunac i svi koji se pozivaju u hrvatsku vojsku beže u šumu, zato i njih nekoliko beže za Dubrovnik da nebi išli u vojsku.

Dobrosav Jevđević putem Talijana ima siguran kanal da prebaci naše ljude za Sloveniju. Talijani mu nude ako ima neku vezu sa Slovencima da povede akciju protiv komunista.

Stalno ispitujem prilike na terenu. Obilazim pojedine krajeve kako bi se uverio o pravom stanju stvari. Puno-

moći koje se nalaze kod mene nisam nikome još izdao a niti ću izdati dok se ne uverim koji su ljudi najzgodniji i najzaslužniji a naravno i najpopularniji da vode brigade i srezove. Bolna je tačka ambicija pojedinih ljudi koja se pojavljuje ovde kao i u drugim krajevima. Postoji bolesna ambicija pojedinih ljudi a naročito političara koji bi hteli putem Čičinog autoriteta da stvaraju neku političku karijeru.

Moj odred koji se nalazi blizu Mratinja nepotrebno je da prelazi Hercegovačku granicu, prvo što se ne mogu snabdeti hranom, drugo nema komunista, osim po neka trojka koju meštani sami mogu likvidirati. Organizacija koja se sprovodi u dobrom je početku samo se treba raditi sa puno takta. Rampini (pseudonim Vojislava Lukačevića — nap. autora) je bolestan i ostao je u Nevesinju. Nalazi se pored stanice ne znam da li je uhvatio vezu sa Vama o tome me nije ništa izvestio. Ne znam kako se moj odred snabdeva sa hranom, to sam ostavio u dužnosti kapetanu Ružiću i kapetanu Pejoviću koji su obećali da će hranu koju će poslati Bajo Stanišić dobaciti odredu. U ostalom čika Branko (major Zaharije Ostojić — nap. autora) obećao je da će o tome voditi računa. Pisao sam kapetanu Momčiloviću (Milorad) da odmah stupi u vezi sa Vama i da Vi odredite kuda odred treba da ide pošto prema mome mišljenju nepotrebno da dalje ostane kod Mratinja. Ako je tačno da će Foča pripasti nama u koje ja verujem, treba Momčilović da sa odredom uđe u Foču kao četnici Pavla Đurišića ili za Novu Varoš kako Vi nađete za potrebno odredićete. Nemoguće mi je a i želja je vojvode Birčanina, popa Perišića, Jevđevića i drugih da napustim Hercegovinu i ne izvršim povereni mi zadatak. Birčanin želi, preklinje i moli Čiču da se sastane sa njime. Kapetan Kovačević dolazi kod Vas sa ovim izveštajem i objasniće Vam detaljno situaciju.

Ovde se prijavio kod mene biv. senator Marko Vujačić i advokat Jefto Pavić a za koje pop Perišić tvrdi da nisu ništa učinili što im se nebi moglo oprostiti. Žele da se stave na raspoloženje. Ja im nisam ništa rekao i obećao. Molim da mi po ovome pitanju odredite držanje prema njima.«²⁷

Birčanin u svom izveštaju nastoji da pruži detaljnu sliku organizacionog stanja četničkog pokreta u ovom krajevima:

»Situacija vojnočetničkih odreda u pojedinim pokrajinama poverene mi teritorije, sledeća je:

A. — U HERCEGOVINI

Kao prirodna posledica zločina koje su ustaške vlasti vršile u masama nad srpskim življem Hercegovine, došlo je do neorganizovanog ustanka pojedinih grupa viđenijih selja-

ka u nevesinjskom i gatačkom srezu meseca juna 1941. godine. Pokret koji je imao za cilj da spasi sela od uništenja i požara, širio se naglo i spontano po ostalim srezovima Hercegovine do te mere, da su ustaške vlasti i bande bile primorane da se definitivno povuku iz ove oblasti, ustupajući je italijanskim okupatorskim trupama.

Na ovaj način završena je prva faza hercegovačkog ustanka, potpunim porazom ustaške vlasti, koja se do današnjeg dana više ne priznaje.

Druga faza pokreta karakteriše se krvavom borbom između četnika i partizana, koja je započeta u januaru, a završila se krajem juna ove godine potpunim porazom ovih poslednjih. U momentu kada su partizani ubili majora pok. Boška Todorovića, četnici su bili u najkritičnijoj situaciji a ceo četnički pokret bio je doveden u pitanje, jer su raspolagali sa svega 350 boraca, dok su partizani bili apsolutni gospodari situacije u Hercegovini držeći je čvrsto sa dve proleterske brigade ukupne jačine preko 4.000 boraca.²⁸

U ovako teškoj situaciji, bio mi je potreban čovek izvanrednih političkih i vojničkih sposobnosti, agilan, neumoran i velike energije. Ja sam ga pronašao u ličnosti moga saradnika i prijatelja g. Dobrosava Jevđevića, koji je samnom još novembra i decembra meseca prošle godine, u dva maha obilazio Hercegovinu, pošto se još tada predviđala partizanska invazija. Zato sam ga krajem februara uputio na teren, dajući mu najšira ovlašćenja kao glavnom predstavniku istočne Bosne i Hercegovine. Zahvaljujući ogromnim naporima g. Jevđevića i nekolicine nižih oficira, koji su sprovodili akciju na terenu, u roku od nepuna dva meseca Hercegovina je radikalno očišćena od partizana. U sukobima koji su se razvili poubijano je preko 800 partizana, dok su se proleterske brigade raspale. Najveći deo njihovih boraca predao se četnicima, dok je prilično broj partizana, predvođen seljacima ovog kraja, okrenuo oružje protiv svojih dotadašnjih vođa, čim je osjetio približavanje četnika. Vođe partizana sa preostalim razbijenim delovima povukle su se u reon Konjica i na desnu obalu r. Neretve.

Ovih dana, posjetivši po peti put Hercegovinu, izvršio sam smotru četnika po srezovima²⁹ i tom prilikom konstatovao sa ogromnim zadovoljstvom, jednu, za sadašnje prilike impozantnu snagu, od preko 8.000 dobro naoružanih, dobro komandovanih i disciplinovanih četnika, koji su sa najvećim oduševljenjem klicali Nj. V. Kralju Petru II.

Formacija je izvedena u duhu instrukcija koje sam dao g. Jevđeviću, s tim, da je najveća vojna jedinica odred, kojeg sačinjavaju 2—6 četničkih bataljona. Jačina, organizacija komandovanja i dislokacija četničkih odreda izvedena je po sledećem:

— Privremeni komandant grupe odreda i zastupnik komandanata za Hercegovinu, je aktivni pešadijski kapetan II klase, g. Danilo N. Salatić, sa sedištem u Nevesinju, pod mojom neposrednom komandom.

— Nevesinjski vojno-četnički odred od 6 bataljona, ukupno 2.000 boraca, dva bacača, dva teška mitraljeza, 21 puškomitraljez sa oko 40 metaka na svaku pušku, raspoređen je po selima nevesinjskog sreza. Komandant odreda je aktivni pešadijski poručnik g. Miloje Lazarević.

— Gatački vojno-četnički odred od 3 bataljona, ukupne jačine 1.300 boraca, sa 20 puškomitraljeza i sa prosečno 40 metaka na svaku pušku, raspoređen je po selima gatačkog sreza. Komandant odreda je aktivni konjički poručnik g. Milorad Popović.

— Bilečki vojno-četnički odred od 5 bataljona, ukupne jačine 1800 boraca, sa 3 mitraljeza i 15 puškomitraljeza i sa prosečno oko 30 metaka na pušku, raspoređen je po selima bilečkog sreza. Komandant odreda je aktivni pešadijski poručnik g. Miloš Kureš.

— Trebinski vojno-četnički odred od 3 bataljona, ukupne jačine 1.700 boraca, sa 2 mitraljeza, 12 puškomitraljeza i sa oko 30 metaka na svaku pušku, raspoređen je po selima trebinskog sreza. Komandant odreda je aktivni žandarmerijski potporučnik g. Radovan Pejanović.

— Ljubinski vojno-četnički odred od 2 bataljona, ukupne jačine 600 boraca i 8 puškomitraljeza, sa prosečno 30 metaka na pušku, raspoređen po selima ljubinskog sreza. Komandant odreda je seljak Savo Kovač.

— Stolački vojno-četnički odred od 2 bataljona, ukupne jačine 500 boraca, jedan mitraljez i 10 puškomitraljeza, sa oko 20 metaka na svaku pušku, raspoređen je po selima Stolačkog sreza. Komandant odreda je aktivni poručnik bojnog broda I. klase, g. Ilija Ilić.

— Kalinovački vojno-četnički odred od 2 bataljona, sa ukupno 400 boraca, 3 puškomitraljeza i sa oko 40 metaka na pušku. Raspoređen po selima okoline Kalinovika. Komandant odreda je pešadijski kapetan II klase g. Slobodan Nešić. Sa višom školom Vojne akademije.

— Fočanski vojno-četnički odred od 4 bataljona, sa ukupno 800 boraca, 2 mitraljeza, 10 puškomitraljeza i sa prosečno 30 metaka na pušku, raspoređen po selima fočanskog sreza. Komandant odreda je rezervni narednik Vasilije Bođiroga.

Kao što se iz napred iznetog vidi, glavnu ulogu pri čišćenju Hercegovine i istočne Bosne od partizana igrao je g. Dobrosav Jevđević, kome pripada u prvom redu i zasluga za ovako snažan razvoj četničke organizacije u Hercegovini, te sam ga za izvanredne zasluge na političkom i vojničkom

polju, unapredio u čin četničkog vojvode. Pored Jevđevića, kao najglavnije njegove saradnike unapredio sam u isti čin popa Radojicu Perišića, koji je izdržao opsadu od 100 dana i nije kapitulirao pred komunistima, a zatim seljake: Savu Kovača i Petra Samardžića.

B. — U SEVERNOJ DALMACIJI I DELU ZAPADNE BOSNE

Pod istim okolnostima kao i u Hercegovini, najprije zbog ustaškog, a potom komunističkog terora, narod ovog kraja preduzeo je ustanak već početkom juna prošle godine. Duhovni lider-voda i komandant ustanka je pop Momčilo Đujić, prvak severne Dalmacije, inače čovek visokih umnih i fizičkih sposobnosti.

Odmah po dolasku u Split počeo sam aktivno učestvovati u organizaciji i akcijama Đujićeve narodne vojske u težnji da tom pokretu dam vojnički karakter. Već u januaru ove godine, pomoću aktivnih oficira koje sam odaslao na teren, formirano je 5 četničkih pukova od po dva bataljona i 2 četnička odreda, što je sve obrazovalo Dinarsku četničku diviziju.

Komandant pukova i odreda, izuzev popa Đujića i učitelja Drenovića, su ljudi iz naroda, bez školskih kvalifikacija, ali su se istakli svojom hrabrošću, junaštvom i veštinom komandovanja u toku borbi protiv ustaša i partizana za vreme proteklih 14 meseci do te mere, da im se zaista mora odati svako priznanje. Zbog ovoga sam ih potvrdio na njihovim položajima, unapređujući ih u čin četničkih vojvoda, s tim što sam im za pomoćnike postavio aktivne oficire.

Već u januaru, čim je obrazovana divizija, komandanti pukova i odreda, na zboru svih svojih starešina i boraca izabrali su me za komandanta divizije i uputili mi pretstavku da se primim ove dužnosti. Ja sam preko mojih oficira ustvari komandovao ovom divizijom počev od njenog formiranja, ali sam se definitivno rešio da primim dužnost, tek kad sam od Vas zvanično naimenovan.

Jačina i sastav jedinica Dinarske četničke divizije, dislokacija i organizacija komandovanja izvedeni su na sledeći način:

— Komandant divizije je potpisati. Moj pomoćnik i zastupnik je peš. pukovnik G. Dimitrije Uzunčević, koji rukovodi sa operacijama na terenu uz pripomoć 14 aktivnih nižih oficira, ravnomerno raspoređenih po jedinicama. Načelnik štaba poverene mi komande je đeneralštabni kapetan I klase g. Radovan Ivanišević. Moji neposredni saradnici su vazduhoplovni kapetan I klase g. Tomašević Mihajlo i artiljerijski kapetan I klase g. Kostić Mladen. Svi ovi oficiri su ljudi mog punog poverenja, moji stalni saradnici, koji su predano

i najsavejnije izvršili poverene im zadatke, ne prezajući ni pred najvećim opasnostima.

— Četnički puk 'Petra Mrkonjića' od 2 bataljona, sa ukupno 700 boraca, 6 mitraljeza, 12 puškomitraljeza i sa prosečno 90 metaka na pušku. Komandant puka je vojvoda Momčilo Đujić — sveštenik sa sedištem u selu Strmici (22 km severno od Knina).

— Četnički puk 'Gavrila Principa' od 2 bataljona, sa ukupno 800 boraca, 4 mitraljeza, 8 puškomitraljeza i sa oko 70 metaka na pušku. Komandant puka je vojvoda Brana Bogunović (po zanimanju lugar), sa sedištem u Bosanskom Grahovu.

— Četnički puk 'Kralja Aleksandra' od 2 bataljona, sa ukupno 600 boraca, 2 mitraljeza i 6 puškomitraljeza i sa oko 80 metaka za svaku pušku. Komandant puka je Vojvoda Mane Rokvić (po zanimanju mehaničar) sa sedištem u Drvaru.

— Četnički puk 'Kralja Petra II' od 2 bataljona, sa ukupno 500 boraca 2 mitraljeza i 6 puškomitraljeza i sa oko 70 metaka na pušku. Komandant puka je Vojvoda Mirko Marić (trgovac po zanimanju) sa sedištem u Srbu.

Četnički puk 'Onisima Popovića' od dva bataljona, sa ukupno 600 boraca, 2 mitraljeza i 6 puškomitraljeza i sa oko 70 metaka na pušku. Komandant puka bio je veleposednik Pajo Popović, sin poznatog prvaka ovoga kraja pokojnog Onisima, koji je obešen od strane austro-ugarskih vlasti zbog nacionalnog rada. Sedište puka je u s. Biskupiji na Kosovu Polju.

Komandant ovog odreda nije bio dorastao teškoj ulozi koju je vršio. Stalno se kolebao da li da priđe uz partizane ili da ostane veran četničkim idealima, nepuštajući se nikako u borbu protiv partizana. Zbog svoje neodlučnosti i lakomislenosti platio je glavom, jer su ga 18. juna o. g. ubili partizani, čime su u neku ruku učinili uslugu četnicima, jer bi ga oni zbog takvog držanja nesumljivo ubili. Ipak, iz političkih razloga naredio sam da se sahrani uz sve počasti, što je od strane četnika i učinjeno.

Za komandanta ovog puka odredio sam vojvodu Vlada Novakovića, nekadašnjeg Tankosićevog četnika.

— Vojno-četnički odred Drenovića od 2 bataljona, sa ukupno 1.000 boraca, sa 8 mitraljeza, 22 puškomitraljeza i sa oko 100 metaka na pušku. Komandant odreda je vojvoda Uroš Drenović, učitelj, sa sedištem u Mrkonjić Gradu.

— Bukovički četnički odred od jednog bataljona, sa ukupno 200 boraca, jednim mitraljezom i 3 puškomitraljeza, sa prosečno 70 metaka na pušku. Zastupnik komandanta odreda je aktivni pešadijski kapetan II klase g. Marko Crljenica, sa sedištem u selu Pađenima (zapadno od Knina). Komandant odreda bio je vojvoda Vlado Novaković, koji je posle po-

gibije Popovića određen za komandanta puka 'Onisima Popovića'.

Ovako formirana Dinarska četnička divizija ima zadatak da operiše protiv ustaša i partizana u zoni: Livno—Bugojno—Jajce—Banja Luka—Lapac—Gračac—Knin—Kistanje—r. Krka. Ona je ove operacije otpočela u januaru po mome naređenju i vodila ih stalno sa uspehom, nanoseći osetne gubitke partizanima. Samo u međuvremenu od 25. maja do 15. juna u borbama koje je ova divizija vodila protiv partizana, izbrojano je preko 500 partizanskih leševa, većinom Hrvata.

Obzirom na to da je na prostoriji: Bos. Petrovac—Ključ—Krupa na Vrbasu—Prijedor—Bos. Krupa—Bihać—Plitvička jezera—Otočac—Kosinj—Perušić—Udbina—Lapac—Petrovac, obrazovana sovjetska socijalistička republika još pre 7 meseci i da partizani na tom prostoru raspolazu sa preko 12.000 vrlo dobro naoružanih boraca, sa velikom rezervom u ljudstvu i hrani, ova divizija sa Ličkim četničkim odredima, koji operišu ulevo od nje, stoji pred izvanredno teškim zadacima. U poslednjim borbama protivu partizana zarobljena je puščana municija fabrikovana od strane partizana, inače vrlo dobrog kvaliteta. Sama 'Republika' organizovana je na sovjetski način, počev od sprovođenja kolektivizacije i kolhoza, do pojedinih prosvetno-kulturnih ustanova. Stanovništvo tog područja trpi strahovit teror i jedva čeka da se oslobodi ropstva. Međutim samo oslobođavanje ići će vrlo teško, jer se poslednjih dana na ovu prostoriju koncentrišu svi partizani razbijeni u Srbiji, Crnoj Gori i Hercegovini.³⁰ Inače u borbama koje je ova 'Republika' izdržala, većim je divizija nanela i znatne gubitke.

V — U ULICI I ZAPADNOJ BOSNI

Ulevo od Dinarske četničke divizije, a u zoni: Sušak, Karlovac, — Zagreb — r. Sava — r. Vrbas od Banje Luke, zatim: Banja Luka—Lapac—Gračac—Knin—Kistanja—r. Krka, operišu ličko-četnički odredi pod komandom đeneralštabnog potpukovnika g. Ilije Mihića.

Potpukovniku Mihiću, koji se nalazio kao ratni zarobljenik na Sušaku, ponudile su italijanske vlasti, da sa njima sarađuju u borbi protivu komunista, želeći ga iskoristiti, pošto su saznali da je on vrlo popularan u Lici, odakle je inače i rodom. Potpukovnik je pristao na saradnju pod uslovom da na terenu nema vidljive veze sa italijanskim trupama i da može slobodno da radi u ime kralja, na što su Italijani pristali. Odmah su mu dozvolili da pošalje jednog oficira na teren, radi prikupljanja podataka na licu mesta. Ovom oficiru Mihić je stavio u dužnost da po svaku cenu dođe u dodir samnom pošto je saznao od jednog oficira, koji je prolazeći

kroz Sušak za internaciju saopštio potpukovniku Mihiću da se ja nalazim u Splitu.

Pre dva meseca primio sam Mihićevog delegata konjičkog kapetana I klase g. Davida Šoškića, kome sam uručio pismeno ovlaštenje, instrukcije za rad i 20.000 lira, s tim da sve to preda potpukovniku g. Mihiću, što je ovaj izvršio sa uspehom. Pomenuto ovlaštenje dato potpukovniku Mihiću sadrži i klauzulu, da za potrebe četničkih odreda može uzimati novac, hranu i drugi materijal od bogatijih ljudi na terenu, uz propisne priznanice — potvrde.

Potpukovniku g. Mihiću odobrio sam da može koristiti okupatora u cilju naoružanja i ishrane četnika do granica mogućnosti, pazeći da ni u kom slučaju ne okrnji nacionalnu čast, dostojanstvo i ugled našeg naroda. Prema podacima sa kojima raspolažemo o ovom oficiru, smatram da će on biti u stanju da izvrši poverenu mu misiju.

Za sada potpukovnik Mihić i đeneralštabni major Slavko Belajac (pseudonim Milan Dekić — nap. autora) ostali su na Sušaku da bi izvukli iz ropstva što veći broj oficira i regulisali pitanje naoružanja i ishrane četnika, a na teren su odaslali đeneralštabnog majora g. Miloša Radojlovića (pseudonim Mihailo Jovanović — nap. autora) sa 10 aktivnih nižih oficira, sa zadatkom, da stvore potrebne preduslove za Mihićev dolazak.

Major Radojlović je uspeo da objedini rad izvesnih manjih grupa četnika koji su od ranije dejstvovali u reonu Gračaca, Medaka i Plitvičkih jezera i da udvostruči njihov broj tako, da sada raspolaže sa oko 1.500 četnika, 4 bacača, 6 mitraljeza, 24 puškomitraljeza, sa prosečno 100 metaka na pušku i sa po dve bombe na svakog borca. Kod njega se ne oseća nedostatak u oružju, municiji i hrani, ali se oseća nedostatak u borbama, jer se pred frontom ovih odreda nalazi pomenuta Republika, koja je apsorbovala sve za vojsku sposobno ljudstvo, zbog čega se do ljudi dolazi samo uz krvave okršaje, pošto su na terenu gde se on nalazi, Hrvati u svoje vreme poubijali gotovo sve Srbe. (Zločine nad srpskim stanovništvom vršile su, naravno, ustaške jedinice a ne Hrvati — nap. autora.) Preduzeo sam mere da se sa teritorije, koju drže četnički pukovi Dinarske divizije prebaci u Liku nekoliko stotina nenaoružanih četnika, pošto je inače ljudski rezervoar na području divizije ogroman (oko 20.000 nenaoružanih četnika). Majoru Radojloviću poslao sam naknadno kao pripomoć 15.000 lira.

G — U DALMACIJI

Na organizaciji jugoslovenske vojske duž primorja od Dubrovnika do Sibenika i na ostrvima duž naše obale, rade po mojim instrukcijama sledeći jugoslovenski oficiri, Hrvati:

artiljerijski major g. Marin Stude, vazduhoplovni kapetan I klase g. Krešimir Boras, poručnik bojnog broda I klase Šušlić Branko, pešadijski kapetan II klase g. g. Vojimir Alfirević i Drago Laurić, i intendantski poručnik mornarice g. Mate Amat.

Svi ovi oficiri, za vreme od kapitulacije do danas pokazali su se dostojni časti oficira, ostajući verni zakletvi Kralju i Otadžbini, kao vrlo valjani i vredni službenici. Osećaju se više Srbi nego Hrvati, te sam im poverio ovu misiju duboko uveren da se neću razočarati.

Major Stude, kapetan Boras i poručnik Amat, imaju većim pregovorima, pored ovog zadatka, da pripreme komandante pojedinih jedinica hrvatske domobranske vojske, da se datog momenta, kad to naredim, odmetnu u šumu sa svojim kompletnim jedinicama, kao jugoslovenska vojska, otvarajući odmah neprijateljstva protiv nemačkih, italijanskih, ustaških i komunističkih jedinica.

Na propagandi i organizaciji jugoslovenske vojske na ostrvima radi od ranije po mojim instrukcijama dr. Juraj Arnerić advokat sa Korčule, vrlo ugledan nacionalni radnik i veliki patriota.

Na delu Dalmacije koji je Italija već anektirala, a u reonu: Zadar — Obrovac — Benkovac — Kistanje — Skradin — — Šibenik, radi se tajno na četničkoj organizaciji, u duhu instrukcija koje su u moje ime izdali na licu mesta pukovnik Uzunčević i kapetan Ivanišević. Tom akcijom koja za okupatora predstavlja samo dobro maskiranu borbu protiv komunista, a u suštini ima cilj ostvarivanja nacionalnih ideja, rukovodi štab Dinarske četničke divizije, do dolaska potpukovnika Mihića na teren, a potom će se cela akcija potčiniti potpukovniku Mihiću, pošto i inače ova prostorija potpada pod zonu dejstva, koja je poverena potpukovniku Mihiću. Kao nacionalno politički predstavnici tog kraja i ljudi koji će se brinuti o zaštiti srpskog življa, naoružanju i ishrani, određeno je i to: narodni poslanik Stevo Rađenović iz Srba, dr. medicine g. Rajko Tauzović iz Skradina, školski nadzornik g. Vlado Korolija iz Kistanja i dr. pravo advokat g. Desnica sa trgovcem g. Vasom Miljušem iz Obrovca.³¹

Kako je Mihailović, još ranije, planirao sastanak sa Birčaninom, predviđen da se održi u Šćepan-polju, to je sada, s obzirom na novonastalu situaciju, doneo odluku, da radi toga pođe u Hercegovinu. Ovu odluku Mihailović je saopštio Bačoviću, i prilikom njegovog povratka u Hercegovinu, zadužio ga da organizuje sastanak sa Birčaninom u okolini Avtovca.

Tako je Mihailović, u jeku četničke saradnje s italijanskim okupatorima i ustašama, stigao u pratnji svojih

najbližih saradnika, u Zimonjića kulu u kojoj je bio zakazan sastanak sa Birčaninom i četničkim komandantima iz Hercegovine i Crne Gore.

Pored Birčanina sastanku su 13. jula 1942. prisustvovali: Dobrosav Jevđević, Pavle Đurišić (komandant limsko-sandžačkih četničkih odreda), Petar Bačović (komandant Hercegovine i istočne Bosne), Radomir-Raša Ivanišević (načelnik štaba Dinarske divizije), pop Perišić i Milorad Popović (četnički komandant iz Hercegovine) i Zaharije Ostojić (načelnik štaba četničke Vrhovne komande). Pored njih, sastanku su prisustvovala i dva italijanska karabinjera, koja su bila u Birčaninovoj pratnji.

Svim ovim četničkim komandantima za koje je bio siguran da su se sa svojim odredima javno i otvoreno stavili u službu okupatora, Mihailović je dao direktive za organizovanje dalje borbe protiv NOP i njegovih oružanih formacija u cilju njihovog uništenja. Takođe dao im je i uputstva za koordiniranje njihovih akcija sa operacijama italijanskih okupatora, nalažući im, kako je on to govorio, da što bolje »iskoriste« talijanske okupatore u borbi protivu komunista.

Pored usmenih, Mihailović je Birčaninu i Bačoviću dao i sledeću pismenu direktivu:

»POLAZNO STANOVIŠTE: — Kraljevina Jugoslavija postoji, samo je prva bitka izgubljena. Borba se nastavlja. Vlada i VK (Vrhovna komanda) nastavljaju borbu u inostranstvu na savezničkoj teritoriji (organizovanje nove vojske), đeneral DM (Draža Mihailović) predstavlja vladu i VK u zemlji. Rukovodi organizacijom u zemlji, organizuje vojsku u zemlji po naročitom postupku. Svi Jugosloveni dužni su staviti se na raspoloženje VK u inostranstvu, odnosno njenom predstavniku u zemlji.

Zadaci pokreta su:

— Organizovati narod u zemlji za oslobodilačku borbu.

— Dići vojnički ustanak protiv okupatora u trenutku kada je uspeh siguran i u skladu sa vanjskom akcijom.

— Zbaciti režime nametnute od strane neprijatelja, uspostaviti jugoslovenske vlasti i sprečiti nove pokušaje nasilnog preuzimanja vlasti bilo od koga.

— Održati red u zemlji.

— Obezbediti državne granice.

— Osloboditi jugoslovenske krajeve koji su zaostali pod tuđinom.

— Kazniti u ime zakona sve narodne izdajnike i zločince.

IME POKRETA: Jugoslovenska vojska u otadžbini.

NACIN RADA: Otvorena popularizacija pokreta kao celine svim propagandnim sredstvima.

— Tajno organizovanje svih ispravnih Jugoslovena bez obzira na plemensku pripadnost i politička ubeđenja, u udarne grupe i jedinice (po gradovima), u mesne (čete za održavanje reda, čete za vladanje komunikacijama) i pokretne jedinice od čete do brigade, izvan njih.

— Preuzimanje 'zelenog kadra' u svoje ruke pomoću aktivnih i rezervnih oficira i povezivanje pojedinih njegovih grupa u odrede i grupe odreda pod jednom centralnom komandom.

STAV PREMA NEPRIJATELJU: — Prema okupatoru samo sabotaža i varanje.

— Prema ustašama borba svim sredstvima.

STAV PREMA POSTOJEĆIM DOMAĆIM VLASTIMA (u Srbiji i gde se pojave u službi okupatora)

— Pobijanje njihove propagande.

— Ne ometati koristan učinak za narod.

— Ometati koristan učinak za okupatora.

— Voditi evidenciju o ličnoj odgovornosti pojedinih njenih pripadnika, pomagača i simpatizera.

— Očite izdajnike likvidirati odmah.

STAV PREMA POLITIČKIM STRANKAMA I POKRETIMA: Ukoliko nisu germanofilske, tražiti da sarađuju na čistoj nacionalnoj jugoslovenskoj bazi, bez političkih uslova i ciljeva. (Socijalni napredak želi se i sa naše strane, ali dolazi posle oslobođenja i proširenja države). Germanofile suzbijati po meri njihove aktivnosti.

STAV PREMA PREVRATNIČKIM ORGANIZACIJAMA: (na primer prema nacionalsocijalistima).

Iskorišćavanje s tim da bude nacionalno nekompromitujuće.

STAV PREMA KOMUNISTIMA: Najodlučnije tajno pripremanje za borbu kao i prema najopasnijem unutrašnjem neprijatelju, ne po našoj volji nego po njihovoj. Po svaku cenu postati jači od njih, ne ispuštati ih sa oka i ne dozvoliti njihovu infiltraciju u našu organizaciju.

Nikakve iluzije u odnosu na njih. Po prirodi stvari oni su naš neprijatelj br. 1 i oni će učiniti sve da nas oslabe, iskoriste i unište, kao što su već učinili gde god smo bili naivni i gde god su oni mogli. Svaki njihov predlog za saradnju je golo taktiziranje sa tim ciljem, a svaki nacionalni stav

prosta maska. Njihov je cilj samo jedan — komunistička revolucija i diktatura proleterijata.

Jasno je da će nemački slom povući sa sobom i okupatorski režim i sadanje domaće vlasti i desničarske pokrete. Ostaje tada samo jugoslovenski nacionalni pokret (jugoslovenska vojska u otadžbini) kao glavna, upravo jedina smetnja njihovom nasilnom preuzimanju vlasti. S toga će učiniti sve da nas eliminišu ili raslabe još pre nemačkog sloma. U ostalom pale su nam u ruke njihove tajne direktive u tom smislu. One se mogu rezimirati ovako: gde je vlast jaka protivnika podržati iznutra. Gde je vlast slaba protivnika otvoreno uništavati. Pre svega uništavanje nacionalnih vođa (oficira i nacionalnih radnika). U borbi protiv nacionalnih elemenata služiti se sa svim sredstvima, udruživanjem makar i sa crnim đavolom.

Na takvu njihovu odluku, posle uzaludnih pokušaja da sa njima sarađujemo, pokušaja koji su nas skupo stajali ostaje nam samo jedno: istom merom, bez skrupula. Vara se ko u njima gleda pripadnike našeg naroda.

Što se tiče nametanja komunizma iz inostranstva, ako do njega dođe, provešće ga sam jugoslovenski narod, bez mržnje, prolivanja krvi, tuđinštine i, ako silom, ono ne nasiljem.

Imati na umu da je potrebno izvršiti još pre svršetka rata preventivnu kontrarevoluciju, (bilo da se izvede jednim udarcem, bilo počesto), jer će se pri slomu Nemačke partizanima priključiti svi vojnici komunisti iz okupacionih jedinica sa oružjem, kao i svi oni kojima prethodi nacionalna odmazda (ustaše, neprijateljske nacionalne manjine, muslimani, izdajice i dr.). U trenutku Nemačkog sloma mi moramo imati slobodne ruke za druge zadatke. Ovome treba pristupiti što pre.

U borbi protiv komunista okupiti sve nacionalne i konzervativne snage Srba, Hrvata i Slovenaca. Konzervativne (na pr. katolički kler) izlučiti tek kada komunisti budu savladani.

Sporazum između četnika u Bosni, Hrvatskoj i Lici i Pavelićevih vlasti je svakako neželjena posledica partizanskih nasrta na četnike i JVO (Jugoslovenska vojska u otadžbini) — kao takav mora se razumeti. Ono što se u tom sporazumu ne može odobriti, to je što su dotični četnici dopustili da bude formalan, zvaničan, javan, iskorišćen za ustašku propagandu. Zato ga treba dezivuisati, a u svakom slučaju smatrati učinjenim od neodgovornih, lokalnih ljudi i grupa. Ovaj sporazum ni u kojem slučaju nije bio dopušten, još manje naređen od strane JVO — u tom smislu objasniti ga u propagandi i napasti ustaše da su iskoristili krajnju nuždu pojedinih četničkih odreda za primirje sa njima, a zatim

od toga naduvali sporazum. JVO se kategorički ograđuje od ovakvih odnosa sa ustašama i osuđuje postupak tih četnika.«³²

Ispod teksta Draža je lično svojom rukom napisao olovkom: »Odrede na levoj obali r. Bosne čas pre uzeti pod svoje.«

Na kraju, pošto je Mihailović već ranije Baćovića imenovao za komandanta Hercegovine i istočne Bosne, to je ovom prilikom Birčanina i zvanično postavio za komandanta Dalmacije, Like i zapadne Bosne. Snabdeo ga je radio-stanicom i od tada bio u neprekidnoj vezi sa njim.

Prilikom povratka u Crnu Goru, Mihailović je održao sastanak i sa pukovnikom Bajom Stanišićem, kome je dao slične instrukcije i postavio ga za komandanta četničkih odreda u oblasti Nikšića, stare Crne Gore, dok je Đurišić i dalje ostao komandant Ličko-sandžačkih četničkih odreda.

Mada nešto kasnije, o sastanku četničkih vođa u Zimonjića kuli okupatori su bili iscrpno obavješteni. U izveštaju italijanskog poslanstva u Zagrebu upućenom ministru spoljnih poslova u Rimu 23. avgusta 1942. godine, piše:

»Kao što je poznato Vašoj ekscelenciji, održan je 22. i 23. jula o. g. u Avtovcu, na odseku Trebinje, blizu Crnogorske granice, sastanak srpskih vođa pod predsedništvom 'generala Draže Mihailovića'. Tom sastanku su prisustvovali pukovnik Trifunović i vojvoda Jevđević.

Po svom povratku imenovani nisu podneli nikakav izveštaj o sastanku, već su o njemu vojne italijanske vlasti obavještene drugim putem. Trifunović i Jevđević su bez ustezanja to priznali, čim su o tome pitani, a zatim su dali formalno uveravanje o svojim osećanjima i nepokolebljivoj odanosti prema Italijanima i izjavili:

— Da oni prethodno ništa nisu znali o tom sastanku; dok su se nalazili u Trebinju, gde su obilazili antikomunističke odrede, približio im se izaslanik Mihailovića i tražio da razgovara s njima.

— Da su se oni javno i u stalnoj pratnji dodeljenih im karabinjera uputili u Avtovac gde su se sastali sa Mihailovićem i ostalim vođama. Bajo Stanišić nije bio prisutan, kao što je to proizilazilo iz izveštaja sa hrvatske strane. Nije bio prisutan ni australijski oficir Ronald Hauton Džons, jer je on bio na položaju; dva dana posle toga bio je zarob-

ljen od naših antikomunističkih odreda. Njih dvojicu karabinjeri faktički nisu nikad ostavljali same, a prisustvovali su i razgovorima; neke srpske reči su i razumeli.

— Da ih je Mihailović hteo videti kako bi dobio sliku o položaju pravoslavnog stanovništva na području koje su italijanske trupe morale da napuste i koje je zaposednuto od hrvatskih trupa. Dalje je Mihailović hteo s njima da razgovara o merama koje bi trebalo preduzeti u cilju izbegavanja ponovnih progona navedenog stanovništva od strane 'divljih ustaša' (iseljavanje delova srpskog stanovništva u Crnu Goru i upućivanje crnogorskih odreda na položaje radi njihove zaštite).

— Da su potpuno neosnovane optužbe da su oni i Mihailović držali neprijateljske govore i iznosili predloge protiv Italijana.

— Da oni prilikom svog povratka u komandu korpusa nisu ništa javljali o tom razgovoru zbog toga što tamo nisu doneti nikakvi značajni zaključci koji bi Italijane mogli interesovati. (To nije tačno!).

— Da je, s druge strane, sastanak održan na području pod italijanskom kontrolom, u blizini italijanskih garnizona i javno, bez ikakvih mera za očuvanje tajnosti. (To je tačno!).

Trifunović, Jevđević su zatim dali časnu reč da je na sastanku, u vezi sa onim što se Italijana tiče, zaključeno:

a) da se formalno priznaju zasluge italijanske vojske zbog zaštite koju je ona pružala srpskom narodu pred ustaškim progonima. A da iz toga proizilazi dužnost i želja svih Srba da se ne upuštaju ni u kakve neprijateljske postupke ili bilo šta drugo protivno italijanskim interesima;

b) da se odobrava politika saradnje sa Italijanima od strane Mihailovića, isto onako kao što je to slučaj sa srpskim vođama u Hercegovini i da je Mihailović pružio formalna uveravanja da neće ništa preduzimati protiv Italijana;

c) da Mihailović ovlašćuje Trifunovića i Jevđevića da sve četničke odrede iz istočne Bosne, Sandžaka i ostalih područja koja nisu pod direktnom kontrolom Italijana, stave na raspolaganje VI armijskom korpusu u cilju suzbijanja komunizma svuda u nekadašnjoj Jugoslaviji;

d) da Mihailović obećava Trifunoviću i Jevđeviću da će ih pomoći nacionalističkim crnogorskim jedinicama u slučaju da se italijanske trupe povuku iz druge zone i da Hrvati ponovo počnu sa antisrpskim nasiljima.

Na kraju je rečeno da je Mihailović dao na znanje da on smatra korisnim da bude u direktnom dodiru sa nekim predstavnikom komande italijanskog armijskog korpusa kako bi jasno izrazio svoje opredelenje i utvrdio granice i do-

met saradnje koja bi se ponudila Italijanima. Trifunović i Jevđević su preuzeli pripremu eventualnog sastanka.«³³

I dok su četničke vođe u Zimonjića-kuli stvarale nove planove za borbu protiv NOP i njegovih oružanih formacija, dotle su »pukovi Dinarske divizije« u saradnji sa italijanskim okupatorima već uveliko vodili borbe protiv partizanskih odreda u Lici.³⁴ O ovim borbama komandant četničkog puka »Kralj Petar II« vojvoda Mirko Marić, uputio je 28. jula, sledeći izveštaj komandantu Dinar-ske divizije Birčaninu:

»Prema utvrđenom programu, shodno datim naređenjima od strane Italijanske komande, krenuli smo u akciju 17. jula o.g. u 06,30 časova iz Otuća sa 210 potpuno naoružanih boraca. Prema datom naređenju ostavili smo stalnu stražu u jačini od 35 ljudi, radi obezbeđenja Otrića sa strane 'Ljubine Poljane'. Posle zauzimanja kote 'Veliki Ljut' južno od 'Viojle' (k. 875) krenule su naše patrole u jačini 30 ljudi prema 'Vršku' (k. 725). Prvi pokušaj odbijen je žestokom vatrom utvrđenih partizana na pomenutoj koti, a naročito bočnom vatrom sa 'Kurozeba' (k. 786).³⁵ Tučene jakom vatrom naše patrole su se povlačile na prvobitni položaj, te tom prilikom poginuo je jedan naš borac (Dane Novaković). Druga trojica su lakše povređeni. Ranjeno je više partizana. Posle ovog prvog pokušaja Italijanski oficir potporučnik Puizina dodeljen ovom puku za vezu insistirao je naročito da napad bude odmah ponovljen. Komandant Mirko Marić odbio je da izvrši napad, pre nego pomenute kote budu tučene jakom artiljerijskom vatrom. Radio veza bila je vrlo slaba, tako da se nije moglo da komanduje artiljerijom, čija su mnoga zrna bila uzalud bačena, tako da do mraka toga dana, nije moglo biti ni govora o ponovljenom napadu. Zanoćilo se na položaju. Sutradan posle žestoke artiljerijske vatre kao i vatre iz bacača krenule su naše patrole ovaj put ne prema vršku kote 725, već prema dominirajućoj koti 'Kurozeb' (786). Sat kasnije pala je kota Kurozeb, a sa padom iste i 'Vrpak'. Po zauzeću pomenutih kota naše patrole prokrstarile su ceo teren, zapalivši štab partizana u Cerovom dolu i druge partizanske kuće u Mrkićima, Kukićima i Paripovcu. Nedaleko od mesta gde im se nalazio štab, pronađen je u kukuruзу radio aparat marke Philips sa jednim akumulatorom. Osim ovoga zaplenjeno je iz štaba i pomenutih kuća manje količine kukuruza, pasulja, žita, vune i nešto seljačke robe. Što je sve upućeno po spisku štabu u Otrić. Posle kratkog odmora, naši odredi krenuli su u pravcu 'Lipača', gde se i zanoćilo. Sutradan po kišovitom vremenu, krenuli smo u pravcu Turovca, gde smo se sastali sa komandantom četničkog puka

'Petar Mrkonjić', vojvodom Đujićem. Posle kratkog dogovora i dobivenih instrukcija od Italijanskih komandanata krenuli smo u pravcu Duboki Dol 'Vučjak' gde se je ručalo kod Smiljanica bunara. U 15,00 časova stigli smo u Malovan, gde smo očekujući nova naređenja i zanočili. Ujutro sledećeg dana krenuli smo u pravcu Gola Mila (k. 985) zatim Ljut, Mila voda (1187) i izbili na Crni vrh. Prema novom naređenju Italijanskog komandanta, vratili smo se sa Crnog vrha u Jakšiće gde smo trebali da osiguramo i onemogućimo prolaz partizana iz Glogova. Opet smo dugo čekali na nova naređenja. Komandant se nervira ovakvim sporim radom i stalnim čekanjem naređenja pa je hteo da ide okupirati Veliku Popinu i Ljubovo. Italijanski komandant ne odobrava, već traži putem radia odobrenje od svojih pretpostavljenih. Isto stiže tek oko 18,00 časova s tim da se odobrava odlazak u Popinu odnosno Ljubovo, pod uslovom da se mora vratiti sa celokupnim ljudstvom još iste večeri. Kako je predlog bio neizvodljiv radi kratkog vremena to je komandant odbio odlazak u Popinu i Ljubovo. Zanočili smo na položaju u Jakšićima. Sledećeg dana krenuli smo prema Borju zatim k. 1144. Odatle na kotu 1132 gde smo zauzeli položaj. Uskoro počinje jak otpor partizana koji su utvrđeni na Liscu (k. 1336). Napad na Lisac vršili smo skupno tj. Italijanski vojnici bili su na levom a mi na desnom krilu. U toku ogorčene borbe koja je trajala više od 3 časa naši i Italijanski odredi izbijaju na vrh Lisca, čisteći bombama poslednje ostatke partizana, koji se u neredu povlače. U ovom sukobu imali smo jednog teže ranjenog. Partizani su imali četiri mrtva preko dvadeset ranjenih i zarobljen je jedan partizan, koji je posle saslušanja ubijen na mestu, zbog nemogućnosti da bude čuvan, odnosno sproveden, jer su svi borci bili zauzeti borbom. U ovom sukobu zarobljeno je pet pušaka partizanskih. Zanočili smo na novo osvojenim položajima.

Sutra dan (22-og) rano u jutro krenuli smo prema Sedlu (k. 1210). U nepristupačnom terenu bili su partizani jako utvrđeni, te smo bili prinuđeni da se povučemo i zauzmemo nove položaje na susednoj koti. Borba je nastavljena u toku celoga dana sa nepromenljivim rezultatom. Na položaju se i zanočilo. Sutra dan borba je otpočela žestokom mitraljeskom vatrom od strane partizana, smeštenih u jakim prirodni utvrđenjima. Posle prve vatre nastaje zatišje, da se odmah zatim počne sa napadom sa naše strane. Posle višečasovne zajedničke borbe slomljen je otpor neprijatelja koji se je u rasulu bez ikakvog reda naglo povlačio. U toku ove borbe gubici na našoj strani su sledeći: tri teže ranjena od kojih su dvojica u toku noći po prenosu u bolnici umrli i tri lakše ranjena. Na strani Italijana bili su tri mrtva od kojih jedan oficir i dvadeset i devet teže i lakše ranjenih. Na stra-

ni partizana poginulo je 26 ljudi na čije smo leševe naišli na mestu borbe, a ranjenih oko 60 prema izjavi jednog živog zarobljenog partizana, koji je bio teško ranjen.³⁶ Ovaj je saslušan i izjavio je sledeće:

Da se zove Vlahov Lino, rodom iz Šepurina kraj Sibenika, da je u redove partizana stupio pre 6 meseci, i snjima se od tada celo vreme borio. Da je na položaju Sedla juče bilo ljudi u jačini jednog bataljona (250) da su bili naoružani jednim teškim italijanskim mitraljezom i svaka deseti na jednim puškomitraljezom. Karakteristična je napomena da je tog jutra došlo do rascepa među partizanima iz razloga što je Srpski deo partizana otkazao učešće u borbi,³⁷ motivišući ovo povlačenjem na novi položaj. Ranjenik je završio svoju izjavu rečima: 'Izdadoše nas Srbi'. Molio je da ne bude streljan, jer nije mogao niti smeo da odstupi pošto bi od svojih bio streljan. Izjavio je takođe da je komandant ovog bataljona bio Stevo Perić,³⁸ rodom iz okoline Skradina. Iza saslušanja pošto je bio teško ranjen, a nije bilo mogućnosti za transportovanje ubijen je na mestu.

Sa Sedla smo se krenuli u pravcu Dabašnice, pošto smo prethodno zapalili jednu veliku praznu drvenu baraku, koja je verovatno bila namenjena za sanitetske svrhe. Bila je dugačka preko stotinu metara. Zatim preko Paleža, Plećaša, Radakovića izbili na Bruvno. U Bruvnu nije bilo niti jedne porodice, a većim delom kuće su bile porušene od bombardovanja, neke spaljene. Za vreme odmora pred crkvom, koja je takođe bila u veoma jadnom stanju, sa obližnje kote začula se brza puščana paljba, koja je bila uperena protiv nadolazeće italijanske vojske i mnogobrojnih četnika, četničkih pukova 'Petra Mrkonjića' i 'Kralja Petra II'. Na ovaj napad odgovoreno je efikasnom mitraljeskom vatrom i napadači učutkani. Posle tročasnog odmora naši odredi krenuli su u pravcu Gračaca, gde su posle defilea glavnim ulicama i prenoćili. Sutra dan prvim prevoznim sredstvom borci su vraćeni u Otrič.³⁹

ODNOSI IZMEĐU BOSANSKIH ČETNIKA I DRAŽE MIHAILOVIĆA

Postavljanje Ilije Trifunovića Birčanina za komandanta Dalmacije, Like i zapadne Bosne značilo je stavljanje svih četničkih odreda koji su se nalazili na tim teritorijama pod komandu njegovog štaba to jest pod vrhovnu komandu Draže Mihailovića. Ali, Birčaninov štab formiran je u vreme kada je već postojao »glavni štab bosanskih četnika«. Zbog postojanja ta dva štaba u leto 1942. godine nastao je spor oko pitanja nadležnosti u postavljanju komandanata četničkih odreda na teritoriji Bosne.

Pitanje postavljanja i smenjivanja starešina bosanskih četničkih odreda prvi put je u početnoj i nedovoljno definisanoj formi postavljeno početkom juna 1942. godine. U vezi sa novom situacijom, koja je nastala posle potpisivanja sporazuma sa vlastima NDH i organizacionim pitanjima o kojima je reč, održan je 7. juna 1942. godine u selu Javorani sastanak predstavnika četničkih jedinica u Bosni.

Na ovom sastanku rešeno je da se sledeća konferencija održi 21. juna 1942. godine u Jošavci, na kojoj bi učestvovali i predstavnici četničkih odreda sa Ozrena i Majevice i »... da se prepis zapisnika pošalje Vrhovnoj

četničkoj komandi u Srbiju sa referatom o našim problemima, a ujedno da se zatraže iz Srbije ljudi sposobni za vojne instruktore i to prvenstveno po redu iz bosanske krajine...¹

Navedenom odlukom komandanti četničkih jedinica zapadne Bosne priznali su Vrhovnu komandu Draže Mihailovića, a sebe i svoje odrede smatrali su sastavnim delom četničkog pokreta Draže Mihailovića. Međutim, u sagledavanju odnosa komandi bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića, karakterističan je deo citirane odluke, kojom se traže sposobni ljudi iz Srbije za vojne instruktore sa zahtevom da prvenstveno budu iz Bosanske krajine, a zatim iz drugih delova Bosne i Jugoslavije. Stav da poslati oficiri budu Bosanci, proizšao je, između ostalog, iz težnje četničkih komandanata da obezbede automnost u vođenju politike na svojoj teritoriji, što bi im obezbedilo održanje stečenih pozicija, od kojih su imali velike lične, prvenstveno materijalne koristi. Očekivali su istovremeno da uspostavljanjem buržoaske vlasti posle rata imaju obezbeđene položaje i veći uticaj u vođenju državne politike. Naime, bosanski četnici su idejno težili takvoj srpskoj državi u kojoj bi Bosna imala svoju autonomiju sa gospodarenjem bosanskih Srba u toj autonomiji. Takvu velikosrpsku politiku zagovarali su gotovo svi komandanti četničkih odreda u Bosni. Ta svoja shvatanja jasnije su formulisali krajem 1942. godine, o čemu će biti reči.

Formiranjem Glavnog štaba bosanskih četnika na konferenciji koja je održana 21. jula 1942. godine u mestu Jošavka istočno od Banjaluke, kojoj su prisustvovali predstavnici četničkih odreda Bosanske krajine i centralne Bosne, bilo je otvoreno pitanje nadležnosti prilikom postavljanja i smenjivanja četničkih starešina. Za komandanta ovog štaba bio je izabran Radosav Radić, a za članove Luka Radić, komandant pozadine, Vasilije Lalić, pomoćnik komandanta i Mirko Tatić, Mirko Džombić, Jovo Lakić, dr Branislav Lazičić i dr Mihailo Stakić.² Tako su četnički odredi na teritoriji zapadne Bosne u isto vreme bili pod komandom Radićevog i Birčaninovog štaba. Ovo pitanje je i najviše uzbuđivalo komandante četničkih odreda u Bosni, jer su od načina njegovog rešenja zavisili i njihovi položaji i stečene pozicije i materijalne koristi.

Ilustracije radi, navešćemo samo neke podatke iz kojih se vidi koliko su materijalnu korist imali četnički

komandanti od ekonomske saradnje sa NDH i Nemcima. Pored vojnih akcija, u kojima su posle sklapanja sporazuma otvoreno učestvovali zajedno sa nemačkim i ustaško-domobranskim snagama, četnici su za račun Nemaca i NDH vršili otkup štočne hrane, životnih namirnica, obezbeđivali puteve, mostove, eksploataciju drveta i obavljali i druge poslove. Svi ti poslovi išli su preko Glavnog štaba bosanskih četnika, koji je uz pomoć komandanta odreda i svojih predstavnika ispunjavao zahteve i molbe Nemaca i ustaša. Tako su Radosav Radić, Uroš Drenović, Vukašin Marčetić, Lazar Tešanović i drugi na svojim teritorijama, na zahtev Nemaca i vlasti NDH, vršili otkup zobi i druge stočne hrane.³

Pored toga, Marčetić je obezbedio radnu snagu i izvestan broj stručnjaka koji su za račun ustaša radili na uspostavljanju telefonsko-telegrafске linije Banjaluka — Sitnica — Ključ,⁴ a vojvoda majevički Radivoje Kerović na zahtev Nemaca obezbedio je put Bijeljina — Zvornik. U pismu drinjskom četničkom bataljonu od 8. avgusta 1942. godine Kerović naređuje, između ostalog:

»Mišljenja sam da bi hitno trebalo za sada osloboditi put Bijeljina — Zvornik i popraviti porušeni most, jer taj je put potreban Nemcima koji kategorički traže da se to u interesu mira odmah učini. Radi toga pozivam vas da mi najdalje do nedelje 9. o. m. podnesete izveštaj o učinjenom kako bi mogao blagovremeno izvestiti nemačku komandu«.⁴

Pored tih usluga, četnici su pružali ustašama i Nemcima pomoć i prilikom eksploatacije drveta. Posle prvih neuspelih pregovora vođenih u avgustu i septembru 1942. godine sa predstavnicima NDH, posredstvom Nemaca postignut je sporazum između Glavnog štaba bosanskih četnika i vlasti NDH o isporuci drveta iz rejonu Teslica.⁵ O ovom sporazumu Radosav Radić je obavestio komandanta bataljona »Tankosić«, čiji su četnici bili određeni da obezbede eksploataciju drveta:

»Potpisanim ugovorom između četničke komande 'Borja' sa jedne i hrvatskih vojnih vlasti i uprave Destilacije drveta s druge strane, u tački 5. predviđeno je da Komanda bosanskih četničkih odreda izda odobrenje da li da se drvo pusti ili ne, te na osnovu toga naređujem: 1. Destilaciji drveta saopštite da se za svaki prostorni metar drveta prilikom izvoza ima da plati za balvane 30 kuna (trideset kuna), a za cepanice po 20 kuna.«⁶

Na traženje Nemaca i komandant četničkog odreda »Kočić« Uroš Drenović pružio je pomoć drvarskom trgovcu u Banjaluci Viti Latiću da isporuči 3.000 kubnih metara okruglog drveta, koje su kod njega naručili Nemci.⁷ I štab ozrenskih četničkih odreda na pregovorima u komandi nemačke feldžandarmerije u Sarajevu sporazumeo se sa firmom »Holzbauwerke Zavidovići« o isporuci drveta.⁸

Za sve te usluge četnici su dobijali novac, oružje i municiju u manjim količinama. Pošto je naoružanje bilo jedan od osnovnih problema sa kojim su se četnici suočavali, jer je ono u prvom redu zavisilo od pomoći Nemaца i NDH, Radosav Radić je zahtevao u uputstvima koja je slao potčinjenim komandanama da u radu i saradnji sa Nemcima i NDH insistiraju uglavnom na tome »da se prvenstveno dobije oružje i municija, jer im je potrebna za borbu protiv partizana (komunista)«. ⁹ Neosporno je da su Nemci pružali četnicima pomoć, bilo direktno, bilo posredstvom NDH, ali samo do izvesne granice, pri čemu su se uvek rukovodili momentalnom situacijom, polazeći pri tome prvenstveno od svojih vojno-političkih interesa i potrebe održanja pozicija NDH, na koju su se oslanjali u obezbeđivanju svojih interesa.¹⁰

Ekonomskom saradnjom sa ustašama četnički komandanti su se koristili ne samo iz političkih razloga, tj. za zajedničku borbu protiv NOP-a, već i za lično bogaćenje. Tako je, na primer, četnički komandant Tode Budić iz Skender-Vakufa, koristeći se čvrstom vezom koju je imao sa ustašama, stekao znatno bogatstvo. On je ustašama prodavao sir, stoku i druge namirnice, i za taj novac kupovao žito, koje je narodu preprodavao po trostruko većoj ceni. Pored toga, kupovinom livada, prodajom sena, skupljanjem poreza od naroda, tobože za račun četničkog pokreta, kao i drugim zelenašenjem, ovaj četnik se toliko obogatio da je u Skender-Vakufu imao šest kuća, a u selu Šolaji trećinu ukupne zemlje.¹¹ Drugi četnik, Todica Mitrović, politički predstavnik četničke organizacije »Kočić«, jedan od potpisnika sporazuma između četnika i ustaša u Mrkonjić-Gradu, takođe se obogatio blagodareći saradnji sa okupatorom. Koristeći se svojim položajem, Mitrović je preprodavao gas i so, prikupljao stare jugoslovenske novčanice od naroda da ih zameni u Banjaluci za kune i prisvajao taj novac; takođe je prisvajao i

deo novca i namirnica koje su Nemci davali za četnike i uzimao veći deo nagrade koju su četnici dobijali za uhvaćene partizane. On se toliko obogatio da je izazvao zavist kod ostalih četnika, koji su ga u svađi oko deobe novca dobijenog od Nemaca i NDH — ubili.¹²

U nastojanju da svoje služenje ustašama što bolje iskoriste za političke a i za svoje lične ciljeve, četnici su težili da unovče sve što se moglo unovčiti, pa i uhvaćene partizane. Tako satnik Ante Žičarić, zapovednik ustaške bojne, u pismu od 28. maja 1942. glavaru Glavnog stožera ustaške vojnice u Zagrebu, o utiscima koje je stekao iz razgovora s Drenovićem, između ostalog, kaže:

»Za uhvaćene vođe partizana traže od nas otkupninu, a i novac za pripomoć, pa iz toga vidim, da bi se novcem mnogo toga dalo postići... Mišljenja sam da moraju postojati posebne novčane navjere (krediti) za obaveštenja, jer sam ustanovio da većinu četničkih vođa možemo za novac ili bilo kakvu uslugu kupiti...«¹³

Znajući to, vlasti NDH su i tim putem, pored ostalih, težile da što bolje iskoriste četnike za odbranu NDH koja je sve snažnijim razvojem oslobodilačke borbe bila ozbiljno ugrožena. S druge strane, četnici su očekivali da će u saradnji sa NDH i Nemcima i uz pomoć njihovih oružanih snaga razbiti oružani ustanak i ugušiti NOP.¹⁴

U sklopu odnosa koji su postojali između komandanta četničkih odreda, Radić je kao komandant »Glavnog štaba bosanskih četnika«, imao samo moralni autoritet i služio je kao zajednički predstavnik četničkih odreda u regulisanju njihovih odnosa sa vlastima NDH i nemačkim okupatorom, dok su komandanti četničkih odreda i dalje bili samostalni u komandovanju svojim jedinicama i vođenju akcija protiv partizanskih snaga. U knjizi *Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji*, koja je objavljena u Londonu 1964, dr Živko Topalović, u toku rata član četničkog Nacionalnog komiteta, ističe da se u Bosni pred kraj 1942. godine znalo da, pored vlade generala Nedića, u Srbiji ima svoje gerilske odrede ministar jugoslovenske vlade Draža Mihailović, koji nije hteo »principijelno priznati nikakvu autonomnu narodnu vojsku i njenu samostalnu komandu u Bosni...«

Ova tvrdnja Topalovića o vremenu kada se u Bosni saznalo za Dražu Mihailovića nije tačna. O njemu se u Bosni saznalo ranije. Na sastanku predstavnika četni-

kih odreda u Javorinama, o čemu je već bilo reči, komandant bataljona »Kočić« Uroš Drenović upoznao je skup da je »... odmah u početku i prvi slao svoje kurire u Srbiju...« i da mu je Vrhovna komanda Draže Mihailovića naredila da radi sporazumno sa fašistima, »ja sam to i radio jer sam dobio takva uputstva...«¹⁵ Topalovićeva tvrdnja da Mihailović nije hteo priznati »nikakvu autonomnu narodnu vojsku« ne odgovara činjeničnom stanju što se vidi i iz sledećeg fakta: postavljanjem Birčanina za komandanta četničkih jedinica Dalmacije, Like i zapadne Bosne i Petra Bačovića za komandanta istočne Bosne i Hercegovine do reke Neretve na sastanku u Avtovcu 13. jula 1942. godine, on je samim tim bosanske četnike smatrao sastavnim delom »Jugoslovenske vojske u Otadžbini«. Mihailović je, prema tome, želeo i nastojao da bosanske četnike stavi pod komandu stručnih oficira, a time i pod svoju komandu. Međutim, komandanti četničkih odreda bili su odlučno protiv toga. U razgovoru sa delegatima koje je Draža Mihailović slao u Glavni štab bosanskih četnika oni su isticali da priznaju Dražu Mihailovića za svog komandanta, ali žele da zadrži svoju vojsku pod svojom komandom. Prvi razgovori o tim problemima vođeni su u avgustu 1942. godine sa izaslanikom Draže Mihailovića potporučnikom dr Milanom Dukićem, koji je dobio zadatak da obiđe četničke odrede u Bosni i da se upozna sa njihovim radom. Dukić je prvo posetio istočnu Bosnu, a potom je, zajedno sa Stevanom Botićem, 18. avgusta 1942. godine krenuo u Glavni štab bosanskih četnika, koji se nalazio u mestu Lipje. Po njihovom dolasku u Glavni štab bosanskih četnika, 21. avgusta 1942. godine održan je sastanak kome su, pored članova Glavnog štaba, prisustvovali dr Milan Dukić, Stevan Botić i major Slavko Vranješević, Dražin delegat pri četničkim odredima u predelu planine Manjača. Na sastanku su razmatrana pitanja koja su se odnosila na četničke organizacije u Bosni i na odnose Glavnog štaba bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića. O razgovorima koje su Dražini delegati vodili sa članovima Glavnog štaba bosanskih četnika na sastanku u Lipju dr Milan Dukić je 22. septembra 1942. godine poslao izveštaj Draži Mihailoviću iz kojeg ćemo citirati onaj deo koji se odnosi na Glavni štab bosanskih četnika i njegove odnose sa Vrhovnom komandom Draže Mihailovića:

»... Na dan 21. avgusta sam stigao u Lipje gde je Glavni štab. Taj Glavni štab koji je osnovan pre jedno dva meseca, osnovan je po pričanju njegovih članova iz razloga što nisu imali veze sa Dangićevim štabom. Članovi štaba sa Radićem na čelu boje se mnogo Stevana Botića i bili su ga pozvali na konferenciju kojoj sam prisustvovao i ja sa majorom Vranješevićem. Na toj konferenciji oni su se saglasili da neka ostanu i Glavni štab čiji će reon biti Trebava, Ozren i Borja, a isto tako da ostane i glavni štab čiji rejon neka ostane istočna Bosna. Zatim će Stevan Botić prikupiti svoje pristalice komandante bataljona, a Glavni štab svoje, te će izabrati jedinstveni štab, kome će biti komandant ili Stevan Botić ili Rade Radić, a jedan od njih koji ne bude izabran za komandanta biće poslat kao savetnik g. Ministru za bosanske stvari. I Glavni štab priznaje g. ministra, ali smatraju da g. ministar nema pravo da sam postavlja komandante, nego tek po njihovom predlogu i to mogu biti samo Bosanci. Posle te konferencije Stevan Botić se vratio sa majorom Vranješevićem u Čivčije... Članovi Glavnog štaba osim dr. Lazićića iz Banja Luke i dr. Stakića nisu od nikakve vrednosti. Komandant Rade Radić bivši partizanski komandir Jošavske čete, poklao je partizane u Jošavci i prišao četnicima. Covek seoski trgovac, niske kulture...«¹⁶

Kao što se vidi iz dela izveštaja dr Milana Dukića, na sastanku u Lipju bilo je odlučeno da Stevan Botić i Rade Radić formiraju jedinstven štab. To formiranje trebalo je da se izvrši na zajedničkoj konferenciji, kojoj bi prisustvovali predstavnici četničkih odreda pod komandom Stevana Botića i predstavnici onih četničkih odreda koji su se nalazili pod komandom Radićevog štaba. Međutim, predviđena konferencija nije mogla da se održi, kako je bilo dogovoreno, pa, prema tome, ni formiranje jedinstvenog štaba usled teške situacije u kojoj su se našli četnički odredi u Bosni u jesen 1942. godine.

Na ovom sastanku u Lipju, u vezi sa odnosima Glavnog štaba bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića, Rade Radić je Milanu Dukiću izjavio da članovi Glavnog štaba bosanskih četnika priznaju ministra »Jugoslovenske vojske u otadžbini« ali smatraju da bez njihove saglasnosti Draža Mihailović nema pravo da sam postavlja komandante i da postavljani komandanti obavezno moraju biti Bosanci. Ovim stavom su članovi Glavnog štaba priznali pravo Draži Mihailoviću da postavlja komandante, ali su istovremeno stavili do znanja da bez njihove saglasnosti ne može biti nikakvih prome-

na u rukovodstvu četničkih odreda u Bosni. Sastanak u Lipju je poslednji sastanak na kome je istican ovaj stav, jer kasnija gledišta bosanskih četničkih komandanata umnogome su se razlikovala od ovih iznetih u Lipju.

Posle sastanka u Lipju, na razne položaje u četničkim vojnim organizacijama oficiri su postavljeni posredstvom Komande bosanskih četničkih odreda.¹⁷ Ilustracije radi, navešćemo dokumenat iz kojeg se vidi način postavljanja oficira koje je Draža Mihailović slao u Bosnu sa zadatkom da Uredbu o organizaciji vojnih jedinica, koju je izdala Vrhovna četnička komanda, sprovedu među bosanskim četnicima. U naređenju komandantu četničkog odreda »Kočić« Urošu Drenoviću, od 12. oktobra 1942. godine, br. 156, komandant Komande bosanskih četničkih odreda Radosav Radić piše:

»Pešadijski major Slavko Vranješević upućen je od strane ministra vojske i mornarice u otadžbini u Bosansku krajinu u cilju stvaranja organizacije prema određenim uputstvima. Pošto se major brat Vranješević javio ovome štabu naređujem:

Da major brat Vranješević, a u vezi sa današnjom situacijom treba odmah da uzme pod svoju komandu grupu odreda 'Manjača' i 'Kočić' i da sa njima sada tamo preduzme akcije (protiv partizana — nap. autora).

U svome radu on se mora osloniti na pomoć i saradnju svih potčinjenih komandira grupe manjačkog puka i odreda 'Kočić', a ovim komandirima naređujem da moraju njegove naredbe da izvršavaju.

Ovo važi za sve jedinice koje se nalaze na ovoj operativnoj teritoriji a takođe i za pojedine grupe jedinica dok operacije traju, a ukoliko one nisu u sastavu puka 'Manjača' i odreda 'Kočić'.

Major brat Vranješević dužan je da redovno šalje izveštaje ovoj komandi, kojoj je on potčinjen, i dužan je da se stara da odredi 'Manjača' i 'Kočić' budu upoznati sa svim naređenjima koja daje ova komanda«.¹⁸

Iz navedenog dokumenta jasno se vidi da je bivše jugoslovenske oficire koje je Draža Mihailović slao u Bosnu u cilju organizovanja bosanskih četnika u redovne vojne jedinice i pružanja stručne vojne pomoći četničkim odredima, na pojedina rukovodeća mesta postavljao komandant Komande bosanskih četničkih odreda. Ovo pitanje postavljanja četničkih starešina, a posebno komandanata četničkih odreda, temeljitije je pretresano na Prvoj međuodredskoj konferenciji bosanskih četničkih

odreda, koja je održana od 1. do 11. decembra 1942. godine u selu Kulašima, srez Prnjavor.

Pobede Narodnooslobodilačke vojske u drugoj polovini 1942. godine, stvaranje velike oslobođene teritorije, sazivanje AVNOJ-a i osuda četnika Draže Mihailovića i izbegličke jugoslovenske vlade koju su izrekli u Bihaću narodni predstavnici, zatim uspesi antihitlerovske koalicije i povoljan razvoj događaja u svetu ubrzali su proces izolovanja četnika od naroda. I zaostalo seljaštvo u planinskim predelima već je moglo da se uveri u to da je politika četničkog vođstva izdajnička. Dobrovoljno prilaženje NOP-u iz onog dela seljaštva koje je bilo pod četničkim uticajem sve je više sužavalo bazu četničkom pokretu, koji je krajem 1942. u Bosni preživljavao duboku krizu. Odras toga stanja bila je konferencija četničkih odreda Bosne u Kulašima. Prema dnevnom redu, konferencija je trebalo da posveti pažnju mnogim problemima koji su postojali u četničkoj organizaciji Bosne. Konferenciji u Kulašima prisustvovali su gotovo svi komandanti odreda i većina članova štaba Komande bosanskih četničkih odreda: Radosav Radić, komandant Komande bosanskih četničkih odreda; Luka Radić, komandant pozadine; Vasilije Lalić, pomoćnik komandanta, članovi štaba Komande bosanskih četničkih odreda, Mirko Topić, Mirko Džombić, Jovo Lakić i Branislav Lazičić. Od komandanta odreda prisustvovali su: prota Savo Božić, komandant odreda »Trebava«, Lazar Tešanović, komandant odreda »Obilić«, major Slavko Vranješević, vojni stručnjak, Rajko Mišić, oficir za vezu između Draže Mihailovića i Komande bosanskih četničkih odreda Ilija Malić, delegat odreda »Borja«, Stevan Botić, delegat odreda »Trebava«, Mirko Đukanović i Branko Jeremić, predstavnici četničkog odreda »Majevica«, Mihailo Stakić, delegat Zeničkog četničkog odreda, Vidović, pravni referent odreda »Borja«. Komandanta odreda »Manjača« Vukašina Marčetića zastupao je na sastanku Branislav Lazičić. Cvijetin Todić, komandant odreda »Ozren«, nije prisustvovao zbog situacije na planini Majevici i borbe sa partizanima. Konferenciju je otvorio Radosav Radić.¹⁹ Diskusije i predlozi komandanata i zaključci konferencije istakli su borbu protiv NOP-a, odnose četnika i ustaša i organizaciona pitanja kao osnovna tri problema o kojima se najviše raspravljalo.

O uzrocima poraza i neuspesima u borbi protiv partizana pojedini komandanti su iznosili i prave razloge. Između ostalog, bilo je ovakvih mišljenja: »Vrlo je nezgodna borba protiv komunista, jer naš čovek, težak, često puta kaže kako ću se ja boriti protiv braće?« I dalje: »Mi četnici demoralisani smo kao saveznici ustaša i Nemaca, a to tako da i London sam hvali partizane, a ne nas četnike. Mi smo silom prilika sklopili ugovore o primirju...«

Učesnici konferencije su isticali, takođe, kao razlog neuspeha četničke organizacije bezbrižan život dobrog dela četničkih starešina, koji su posle potpisivanja sporazuma sa ustašama veći deo vremena provodili u gradu i šetnji sa ustašama. Pojedinci su smatrali da neuspehe treba tražiti i u potčinjavanju četničkih jedinica nemačkim komandama. Zbog svega toga Lazić, Lazičić i drugi neki komandanti predlagali su da se revidira odnos sa ustašama i Nemcima. Između ostalog, Lazičić je o tome rekao i ovo:

»Trebalo bi da mi revidiramo svoj odnos prema Hrvatima i Nemcima. Ako bi savezničke trupe uskoro došle u naše krajeve, moglo bi se da prigovori da smo mi bili saveznici i saradnici neprijatelja, već samim tim što ih nismo napali; nama je cilj da u času sloma imademo što više oružja u svojim rukama pa bi bilo potrebno da već sada počnemo razoružavati manje hrvatske posade i oduzimati od njih oružje, jer će ga oni u protivnome slučaju prosto predati u ruke komunista.«

Ovom mišljenju pridružio se i Mirko Đukanović, ali je napomenuo da bi se moralo čekati »ako bi radili u duhu naređenja brata Draže Mihailovića.« Protiv razoružanja manjih domobranskih posada bio je i prota Savo Božić, koji je naglasio da bi takav poduhvat u tom času značio avanturu, jer bi Nemci sigurno reagovali, pošto je njima u interesu da održe NDH, koja im pruža pomoć za Istočni front. Na osnovu tih i drugih mišljenja, Radoslav Radić je predložio »da se ostavi Glavnoj komandi da ona o ovome odluči prema prilikama u danome momentu«. Predlog Radića učesnici konferencije jednoglasno su usvojili. Time su se različita mišljenja i pokušaji da se revidiranjem odnosa sa ustašama nađe izlaz i reši težak položaj četničkih organizacija sveli na jedno: da se nastavi saradnja sa ustašama i Nemcima u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Na konferenciji u Kulašima posebna pažnja bila je posvećena odnosima Komande bosanskih četničkih odreda i Draže Mihailovića. Pomoćnik glavnog komandanta Lalić istakao je »da vojsku u Bosni valja organizovati po domaćim pravilima«. Isto mišljenje zastupao je i delegat »Trebave« Stevan Botić, koji je rekao da je bio u vezi sa Dražom Mihailovićem i da je ovaj slao svoje oficire u istočnu Bosnu, od kojih je poginulo 28, a ostali su se vratili u Srbiju. Ti Dražini oficiri, istakao je Botić, »hteli bi da budu naši komandanti« i da im je on kazao da oni »ne mogu biti gospodari Bosne« i da bosanski četnici hoće da oni u budućnosti rešavaju pitanje svoje države. O oficirima koje je Draža slao u Bosnu Botić je dalje rekao: »Nama oficiri trebaju kao vojnički stručnjaci u štabovima, ali komandanti koje je izabrao narod i vojska treba da ostanu na svojim mestima. Dražina naredba o organizaciji vojske može se provesti samo na papiru kao pripremna radnja ali četnički odredi treba da ostanu.« Sa Botićevim mišljenjem saglasio se i delegat Majevice Mirko Đukanović, koji je, između ostalog, rekao da su oni imali vrlo rđavo iskustvo sa oficirima koji dolaze i traže da im budu komandanti. Komandant pozadine Luka Radić istakao je da »sve vođe našeg ustanka treba da ostanu na svome mestu. Tome se niko ne može protiviti, pa ni Draža...«

O pretvaranju četničkih jedinica u prave vojne formacije govorio je samo Dražin oficir major Slavko Vranješević, koji je imao zadatak da sprovede vojnu organizaciju među četničkim jedinicama u Bosni. Prema zapisniku koji citiramo, major Slavko Vranješević je izneo da je »glavni razlog za neuspehe u dosadašnjim borbama u tome što mi nismo vojnički organizovani. Ovo je dobrovoljačka vojska u kojoj nije uvek lako uspostaviti red. Naši neuspesi dolaze samo zbog starešina koji se sa svojom vojskom ne nalaze na položajima i nisu dorasli da budu starešine. Odnos između starešina i njihovih podčinjenih nije ni malo vojnički. Kud god sam prolazio, čuo sam kako starešine naglašavaju: Ja i moja vojska! — Ja smatram da nema 'moja' i 'tvoja' vojska nego je sve ovo vojska srpska naroda. Jedini starešina, koji je na svom mestu, je brat Lazar Tešanović i zato njegov odred i valja. Kod ostalih starešina postoji pravilo da, dok se borci bore, oni se šetaju. Dešavaju se slučajevi krajnje

nedisciplinovanosti, a postoje i trvenja između pojedinih odreda.»

Posle diskusije o organizacionim pitanjima, na predlog predstavnika četničkog odreda »Majeveca« Mirka Đukanovića, konferencija u Kulašima je zaključila da se da ovlašćenje komandantu Komande bosanskih četničkih odreda da on postavlja načelnike i druge članove štaba, a da uz saglasnost Draže Mihailovića jedini on ima pravo da postavlja komandante. Zatim je jednoglasno odlučeno da treba priznati Dražu Mihailovića kao vrhovnog komandanta, uspostaviti što tešnju vezu sa njim i po mogućnosti poslati stalnog predstavnika Komande bosanskih četničkih odreda u Štab Draže Mihailovića.

Konferencijom u Kulašima rešeno je pitanje ko ima pravo da postavlja komandante. Kao što se vidi iz diskusije i zaključaka sa konferencije, pravo postavljanja komandanata bosanski četnici su zadržali za sebe. Time su njihove želje i težnje bile ostvarene. U odnosu na prethodne stavove koje su bosanski četnici isticali na sastanku u Lipju, zaključci u Kulašima pre dostavljali su suštinsku promenu. Dok su ranije četnički komandanti isticali da Draža Mihailović ima pravo da uz saglasnost Glavnog štaba bosanskih četnika postavlja komandante, na konferenciji u Kulašima to je pravo dato Komandi bosanskih četničkih odreda s tim da se o svim pitanjima konsultuje i usaglasi sa Dražom Mihailovićem. Ovakvo rešenje najviše je odgovaralo komandantima četničkih odreda i članovima štaba Komande bosanskih četničkih odreda, jer im je, između ostalog, obezbeđivalo položaje za koje su se toliko plašili.

Sredinom 1943. godine komandovanje četničkim jedinicama bilo je podeljeno na »operativno« i »opšte«. Time su četnički odredi u Bosni i dalje ostali pod komandom svojih komandanata, a operativne zadatke su dobijali od »operativne komande«, koju je postavljao Draža Mihailović, a nju su sačinjavali Dražini delegati koji su se nalazili uz četničke komande. Tom reorganizacijom stvorena su tri bosanska korpusa: Bosansko-krajiški, Srednjobosanski, i Zapadnobosanski.

HAJKA NA PRIPADNIKE NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA

Opkoljene i pritešnjene znatno nadmoćnijim neprijateljem, partizanske snage su u toku treće neprijateljske ofanzive vodile uporne borbe sa jedinim taktičkim ciljem da sebi i Vrhovnom štabu obezbede preko potrebno vreme, što im je i uspelo. Zahvaljujući tome, Vrhovnom štabu je pošlo za rukom da ostvari svoj strateški plan povlačenja znatnijeg dela partizanskih snaga iz Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine i izbegne, u tome nepovoljnom momentu, širi kontakt i borbe sa neprijateljem, a da za to vreme, reorganizujući snage, stvori jaku i dobro organizovanu udarnu grupu sposobnu za izvršenje krupnih akcija. Razmatrajući nekoliko alternativa, Vrhovni štab na kraju odlučuje da sa glavninom snaga krene u protivofanzivu i izvrši prodor u Bosansku krajinu. Ova odluka bila je od istorijskog značaja za razvoj ustanka u zapadnim delovima Jugoslavije. Ali, zbog povlačenja partizanskih snaga iz Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine, dolazi do jačanja četničkih snaga u ovim krajevima, pa i u istočnoj Bosni, usled čega je razvoj narodnooslobodilačke borbe u ovim krajevima bio, za izvesno vreme ukočen. To je bio period strahovitog terora, zločina i pokolja koji su četnici uz pomoć okupatora, sprovodili ne samo

nad pripadnicima NOP, nego i nad nedužnim narodom ovih krajeva, a naročito nad muslimanskim življem.

Svi ovi zločini vršeni su prema narednjima, sa znanjem i odobrenjem Draže Mihailovića.

Po povratku iz Hercegovine u Crnu Goru, Mihailović se petnaestak dana zadržao u Kršu, u plemenu Šaranci, udaljenom samo dva kilometra od Negovuđe, u kojoj se, u kući Dedejića, nalazio štab okupatorskih trupa, angažovanih u borbi protiv partizanskih odreda na obližnjim terenima. Iz Krša Mihailović se prebacio u Polja kolašinska, a mesec dana kasnije, sa svojim štabom se smestio u selo Gornje Migovo, ispod Sinjajevinske grede. Tu je Mihailovićev štab boravio sve do kraja aprila 1943. godine, i to ne bez razloga.

Za vreme Mihailovićevog boravka u Hercegovini, general Blažo Đukanović je, u svojstvu predsednika Crnogorskog nacionalnog pokreta, zaključio 24. jula na Cetinju čvrst sporazum sa italijanskim guvernerom Crne Gore, armijskim generalom Pirciom Birolijem, koji glasi:

»1) Njegova Ekselencija Guverner Crne Gore, prima preuzetu obavezu, spram italijanskih vlasti, od strane crnogorskih nacionalista, zastupnih od potpisnika ovog dokumenta, a koji izjavljuju, uz časno obećanje i lojalno osjećanje spram Italijana, sljedeće:

a) nastaviti i do kraja povesti beskompromisnu borbu protivu komunizma i komunista u Crnoj Gori;

b) saradivati na povraćaju reda, mira i javne sigurnosti u zemlji;

v) potpomognuti privredni preporod Crne Gore i to u cilju da u zemlji stvore najpovoljnije uslove za očekivanje odluka, koje će biti uzete u pogledu definitivnog uređenja Crne Gore po završetku rata.

2) Crnogorski nacionalisti izriču Njegovoj Ekselenciji Guverneru svoju beskrajnu zahvalnost prema svima italijanskim vlastima u Crnoj Gori za pomoć koju su do sada ukazale crnogorskom narodu i uvjeravaju da će se sa vječnim poštovanjem sjećati hrabrih italijanskih vojnika, koji su dali svoj život u zajedničkoj borbi protiv komunizma.

3) Njegova Ekselencija Guverner primajući izjavu tih osjećanja izjavljuje svoje zadovoljstvo za borbu koju su crnogorski nacionalisti do sada preduzeli i povelili uz bok sa italijanskim vojnicima i izrazuje svoje saučešće povodom smrti crnogorskih nacionalista poginulih za dobro njihove zemlje.

4) Određeno je da se na teritoriji Guvernerstva Crne Gore obrazuje jedan Odbor Crnogorskih nacionalista koji će imati svoje sjedište na Cetinju.

Ovaj Odbor biće sastavljen od 17 članova (po jedan za svaki srez, i po jedan za gradove Cetinje i Podgoricu), biranih među najspособnijim, najkulturnijim, najautoritativnijim, i opobanim predstavnicima pojedinih srezova, čija će imena, od strane potpisnika ovog dokumenta biti predložena Nj. E. Guverneru na odobrenje.

Rečeni odbor kao jedini predstavnik naroda Crne Gore, biće jedini kompetentan i ovlašćen da sarađuje sa italijanskim vlastima; da predlaže lica koja se imaju imenovati ili potvrditi u građanskoj službi; da pruži sve one sugestije koje će se pokazati potrebnim za obezbeđenje i dobro zemlje.

Nacionalni Odbor moći će delegirati pojedine svoje članove u sjedištima raznih italijanskih komanda i vlasti u cilju saradnje sa istima u djelokrugu i po direktivama sadržanim u ovom dokumentu.

5) Radi dobrog završetka srećno otpočete akcije protiv komunista i da bi se spriječio bilo kakav njihov povratak, ustanoviće se u Crnoj Gori formacije dobrovoljaca zvane 'Leteći odredi' sastavljene od odabranih i opobanih crnogorskih nacionalista.

Ove formacije (ili 'Leteći odredi') utvrđuju se u broju od tri i operisaće na teritorijama sljedećih srezova:

a) formacija kap. Đurišića srezove: Bijelo Polje, Kolašin, Berane, Andrijevića, Šavnik;

b) formacija puk. Stanišića srezove: Nikšić, Danilov Grad, Podgorica, uz ograničenja o kojima se govori pod idućim slovom c);

c) formacija g. Popovića srezove: Cetinje i Bar, pored predjela sresa nikšićkog, što spada u teritorij nadležnosti divizije 'Taro'.

Svaka će formacija imati snagu od 1.500 ljudi; ova snaga prema potrebama i odnosu na situaciju koja se u buduću može stvoriti, može biti povećana ili smanjena po nahođenju Njegove Ekselencije Guvernera, a po saslušanom mišljenju Odbora.

d) Gore naznačena tri komandanta, sa odobrenjem Nj. E. Guvernera, imaju kao svoga starešinu generala Đukanovića, koji će — u koliko se tiče rada gornjih jedinica i ako se zato ukaže potreba — biti u direktnom i tijesnom kontaktu sa Njegovom Ekselencijom Guvernerom i sa Ekselencijom Komandantom Trupa.

6) General Đukanović i komandanti gornjih formacija moći će predlagati akcije Nj. E. Guverneru ili Komandantu Trupa ili komandantima divizija onih teritorija gdje su

formacije smještene, ali nikakva akcija ne može biti izvedena, ako nije odobrena od strane italijanskih vojnih komandanata, koji takođe zadržavaju za sebe pravo izdavanja uputa za izvođenje samih akcija.

General Đukanović i komandanti gornjih formacija obavezuju se da će dati svoju saradnju svaki put kad bude tražena od Nj. E. Guvernera, od Komandanta Trupa ili od komandanata divizija, uvijek u okviru borbe protiv komunista koji djeluju u Crnoj Gori.

Akcija svake formacije ne može biti izvođena van zone one divizije koja je nadležna nad teritorijom gdje je formacija normalno smještena, osim ako to odobri Komandant Trupa.

Zajedničkim sporazumom utvrdiće se plate dobrovoljaca, njihovih starešina, ishrana, naoružanje, kao i pomoć koja će se davati porodicama ovih dobrovoljaca.

7) Pored rečena tri 'Leteća odreda', obrazovaće se kod svake opštine jedinice 'narodne seljačke milicije' sastavljene od sposobnih i sigurnih ljudi, koji će se normalno baviti svojim građanskim zanimanjem, ali biti spremni da se late oružja u slučaju opasnosti za sigurnost sela od strane komunističkih jedinica.

Ove jedinice biće redovito naoružane i imaće svaka svoga komandanta.

Te jedinice predstavljaju pravu odbranu naselja do dolaska eventualnog pojačanja što će Komande mjesta naći za shodno da pošalju, uzevši ih iz posada italijanskih trupa ili 'Letećih odreda'.

Članovi ovih jedinica biće dobrovoljci, a uživaće određene finansijske potpore samo za ono vrijeme, za koje budu prinuđeni da stupe u akciju.

8) U cilju održavanja reda i bezbjednosti stanovništva, Crnogorski Nacionalni Odbor predložiće formiranje odreda nacionalne policije, u zajedničkom sporazumu sa Komandantom Kraljevskih Karabinjera.

Osobe koje ulaze u sastav te policije biće u disciplinskom pogledu pod neposrednom upravom komandanata odnosnih jedinica, ovi posljednji djelovaće slijedeći upute, a pod kontrolom i nadzorom Komandanta Kraljevskih Karabinjera u odnosnim sjedištima, od kojih svaka policijska akcija mora proizlaziti ili svakako prethodno biti prijavljena.

9) Između nadležnih organa Guvernerstva i Crnogorskog Nacionalnog Odbora biće dovršena revizija političkog vladanja građanskih činovnika radi provođenja dosljednih mjera disciplinskog i administrativnog karaktera.

10) Odbor Nacionalista Crne Gore predlaže Njegovoj Ekselenciji Guverneru radi postavljanja lica koja treba

imenovati ili potvrditi na položajima sreskih načelnika, predsjednika opštine, seoskih starešina, birajući ih među stručno spremnim, sposobnim i prikladnim, bilo po svojoj kulturi, bilo po njihovoj skorašnjoj prošlosti, za pokrivanje dotičnog položaja i preuzimajući za njih punu odgovornost u odnosu sa radom kojeg će vršiti.

11) Pokret Nacionalista Crne Gore a za njega Odbor Nacionalista Crne Gore isključuje kategorički da ima ciljeva ili tendencija političkih, težeći samo da svojim djelom pripomogne razaranju i uništenju komunizma i da očuva svojim radom red, mir i blagostanje Crne Gore, i to u potpunosti slozi sa italijanskim vlastima.

12) Odbor Nacionalista Crne Gore obavezuje se da će upotrebiti svu svoju moć i autoritet na održanje reda i discipline u zemlji i da će sprečavati svaku eventualnu akciju koja bi mogla da bude uperena protiv italijanskih vlasti.¹

Još dok se nalazio u Kršu, Mihailović se sastao sa bivšim podbanom Dušanom Vlahovićem, bliskim saradnikom generala Blaže Đukanovića, koji ga je, pored ostalog, upoznao i sa ovim sporazumom. Mihailović je odobrio i pohvalio Đukanovićev rad i Vlahoviću poverio zadatke da i dalje održava vezu između njega i Đukanovića.

Ovim sporazumom, o kome je Đukanović dao i javnu deklaraciju objavljenu 30. jula 1942. godine u okupacionom listu »glas Crnogoraca«, potvrđeni su i prošireni svi raniji sporazumi Mihailovićevih komandanata u Crnoj Gori sa italijanskih okupacionim vlastima. Zahvaljujući ovom sporazumu, Mihailoviću i njegovom štabu bio je omogućen nesmetani jednogodišnji boravak u Crnoj Gori i time pružena mogućnost da direktno komanduje četničkim odredima u borbi protiv NOP i njegovih oružanih formacija u Crnoj Gori, Bosni, Hercegovini i Dalmaciji.

Evo i odlomaka iz nekoliko dokumenata, koji jasno ilustruju rezultate sporazuma o saradnji Mihailovićevih odreda sa okupatorima.

U Đurišićevom uputstvu datom četničkom komandantu Novovaroškog sreza, poručniku Vuku Kalajitoviću, 30. avgusta 1942. pored ostalog piše:

»Sporazumom, potpisanim sa Nj. E. Guvernerom Crne Gore, pripala je pod komandu Limsko-Sandžačkih četn. odreda teritorija ovih srezova: šavničkog, durmitorskog, kolašinskog, andrijevačkog, beranskog, bjelopoljskog, pljevaljskog, prijevaljskog, pribojskog, novovaroškog i sjeničkog.

A prema naređenju Vrhovne Komande sve jedinice jugoslov. vojske u Otadžbini, u napred pomenutim srezovima, stoje pod komandom potpisanog. O prednjem se ovim putem obaveštavate radi znanja i upravljanja u buduće. Naređenjem Vrhovne Komande, u sastavu Limsko-Sandžačkih jedinica, formiran je — pored ostalih — i Sandžački Korpus pod komandom kapetana Voje Lukačevića čiji je Načelnik Štaba kapetan Railić Radoman koji se već nalazi na tamošnjem terenu.

Da bi vam se olakšao rad na terenu, aktom ove komande Pov. Br. 344 od 26. ov. m., traženo je od Komandanta divizije 'Venecija' da Vas u područnom Vam srezu smatra legalnim, kao i Vaš rad, pošto ste pod komandom potpisatog.

Vaš stav prema okupatoru ima biti lojalan i upravljen tačno po naređenjima i direktivama ove Komande. Nikakvih akcija ne smete preduzeti da prethodno ne obavestite ovu Komandu o njima.

Prema muslimanima krajnje odlučan stav, ne izazivajući incidente. Odnosi sa njima biće regulisani u potpunosti čim budem sa svojim bataljonima obišao Vaše srezove. Izvesne mere već su preduzete.

Prema komunistima nepoštedna borba do njihovog potpunog uništenja. Uhvaćene komuniste ili njihove jatake odmah stražarno sprovesti Komandi mesta Šahovići.«²

A u Đurišićevom izveštaju, upućenom Mihailoviću 2. novembra 1942. godine, piše:

»Noćas u 2 h posle pola noći vratio sam se sa Cetinja. Cilj moga poziva na Cetinje bio je isključivo da dam uverenja da se na ovoj teritoriji ne priprema drugi front i da se zadovolji sujeta Guvernerova (Pircija Birolija — nap. autora), upravo da pokaže narodu da moram doći.

Razgovaralo se više o sitnicama nego o krupnim stvarima. Jedino što se vodio malo duži razgovor o Vama. Ništa nemaju protiv Vas samo da se ne stvori ovde drugi front i da ne uđemo u neku avanturu.

O Kolašinu, Sandžaku, Zelenašima i dr. važnim stvarima nije bilo govora, a ja opet nisam hteo da pokrećem kada to oni nisu tražili. Guverner dolazi u nedelju u posetu ovde (u Kolašin — nap. autora) i kazao je da ćemo sva pitanja ovde rešiti. Kaže da mora doći da bi razbio famu kod svih pa i kod Rima i Berlina da ovde postoji republika.

K-t Armije (9. italijanske — nap. autora) sinoć pri povratku sa Cetinja, pošto je on išao i vratio se sa mnóm, kazao mi je da Kolašin ostaje za nas definitivno. Prema tome to smo pitanje rešili. Po svemu stekao sam ubeđenje da pretresa terena neće biti.

Ja sam dobro dočekan i u Podgorici i na Cetinju — sa svima počastima, a dobro me dočekao i narod, naročito na Cetinju. Kod Guvernera bio sam samo ja i niko više. Pri kraju đeneral Đukanović ušao je 20 minuta.

Naši izgubili glavu — takva panika da prosto se ne može verovati. U glavnom Nacionalnom odboru haos. Većina je protivu Blaža, ali to su sve izrodi. Ja se nadam da ćemo ih ili potpuno ukinuti ili zameniti. Ovo će se postići posle Kolašina — posete. U Sandžaku promenili taktivu protivu pravoslavnih. Gone Turke.

Italijani napustili Šavnik. Intervenisao sam za pokrete prema Foči.

Jedino traže od mene red i mir. Našto sam im dao riječ — svakako do naređenja.

Stekao sam ubeđenje da ćemo sve uspeti, ali onima na Cetinju, pa i u celoj staroj Crnoj Gori treba više odlučnosti, energije i samopregorenja.³

Šestoga novembra 1942. godine guverner Crne Gore Pircio Biroli je došao u Kolašin, u kome mu je Pavle Đurišić priredio svečan i srdačan doček. O ovoj poseti Đurišić je sutradan obavestio Mihailovića:

»Guverner sa celokupnom svojom svitom i dva Kn-ta divizije sa svojom svitom izvršili su posetu. Sve je uspelo i poseta će imati čitavi preokret u politici Crne Gore što se tiče Italijanske strane.⁴

Ja sam govorio, dostaviću Vam ili lično doneti moj govor.⁵ Ima vrlo važnih stvari i činjenica te ću doći da Vam objasnim.

Jedan Italijanski bataljon u blizini Kolašina — na putu Mateševo — Kolašin ostaće da izvrši tri vežbe u roku od pet dana. Lično Guverner mi je rekao da neće ići nigde na teren bez mog znanja i da mu dam jednu četu za pratnju. Još mi je lično naglasio da će prva vežba biti do u Donje Lipovo. Jasno se vidi šta hoće sa ovim da kaže. Molim Vas nemojte se sa toga mesta⁶ pomerati. Ja ću lično sa njima ići kada bude ova vežba u pravcu Lipova.

Ponovo kažem nemate potrebe jer ste tu potpuno sigurni a i radio stanice mogu da rade nesmetano.⁷

Pošto mu je njegov legalizovani odred kod italijanskih okupatora obezbedio siguran boravak na planini Sinjajevini, nedaleko od Kolašina, Mihailović je, u duhu postignutog sporazuma sa italijanskim guvernerom Crne

Gore izdao 29. septembra sledeće naređenje Pavlu Đurišiću:

»Obzirom na pojavu komunističkih trojki i rad zeleniša u Crnoj Gori⁸

NAREĐUJEM

da preduzmete najenergičnije mere za uništavanje komunista i zeleniša — naročito komunista. Upotrebite nemilosrdno ista ona sredstva koja su oni upotrebljavali u borbi protiv svoga naroda.«⁹

Da bi izvršio ugovorene obaveze prema okupatoru, pukovnik Bajo Stanišić se 29. novembra obraća komandantu italijanske pešadijske divizije »Ferara« sledećim pismom:

»Molim za naređenje Komandantu puka u Danilov-Gradu da izvoli narediti da se izda potrebna količina municije 2. bataljonu ovoga odreda kapetanu Jakovu Jovoviću i to:

20 sanduka municije za Jugoslovensku pušku;

20 sanduka municije za Italijansku pušku;

10 sanduka municije za Italijanski puškomitraljez;

10 sanduka municije za Jugoslovenski puškomitraljez;

6 sanduka municije za mitraljez 'Breda'.«¹⁰

Istoga dana Đukanović je uputio Stanišiću, koji se sa svojim štabom nalazio u manastiru Ostrog, sledeće obaveštenje:

»Akciju koju je komandant preduzeo potpuno odobravam.¹¹ Naročito je ona od najvećeg značaja u pogledu saniranja prilika u Piperima. Radi ovoga Komandant će nastojati da se ovoga puta akcija u Piperima u potpunosti okonča. Sve što je sumnjivo razoružati, pa ma se borbi pribeglo. Biti kategoričan, beskompromisan i neumoljiv. Od ovoga zavisi naš dalji uspeh.

Od kapetana g. Đurišića dobio sam takođe izveštaj. Na njegovom terenu stanje je dobro. Prve potjere po novom snijegu urodile su plodom.¹² Do sada je uništeno 24 opasna komunista, dok ih je oko 15 na dva mjesta opkoljeno i drže ih opsednute već tri dana. Vitlaju ih kao gladne zvjeri sa jednog kraja na drugi. G. Đurišić u izveštaju dalje navodi da je dobio podatke da će da bježe na teritoriju sreza nikšićkog, te da bi ih trebalo otuda potjerati.

U vezi sa ovim posljednjim podacima Komandant će nastojati da se svi prebačeni komunisti najenergičnije protjeraju i hvataju, dok traje povoljno sniježno vrijeme za takvu akciju.

U razgovoru sa Nj. E. Guvernerom izložio sam mu da ću odmah po završenoj akciji u Piperima preduzeti dalju akciju i u Banjanima. Ovo je Nj. E. Guverner prećutno odobrio. Stoga će Komandant po završetku operacija kroz Bjelopavliće i Pipere prebaciti do dva bataljona na ostalu teritoriju sreza nikšićkog, koja je pripadala g. Krstu Popoviću, i tamo preduzeti akcije u cilju hvatanja i protjerivanja tamošnjih komunista.

Po završetku operacija u Piperima podneti mi izveštaj.

U vezi traženja municije od strane te komande, Komandant armije u Podgorici sa Br. 11526 od 27. ov. mj. naredio je komandantu mjesta u Podgorici i komandantu divizije 'Ferara'¹³ da izdadu traženu municiju. Stoga će komandant narediti potčinjenim komandantima bataljona da se, s pozivom na gornje naređenje, obrate odgovarajućim komandama za snabdijevanje municije.«¹⁴

A sutradan, 30. novembra, Đukanović je izdao Stanišiću i sledeće pismeno naređenje:

»Komunistička akcija ponovo se pojavljuje na mnogim mjestima. Akcija kapetana g. Pavla Đurišića u tako je jakim razmjerama da je i svoju štabsku četu poslao u akciju. Rezultat te akcije do nazad šest dana bila je tako jaka da je poubijano 25 komunista, 15 opkoljeno kod Polja Kolašinskih da im je nemoguće izbjeći, Kapetan Ružić i Bojović do sada su poubijali i pohvatali na njihovoj teritoriji 17 opasnih komunista, od kojih su pohvatani predati sudu u Kolašin. Izjavljuju da bježe na teritoriju te komande. Naredite najenergičniju potjeru za komunistima koje po svaku cijenu uništiti i onemogućiti im dalju akciju na reonu te komande. Sve jedinice uputiti na teren. Biti nemilosrdan prema komunistima i onima koji ih pomažu. Pipere bez razlike sve razoružati a poslije će se provjeravanjem utvrditi kome se može dati oružje. Prema njima ne imati obzira jer je njihov postupak takav da to dovodi do ponižavanja čitav nacionalni pokret i onemogućava nam da izvršimo zadatak. Ovo naređenje smatrati bezuslovnim i hitno ovo izvršiti. Naredio sam kapetanu Ružiću da opkoli kuću popa Jova Radovića u kojoj se kriju Marko Vujčić i Jefto Pavić i da ih preda sudu u Kolašin ili Nikšić. Formirani sudovi neka odmah otpočnu rad.

Energičan rad protivu komunista i njihovo uništenje mora se izvršiti u što kraćem vremenu. Odlaganja nema. Sentimentalnosti ne smije da bude. Kapetan Đurišić javlja da se to mora uporedno izvršiti sa njegovom akcijom. Ako prebjegnu na teritoriju komandira Popovića dobićete naređenje da pređete i na njegovu teritoriju.«¹⁵

Posle povlačenja partizanskih snaga juna 1942, u drugoj polovini godine u Crnoj Gori i Sandžaku četnici su preduzeli svirepi obračun sa ostacima partizana, komunistima i pripadnicima i simpatizerima NOP-a. No, i u takvim uslovima Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru i Sandžak, deo partijskog aktiva i ilegalne partizanske grupe intenzivno su radili na obnavljanju partijskih i skobjevskih organizacija, povezivali pripadnike i simpatizere NOP-a i razvijali intenzivan politički rad u narodu.

U jeku hajke Mihailovićevih legalizovanih odreda u Crnoj Gori na komuniste i pripadnike NOP, na inicijativu Glavnog nacionalnog odbora Crne Gore, a uz prisustvo Zaharija Ostojića i Pavla Đurišića, održana je u Šahovićima 30. novembra i 2. decembra 1942. godine konferencija četničke omladine Crne Gore, Boke Kotorske i Sandžaka, na kojoj su doneti sledeći zaključci:

»Četnička intelektualna omladina Crne Gore, Boke i Sandžaka na svojoj konferenciji u Šahovićima, posle svestrane diskusije po svim pitanjima državnog i društvenog uređenja u budućoj otadžbini, donela je sledeće zaključke:

1) Da buduća naša država treba da bude nasledna i ustavna monarhija — Kraljevina Jugoslavija kojom će vladati Kralj Petar II iz dinastije Karađorđevića, i u kojoj će Četnička Organizacija u saglasnosti sa krunom biti za izvestan period vremena, potrebna za potpunu obnovu i preporod zemlje, jedini nosilac celokupne državne vlasti u zemlji.

2) Granice buduće Jugoslavije moraju obuhvatiti, pored dosadašnjih i sve one pokrajine na koje imamo historijsko pravo, a koje su nam bile dosada nepravедно oduzete. Pored historijskog moraju se uzeti u obzir etički, politički, ekonomski i strategijski razlozi.

3) Buduća država treba da bude unitarna i u njoj će Srbi, Hrvati i Slovenci živeti u svojim oblastima na principu širokih samouprava. Između svih oblasti ima se uspostaviti neposredna terenska veza, kako bi ideja jugoslovenske zajednice bila što potpunija.

4) Na teritoriji buduće države živeti će samo Srbi, Hrvati i Slovenci. Nacionalnih manjina ne može biti.

5) Privatna svojina je zajemčena, a njen obim mora se ograničiti zakonom u opštem interesu.

Zemlja pripada onome koji je obrađuje. Veliki privatni posedi moraju se ukinuti i staviti državi na raspoloženje. Ovo će držati olakšati potpuno rešenje agrarne reforme.

Agrarno pitanje mora biti rešeno potpuno i pravilno. Celokupna industrija mora biti u državnim rukama.

Velika trgovina mora biti u državnim rukama, a mala u privatnim pod kontrolom države.

Privreda treba da bude izgrađena na principu državnog zadrugarstva. Trgovački poslovi, novčani i kreditni zavodi moraju biti u državnim rukama.

6) Nauka i umetnost su slobodne.

Postojati će samo državne škole. Osnovno školovanje je obavezno i besplatno. Škole moraju davati moralno, nacionalno i praktično vaspitanje kako bi se izvela obnova nacije i kulture. U tu svrhu treba gimnazije svesti na potreban broj, a povećati i favorizirati srednje stručne škole, naročito poljoprivredne i zanatske.

U cilju preporoda naroda, putem škole, vršiti strogu selekciju nastavnika i školske omladine.

7) Crkva je državna. Pravoslavna crkva je nacionalna i svetosavska. Katolička crkva treba da bude administrativno odvojena od Vatikana, i da bude jugoslovenski nacionalna u duhu ideja Štrosmajera. Verska nastava je obavezna u svim osnovnim i srednjim školama.

8) Sudije da budu nezavisni i stalni, da ne mogu biti lišeni zvanja niti uklonjeni sa dužnosti, premešteni i penzionisani bez odluke redovnog suda, da budu materijalno obezbeđeni sa automatskim napredovanjem kao i ostali činovnici. Sudije da budu birani iz redova četničke organizacije, kao i svi ostali činovnici.

Advokati treba da budu državni činovnici.

9) Opštine da budu teritorijalno što veće.

Opštinsko osoblje će postavljati i plaćati država. Privsakoj opštini po mogućstvu da postoji lekar, veterinar i poljoprivredni referent. Oni će svoje dužnosti obavljati kao državni činovnici, bez prava na privatnu nagradu.

10) Obavezno se mora doneti:

Zakon o korupciji, koji će tačno predvideti koja dela spadaju u dela korupcije. Za korupciju postoji samo jedna kazna smrt.

Zakon o ispitivanju porekla privatne imovine od 1918. do danas.

Zakon o krivičnoj odgovornosti svih onih koji su doprineli bilo na koji način propasti države.

11) Vojska treba da bude jaka, spremna i preporođena, kao garancija reda i bezbednosti države. Oni treba da budu nacionalna i moralna škola naroda.

12) Žandarmerija treba da bude formirana iz četničkih redova i da stoji pod direktnom kontrolom četničke organizacije.

13) Državni činovnici imaju biti nacionalno i moralno ispravni, iz četničkih redova, dobro nagrađeni i automatski unapređeni.

Privatnih činovnika ne može biti.

Ministri da budu državni činovnici, bez diskrecionih prava i dispozicionih fondova.

Činovnicima ukinuti sve specijalne dodatke kao: nagrade, sezonske dodatke, paušalne, tantijeme i putne troškove.

Žene mogu biti državne činovnice samo u oskudici muškaraca i to u specijalnim njima podobnim strukama.

14) Štampa da bude glas pravde i istine, u službi nacionalne obnove.

Dnevna štampa — žurnalistika, da bude rukovođena interesom naroda.

Štamparska preduzeća moraju biti u državnim rukama.

15) U novoj državi treba posvetiti naročitu pažnju propagandi u duhu programa četničke organizacije i ideologije.

16) Onesposobljenim četnicima u borbi, kao i porodicama poginulih četnika, po završetku rata treba ukazati najveću pažnju i pristojnu materijalnu pomoć.

17) U duhu izloženih zaključaka, a u saglasnosti sa krunom, četnička organizacija će sprovesti državno uređenje i biti jedini nosilac celokupne državne vlasti do ostvarenja četničkog programa i stvaranja uslova za prelaz na šire ustavne slobode.¹⁶

Ovi zaključci, koji su ujedno predstavljali i politički program Mihailovićeve organizacije, imali su za cilj da u njene redove privuku, još postojeće, razne kolebljive elemente. U stvari, bili su to samo snovi izdajnika.

POKOLJ U FOČI

Otvorena saradnja Mihailovića i njegovih četnika sa okupatorima u borbama protiv NOP u toku treće neprijateljske ofanzive nije mogla da ostane nezapažena i, kako je to zamišljeno, »konspirativno izvedena«.

Već to je predstavljalo problem sa kojim se Mihailović morao uhvatiti ukoštac. Međutim, na to se nadovezalo nešto još gore — vrlo razvijeno četničko-ustaško sporazumevanje i njihova saradnja u tom periodu u zajedničkoj borbi protivu NOP, što je iz političkih razloga pogodovalo NOP. Opasnost od kompromitacije, i u zemlji i u savezničkoj javnosti, koja je iz svega toga proizlazila i koja je lako mogla biti kobna po sve Mihailovićeve planove, nije se smela dozvoliti. A ona je kucala na vrata. Trebalo je zato energično preduzeti neku akciju koja bi tobože bila uperena protiv okupatora, a u stvari ne bi štetila njegovim osnovnim interesima i tako ne bi ni pokvarila već uhodanu četničko-okupatorsku saradnju i odnose. Takva akcija koja bi se veštom propagandom nada-leko rastrubila u željenoj formi, mogla bi ne samo pokriti sva dotad počinjena kompromitujuća nedela, već i poslužiti kao odlična maska za odgovarajuću aktivnost u budućnosti.

S obzirom na ovakvo rezonovanje i činjenice i okolnosti koje su ga izazvale, objekt jedne takve akcije se sam nametao — bile su to ustaše. Jedan dobro pripremljeni i izvedeni, a vremenski ograničeni otvoreni sukob s ustašama doneo bi sve planirane koristi bez neke velike štete po međusobne odnose, koji bi se, uostalom, novim zajedničkim akcijama protiv NOP lako ponovo uskladili. Samo se po sebi nametalo i to da je jednu takvu akciju bilo najlakše izvesti u pograničnom rejonu NDH prema okupiranoj Srbiji. Vrlo srećnu okolnost je pri tom predstavljala činjenica što se baš u tom rejonu mogla sprovesti akcija protiv ustaša — muslimana i njihovog područja, što se idealno poklapalo s »perspektivnim i političkim programom Mihailovićeve organizacije«, koji je u, cilju pretvaranja ove teritorije u čisto srpsku, predviđao ni više ni manje nego istrebljenje muslimana na tom području.

Pošto je sve ovako lepo isplanirano, Mihailoviću je ostalo jedino da pronađe pogodan povod i momenat. U traganju za njima, njemu je na um došla ideja da izvrši napad na Foču. Zašto baš na nju? U Foči je sve do 9. maja 1942. godine boravio Vrhovni štab NOPOJ. Po povlačenju snaga NOP u nju su upali Italijani sa svojim saveznicima četnicima i ustašama. Međutim, već u junu italijanska komanda donosi odluku da se njene trupe povuku iz Foče, a da u njoj preuzmu vlast domaće snage, četnici ili ustaše. Kako su ustaše smatrale da u ovome imaju pravo prvenstva nad četnicima — što ovi drugi, opet, nikako nisu priznavali — stvar je postala sporna i trebalo je da se rešava novim četničko-ustaškim sporazumom u kome je italijanski okupator trebao da bude arbitar.

Zbog toga četnički komandant Hercegovine i istočne Bosne Petar Bačović, u pismu upućenom 9. juna 1942. godine komandantu italijanskih vojnih snaga u Foči, upozorava:

»Nacionalni četnički odredi nalaze se već mesec dana u borbi protiv komunista u Sandžaku. Ovi četnički odredi uspeali su da očiste ceo Sandžak i izbiju na Drinu i Foču južno od Foče.

U toku borbi u kojima svakodnevno pada nekoliko srpskih života izvešten sam da će Vaše snage u toku 9. juna napustiti Foču i predati je hrvatskim ustašama.¹

Ovakav gest potpuno opravdano izazvao je revolt i gnev kod svih četnika, jer dok oni ginu u borbi protiv komu-

nista dotle se iza antikomunističkog fronta puštaju Hrvati čiji je stav prema Srbima jasno poznat i pored svih obratnih tvrdjenja. Usled ovoga velike nacionalne snage koje su se dosada borile protiv komunista napustile su ovu borbu i u toku današnjeg dana grupisale se oko Foče.

Budući da nisam bio u stanju da se suprotstavim narodu a želeći da se na ovoj prostoriji garantuje mir i red, molim da na svaki način ne dozvolite dolazak Hrvata u Foču, i da nju, ako Vaše snage moraju ići, predate četničkim vlastima koje se već nalaze oko varoši. Mi pak garantujemo ličnu i imovinu bezbednost svih građana bez obzira na veru. Ovo je neophodno potrebno bar za vreme dok se akcija protiv komunista ne svrši.

U koliko budete smatrali da prednjem ne treba pokloniti zasluženu pažnju, unapred skidam svaku odgovornost za eventualne neželjene sukobe do kojih bi moglo doći mimo moje volje.

Molim da me o prednjem izvestite po donosiocu ovoga pisma danas do 16 časova.²

Posle prijema naređenja italijanskih okupacionih vlasti da se u Foči uspostavi ustaška vlast, Bačović upućuje 13. juna komandantu italijanske alpinske divizije »Pusterija« nov dopis u kome, pored ostalog, piše:

»U vezi Vašeg naređenja Br. 3630/op a poslatog nam preko Komande Mesta Čajniče, koje sam primio 12. juna 1942. godine u 23 časa, izveštavam Vas:

1) Linija koja je bila određena majoru g. Glišiću tj. s. Vikoč—Ušće Tare i Pive kod Huma, morala je biti pređena iz čisto taktičkih razloga, jer su se borbe sa Komunistima vodile neprekidno. Čim bi naše trupe stale, komunisti su to odmah iskorišćavali, vršili pregrupisavanje svojih snaga sa stalnom težnjom za izvršenje protivnapada, kako bi se zadržali na teritoriji Sandžaka po ceni najvećih žrtava, koji je za komuniste od najvećeg značaja kako vojničkog, tako moralnog i privrednog.

2) Da bi se komunistima oduzela svaka mogućnost povratka u Sandžak, bilo je potrebno Nacionalnim četničkim snagama dopreti do jedne prirodne prepreke na kojoj se može postaviti straža i onemogućiti više povratak komunista u Sandžak. Tu liniju predstavljala je samo reka Drina i Piva. I samo zbog toga, da bi se jednom za svagda likvidiralo sa komunistima u Sandžaku i Crnoj Gori produžen je pokret trupa do r. Drine stim, da se po begstvu komunističkih bandi na levu obalu r. Drine, četničke trupe vrate na liniju Vikoč—Hum, na samoj Drini ostave samo manje posade kao straže na pojedinim prelazima.

3) U tom gonjenju komunista preko r. Drine stiglo se je jednom kolonom i do Foče, kada se je saznalo da su Italijanske trupe napustile Foču, a da koncentrisani komunisti na levoj obali Drine oko sela Trbušće, nameravaju da zauzmu od Italijanski trupa već napuštenu Varoš. Zauzimanje Foče od komunista moralo se je bezuslovno sprečiti jer bi sve do sada žrtve Nacionalista u borbi protiv komunista bile uzaludne (a palo je nekoliko stotina života naših najboljih ljudi) u toj borbi. Ako bi se dozvolilo ulazak komunista u Foču značilo bi dozvoliti im vezu njihovih ljudi u Hercegovini, Bosni i Sandžaku i neometan rad komunista, u ovoj oblasti, baziranjem na Foču.

Iz ovih razloga naređen je ulazak u varoš manje posade koja se je sastojala samo iz patrola i koje su imale za zadatak, da se uvere da li je Foča zaista napuštena od Italijanskih trupa, i da li u njoj ima komunista. Patrole su podnele izveštaj da se u varoši nalazi manja posada ustaša pod komandom nadporučnika Štimca i da u varoši vlada nered što je i sam nadporučnik Štimac priznao kada je izjavio da nije u stanju, sa malom posadom koju ima da uspostavi red, a da veće snage ustaša u varoši neće ulaziti.

Da bi se sprečilo ulazak komunista u Foču, kao i nered u samoj varoši, odnosno da se red uspostavi, jer je pljačka i progon već otpočeo, pristupljeno je sa predstavnicima ustaša pregovorima i sa istima postignut sporazum da se pod komandom nadporučnika Štimca stavi 100 četnika, radi održavanja reda i sprečavanja eventualnog upada komunista koji su sa one strane imali osam bataljona jer je uhvaćeno pismo koje je jedan Komunistički komandant uputio narodu pozivajući ga da se bori protiv okupatora. Ovo pismo u originalu je dostavljeno i toj Diviziji, preko Komandanta Italijanskih trupa u Cajniču.

Cetničke trupe zadržane su na liniji na koju su stigle jer je sporazumom sa predstavnicima Hrvatskih vlasti utvrđeno da se ovako stanje u Foči i okolini održi sve dok po ovome ne donese odluku Guverner na Cetinju pod čijom se zaštitom i nalaze sve četničke snage Pavla Đurišića, Komandanta Svih četnika u Crnoj Gori i Sandžaku. Četnici su naročito insistirali da odluku po pitanju Foče donese sam Italijanski Guverner, jer je predstavnik Hrvatske vojske Pukovnik g. Jakovljević pred delegatima sa potcenjivanjem i omalovažavanjem govorio o kompetenciji Gospodina Guvernera i Italijanskih grupa za rešavanje ovog pitanja.

4) Četnici su potpisani sporazum striktno ispunjavali i nije se desio nikakav incident niti se sa trupama ulazilo u Foču. Naređenje Vaše o povlačenju primio sam i odmah sam izdao naređenje da se trupe povuku. Čim sam dao znak za povlačenje trupa Hrvati su odmah izvršili napad, jer su vero-

vatno saznali za Vaše naređenje o našem povlačenju. Napad je bio popraćen vrlo jakim vatrom automatskih oruđa, bacača i artiljerije, što je bio dokaz da je taj napad od ranije pripreman. Ipak sam pokušao i pored toga što sam napadnut da pismenim putem sprečim sukob, te sam zato poslao po kuriru ustaša molbu i to pismenu Komandantu mesta i molio ga da obustavi vatru pošto se ja povlačim po naređenju Italijanske komande. Na žalost ovo je bilo bez uspeha jer su Hrvati produžili još žešći napad, tako da su mi naneli gubitke: 80 ljudi što mrtvih što ranjenih.

Jasno je svakom vojniku da sam dalje povlačenje svojih trupa u cilju izvršenja Vašeg naređenja mogao izvršiti pod borbom.

5) Čim su trupe bile izvučene iz borbe, povukao sam ih na određenu liniju s. Vikoć — s. Hum, dok su sve trupe iz Nove Varoši upućene sa položaja još 11. o. m. u 18 časova pravcem s. Čelebić—Kosanica—Nova Varoš, što znači da su ove skinute sa položaja na 30 časova pre početka napada ustaša na naše trupe kod Foče. I sam Komandant ovih trupa major Glišić sa svojim Štabom povukao se u pravcu Nove Varoši još 11. o. m.

Sve trupe koje se 13. o. m. u 15 časova nalaze na određenoj liniji, jesu trupe iz Sastava Sandžačkih odreda kapetana Pavla Đurišića, a stavljene su pod moju komandu.

Hrvatski vojnici koji su se nalazili kod nas pušteni su svi i upućeni za Foču.

Gospodine Đenerale, (odnosi se na generala Đovanija Espozita, komandanta italijanske alpinske divizije »Pusterija« — nap. autora), Nacionalne četničke snage koje rade po Vašim naređenjima i koje su u toj borbi za uništenje Komunističke teritorije Vaše divizije, dale do sada nebrojane žrtve nisu zaslužile da ovako mučki budu napadnute od Hrvata i da se izvuku kao disciplinovane, na određenu liniju, a da prethodno dostojno ne kazne neizazvanog napadača. Verujte, da smo ovo teška srca učinili poštujući samo Vaš autoritet.

6) Pošto su Sandžački četnički odredi sa majorom Glišićem napustili ovu teritoriju i njegov se Štab povukao, verovatno je da je i dosadnji njegov Oficir za vezu dobio naređenje da se povuče, to ostajemo bez veze sa Vama. Pošto je prisustvo jačih trupa na određenoj liniji neophodno potrebno, jer bi svako njihovo dalje povlačenje neminovno izazvalo ponovno ulazak komunističke teritorije ove divizije, a bez veze sa Vama ne smemo biti, to Vam upućujemo potporučnika Tomaševića Ljubomira s molbom da ga primite kao našeg oficira za vezu pri Vašem Štabu, a koji raspolaže sa znanjem Italijanskog jezika.

Opstanak ovih trupa na terenu, koje su isključivo sa teritorije Crne Gore i Sandžaka, moguć je samo pod uslovom

da redovno budu snabdevene potrebama iz te divizije. Zato Vas molim u interesu potpune zaštite ovog kraja od komunisti i u interesu reda i mira, da nam i dalje budete naklonjeni i da snabdevanje svih trupa primite na sebe.

Brojno stanje mojih trupa na ovoj teritoriji trenutno iznosi 1.800 ljudi.

Molim da se snabdevanje odmah produži jer smo u protivnom prinuđeni raspustiti trupe, napustiti teren, što će odmah iskoristiti komunisti koji su sa one strane Drine, samo u okolini s. Trbušće koncentrisali već svoje deset bataljona spremnih da upadnu na ovu teritoriju, čim se mi počemo.³

Sporazum koji je zaključen u Foči 9. juna između Baćovića i domobranskog pukovnika Stjepana Jakovljevića, nadporučnika Milana Štimeca i ustaškog nadporučnika Franje Turčuka, i koji Baćović pominje, regulisao je sledeća pitanja:

- »1) Prevoz trupa obustavlja se.
- 2) Ustaške i oružaničke snage koje su tu ostaju do daljeg u Foči.
- 3) Demarkaciona linija određena sporazumom vredi do daljeg. Liniju će odrediti Štimec i Milojević na 10.
- 4) Izvršnu vlast u Foči vršiće nadporučnik Štimec (u dokumentu piše Štimac, a treba Štimec — nap. autora) koje mu se pridodaje pod komandu 1 mlađi četnik i 100 četnika radi održavanja reda i sigurnosti.
- 5) Pukovnik Jakovljević se umoljava da izvesti nadležne da nacionalisti četnici nisu došli u Foču kao neprijatelji NDH, već po odobrenju Italijana sa kojima zajedno sarađuju u borbi protiv partizana.
- 6) Ovakvo stanje ima da ostane sve dotle dok se ne donese precizno rešenje o granici NDH i Crne Gore, kojemu rešenju saveznika će se obje strane pokoriti.
- 7) Ustaške jedinice nemaju nikakve egzekutive, već da funkcionišu samo kao vojne jedinice.«⁴

Međutim ovaj sporazum je bio kratkog veka.

O razvoju situacije oko Foče Baćović je 13. juna obavestio i Mihailovića:

»Štab Sandžačkih četničkih odreda, str. pov. Br. 137, 13. juna 1942. Položaj — ... Pristupljeno je sa predstavnicima ustaša pregovorima i sa istima postignut sporazum da se pod komandom nadporučnika Štimeca stavi 100 četnika radi održavanja reda i sprečavanja eventualnog upada komunisti

koji su sa one strane Drine imali osam bataljona... Četničke trupe zadržane su na liniji na koju su stigle, jer je sporazumom sa predstavnicima hrvatskih vlasti utvrđeno da se ovako stanje u Foči i okolini održi sve dok po ovome ne donese odluku guverner italijanski na Cetinju pod čijom se zaštitom i nalaze sve četničke snage Pavla Đurišića, komandanta svih četničkih odreda u Crnoj Gori i Sandžaku. Četnici su naročito insistirali da odluku po pitanju Foče done-
se sam italijanski guverner...⁵

Tih dana i legalizovani Mihailovićeви odredi iz Srbije primili su naređenje da se iz oblasti Foče i Sandžaka povuku u Srbiju. O tome je kapetan Miloš Glišić 14. juna obavestio majora Ostojića pismom u kome se, u cilju bolje saradnje sa Nemcima, iznosi jedna prividno neobična ideja:

»Sastao sam se sa Đurišićem kod Šćepan Polja.⁶ Do bio sam vrlo rđav utisak da se na drugoj strani vodi neka separatistička akcija čiji je izraziti predstavnik Bakić (Vukašin — nap. autora), koji je u Pljevlju psovao majku i meni i Ignjatoviću pred italijanskim oficirima i kazao da smo im sve popljačkali. Po pitanju Foče Đurišić je otišao u Cetinje.

Nedić je slao nekoliko telegrama da se naše trupe vrate jer su u toku vrlo značajni pregovori povoljni po našu srpsku stvar. Verujem da je ovo tačno. I bez ovoga a po dostizanju navedene linije, Sandžački odred je u pokretu za Novu Varoš. Odlazim 15. ov. m. u Beograd sa Vučkom po pozivu Nedića.

Nemci blokirali liniju Golija—Javor do Jasenove, kako bi sprečili prolaz Dražinih četnika za Crnu Goru. Iz jednog italijanskog dokumenta sa kojim raspolažemo proizilazi da Draža smatra kao jedne od svojih najboljih odreda crnogorske odrede kapetana Đurišića.

Moje akcije smatram da slabo stoje kod Nemaca i da bi za dalji rad bilo neophodno potrebno da me London liši čina ili na neki drugi način žigoše kao odanog saradnika Nedićevog. Smatrajte da je ovo od ogromne važnosti.«⁷

Sutradan Ostojić je primio i izveštaj Baćovića i Perhineka:

»Događaji kod Foče: kada je Baćović stigao do Foče u njoj nije bilo Italijana, već svega 40 hrvatskih oružanika pod K-dom nadpor. Štimeca i 1 četa od 270 ustaša. Baćović je ušao i načinjen je sporazum o očekivanju odluke sa Cetinja i Zagreba o pripadnosti Foče, što je trebalo svršiti diplom. putem. Zato je, po dogovoru na Šćepan polju izme-

đu Bačovića, Miloša (Glišića — nap. autora) i Pavla (Đurišića — nap. autora). Pavle je otputovao da preko svojih ljudi urgira na Cetinju da Foča pripadne njemu, odnosno njegovim odredima. Glišić je otputovao za Beograd da bi, po njegovim rečima, i tamo što učinio za tu stvar. Ali ja u taj uspeh ne verujem jer je stigla Glišiću Nedićeva depeša, neka prekine sve operacije — da ne ulazi u Foču — jer bi to po njihovu stvar imalo vrlo neprijatnih posledica i to baš sada, kada se vodi neki diplomatski pregovori o tim pitanjima granica.

Glišićevi ljudi kod Foče nisu u opšte učestvovali; kod Foče bili su samo Bačovićevi ljudi i bataljon Mila Radovića iz okoline Goražda, koga je Bačović pozvao da mu se pridruži za sadašnje operacije — a već je od ranije u njegovom odredu. Sadašnje brojno stanje Bosanaca i Hercegovaca iznosi oko 700 pušaka sa 22 automat. oruđa.

12. ov. m. Bačović je dobio naređenje od K-nta divizije Pusterija iz Pljevalja da se odmah povuče na liniju s. Vi-koć (na Čehotini) — utok Tare u Drinu (Hum).

Da nebi sada komplikovao odnose sa Italijanima smatrao je da je najbolje da se povuče. Izdao je naređenje za povlačenje računajući s tim, da je pala odluka Ital. Nemaca da se Foča preda Hrvatima i svaka bi borba prema tome bila uzaludna. Videlo se, da su Hrvati pripremali napad koncentracijom trupa — izvlačenjem artil. na položaj i obistinio se napad baš u trenutku prijema ital. naređenja o našem povlačenju. Napad je otpočeo 12. ov. m. u 22.15 h. Borbu smo odmah primili, — jer se bez nje ne bi mogli povući. Borba je trajala punih 10 čas., jer su se glavne naše snage povukle 13. ov. m. oko 9 čas. dok su se por. Vidačić sa 1. svojom četom i kapetan Dangić (Vojin — nap. autora) na desnoj obali Čehotina borili kao zaštitnica sve do 11 čas. kada su se i oni povukli...

Nedić (Milan — nap. autora) je preko Glišića molio Bačovića da isti dođe u Beograd — ili da mu barem napiše pismo — pa da mu pošalje novac i mater. sredstva, a želeo bi da razgovara s njim i o prilikama u Bosni.

Bačović nije pristao ni na jedno ni drugo, jer zato nije imao Miletovo odobrenje (odnosi se na Mihailovićevo odobrenje — nap. autora)...

Sada smo u očekivanju odgovora iz Plevlja — pa da eventualno preduzmemo opet pokret na Drinu.«⁸

Po povratku Vučka Ignjatovića iz Beograda, u štabu legalizovanih četničkih odreda iz Srbije došlo je do razdora i sukoba u kojima je Ignjatović ubijen.

Međutim, uprkos jasno izraženim četničkim nadama u blagonaklonu po njih italijansku odluku, međusa-

veznički italijansko-nemački odnosi odlučili su da se Foča obezbedi ustaškom posadom. Ovim rešenjem četnici su bili vrlo nezadovoljni, i sve ovo zajedno Mihailović je ocenio kao odličan povod za ostvarenje svoga plana. Zbog toga je, posle izvršenih priprema, lično doneo odluku za napad na Foču ovom za njega toliko važnom i kasnije nazvanom jednom od najvećih njegovih operacija i uspeha u toku 1942. godine, kojoj su i on i emigrantska vlada dali ogroman publicitet. Međutim, napad na Foču i ono što mu je usledilo bili su, u stvari, samo jedna od Mihailovićevih operacija masovnog klanja i ubijanja nevino i nedužnog naroda svoje rođene zemlje. A kako je ova operacija tekla, najbolje se vidi iz sledećih nekoliko dokumenata:

Zaharije Ostojić Branko 8. jula depešom javlja Petru Bačoviću:

»Voja stigao, izveštaji primljeni. Čiča odobrio napad na Foču. Pavle dovlači artiljeriju i bacače i 600 (šesto) ljudi. Od vaših učestvovaće Momčilović sa celokupnim ljudstvom.

U vezi vašeg izveštaja pismenog slažem se sa tim što odlučite vi i Jevđević. Punomoć poslaću...«⁹

Mesec dana kasnije, 10. avgusta 1942, Mihailović obaveštava Bačovića:

»Napad na Foču vodi Branko i on je tamo. Verujem da će ga izvesti i bez obzira na Talijane. Znak za obeležavanje terena kao i dole za avione javiću vam (Ovo se odnosi na savezničke avionske pošiljke oružja i municije koje su tih dana četnici očekivali — nap. autora). U pogledu napada na Foču stupite u direktnu vezu sa Brankom...«¹⁰

U strahu da napad na Foču ne izazove neželjeno pogoršanje odnosa između četnika, s jedne strane, i okupatora i ustaša, s druge strane, Bačović i Jevđević 15. avgusta obaveštavaju Mihailovića:

»Naređenje za napad na Foču izvršićemo ali skidamo sa sebe svaku odgovornost... Molimo odložite napad dok primite naš poslani izveštaj.

Odgovorite još danas.«¹¹

U tom najavljenom izveštaju Bačović, pored ostalog, piše Mihailoviću:

»O Foči ću se dogovoriti sa Čiča Brankom. Mislim da ne treba pre nagliti. Foču možemo napasti samo onda kad

će mo postići siguran uspeh. Jevđević je protiv napada na Foču jer predviđa hrđave posledice. Jevđevića sam pozvao hitno da se sastanemo sa Čika Brankom i da se dogovorimo o svemu. Jevđeviću, i meni nezgodno je da za pojedine srezove postavljate ljude a nas o tome ne obavestite na vreme nego u isto vreme i mi postavimo tako da dođe do čitave zabune...

Neki Bodiroga, koji Vam se prestavio kao komandant odreda postavili ste ga kao oficira za vezu kod Talijanske komande u Plevljima, i predložili ga za unapređenje u čin potporučnika. Jevđević koji ima vrlo hrđavo iskustvo sa njime, protiv njega je i nije zato da mu se da ma kakav važan položaj a naročito kod Talijana. Pre nekoliko dana taj isti Bodiroga slagao je da mu je General Luzana kazao da se treba napasti Foča, dok sa generalom Luzanom uopšte nije govorio. Za Fočanski srez postavili smo za Komandanta brigade potporučnika Milana Matovića koji u Fočanskom srezu radi već godinu dana. Matović je naš čovek, ispravan i pošten a narod ga voli, naročito je Jevđević nastojao da on bude postavljen za komandanta brigade. Kapetan Nikić koji je odličan oficir postavljen je od Vaše strane isto za Foču a da mi o tome ništa nismo bili obavešteni. Kada se završi akcija oko Foče sa Jevđevićem putujem zajedno u Bosnu gde ćemo ostati na terenu. Ing. g. Zečević je stigao i predao mi je 50 komada zlatnika. Pored toga doneo je i onaj materijal koji ste nam poslali. Radujemo se da je ing. Zečević ovde koji će prema njegovim sposobnostima mnogo doprineti našoj zajedničkoj stvari.¹² Kapetan Pejović predao mi je 1,000.000 lira koje ste mi poslali preko Pavla. Padobrance sam uputio sa kapetanom Pejovićem. Stanicu sam zadržao jer druge nemam a tako mi je javio i Čiča Branko da stanica oстане kod nas... Stanica koju ste mi uputili uopšte je neupotrebljiva. Mislim pošto se na ovome terenu odigravaju vrlo važni događaji to nam je nemoguće da ostanemo bez stanice jer Vas nebi mogli izveštavati o svim važnim promenama koje su ovde vrlo česte.

Slovenčev novac u zlatu zadržao sam kod mene. Jevđeviću sam predao 100 komada zlatnika i 320 dolara. Priznаницu će Vam prikazati Naumović.¹³ Kod mene se nalazi još 169 zlatnika, ako Vam trebaju ja ću Vam ih odmah poslati. Zlatnike koje ste meni lično predali u svoje vreme od njih sam potrošio 5 komada.

Sa Talijanima razgovarao sam u prisustvu Jevđevića. Sporazum koji su mi ponudili da potpišem odbio sam. Talijani su u tom sporazumu smatrali nas kao neku njihovu miliciju. Ja sam im predložio da sporazum mogu sa njima napraviti samo u onome duhu kao što ste me Vi putem depeše ovlastili. Ja mislim sa ovim ne treba žuriti, to sam re-

kao i Jevđeviću, treba sačekati razvoj događaja. Birčanin se nalazi u Splitu sa svojim Štabom. Poručnik Jovanović — adutant Birčaninov koji je Vama predstavljen saznao sam da je Jevrejin, njegova je uloga slična Hanafu (britanskom obaveštajcu — nap. autora). Govori se da njihov Štab troši mnogo novca tako da po jedan ručak plaćaju po 300 dinara po osobi. Mislim da bi trebalo dati jedan opšti raspis da se u naše redove ne uvlače Jevreji jer sa njima imamo hrđavo iskustvo, pored toga treba kontrolisati kuda se troše sve pare koje se dobiju od naroda i od Vas.«¹⁴

Uznemiren zbog komplikacija koje su nastale u vezi s realizacijom njegovoga plana, Mihailović 17. avgusta javlja Baćoviću:

»Odugovlačenjem napada na Foču stvar kompromitovana. Naredio sam potrebno majoru. Hiljadu jedan ... (Bran-ku Ostojiću — nap. autora).

Budite spremni za prijem (savezničke pošiljke — nap. autora) u vremenu od 20. do 31. o. m. Javljeno je da će dati. Ako doznamo tačno dan javićemo. Slušajte radio-emisije. Čiča.«¹⁵

Međutim, još istoga dana Baćović je obavestio Mihailovića:

»Talijanski pukovnik razgovarao sa Jevđevićem i sa mnom. Duhovno je pripremljen za napad na Foču, poklonili smo mu jedan tepih. Vojsku za napad na Foču prikupljamo i hranom snabdevamo. Po svršenoj operaciji sledi opširan izveštaj o toku događaja.«¹⁶

Pošto su dobili saglasnost italijanskih okupatora, četnici su, najzad, izvršili planirani napad na Foču. O ovoj akciji, Baćović 20. avgusta depešom izveštava Mihailovića:

»Posle političkog osiguranja od posledica, juče su naše trupe pod komandom majora Ostojića posle kratke i oštre borbe zauzele Foču. Naši gubici četiri mrtva, neprijateljskih oko 1.000 od čega žena i djece 300. Preduzeli smo sve da ovo opravdamo ... Glavni deo napada izvele naše snage u jačini 1.600 ljudi.«¹⁷

Da bi opravdao svoje postupke pred okupatorom i ustaškim saveznicima, Baćović je pribavio izjavu trinaestorice ustaških vojnika, koja glasi:

»Izjava — Mi dole potpisani ustaški vojnici izjavljujemo pod svojim potpisom da su četnici Crnogorskih nacionalnih snaga sa nama lepo postupali, da nismo maltretirani i batinani, da nam nije ništa od naše privatne svojine oduzeto i da smo po svojoj želji pušteni na slobodu u Foču.«¹⁸

Nekoliko dana kasnije Bačović je uputio Mihailoviću i detaljniji pismeni izveštaj o napadu na Foču:

»Kada su prvi put trupe crnogorske po zahtevu talijanskom morale da napuste Foču, rekli su italijanski generali da je to po zahtevu Nemaca ali da će Foča kasnije definitivno da pripadne Crnoj Gori. No usled hrvatskih intriga u Berlinu nastupio je preokret¹⁹ i Talijani ne samo da nisu mogli da uđu u Foču nego nisu smeli ni da pređu kada je divizija Taurinenze išla za Sandžak. Baš u to vreme došla je do ušiju vrhovne komande ona netačna vest narednika Bodiroge, da mu je talijanski general savetovao da se zauzme Foča. Talijanska vojska je saznala za to od žena kojima je Bodiroga pričao i talijanski pukovnik došao u Kalinovik i nama formalno saopštio da će napad na Foču smatrati napadom na sebe i da će Foču zajedno sa Hrvatima da brane. U tom momentu došao je Čika Branko sa definitivnom naredbom da se Foča napadne. Bili smo u vrlo teškoj situaciji. Ako nemamo pristanak Italije postojala je sigurnost da naš napad provocira zajedničku akciju Nemaca, Talijana i ustaša i da bude uništen ceo narod ovog kraja koji je još jedini očuvan od cele Herceg-Bosne. Počeli smo politički pripremati teren kod Italije dostavljajući im preko njihovog oficira u Kalinoviku izveštaje o stalnim pokoljima našeg stanovništva od strane ustaša. Te smo izveštaje potencirali, iz dana u dan javljali sve veći broj ubijenih, a na mesta poubijanih srpskih žena i djece doveli smo italijanske oficire i konačno Jevđević otišao armiji u Dubrovnik²⁰ da predstavi stanje nesnosnim... Konačno je uspeo italijanskom generalu koga smo pridobili i drugim metodama sugerisali da se pravi nevešt na tu našu akciju. Sve trupe potrebne za napad stavili smo na raspoloženje Čika Branku. Prvenstveno smo bili zadržali pokret trupa jer su nam komandanti bili doneli naređenja koja je mimo nas bio izdao kapetan Lukačević, ali čim smo saznali da je to urađeno po odobrenju Brankovom vojska je krenula... Kao što će Vas Branko izvestiti napad je potpuno uspeo i izveden je za 2 sata... Na žalost i ako je Branko izdao naređenja da se ne diraju žene i djeca jedan deo trupa nije to slušao pa je oko 300 žena i dece platilo glavom. Strahujemo od represalija za naše stanovništvo na hrvatsko-nemačkoj zoni istočne Bosne. Svi tragovi masakra odmah su uklonjeni a formalno smo objavili streljanje vojnika koji su ubi-

jali i pljačkali. Da bi izbegli kontra ofanzivu Nemaca i ustaša iz pravca Sarajeva i Goražda poduzete su sve mere obezbeđenja, a u isto doba pozvati su italijanski generali da uđu u Foči jer bi tako ona pripala crnogorskoj zoni a naš svet bio pošteđen od represalija. Ovaj čas smo dobili izveštaj iz Presenice u srezu sarajevskom da su ustaše bežeći iz Foče poklali 22 žene i dece u tom kraju. Talijanski delegati koji su posetili Foču utvrdili su komisijski da su ustaše poubijali preko 100 srpskih žena i dece, da naša vojska nije činila nikakva nasilja, da je stanovništvo bez razlike vere potpuno zadovoljno a što je najvažnije sve je to pismeno potvrdio Italijanima zarobljeni hrvatski žandarmerijski poručnik Štimac. Od strane Hrvatske države još nema nikakve kontra akcije u pitanju Foče. Primećujemo da je osvajanje Foče u prkos eventualnih rđavih posledica na narod odjeknulo silno u narodu, sjajno podiglo moral trupe, oživelo borbenost nacionalnih elemenata u Sarajevu i što je najglavnije paralisalo jednom za uvek propagandu komunista da četnici sarađuju sa ustašama.«²¹

Zadovoljan realizacijom planirane akcije, čim je primio Bačovićev izveštaj, Mihailović emigrantskoj vladi javlja:

»Radio-London da objavi: 'Vojno-četnički odredi koji su pod komandom majora Petra Bačovića, potukli su do noge ustaške formacije u Foči. Ovo je nova pobeda nad marionetskom Hrvatskom, kojom prilikom je poginulo osam stotina ustaša. Zarobljeno mnoštvo oružja i municije i drugog ratnog materijala.'

Ovo nam je potrebno, a ne može nam škoditi. Javite kad će se objaviti da saopštimo da svak sluša.«²²

Posle izvršenog pokolja u Foči, Mihailovićevi odredi, u saglasnosti sa italijanskim okupatorima, preduzimaju razne akcije »čišćenja terena« u oblastima koje su do treće neprijateljske ofanzive bile u sklopu oslobođene teritorije, a koje su snage NOP bile prinuđene da privremeno napuste, umnogome baš zbog Mihailovićeve izdaje i pomoći okupatoru.

Ove akcije su, u stvari, predstavljale težak zločin prema narodima Jugoslavije jer su se svodile na masovne pokolje nevinog stanovništva, prvenstveno staraca, žena i dece i na paljevine i pljačke. Izvodili su ih Mihailovićevi »legalizovani« odredi na tom terenu, što praktično znači sve Mihailovićeve snage van Srbije, jer u to vreme tamo nije postojao nijedan Mihailovićev odred koji nije

bio legalizovan kod okupatora. O akcijama »čišćenja terena« legalizovanih Mihailovićevih odreda u tom periodu postoji veliki broj dokumenata iz kojih se jasno vidi suština tih akcija.

Tako depešom br. 466 od 23. avgusta 1942. godine Zaharije Ostojić javlja Draži Mihailoviću:

»Juče završio akciju do Ustikoline i grebena Jahorine... Po dosadašnjim podacima... 1.000—3.000 muslimana« poklanih. Sve trupe dobri borci, ali još bolji pljačkaši, izuzev Pavla. Pad Foče ima dobrog odjeka. Muslimani u masama beže u Sarajevo. Naredio sam povratak trupa kući, a ja sam od juče u Kalinoviku i rešavam ostala pitanja sa Ištvanom (Baćovićem — nap. autora) i Jevđevićem. Sada su zadovoljni.«²³

NAPAD NA PARTIZANSKU BOLNICU I NOVI SPORAZUMI SA OKUPATORIMA

Kada je Vrhovni štab NOV i NOP sa Prvom, Drugom, Trećom i Četvrtom brigadom 24. juna 1942. preduzeo pohod u Bosansku krajinu, ostavio je Petu proletersku crnogorsku udarnu brigadu u rejonu donjeg toka Sutjeske i na Zelengori da štiti bolnicu sa oko sto sedamdeset ranjenika i bolesnika kao i zbeg naroda, više od dve stotine lica, i da svojom aktivnošću pruži oslonac ilegalnim partizanskim radnicima — bilo ih je više od sedam stotina — upućenim u Crnu Goru. U to vreme, Petroj brigadi priključeni su Hercegovački NOPO jačine oko tri stotine pedeset boraca i kombinovani dragačevsko-čelebički bataljon, jačine oko 140 boraca.

Saznavši da se među ovim partizanskim snagama u selu Čurevu nalazi i bolnica, četnički komandanti iz Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne donose odluku da sa svojim odredima izvrše napad na Čurevo.

U napadu koji je otpočeo 22. jula, u teškim dvodnevним borbama na Zelengori odsečen je 3. bataljon Pete brigade. Pri pokušaju da ga na kosama Strahov i Ponor i kod sela Trebičine prihvate, 1. bataljon Pete brigade pretrpeo je osetne gubitke, dok je Kombinovani bataljon prepolovljen. Ostale jedinice, pošto su usporile

četničko nadiranje, predale su na čuvanje u selu Vrbnici osamnaest teških ranjenika simpatizerima NOP, a ostali ranjenici i zbeg krenuli su u selo Miljevinu. Peta brigada je, zajedno s Hercegovačkim NOPO, prešla u nastupanje. Veoma oštre borbe vodili su 25. jula na planini Treskavici, gde je i 1. bataljon razbio četnike na prevoju Vratlo i otvorio put bolnici i zbegu, a pod samim vrhom šumovitog dela Treskavice 2. i 4. bataljon su jurišem i bombama razbili četnički obruč i rasterali četničke zasede na platou ove planine. Na planini Igman su 27. jula razbijene ustaško-domobranske snage, ali su sutradan na kosama iznad sela Zabrdža 1. i 4. bataljon morali da viščasovnom borbom prsa u prsa probijaju utvrđene nemačke položaje, a 2. bataljon da savlađuje nemački položaj na Ravnom vaganu. Poslednje borbe vođene su na planini Botovnji, gde su ustaško-nemačke snage naterane u panično bekstvo. Peta brigada je, s bolnicom i zbegom, uz ukupne gubitke od sto jednog poginulog, ranjenog i nestalog, stigla 2. avgusta u oslobođeni Prozor, u kome se, u avgustu, u njen sastav uključio i 3. bataljon, koji je uspeo da se probije za brigadom.

Evo izveštaja četničkog komandanta kapetana Vojislava Lukačevića, koji je komandovao operacijama protiv Pete brigade i partizanske Bolnice, upućenog krajem jula 1942. godine, majoru Zahariju Ostojiću:

»17. jula došao je kod mene gospodin Dobrosav Jevđević i saopštio mi da je zakazan napad na komuniste u okolini Čureva, te da bi dobro bilo kad bi se prihvatio zadatak da objedinim komandu naš četničkih snagama koje bi imale operisati sa severa (Fočanski odred, Jahorinski bataljon, Obaljski bataljon i Zagorski bataljon). Ja sam se tada nalazio u Nevesinju sam, pošto je major Bačović bio otišao u Gacko sa Vojvodom Bircaninom. Shvatajući važnost ovih operacija, smesta sam krenuo za Kalinovik, gde sam u dogovoru sa Komandantom Kalinovačkog Odreda, i komandantima ostalih bataljona regulisao kretanje, podelu municije i hrane pre napada. Ovog sam se zadatka primio i radi toga, što sam bio obavešten, da ovi odredi i bataljoni kao i ceo kraj stoje još uvek pod uticajem komunističke propagande pa se moglo očekivati u odlučnom trenutku labav rad a eventualno i potpuna neaktivnost.

U Kalinovik sam stigao 19. jula i otpočeo rad u gornjem pravcu. Kalinovik sam napustio zajedno sa jedinicama i vratio se po završetku operacije 25. jula.

Tok operacija. Prema zapovesti od 18. jula i naknadnim zapovestima koje sam, usled prilika i po izvršenom izviđanju na terenu, izdao pojedinim odredima, Fočanski odred jačine 300 ljudi pod komandom Vasilija Bodiroke trebalo je da drži liniju Bojište — Kmur — Zakmur. Jahorinski — bataljon pod komandom Slobodana Trifkovića jačine 250 ljudi Zakmur — Ruda. Oba ova odreda trebala su da izađu na ove položaje tajnim noćnim kretanjem 21. i 22. i da na ovim položajima ostanu i sačekaju partizanske odrede koji bi bili potisnuti sa juga i zapada. Njihov je zadatak bio isključivo defanzivan.

Kolona kapetana Slobodana Nešića (Zagorski bataljon 250, Obaljski bataljon 150) imao je zadatak da se prikupi kod Jelašca, brzim kretanjem da izbije na Konjske Vode u toku 21., a 22. da krene u energično nastupanje preko Mrčine planine na Mrčinske kolibe i izbije kod sela Ljubina.

Gatački odred pod komandom poručnika Popovića (Milorad), jačine 400 ljudi trebao je krenuti sa polaznog položaja Ulješina — Gornje Bare — pravac prko Trebove planine i da izbije severozapadno od Vrbnice.

Ostali odredi (kapetan Momčilović 600, kapetan Bojović 300, kapetan Ružić 300), trebali su svaki u svom pravcu prema zapovesti da napadnu neprijateljske snage frontalno.

Očekujući da će glavne neprijateljske snage potisnute od Vrbnice krenuti preko Mrčin-planine za Konjske Vode u Jelašca, jer se na tom pravcu poslednjih nekoliko dana zapažava jača izviđačka delatnost partizanskih odreda, a i radi toga što su ovim pravcem prošle i glavne partizanske snage na čelu sa Titom i Mošom, ja sam pošao sa ovom kolonom očekujući glavnu susretnu borbu u ovom pravcu.

22. (jula — prim. autora) kolona kapetana Nešića krenula je sa Konjskih Voda na Mrčin Planinu, pošto je 21. potisla slabe izviđačke partizanske delove, prvi jači sukob bio je na Mrčini planini gde je ova kolona posle nekoliko časova borbe odbacila partizanske delove i preko Mrčinskih koliba zauzela selo Ljubinu. Pojavom ove kolone više sela Ljubine prestao je svaki otpor partizana na linije Oštra Glava — Slog kuda je nastupala kolona kapetana Momčilovića. Zahvaljujući samo jakoj magli i sumraku glavne partizanske snage koje su branile Vrbnicu uspele su da se izvuku i da u toku noći odstupe na Zakmur.

23. u jutru potražio sam majora Bačovića računajući da se on nalazi kod kapetana Momčilovića ili da ide sa Gatačkom kolonom, koja je takođe, tek 23., izbila na Stružinsko Brdo. Pošto majora Bačovića nije bilo ni sa jednom od ovih kolana, a komandanti su bili postigli zadatke određene im zapovešću od 18. jula, to sam u svojstvu delegata Vrhov-

ne Komande preuzeo komandu nad svim kolonama i naredio energično gonjenje partizana.

Oko 10 sati 23. naredio sam pokret ovim rasporedom:

1) Gatačka kolona pravcem Vrbnica — Luče — Govza — Jeleč — Poljice sa zadatkom da što pre i najhitnije izbije kod Govze i Jeleča i spreči odstupanje partizanskih snaga prema Kalinoviku. Ja i kapetan Nešić sa glavnim snagama (Zagorski bataljon, Obaljski bataljon, Momčilovića odred) krenuli smo preko Zakmura pravcem oštupanja glavnih partizanskih snaga.

2) Odredima Bojović — Ružić naredio sam da, sa Tišovca dokle su bili doprli 22, krenu preko Trbušča za Đeđevu gde da se zadrže i čekaju daljna naređenja.

Pošto Vasilije Bodiroga nije mogao da prebaci sve svoje snage preko Drine to određeni mu zadatak nije izvršio i partizanske glavne snage prošle su preko Zakmura i uspele da se iz obruča izvuku. Jedino Jahorinski bataljon imao su-kob sa njihovom levom podbočnicom.

Nastupajući za partizanima kod Kmurice i Trebične stigli smo partizansku zaštitnicu jačine 2 bataljona¹ koja se upustila sa nama u otsudnu borbu, kako bi dala vremena svojim i glavnim snagama da blagovremeno odstupe. Borba na Trebičini bila je vrlo žestoka i može se smatrati da su ova dva bataljona potpuno uništena.

U ovoj borbi zarobljeno je 7 partizana a ubijeno preko 20 (tačan broj nije mogao biti utvrđen jer je izvestan broj nateran da skače sa stena visokih preko 100 metara te su mnogi ostali viseći po stenju i potocima). Zarobljena su tri teška mitraljeza, dva puškomitraljeza, sedam konja i mnogo druge spreme. Ostatci ovih bataljona razbegli su se u manjim grupama na sve strane i nisu uspele da se priključe svojim glavnim snagama.

Dok se vodila borba na Trebičini glavne partizanske snage pokušale su da preko Poljica krenu za Borija ali osetivši Gatački odred skrenuli su na Izbično i krenuli pravcem selo Osija — Varoš.

24-og produžio sam gonjenje ovim pravcima: sa glavnom kolonom krenuo sam preko Poljica pored Šivolje — Siljevica na Krbaljine i Vratlo. Ovu kolonu sačinjavali su Zagorski i Obaljski bataljon. Zadatak ove kolone bio je, da što pre izbije na Vratlo i Veliki Lopoč i odbaci partizane na Trnovo.

Druga kolona pod komandom kapetana Momčilovića (Gatački odred i Momčilovića odred) jačine 1.000 ljudi krenula je preko Miljevine, Selišta, Mrežice da izbije na liniju Vučija Glava — Rudnik.

Noćno kretanje od Krbaljina za Vratlo, usiljeni marš kojim se ova kolona kretala u toku 24-og, kao i usled slabe i

neredovne ishrane, potpuno je iscrpeo ljude, pa pošto smo zaposeli Vratlo i odbacili neprijateljsku pobočnicu, vojnici ove kolone bili su potpuno iscrpljeni i samo se moglo krenuti desetak ljudi radi posjedanja Velikog Lopoča, međutim partizani su već poseli Lopoč i uspjeli da ga održe.

Kolona kapetana Momčilovića preko Varoši — Dobrog Polja — Boljanovića i Turova imala je zadatak da spreči kretanje partizanskih snaga prema Bosni i da ih nabaci na Treskavicu gde ih je očekivala kolona sa kojom smo se nalazili ja i kapetan Nešić. Posle borbe koja je trajala sve do 15 časova ovaj zadatak je u potpunosti izvršen i partizani su posle velikih gubitaka u neredu pobjegli ka planini Bjelašnici...

Zaplenjeno oružje i sprema: Po dosad prispelim izveštajima komandanta bataljona i odreda zaplenjeno je 6 teških mitraljeza (Breda i Švarcloze), 4 puškomitraljeza, 2 laka bacača mina, u svemu oko 5 do 6.000 municije, oko 100 pušaka, 30 konja, 10 goveda kao i razne spreme i materijala (brdskih kujni, radio aparata, zavojnog materijala, kože, brašna itd.).

Gubici partizana: Njihovi se gubici ne mogu tačno utvrditi jer je veliki broj poginulih i ranjenih partizana ostao po šumama, potocima i jarugama, a mi nismo imali vremena da ih prikupljamo već smo u stopu gonili njihove preostale jedinice. Do sada je nađeno 54 leša a zarađeno 17 partizana.² Od njihovih starešina uhvaćen je jedan politički komesar bataljona — Vuković, a politički komesar bataljona Bogavac³ iz Kraljeva poginuo je.

Jedan deo bolnice, 22 ranjena zarobljena u Vrbnici...

Predaju partizana ometa mnogo činjenica da su ovdašnje četničke vlasti sve partizane predavali Italijanskim vlastima.«⁴

Oфанзивним операцијама против оружаных формација NOP, које су током априла, маја и јуна 1942. водиле окупаторске трупе у истоочној Босни, Црној Гори и Херцеговини, у сарадњи са квислиншким јединицама и легализованим одредима Драже Милаиловића, нису постигнути жељени резултати, уништење Врховног штаба NOV и ПОЈ и главнине партизанских снага. Напротив, народни устанак, који је добијао све нове форме и даље се ширио, а NOP и његове оружане формације сваким даном постajали су све масовнији и снажнији.

С обзиром на ситуацију на Истоном фронту и у Африци, која је, у другој половини 1942. године, почела већ знатно да се мења у корист saveзника, нацистичко-фашистички окупатори су били принуђени да на ове фронтове транс-

portuju što je moguće više divizija sa okupiranih područja, a da umesto njih, za borbu protiv NOP i održavanja »reda i mira«, maksimalno angažuju domaće snage, među koje su, bez sumnje, spadali i odredi Draže Mihailovića, prvenstveno oni koji su bili locirani na prostoru na kome su se kretale glavne partizanske snage. Zbog toga su komandanti nemačkih okupatorskih trupa u istočnoj Bosni pozvali na pregovore predstavnike Mihailovićevih odreda i sa njima se dogovarali o zajedničkoj borbi protiv partizanskih snaga i o održavanju »reda i mira« u Bosni.

U obaveštenju Štaba Majevičke četničke grupe upućenom 18. jula 1942. godine potčinjenim jedinicama o pregovorima predstavnika štaba Majevičke četničke grupe pod komandom vojvode Radivoja Kerovića, sa nemačkom komandom u Tuzli, pored ostalog, piše:

»Na dan 18. o. m. od strane ove grupe određeni delegati⁵ odazvali su se pozivu predstavnika njemačke vojske u Tuzli i posetili ga, a on im je tom prilikom pored ostalog izjavio:

Da Njemačka Vojska ima od svojih pretpostavljenih starešina naređenje da u svakom slučaju pomogne hrvatsku državu i da je po svaku cenu i svim raspoloživim sredstvima održi, takođe ima naređenje da u hrvatskoj državi po svaku cenu održi red i mir, što će njemačka vojska da ga sprovede sa Hrvatskim Domobranstvom.

Nemačka Vojska da će svakog onog uništiti, koji misli i želi da razbije Hrvatsku Državu (NDH — nap. autora). Do sada se imalo dosta razumevanja i strpljenja prema svima takovim, ali će se u slučaju ne pokoravanja preduzeti najstrožije mere i da će se svaki onaj uništiti koji želi nered u Hrvatskoj Državi. Dalje je izjavio da Hrvati stoje u najtežnjim odnosima sa Njemačkom Vladom i Njemačkom Vojskom i da je od Vlade dobio naređenje, da Hrvatsku Državu u svakom slučaju brani. Prema tome da svakome mora biti jasno, da Njemci neće trpiti nikoga ko radi protiv Hrvatske Države, da više neće trpiti ni najmanji nered; prošle godine da se trpilo, ali da se to više nikako neće trpiti.

Posle toga pitao je predstavnik Njemačke Vojske Izaslanika Četnika, da li su Četnici voljni, i pod kojim uslovima da sarađuju sa Njemačkom Vojskom i Hrvatskim Domobranstvom, na što su predstavnici Četnika posle dužeg većanja nasamo podneli svoje uslove:

1. Da četnici ostaju kod onih uslova koji su podnešeni predstavnicima Hrvatske Vlade u pregovorima u Lopara-

ma dana 15. juna o. g. dajući još i slijedeću rezoluciju koja doslovce glasi:

2. Priznajemo Njemačku okupaciju Jugoslavije. Izjavljujemo da smo spremni lojalno sarađivati sa Njemačkim Vlastima pod sledećim uslovima:

a) Da se na teritoriji Bosne i Hercegovine potpuno ukinu sve ustaške postrojbe i svi razni dobrovoljački zdru-govi te da Hrvatsko Domobranstvo bude direktno podvrgnu-to Njemačkoj Komandi.

b) Da se puste na slobodu svi politički zatočenici Sr-bi koji su pod bilo kakvom političkom formom lišeni slobode. Konstatujemo da je većina Srba samo radi svoje Srpske na-cionalnosti proganjana, iako je to sasvim drukčije predstav-ljeno. Dopusšteno ispitivanje izvesnih sumnjivih slučajeva, ali to ispitivanje imaju da vrše Njemačke Vlasti.

c) Tražimo, da se u svoj unutrašnjoj upravi kao i svim državnim i samoupravnim preduzećima uposle Srbi, ne pre-ma svojoj brojčanoj zastupljenosti, jer ta je u poslednje vre-me silom poremećena, nego prema kulturnom i ekonomskom položaju koji su Srbi zauzimali u momentu kapitulacije Ju-goslavije. Da se Srbima koji su raznim Hrvatskim (ustaškim — nap. autora) mahinacijama ekonomski oštećeni ili koji su morali da napuste teritoriju današnje NDH omogući obešte-ćenje, odnosno povratak na svoja imanja. Da im se zagaran-tuju lična imovinska bezbednost i omogući nesmetan sav kul-turni, verski i ekonomski rad u našoj sredini. Tražimo da se ispita poreklo kapitala onih ljudi koji su se koristili ratnom konjunkturuom i političkom potlačenošću Srba i da im se ime-tak oduzme u korist države. Da se svima Srbima kojima su razne ustaške, dobrovoljačke pa i vojničke formacije opljač-kale, uništile ili popalile njihova dobra, ista iz sredstava dr-žave odmah nadoknade. Konstatujemo, da su mnoga Srpska preduzeća morala likvidirati, ili su na putu da likvidiraju, sa-mo zahvaljujući raznim hrvatskim mahinacijama. Tražimo da se takvom stanju jednom za uvek učini kraj, i da se ošte-ćenim Srbima iz sredstava države nadoknadi šteta. Da se one-mogući moralno i duhovno mrcvarenje Srba, i da se Srbi prestanu smatrati nekim nižim podređenim bićima te da im se zagarantuje ono mesto koje po njihovim prirodnim intelek-tualnim i ekonomskim sposobnostima pripada.

Pod takvim uslovima pristajemo na lojalnu i korektnu saradnju sa Njemačkim Vlastima i Hrvatskim Domobranst-vom i garantujemo, da ćemo na teritoriji koju smatramo svo-jom zvesti potpuni red i mir i da ćemo svaki pokušaj stva-ranja nereda, ma od koga on dolazio, oružjem sprečiti.

Nadamo se, da će Njemačke Vlasti uvideti opravda-nost ovih naših zahteva i da neće dozvoliti suvišne prolevanje krvi, nego da će nam omogućiti da nastavimo miran i radni

život na svojim imanjima na korist Narodu i Državi i čitavoj Evropskoj zajednici.

U nevezanom razgovoru prikazali smo prilike pod kojima su živjeli Srbi posle stvaranja Hrvatske Države (Pavelićeve NDH — nap. autora), da su proganjani i ubijani bez ikakve krivice i suda što nas je potaklo da smo se morali dići na oružje.

Predstavnik Njemačke vojske izjavio je na to, da sve pojedine slučajeve gde su Srbi bili proganjani, zlostavljani i ubijani po bilo kome bez ikakvog suda, ispitamo i prijavimo, a počinitelji da će biti pozvani na odgovornost.

Prednje dostavljamo komandantima Bataljona na znane, s tim da će Komandanti biti pozvani na sednicu, gde će im sve biti u detaljima saopšteno.«⁶

Ova sednica održana je 20. jula 1942. Na njoj je delegat Mirko Đukanović podneo usmeni izveštaj o toku razgovora sa nemačkom komandom u Tuzli. A zatim je donet zaključak da niko ne sme izdavati nikakve letke niti voditi posebne pregovore sa predstavnicima NDH, nemačke vojske i Muslimana bez odobrenja Štaba grupe, određena su lica koja će nastaviti pregovore sa nemačkom komandom, kao i zaključci organizacionog i ekonomskog karaktera.

Odgovor nemačkoj komandi u Tuzli upućen je 10. avgusta i glasi:

»U vezi vašeg izveštaja broj 753/Taj. od 9. VIII. 1942. godine izveštavamo vas, da smo da pristanemo na sve postavljene uslove i da nas raduje što je Njemačka vojna sila preuzela zapovjedništvo nad hrvatskim domobranstvom, legijom, oružništvom, ustašama i građanskim vlastima, jer to je najbolji znak da će se poći jednim boljim i pravednijim putem.

Mi želimo da sačuvamo svoju teritoriju od uništenja, i da u njoj održimo red i mir, ali oružje za sada niukom slučaju ne možemo predati, jer je ono jedina garancija za naše živote i sredstvo pomoću koga možemo zaštititi našu srpsku nejač i našu imovinu. Pod ovakvim prilikama mi ćemo radije izginuti svi do jednog s oružjem u ruci, nego dozvoliti da nas muslimani⁷ goloruke hvataju, kolju i pljačkaju.

Oružje bi mogli jedino u tom slučaju predati ako bi sve 'divlje' ustaše i muslimani bili razoružani. Mi smo uvjereni, da bi nas muslimani napali istoga dana kada bi oružje predali i dok bi Njemačka ili domobranska zaštita stigli nigdje nijednog Srbina ne bi bilo niti bi se znalo za srpska sela. Sa njima imamo vrlo rđavo iskustvo i mi im više ne možemo vjerovati ni jednog časa.

Što se tiče Hrvatske vojske, ona je do danas prema nama bila korektna i u nju imamo povjerenja.

U Njemačku vojnu silu imamo potpuno povjerenje i spremni smo sa njom potpuno lojalno sarađivati, samo ako su naši životi i imovina obezbeđena.

Do danas nije zabilježen nijedan slučaj napada sa naše strane na Njemačku vojsku ne samo na Majeveci, nego i u cijeloj Bosni, a garantujemo da se to ni u buduću neće desiti.«⁸

U duhu postignutog sporazuma, komandant Majevečke četničke grupe je početkom avgusta naredio komandantu Drinskog bataljona da ubuduće ne napada njemačke okupacione trupe. U naređenju, pored ostalog, piše i sledeće:

»Već nekoliko dana taj bataljon je u akciji i zauzeo je neke nove položaje a da ova grupa ni jednim slovom ni jednom rečju o tome nije izveštena.

Juče je njemačka komanda pozivala komandanta brigade⁹ i preko svoga izaslanika saopštila da su četnici presjekli put Bijeljina — Zvornik i da su porušili neke objekte na putu kao i da su napali na Njemačke kamione i ranili jednog njemačkog vojnika. Kao reakciju na sve to, Njemci su naredili da se u Bijeljini, Zvorniku i Tuzli odmah uhapsi 150 najuglednijih Srba, koji će odmah biti streljani ako se hitno taj put ne oslobodi i most ne popravi. Osim toga Njemci su spremni da pošalju i kaznenu ekspediciju protiv četnika. Za sve ovo dat je rok ponedjeljak 10. ovog meseca.

Do sada Vam je više puta skretana pažnja na opasnost koja nam pretila od Njemaca ako ih budemo izazivali ali i pored svega toga Vi ste bez znanja i odobrenja ove komande preduzeli nerazmišljene akcije s čim dovodite u pitanje kako živote 150 Srba tako i cijelu našu akciju na Majeveci. Trebate imati na umu, a to znamo iz iskustva, da Njemci, kada se izazovu ne biraju sredstva da unište svakoga onoga koji radi protiv njihovih interesa. I Vi možda sami znate da Njemci ne prežu ni od čega i ako pošalju kaznenu ekspediciju na Majevecu možemo sa sigurnošću računati da ni jedno selo neće ostati čitavo a od Srba možda će ostati samo deseti deo žena i djece i to bez krova nad glavom i bez zrnke hrane. Njemac više ratuje protiv civilnog stanovništva nego protiv boraca...

I sam naš vrhovni komandant Ministar vojske u Otadžbini Draža Mihailović, koji je neosporno najveći neprijatelj Njemaca, naređuje da svakoga držimo primirje dok ne dođe odlučan momenat kada će se u isti čas povesti borba u cijeloj Jugoslaviji a možda i na cijelom Balkanu...

Danas sam isto dobio akt sa kojim nam Njemci garantuju da kasnije, kad sporazum postignemo, daju puteve: Če-

lić—Površnice, Busija—Požarnica, Kalesija—Snagovo, Janja—
—Branjevo, i Bijeljina—Brezovo polje.

Imajući sve ovo u vidu, mišljenja sam da bi hitno trebalo, za sada osloboditi put Bijeljina—Zvornik i opraviti porušeni most jer taj je put potreban Njemcima i koji kategorički traže da se to u interesu mira mora odmah učini

Radi toga pozivam Vas da mi najdalje do nedelje 9. o. m. podnesete izveštaj o učinjenom kako bi mogli blagovremeno izvestiti njemačku komandu.«¹⁰

Samo nekoliko dana kasnije, 14. avgusta, štab Majevičke četničke brigade je uputio novo obaveštenje komandantima bataljona:

»Danas prije podne, došao je u Lopare Komandant Njemačke vojne sile za istočnu Bosnu i pozvao predstavnike četnika radi dogovora. Od strane ovoga štaba tim razgovorima su prisustvovali: Vojvoda, načelnik štaba Jovan Đ. Đorđević, i adutant Mirko Đukanović i Komandant Majevičkog bataljona Rado Tominčević.

Predstavnik Njemačke vojne vlasti, saopštio je da se, naročito u posljednje vrijeme dešavaju od strane četnika razni napadi na Hrvatsku vojsku, saobraćajne objekte i sl. a bio je jedan slučaj i napada na njemački sanitetski auto, te se iz svega toga jasno vidi da četnici ne održavaju ugovoreno primirje, te radi toga je nemačka Vojna sila prinuđena da četnicima postavi slijedeće uslove:

1.) Ako četnici žele da sačuvaju svoju teritoriju od uništenja, i da na istoj sačuvaju narod, red i mir, moraju bezuslovno da predaju oružje, i to samo njemačkoj vlasti, jer su Nijemci u istočnoj Bosni preuzeli svu vojnu vlast, i pod njihovom Komandom stoji Hrvat, domobranstvo, ustaše, milicija i legija.

2) U onim selima, koja graniče sa muslimanskim ili onim gde ima partizana, postaviće se potreban broj oružja za odbranu naših sela, naroda i imetka.

I kako su predstavnici četnika izjavili na ove uslove ni pod koju cijenu ne mogu pristati, izneli im sve razloge zbog kojih se to ne može učiniti, ipak je predstavnik njemačke vojske tvrdo ostao pri svojim zahtjevima, navodeći da se nikakav drugi sporazum ne može napraviti.

Posle dužeg dokazivanja ipak je postignuto slijedeće: Ako četnici do 20. avgusta u 24 čas. ne dadu nikakav odgovor na predaju oružja, onda će se smatrati da pripreme za predaju oružja još nisu izvršene, te će ostati i dalje stanje primirja i njemačka, ako ni hrvatska vojska neće puhati na četnike.¹¹ Ali ako ma ko od četnika samo jedan metak opali na Nijemce, Hrvata, Muslimana ili legiju, onda će

njemačka vojska odmah preduzeti opšti napad na cijelu Majevicu, to jest poslaće kaznenu ekspediciju, i u tom slučaju bićemo sami krivi za propast srpskog naroda na Majevici. Mi-
losti neće biti nikakve ni prema kome.

Isto tako će se preduzeti opšti napad, ako se desi da bude napadnut ili oštećen ma kakav vojni, saobraćajni i dr. objekat.

Dostavljam Vam prednje, sa naređenjem, da od danas nikakve akcije, ma i najmanje, ne preuzimate bez znanja i odobrenja ovoga štaba.

Odmah svim borcima saopštite važnost ovog naređenja i upozorite na posledice ako se ne budemo striktno pridržavali ovog naređenja.

Svaki napad od strane legije i Muslimana odmah, najhitnije dostavljajte ovome štabu, kako bi se blagovremeno mogle preduzeti sve potrebne mjere kod nemačke komande.

Isto tako odmah izveštavajte sve što budete doznali o kretanju partizana.

Svima borcima saopštite, da će svaki onaj, koji samovoljno izvrši ma kakvu akciju, biti najstrožije kažnjen.¹²

Izveštavajući o situaciji u istočnoj Bosni i Hercegovini, Baćović i Jevđević su, krajem avgusta, javili Mihailoviću, pored ostalog, i sledeće:

»U vezi sa dolaskom Trklje i Mitranića u ove krajeve i njihove želje da se sastanu sa Đokom ja sam opširnije razgovarao sa Trkljom.¹³ Esencijalno je iz toga razgovora sledeće: Postoji po njihovom mnjenju apsolutna potreba da se od strane Bosanaca¹⁴ održavaju veze sa Nedićevom vladom, jer je zvanična Srbija sigurno zaleđe i azil za bosanske izbeglice jer se bez nje ne može voditi akcija u Bosni. U vezi toga sam konstatovao da oni drugim očima gledaju na Nedićevu akciju nego mi. U vezi sa tim oni žele da pokret u Bosni javno ne treba da bude identifikovan sa Državnim pokretom, nego da figurira kao samostalan. To obrazlažu i tim da je Draža član Londonske vlade i kao takav ne može pristati na likvidaciju turskog elementa i hrvatskog, ako neće da se zameri vladi, ako po želji vlade sprečava narodne želje, da će mu se autoritet, koji mora biti neprikosnoven okrnjiti u narodu...

Da bi bili tačno obavešteni primećujemo samo, da smo i kod nekih bosanskih izbeglica iz naroda primetili izvesnu sentimentalnost prema Nediću... Italijani po malo sa rezervom gledaju na našu snagu, pa su počeli da u Hercegovini u čisto muslimanskim i katoličkim krajevima da organizuju posebne muslimanske i katoličke dobrovoljačke jedinice, koje i naoružavaju sada već u Ljubuškom i Konjicu...

Za ilustraciju prilika u njihovoj vojsci šaljem vam sledeće saopštenje: Trebalo nam je da u srezu Konjičkom izvršimo akciju čišćenja u nekim muslimanskim ustaškim selima. Da bi to bilo legalizovano, kapacitirali smo jednog talijanskog oficira koji je želeo unapređenje, da napiše relaciju kako su u tim selima partizani. Mi smo uništili ustaška sela, ubili 58 ustaša, a on se je zaderao nožem po ruci, objavio da je ranjen u toj akciji, dobio odlikovanje i sprečio sve represalije talijanske i hrvatske vojske u tom kraju... Nezgodno je iz taktičkih razloga što su crnogorske trupe u Foči pobile i domobrane (to su radili i hercegovački četnici — nap. autora) jer u slučaju da ih pustimo slobodnih deset idući put će se predati pet stotina a ubijanjem u njima stvaramo očajničku hrabrost samoodbrane. Pitanje muslimana vrlo je delikatno. Narod (četnici i njihovi simpatizeri — nap. autora) neće da čuje za saradnju sa njima i već je formirao uverenje u duši da njih mora da nestane. Sa druge strane politička taktika iziskuje privrednu saradnju u zonama gde su oni još jaki i gde ih Nemci favorizuju. Mi tim srpski orijentisanim muslimanima poručujemo da je jedini put da se izmeni raspoloženje naroda u tom, da oni sami za svoj račun formiraju muslimanske jedinice da se te jedinice upuštaju u borbu sa ustašama, muslimanima i katolicima, da ih uništavaju i time daju uverenja svom pravom raspoloženju. Oportunizam i neutralnost ne mogu nikoga da ubede.

Ne stoje nam dobro pozicije kod takozvanih jugoslovenski orijentiranih Hrvata u dubrovačkom primorju i Hercegovini. Oni osećaju da je narodno (četničko — nap. autora) raspoloženje ekskluzivno srpsko i orijentiraju se sve više prema partizanima. Pri tom je nezgodno za nas što oni Ita lijane smatraju svojim glavnim neprijateljima pa i iz taktičkih razloga ne razumevaju saradnju sa njima. Sam Maček¹⁵ preko svojih delegata drži se bolje i nekidan su njegovi emisari u Dubrovniku tražili da se ne napada Jevđević. Inače i kod njih postoji koncepcija o konfederaciji i izmeni stanovništva. Svi Jevreji sa ovog trenu orijentirani su komunistički.«¹⁶

Na primenu sporazuma između nemačkih okupatora i Majevičke četničke brigade nije se dugo čekalo. O njihovoj realizaciji piše i u izveštaju štaba Romanijskog četničkog korpusa od 21. decembra 1942. godine, upućenog komandantu operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine:

»Boljševička 3. i 6. brigada su na Majevidi pretrpele velike gubitke i morale su se povući sa Majevice.¹⁷ Povukli su se preko Osmaka. U operacijama protiv njih učestvovali su Nemci, četnici sa Majevice, Trebave i Ozrena.«

Borbena saradnja nemačkih okupacionih trupa i četničkih odreda pod komandom Radoslava Radića protiv oružanih formacija NOP, realizovana je i u toku borbi koje je vodila nemačka borbena grupa »Putlic« protiv 2. krajiške NOU brigade, krajem avgusta i početkom septembra 1942. godine. Da bi ovu saradnju što bolje organizovao, komandant Bosanskih četničkih odreda Radić naređuje 27. avgusta načelniku štaba Marčetiću sledeće:

»Ova komanda stavila ti je u dužnost, da odmah stupiš u vezu sa nemačkim vojnim vlastima u B. Luci, povodom zauzimanja Mrkonjić-Grada od strane komunista¹⁸ i njihovim daljim nadiranjem ka Manjači, a u cilju organizovanja zajedničke akcije protiv komunista.¹⁹

Komandantu Nemačke vojske izloži pravo stanje, a naročito ga upozoriti na činjenicu, da u sadašnjim borbama između komunista i Hrvatske vojske, Hrvati se redovno predaju sa naoružanjem bez otpora, što nam daje dokaza, da su oni u velikoj većini naklonjeni komunistima i da ih žele da potpomognu u uništenju srpskog naroda.

Ovakvi slučajevi desili su se već: u Istočnoj Bosni nekoliko puta, zatim u Ključu, Lijevcu, Glamoču i sada, najnoviji slučaj u Mrkonjić-Gradu.

Nemačkog komandanta isto tako upozori na činjenicu, da se danas u Bos. Krajini nalaze komunisti, koji su prote-rani iz svih srpskih zemalja: Srbije, Crne Gore, Hercegovine, istočne i srednje Bosne sa celokupnim vođstvom i naoružanjem (odnosi se na grupu proleterskih brigada — nap. autora).

Krajina im služi kao glavno uporište.

Srpski narod u Krajini isto tako kao i u ostalim pokrajinama srpstva je u ogromnoj većini protiv komunistički raspoložen, ali ovaj srpski narod nije dovoljno naoružan, da bi suzbio ovu komunističku najezdu, za koju je izvršena, silom prilika, koncentracija komunističkih snaga.

Stoga traži oružje, kao što ti je i usmeno naređeno i sva potrebna sredstva da se Srbi naoružaju, jer u ovom slučaju, gde su naoružani samo Hrvati i muslimani, oni predaju oružje komunistima i njihovo naoružanje se sve više i više pojačava, a Hrvatske vlasti, kojekakvim besmislicama i namerno izazvanim incidentima, otežavaju položaj četnika i stavljaju nas u nemogućnost, da sve svoje snage bacimo u borbu protiv komunista, nego smo silom činjenica, koje se svakodnevno ponavljaju, sa strane hrvatskih vlasti a naročito ustaša, primorani, da najveći deo svojih snaga zadržimo na svojim sektorima, da bi zaštitili svoje domove, decu i žene od zločina ustaša.

Na osnovu svega ovoga zahtevaj od Nemačkog komandanta, ako slučajno ne bi bilo dovoljno pušaka, municije a naročito automatskog oružja a njihovim magacinima, da se razoružaju Hrvatske jedinice, a naročito ustaške formacije i da se oružje preda u naše ruke, a mi ćemo naoružati svoje rezerve u ljudstvu i voditi uspešne borbe protiv komunista.

Napomeni komandantu Nemačkih trupa, da mi na pomoć Hrvata (odnosi se na ustaško-domobranske jedinice — nap. autora) ne možemo računati i neka Nemci u tome u opšte ne insistiraju iz prostoga razloga, što mi, na osnovu iskustva, nemožemo smatrati da bi Hrvati ozbiljno braniliodeljene im položaje, nego bi to bila najobičnija predaja oružja komunistima bez borbe.

Po Tvome izveštaju, izdata su naređenja za koncentraciju čet. jedinica u pogledu pomoći Manjači.«²⁰

O planu učešća četničkih odreda u akciji nemačkih i domobranskih jedinica protiv partizana, u izveštaju Bosanskih četničkih odreda upućenom 31. avgusta Glavnom četničkom štabu, pored ostalog, piše:

»Neprijatelj se nalazi na liniji: Surjan—Lusići—Pavići, a naše snage raspoređene su prema njemu tako, da su istima zatvoreni pravci kuda bi mogao da prođe dalje.

Neprijatelj je jačine dve brigade i veoma je drzak. Svaku noć se vode borbe, koje obično počinju oko 24 časa. Sa stanovništvom postupaju najlepše tako da plaćaju sve, govoreći da oni nisu četnički banditi, da pljačkaju, mobiliju usput sve što je sposobno, ali kod naroda slab osećaj za njih, jer je narod svestan toga što oni donose sobom. Tako, zatekli smo Nemce u Kadinoj Vodi i oni mlata artilerijom njihove položaje i sela gde se nalaze.

Mi smo predvideli čisto četnički napad za čišćenje prostori je između Vrbasa i puta: Banja Luka — Sitnica u pravcu Mrkonjić Grada, a zatim, kao drugu fazu borbe, napad od puta B. Luka — Jajce do Sane, da bi time sprečili ofanzivne akcije Nemaca, kao ne potrebne pošto nije teško zamisliti kako bi se provelo stanovništvo i imovina kuda bi prošli Nemci a za njima Hrvati, pa eventualno i ustaše.

Hrvati, doznajući za ovo, tj. general Brozović, (Ivan komandant domobranskog banjalučkog zdru ga — nap. autora), taj pas, poslao je po dva nemačka oficira pismo nemačkom komandantu koji je u K. Vodi, da nam se ne da municija, pošto smo dobili ogromne količine i da mi traženjem municije stvaramo samo sebi rezerve za 'onaj naš dan' — kako to oni kažu.

Ipak, uspe li smo i Hrvati će morati da pošalju municiju za 2.000 četnika i sva automatska oruđa-bacače. Razume

se da ćemo od ovoga u prvom redu gledati da ostavimo nešto za onaj dan, koji nam je danas saopšten. Nemcima smo rekli, da nam za Hrvate nije potrebna municija, već samo motke, sa kojima smo im oteili i oružje kojim su danas naoružani svi četnički odredi.

Razume se, da nam sada Nemci, momentalno poklanjaju više pažnje nego Hrvatima, kako se to jasno da primetiti, ali znamo dokle bi nas dovela i njihova pažnja, ako bi, nedaj Bože, sa njima morali da produžimo poznanstvo i dodir.

Razgovarali smo sa Momčilom Regodićem i Nikolom Nikodijevićem koji su nam pružili podatke o raspoloženju u narodu u ovom momentu.

Za sada najviše interesuje pomoć Trebave i Ozrena kođen je poručnik brat Marčetić (Vukašin — nap. autora) komandanta leve kolone poručnik Drenović, koji je ovde bez vojske, a za komandanta desne kolone brat Azarić.

Komandant sa kap. bratom Pejićem (Manjlo — nap. autora) ostaje ovde sve dok operacije ne uđu u odlučnu fazu, pa kad sve sigurno krene na bolje, onda ćemo nazad radi svršavanja drugih poslova i priprema za opšte čišćenje od komunista u Grmeču.

Za sada najviše interesuje pomoć Trebave i Ozrena koju očekujemo željno. Veliki greh nose krivci za ono vraćanje ljudi koji su prvi put bili posli u pomoć.²¹

U pretstojećim operacijama, ako bude čišćen teren pored Vrbasa, Tešanović će imati da prelazi Vrbas i da se priključuje levoj koloni.²²

Upoznat sa funkcijom Dobrosava Jevđevića u Mihailovićevoj organizaciji, a sa ciljem da se još bolje upozna sa težnjama i namerama bosanskih četnika i mogućnostima njihovog šireg angažovanja u borbi protiv partizanskih jedinica, komandant 718. nemačke divizije je odlučio da formira delegaciju koja će pozvati Jevđevića na razgovor.

Odazivajući se ovom pozivu, Jevđević je 4. septembra 1942. godine došao na zakazani sastanak. O razgovorima na ovom sastanku šef obaveštajne službe komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, kapetan Milivoje Kovačević, podneo je, istoga dana, izveštaj svome komandantu Bačoviću:

»Danas, 4. septembra 1942. godine posle podne, održan je sastanak sa nemačkim oficirima u s. Dobro Polje (Sekcija Sarajevo 1:100000). Do toga sastanka došlo je po želji nemačkih organa. Veza je uspostavljena preko komandanta naše

Kalinovačke Brigade artiljeriskog kapetana I kl. g. Krsta Kovačevića.

Na sastanku sa nemačke strane bili su: iz nemačkog štaba u Sarajevu jedan mlad generalštabni major²³, jedan stariji major²⁴ i iz Trnova komandant nemačkih trupa kapetan Šmit.²⁵ U društvu nemačkih oficira bio je konjički kapetan hrvatske vojske Slavko Olševski.²⁶

Sa naše strane na sastanku su bili: Vojvoda g. Dobrosav Jevđević, art. kapetan I kl. g. Krsta Kovačević, rezervni pešadiski poručnik g. Nikola Vukasović i potpisati.

Sastanak je bio zakazan za 15 časova na drumu kod mosta u s. Dobropolje. Mesto je bilo obezbeđeno jednom četom našeg Zagorskog bataljona.

Nemci su došli na dva automobila u pratnji 5 motociklista tačno na određeno vreme. Dočekali smo ih mi napred navedeni jer je mesto sastanka zakazano po našem izboru na našoj izobodnoj zoni.

Razgovor se vodio na nemačkom jeziku a vodio ga je Vojvoda Jevđević sa naše strane a s nemačke strane onaj mladi generalštabni major.

Trudio sam se da upamtim tok razgovora pa ću sve izložiti čega se sjećam.

Vojvoda Jevđević posle kratkog uvoda, izložio je akademskim stilom stanje u kome se naš narod u istočnoj Bosni nalazi, naveo zverstva koja su ustaše nad srpskim narodom u NDH počinili, evocirao momente koji su prouzrokovali ustanak, pa je tom prilikom još rekao, približno doslovce i sledeće: 'Mi ćemo priznati okupatorske trupe u istočnoj Bosni pa smo spremni da priznamo čak i jedinice regularne hrvatske vojske kao okupatorske trupe, do završetka rata i da ih trpimo u pojedinim garnizonima. Ali ni po koju cenu nećemo priznati suverenitet NDH i protiv toga ćemo se boriti do poslednjeg čoveka'²⁷

Po tom je Vojvoda Jevđević predočio mogućnost jedne pobune gladnih kao i mogućnost boljševiziranja srpskih krajeva koji su pod NDH kao izraz nezadovoljstva zbog postojećeg stanja u tim krajevima a da bi se to sve mogli blagovremeno preduprediti na taj način, što bi se ti krajevi priključili Srbiji; ili da okupatorske vlasti toleriraju rad četnika te da se stvori stanje kakvo je i u italijanskoj okupatorskoj zoni. Na posletku predočio je Vojvoda Jevđević Nemcima potrebu da naše trupe iz italijanske okupatorske zone mogu u poteri za boljševicima da pređu preko nemačke demarkacione linije pa je pokušao sa jedino njemu svojstvenom diplomatskom veštinom da prikaže hrvatsku vojsku i hrvatske oficire kao komunistički nastrojene i u materijalnoj vezi sa boljševicima... Na posletku predložio je vojvoda Jevđević pomeranje demarkacione linije tako, kako bi četnici mogli

da zavedu sličan poredak u istočnoj Bosni kao i u Hercegovini a kao protiv usluga obećavao im je garancije za saobraćaj i red.

Na sve navedeno nemački generalštabni major odgovorio je od prilike ovo: 'Mojoj komandi povereno je da potpomaže u održavanju reda hrvatsku vojsku i organe hrvatske vlasti. Mi smo vojnici, nemamo pravo da se mešamo u politiku. Svaka politička izmena mogla bi da se diktira samo iz Berlina a vođa (Hitler) u svojoj politici uporan je i ja ne verujem da bi on pristao na ma kakve izmene. Što se tiče ishrane Nemci tvrde da će im uspeti da spreče katastrofu gladi kod naroda doturanjem sredstava za ishranu iz produktivnih krajeva severo-istočne Bosne.

Jedino u čemu Nemci pristaju i mogu da sa nama razgovaraju to je zajednička borba protiv komunizma no pod uslovima da naše trupe sa italijanske okupacione zone ne prekorača njihovu demokracionu liniju, koja je povučena ovako: Dobropolje — Podnožje Jahorine — Jabuka — Ustikolina — Ustiprača. Iz celog izlaganja njihovog moglo se jasno zaključiti da bi Nemci pristali na sve na šta bi pristali Hrvati kada bi mi hteli da se sporazumemo sa ovim poslednjim: dakle prvi uslov da priznamo suverenitet NDH.

Nemci su se žalili na postupak komandanta Vučjeg bataljona iz sarajevskog Ozrena, rezervnog pešadijskog podnarednika Save Derikonja, navodeći da je imenovani prekinuo jednu žumsku industrijsku prugu, da je pucao na nemačke vojnike i da je zaklao jednog nemačkog podoficira pa da se posle izvinjavao da je obavešten da su protiv njega ustaše u nemačkim uniformama.²⁸ Ovom prilikom nemački generalštabni major kategorički je izjavio da Nemci neće nikada dozvoliti da se ustaše pojave u njihovim uniformama pa slična izvinjavanja u buduću neće primati već da će Derikonju likvidirati ako ovako nastavi...

Na predlog Vojvode Jevđevića da se Nemci barem jedno deset dana ne interesuju za oblast istočne Bosne pa bi mi za to vreme naše odnose sa ustašama sami doveli u red, nemački oficiri su se nasmejali a jedan od njih odgovorio je: 'Kada bi se mi posle tih deset dana opet zainteresovali, našli bi u tom kraju samo mrtve!'. Po tom su ponovo uveravali da je to sve politika a da se oni kao vojnici u politiku ne mogu mešati.

Jednog momenta umešao sam se ja u razgovor ovim rečima: 'Mi dobro vidimo da su gospoda vojnici ali znamo da vojnici imaju svoje instance preko kojih se političarima može predstaviti pravo stanje u oblasti istočne Bosne a ovo vojnici, koji su na terenu, bolje poznaju nego političari.'

Na ovu moju primedbu dobili smo od starijeg majora sledeći interesantan odgovor: 'Da, mi imamo i instance, kao

što ih i vi imate. I mi moramo voditi računa o našim instancama kao što ćete i vi izvršiti naređenje gospodina Mihailovića, kad vam naredi da nas napadnete.'

Vojvoda Jevđević odgovorio je na ovo uz osmeh: 'Nir ja ni ma ko od nas ovde nije izjavio da imamo kakve odnose sa gospodinom Mihailovićem. Bez obzira na to imamo li mi vezu sa pomenutim gospodinom ili ne, ja vam mogu kazati da je on obznanio srpskom narodu da ne napada sve dotle dok Rusi ne zauzmu Sofiju a Englezi Budimpeštu. Vi dobro poznajete koncepciju vaših snaga i znate da dotle još dugo neće doći.'

Na ovo je uzeo reč opet onaj stari major i rezignirano rekao: 'Dotle nikada neće ni doći.'

Pri koncu razgovora mladi generalštabni major saopštio nam je da će o ovome sastanku i o toku razgovora izvestiti svoje pretpostavljene starešine i da će o tome general Bader u Beogradu biti obavešten. Osim toga zamerio je vojvodi Jevđeviću zbog otmice mobilisanih Srba u hrvatsku vojsku, izvedene na Jahorini, sa rečima: 'Ovog puta ova šala uspela vam je ali u buduće, ako se to ponovi, nećete se dobro provesti.'

Na osnovu izloženog dajem svoj zaključak u sledećem: Nemci su rešili da brane 'status quo' u istočnoj Bosni. Oni žele mir i red ali se ne osećaju dovoljno jaki da apsolutno sigurno zagarantuju tako stanje. Priznaju egzistenciju četnika u njihovoj okupacionoj zoni kao i to da protiv njih ne preduzimaju za sada uglavnom ništa. Pristali bi na ponuđene uslove, tj. da četnici zavedu red i u tom pogledu preuzmu garancije ali na to pristati ne mogu iz obzira prema Hrvatima. Prema njihovoj izjavi oni ne mogu tolerirati rad protiv ustaša jer su ustaše stubovi NDH a Nemci su zaštitnici te Države i njeni saveznici.²⁹

Odmah sutradan Baćović je original ovog izveštaja uputio Draži Mihailoviću, sa napomenom da će ga i ubuduće o svim kontaktima i sporazumima sa nemačkim okupatorima redovno obavestavati.

Evo i zabeleške o sporazumu između političkog delegata Štaba Draže Mihailovića za istočnu Bosnu i Hercegovinu Dobrosava Jevđevića i komandanta italijanske Druge armije, od 29. septembra, o legalizaciji četničkih jedinica u Bosni i Hercegovini:

»1) Talijanska armija (odnosi se na italijansku Drugu armiju — nap. autora) pristaje da legalizuje i hrani još 3.000

ljudi u Hercegovini i istočnoj Bosni i to: U srezu Trebinjskom 500 ljudi, u srezu Bilećskom 500, u srezu Gatačkom 400, u srezu Ljubinjском 400, Jahorinski bataljon 500, Nevesinjski srez 400 ljudi, te 300 ljudi za pojačanje bosanskog bataljona. Nigde ne mogu biti formirani novi bataljoni, već se samo ovi četnici mogu upotrebiti za pojačanje starih bataljona. Kako s obzirom na italijanske ugovore sa Hrvatima ne može biti govora o legalizaciji srezova Konjic i Mostar, to ćemo ljudstvo tih srezova prijaviti kao nevesinjsko ljudstvo i legalizovati ih od ljudi svakog sresa.

2) Talijanska armija pristaje da uputimo 3.000 ljudi za pojačanje Dinarske divizije, zatim da tom ljudstvu stavimo na raspolaganje artileriju, bacače, hranu i svakom vojniku šinjel i nove cipele, te da ih svojim sredstvima transportuju u Metković — Split — Knin.

3) Talijanska armija pristaje da legalizuje 250 žandar-ma sa 4 žandarmerijska oficira na teritoriji Hercegovine.

4) Talijanska armija pristaje na ličnu odgovornost Vojvode Jevđevića oslobodi 100 lica iz Hercegovine iz svojih koncentracionih logora,³⁰ te da na zahtev istoga uhapsi i internira bez razlike vere 100 lica sa teritorije VI armije (VI armijskog korpusa — nap. autora).

5) Talijanska armija pristaje da za sve četničke jedinice u domenu Vojvode Birčanina odobri 25.000 uniformi i to prvenstveno od zarobljenih Francuza.

6) Talijanska armija daje Vojvodi Jevđeviću za bosanski bataljon dva teška bacača sa 200 granata, 300 pušaka sa 50.000 puščanih metaka.

7) Talijanska će armija osloboditi danas dr Ninu Sviлокosa i Vidaka Kovačevića i staviti ih na raspolaganje Vojvodi Birčaninu.

8) Talijanska je armija uputila danas 300 skija za naše planinske bataljone.

9) Talijanska armija ukida hrvatski tekst na legitimacijama koje služe za legitimisanje pred talijanskim vlastima i ostaje samo talijanski tekst.

10) Italijanska armija pristaje da u buduće plate vojnika prima lično Komandant svakog našeg odreda i da on lično isplaćuje vojnike.

11) Talijanska armija pristaje da četničke komande mogu kupiti u Italiji sve količine suhog voća i marmelade uz uslov da ih plaćamo u italijanskoj valuti.

12) Talijanska armija ne insistira da četnici moraju skinuti sa svojih kapa bele orlove.

13) Utvrđeno je sporazumno da se smatra srpskom četničkom zonom u talijanskoj interesnoj zoni sva teritorija istočno od linije Stolac — Nevesinje — Ulog — Kalinovik, te da u tu zonu ne mogu ulaziti ni ustaše ni domobrani.

14) Obroci koji se daju četnicima po odobrenju armije imaju da se povećaju na obroke ravne italijanskim vojnicima zajedno sa duvanom, marmeladom, sirom i konjakom.«³¹

ČETNIČKE BRIGADE U OKUPATORSKIM OPERACIJAMA »ALBIA«, »ALFA« I »DINARA«

Posle povlačenja partizanskih snaga iz Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine, u tim krajevima je nastupio period četničke vladavine i krvavog obračuna sa ostacima partizanskih odreda, komunistima i simpatizerima NOP. U duhu Mihailovićevo naređenja upućenog Baćoviću: »Neophodno je potrebno i vrlo važno potući komuniste da im se traga ne zna«, smišljenom propagandom, sprovođenjem hajki, svakodnevnim pretraživanjem sela, šuma i planina, masovnim hapšenjem i streljanjem, uz obilatu pomoć okupatora, četnici su nastojali da pokopaju svaku nadu u mogućnost promene postojećeg stanja i da definitivno odvoje narodne mase od narodnooslobodilačkog pokreta.

Iako pod teškim uslovima, ipak je u Hercegovini, od preostalih partizana i od partijskih i političkih radnika, formiran u avgustu 1942. partizanski bataljon »Sloboda«, koji se s teškom mukom održavao.

Zahvaljujući odsustvu partizanskih snaga, četnici su, uz pomoć italijanskih okupatora, uspjeli da u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini stvore jake vojne jedinice, kojima se Draža Mihailović koristio kao udarnom snagom kontrarevolucije za prodiranje na sever, u Bosnu i Dalmaciju.

Međutim, u duhu postojećih međusobnih sporazuma, italijanski okupatori su u svojim operacijama protiv oružanih formacija NOP obilato angažovali i četničke jedinice sa svoga okupacionog područja.

Tako su italijanski okupatori od 29. avgusta do 3. septembra 1942. u operaciji poznatoj pod imenom »Albia«, protiv partizanskog bataljona »Jozo Jurčević«, na području planine Biokova, angažovali i oko 680 četnika iz hercegovačkih četničkih jedinica.

Ulogu četnika u ovim operacijama najbolje ilustruju Baćovićevi izveštaji upućeni Mihailoviću 5. i 6. septembra. U prvom piše:

»Naknadno dodajem u vezi odlaska naše kaznene ekspedicije u Ljubuški i Imotski, da su naši četnici... između Ljubuškog i Vrgorca oderali živa tri katolička sveštenika. Naši četnici ubijali su sve muškarce od 15 godina na više. Žene i deca ispod 15 godina nisu ubijana. 17 sela je potpuno spaljeno.«¹

U drugom izveštaju Baćović kaže:

»Pre nekoliko dana 5 bataljona naših četnika krenulo je od Stoca i preko Ljubuškog i Imotskog izbili su kod Makarske na Jadransko more. Ovaj pokret izvršen je za nepunih 17 časova. Ova kaznena ekspedicija zapalila je i potpuno uništila 17 ustaških sela.«²

Primivši ove izveštaje Mihailović je radiogramom odgovorio Baćoviću:

»Zadovoljan sam sa Vašim izveštajem o izbijanju na more. Iskoristite ovu akciju da se postavi siguran kanal za vezu sa Dinarskom divizijom. Na ovome kanalu postaviti naše odrede a pored ovih i hrvatske odrede kojima na čelo staviti Hrvate oficire koji su se ranije stavili vojvodi na raspoloženje. Posle ovoga za najkraće vreme Vi zajedno sa dinarcima treba da rascistite prostoriju između: Mostar—Konjic—Visoko—Travnik—Jajce—Livno. Dinarcе postaći na jači rad i što hitniju organizaciju i aktivnu borbu protiv komunista i ustaša.«³

Međutim, ovde nisu bila u pitanju »ustaška sela«, kako to Baćović u izveštaju navodi, već sela čiji su žitelji bili mahom aktivni saradnici i simpatizeri NOP. To potvrđuje i činjenica da četničko-ustaška saradnja, i pored ove akcije, nije bila naročito pomućena.

Kratko vreme posle ove, hercegovački četnici učestvuju i u okupatorskoj operaciji »Alfa«, takođe uperenoj protiv partizanskih jedinica. O rezultatima postignutim u njoj Bačović je 7. oktobra 1942. godine obavestio Mihailovića:

»Prema Vašem odobrenju, izvršili smo mobilizaciju za predviđeni napad protivu partizana u pravcu Prozora.⁴ Za ovu akciju pozvali smo 4.000 boraca, a odazvalo se 5.500. Na traženje Talijana zbog samih operacija morao sam se sastati sa komandantom VI armijskog korpusa (generalom Spigo Umberto — nap. autora). Ovaj sastanak obavljen je na putu između Bileće i Trebinja. Prilikom sastanka razgovor se vodio samo o operacijama. Kategorički sam tražio da ovim operacijama sa našim trupama komandujem ja, što su pristali bez daljeg. Za ovu operaciju dao je pristanak vojvoda Birčanin i vojvoda Jevđević komandantu korpusa prilikom njihovih razgovora u Dubrovniku i komandantu armije prilikom razgovora u Fijumi. Naše su trupe u pokretu i do sada nisu došle u kontakt nigde sa partizanima, a prema mome mišljenju može biti malih okršaja oko Prozora. Prema podacima kojim raspolažemo partizani se povlače u pravcu Banje Luke. Zaslugom vojvode Jevđevića došli smo u kontakt sa nacionalnim muslimanima koji sebe smatraju Srbima i povelili razgovor za zajedničku saradnju. Muslimani koji vide da smo mi dovoljno jaki a pored toga poznato im je da između Srba i njih postoji tako veliki jaz i može svakog momenta doći do poklanja. Prilikom tih razgovora vojvoda Jevđević i ja predložili smo im da između nas može postojati saradnja samo u tom slučaju ako se muslimani organizuju u zasebne četničke muslimanske organizacije pod našom kontrolom i da javno sa nama zajedno napadaju Pavelića i njegove ustaše. Muslimani su na ovo pristali. Vojvoda Jevđević o ovome podneo Vam je iscrpni izveštaj. Pokušavam sve da sprečimo pljačku koja se kod naših četnika zacarila, da li ćemo u tome uspeti to je veliko pitanje. Nije taj slučaj samo kod nas nego i u drugim pokrajinama, neka nam služi kao primer Foča.

Moja je žena sa ćerkom doputovala u Kalinovik... Kada je krenula iz Beograda pozvao je profesor Božidar Zečević koji je jedan od glavnih saradnika u tome Bosansko Hercegovačkom odboru u Beogradu koji radi za nas... Prilikom razgovora rekao joj je g. profesor Zečević: 'Vi odlazite svome mužu ali morate poneti jednu vrlo važnu poruku za koju niko nesme znati osim Vas i njega. Ministar Aćimović traži sastanak sa Vašim mužem negde na granici, za taj sastanak niko nesme znati. Tome sastanku prisustvovala bi jedna velika ličnost koja će imati presudnu ulogu u stvaranju naše države.' Tom prilikom rekao je mojoj ženi: 'Draža Mi-

hailović postaviće nekog aktivnog oficira za komandanta istočne Bosne i Hercegovine. Vaš je muž jedno veliko nacionalno ime, treba da pazi šta radi¹. Ne znam šta ovo sve znači i da li je to sa Vašim znanjem ili bez znanja...»⁵

O ovoj operaciji je i italijanski kapetan Vidjak podneo 18. oktobra 1942. godine izveštaj načelniku Obaveštajnog odeljenja italijanskog 6. armijskog korpusa majoru Anđelu de Mateisu, u kome, pored ostalog, piše:

»Kolonu doline Drežnice pod mojom komandom sačinjava u prvom razdoblju brigada Trebinje (5. bataljon) i brigada Gacko (2. bataljon). Nakon što se koncentrisala u Drežnici dana 3. oktobra, krenula je, kako je naređeno od komande 6. armije, u zoru dana 6. u pravcu prvog cilja... Brigada Gacko pod komandom potporučnika Festini potpomognutog od srpskog poručnika Popović Milorada dobila je naređenje da se sjedini sa brigadom Bileće, pod komandom poručnika Ogrizen, potpomognut od srpskog oficira Kureš Miloša.

Čitava zona uzduž maršrute odavno je pod okupacijom partizana; domaćini su dobrim delom pobešli i tako dokazali da se civilno stanovništvo sa njima saživelo; zato su sela i kuće potpuno uništene. (Oko 650 domova — nap. autora).

Od 6. do 10. oktobra nađeno je preko 700 mrtvih među borcima i stanovništvom raznih sela koji su davali otpor. (Prikazani mrtvi bili su u najvećem broju nevino muslimansko i hrvatsko stanovništvo — nap. autora).

Antikomunistički odredi zaustavili su se čitav dan 10. na zauzetim položajima. Dana 11. nastavilo se je za Prozor, gde sam u 12.30 uzeo vezu sa italijanskim trupama.

Izdržavajući svakovrsne teškoće i napore, na vrlo teškom terenu, antikomunističke kolone doline Drežnice, vođene od italijanskih oficira i podoficira dale su dokaze i ovoga puta njihove izdržljivosti, njihovog poleta, njihove agresivnosti i njihove saradnje sa italijanskom vojskom u borbi protiv zajedničkog neprijatelja: komunista.«⁶

Međutim, za učešće četničkih snaga u operaciji »Dinara«, koju su planirali italijanski okupatori na predlog Birčanina, a protiv oružanih formacija NOP u oblasti Dinare, Like i zapadne Bosne, vođeni su duži pregovori. O njima je Birčanin, krajem septembra, uputio Mihailoviću prilično detaljan izveštaj u kome kaže:

»U nameri da ostvarim terensku vezu sa Vama, a shodno Vašem naređenju za realizovanje koridora između Hercegovine i Zap. Bosne naredio sam, još za vreme svog bavljenja u Hercegovini, da jedan odred jačine oko 3.000 četnika pre-

duzme operacije opštim pravcem: Nevesinje—Prozor—Livno—Glamoč—Bos. Grahovo stim, da taj odred docnije dirigujem shodno situaciji. Moje naređenje međutim nije moglo biti izvršeno iz razloga što komandant VI armijskog korpusa italijanske vojske nije dozvolio odlazak četnika iz Hercegovine, verovatno iz bojazni od eventualnih novih nemira, koji bi izazvali komunisti ili bi saznali za odsutnost četnika. Sva moja nastojanja kod VI (Dubrovnik) i XVIII (Split) armiskog korpusa italijanske vojske da se dozvoli nameravani pokret četnika, ostala su bez uspeha.

Primivši, međutim, sa više strana autentične vesti da su komunisti grupisali oko 14.000 partizana na prostoriji: Jajce—Glamoč—Livno—D. Vakuf i da se u Livnu nalazi vodstvo komunističke partije Jugoslavije na čelu sa Titom, a uviđajući neposrednu opasnost za četničke jedinice dosadane Dinarske divizije, preduzeo sam put na Sušak sa namerom da u štabu II italijanske armije izdejstvujem odobrenje za jednu operaciju najširih razmera u kojoj bi uzele učešće ne samo naše jedinice, već i jedinice italijanske vojske, naročito artilerija, bacači i avijacija.

U toku 10. 11. i 12. septembra t. g. izložio sam lično i u detalju svoj plan za ovu akciju komandantu II italijanske armije đeneralu Roati, koji je, očigledno zagrejan mojom idejom, otputovao avionom u Rim, da u glavnom štabu izdejstvuje odobrenje za rad.⁷

Osnovna ideja plana sastojala se u sledećem: koristeći povoljnu okolnost da su komunističke glavne snage grupisane na jednoj relativno suženoj prostoriji, treba ih napasti nadmoćnijim snagama, koncentričnom akcijom po svima raspoloživim pravcima, angažujući gro četničkih snaga i 2—3 italijanske divizije sa ciljem da se komunisti primoraju na odsudnu bitku i da im se po svaku cenu spreči eventualno izvlačenje. General Roata je insistirao da dopustim učešće i hrvatske vojske na izvesnim pravcima, kako bi pobeda bila bolje obezbeđena iznoseći kao glavni razlog da te pravce nisu u stanju da pokriju ni italijanske ni četničke jedinice iz prostog razloga što se nalaze duboko u teritoriji Hrvatske države. Posle kraćih pregovora pristao sam na učešće domobranskih jedinica, ali ustaša ne, ni po koju cenu. Šta više zahtevao sam da se domobranske jedinice drže defanzive na fiksiranim položajima, a izjavivši da ako u toku operacija dođe do sukoba Hrvata i četnika, ja neću moći to da sprečim niti ću nositi zato odgovornost...

General Roata, po povratku iz Rima, gde je po svemu sudeći dobio potrebno ovlašćenje za rad, otputovao je za Zagreb da bi i tamo postigao potreban sporazum za nameravanu operaciju.

Vrativši se iz Zagreba general Roata je odjednom promenio svoje dotadašnje raspoloženje i izneo je neke razloge

koji ga primoravaju da plan akcije izmeni u toliko što bi se operacija podelila vremenski i terenski na dve akcije: jednu manju, koja bi otpočela 1. oktobra, i drugu veću, koja bi se preduzela tek onda kad Hrvati budu bili u mogućnosti da koncentrišu potrebne snage za odbranu na dodeljenom sektoru.

Pored ovoga general Roata, umesto da samnom raspravi aktuelna pitanja oko naoružanja i opreme četnika, radi čega sam i došao u Fijumu, uzeo je da na dugo i široko tretira niz sasvim novih pitanja kao: moj stav prema Vama i italijanskoj vojsci (iako je to pitanje ranije bilo prečišćeno); odnos Italije prema Hrvatskoj i obaveze koje su Italiani primili u odnosu na Hrvate; zabrana antihitlerovskih manifestacija kao i naše javne propagande za stvaranjem slobodne nacionalne države, mešanje italijanske vojske u unutrašnju četničku organizaciju itd. Pošto sam video da se ubuduće ima da radi pod veoma teškim uslovima i pošto sam stekao utisak kao da od velike operacije neće ništa biti, ja sam se bio rešio da prekinem, ukoliko se mene lično tiče, sa daljom kolaboracijom sa italijanskom vojskom i to putem pisma koje sam spremio za generala Roatu, a čiju Vam kopiju dostavljam u prilogu. Ali na molbu mojih saradnika i prijatelja Jevđevića, Grđića i Ivaniševića odustao sam da prekid izvršim definitivno pre nego o toj nameri Vas obavestim. Ipak sam im usmeno stavio do znanja da mi možemo produžiti dalju kolaboraciju samo ako se od strane italijanske vojske budu ispunila i respektovala sledeća tri uslova: slobodna propaganda u nacionalnom smislu, u četničkim redovima, vizavi komunističkoj ideji, potpuna autonomija unutrašnje organizacije naših jedinica i pokreta uopšte; apsolutno poverenje od strane italijanske vojske, a naročito njenih oficira kako viših tako i nižih.

Ukoliko napred označeni uslovi ne bi bili respektovani, ja nisam u mogućnosti da i dalje budem na čelu poverene mi teritorije i biću primoran da prekinem energično i za svagda sa Italijanima, zbog čega Vas Gospodine Ministre i dragi brate, molim da shvatite moj težak položaj i da odobrite takav moj korak, koji ima za cilj po svaku cenu da sačuva našu nacionalnu čast i dostojanstvo.

Možda bi ipak, po planu za operaciju, koju sam na pred dodirnuo, na nekakav način otpočeo rad da se nije desio jedan krupniji incident. Odmah po povratku iz Rima pozvao me je general Roata sebi i umesto da me izvesti o rezultatu svog puta po pitanju operacije, kako sam to očekivao, on mi je na moje veliko iznenađenje saopštio sledeće: 'Imam izveštaj da je ovih dana održat nov sastanak sa generalom Mihailovićem blizu Gacka⁸, na kome su pored ostalih četničkih prvaka prisustvovali Jevđević i Bajo Stanišić. Na sastanku je odlučeno da se napadnu muslimanska naselja Gračanica i

Fazlagića Kula i da se, ako bi se italijanske trupe tome usprotivile, otvore i prema njima neprijateljstva. Ovoj odluci usprotivio se samo jedan od prisutnih, i to Marko Popović. Da li Vam je što od ovoga poznato i šta nameravate da preduzmete da do ovoga ne dođe, pošto bi takav akt značio prekid odnosa između italijanske vojske i četnika?'

Tim povodom odgovorio sam generalu da sumnjam u verodostojnost izveštaja naročito zbog toga, što se tu pojavljuje ime Marka Popovića, koji je po mom dubokom uverenju jedan nepouzdan čovek čije bi vesti Italijani trebali dobro da proveravaju. Naročito sam izrazio sumnju da ste Vi uopšte prisustvovali tom sastanku, želeći da Italijanima prikažem da Vi radite samo ono što narod hoće, a da je opšte poznata stvar da Srbi ovih krajeva nisu u ovim trenucima uopšte ni za kakav sukob sa Italijanima. Da bi im dao dokaze da zaista tako i mislim, ja sam odmah poslao telegram Jevđeviću i tražio da se, ako zaista takva operacija pretstoji, odustane od njenog izvršenja. General je sve ovo primio sa zadovoljstvom, rekavši mi da je on već pozvao Jevđevića na Sušak da ga lično ispita po ovoj stvari, zbog čega je Jevđević i došao ovamo. Posle toga smo prešli na razgovor o pretstojećoj operaciji protiv glavnih komunističkih snaga.

Svoje bavljenje na Sušaku i u Fijumi iskoristio sam da dođem u lični dodir sa komandantom ličkih četničkih odreda potpukovnikom Ilijom Mihićem i njegovim oficirima, koji su došli sa terena. Tom prilikom konstatovao sam da ova naša četnička grupa radi pod dosta teškim uslovima. Svi pokreti oficira i njihova akcija na terenu pažljivo se kontrolišu ne samo od strane Italijana, već i od Hrvata, koji koriste svaku priliku da denunciraju četnike i otežaju im rad na organizaciji. Pored toga u Lici, koja je poznata kao pasivan kraj, veliki broj izbeglica iz raznih krajeva otežao je ishranu stanovništva i četnika do te mere, da preti glad u punom smislu te reči. Moja pak novčana sredstva su na izmaku i nisam u mogućnosti da ovo stanje popravim, zbog čega je velika potreba da nam za ovaj kraj u što kraćem roku stavite na raspoloženje jednu veću sumu novaca, kako bi se nešto, pre početka zime, učinilo.

Stekavši utisak da potpukovnik Mihić nije u svemu na visini poverenog mu zadatka, ja sam naimenovao za nacionalno-političkog poverenika na teritoriji koja je u vojničkom pogledu poverena ppuk. Mihiću brata Radmila Grđića sa namerom, da mu s jedne strane pomogne u akciji i olakša mu rad, a s druge strane da Grđić, kao iskusan i vešt čovek, budno prati njegov odnos prema Italijanima, pošto mi izgleda da je Mihić u odnosu na njih, pa čak i na Hrvate, prilično labav.

Kad sam upitao ppukovnika Mihića, da li je i u kakvoj nameri preko pukovnika Kukića (Ilije) uhvatio kontakt

sa Nedićem odlučno je izjavio da u tom pravcu nije preduzimao nikakve korake i da uopšte niti ima, niti želi sa Nedićem da ima da ima kakvu vezu...

Potpukovnik Mihić izvestio me je, međutim, da je preduzeo korake za ostvarenje veze sa našom vladom u Londonu sa namerom da od nje dobije 10 miliona lira za finansiranje pokreta. Ova veza ide preko izvesnih ljudi u Švajcarskoj, a konkretno se uspostavlja preko ministra Dvora g. Kneževića (Radoje) koji je kum đeneralštabnog majora Bjelajca (Slavko), a kome je Bjelajac i pisao, po želji Mihićevoj.

Stavši na gladište da sa našom vladom u Londonu ne može i ne sme neposredno da opšti niko drugi iz zemlje, sem Vas, naredio sam potpukovniku g. Mihiću da odmah obustavi tu akciju i prekine sve veze u tom pravcu, što će biti izvršeno...

Primoran sam, Gospodine Ministre i dragi brate, da Vam i ovog puta ukažem na izvesne štetne pojave, koje u velikoj meri hude našoj organizaciji, te bi ih kao takve trebalo energično suzbiti. Tako na pr.

Londonska radiostanica objavila je dva saopštenja koja se izgleda odnose na četničke jedinice i teritoriju koju ste meni poverili. U prvom saopštenju se kaže, da ima izvesnih grupacija koje sarađuju sa okupatorom i zovu se četnici, ma da to u stvari nisu, već sluge okupatora i izdajnici. U drugom pak saopštenju skreće se pažnja četnicima Like, severne Dalmacije i Bosne da ne sarađuju sa ustašama, već da rade pod Vašom komandom. Neznam sa kakvim ciljem i po čijem naređenju se daju ovakva saopštenja preko Londonske radiostanice, ali nalazim da hude ugledu četničke organizacije i ubijaju ugled njenih vođa u narodu pa čak i među samim borcima, zbog čega je neophodno da se izvrši potrebna korekcija. Meni lično potrebno je da znam da li se oba ta saopštenja odnose na mene i jedinice kojima komandujem, ili na koga drugog pošto sam ubeđen da to nije učinjeno sa Vašim dopuštanjem.

Tu skoro je bivši Ministar Grga Anđelinović napao preko Londonske radiostanice poznatog nacionalnog borca i primernog pravoslavnog sveštenika, mog bliskog saradnika protu Sergija Urukala, označujući ga kao italijanskog plaćenika. Zbog svoga nacionalnog rada, međutim, prota Urukalo osuđen je od strane komunista na smrt još pre godinu dana, a ustaše ga love na sve strane da bi ga ubili, pa i pored svega toga Anđelinović ga markira kao špijuna i plaćenika okupatorskog, dok prećutkuje činjenicu da katolički Splitski biskup uzima učešća u svima javnim manifestacijama, koje Italijani u Splitu priređuju.

Onako drzak napad na protu Urukala očigledno koristi samo komunistima i nikom više, zbog čega bi, baš povodom ovog slučaja trebalo sprečiti ovakvu destruktivnu akci-

ju (koja se vodi ne bez izvesnih skrivenih podlih namera) jednom za uvek. Gospodinu Anđelinoviću, koji je, mada nije imao nikakvu zvaničnu funkciju pred našu katastrofu, ipak pobegao u Englesku, treba otvoreno reći, da je on najmanje pozvat da daje nacionalnu legitimaciju jednom proti Urukalu.«⁹

A evo i dva italijanska dokumenta o toku razgovora između generala Roate, s jedne, i Birčanina i Jevđevića, s druge strane.

U rezimeu razgovora između komandanta italijanske 2. armije i Ilije Trifunovića-Birčanina i Dobrosava Jevđevića od 21. septembra 1942. o daljoj saradnji u borbi protiv partizana, piše:

»1. — POLITICKO PITANJE ČETNIČKOG POKRETA

Ekselencija Roata precizira:

— četničke formacije će sarađivati sa italijanskim oružanim snagama jedino sa ciljem da se suzbije komunizam i stanovništvu vrati mir i spokojstvo. Međutim, italijanske oružane snage ne mogu pomagati četnike za druge ciljeve; četničkim manifestacijama treba oduzeti svaki politički karakter i moraju se ukloniti sva obeležja koja imaju protiv-hrvatski karakter.

Četnički rukovodioci uveravaju da oni iskreno sarađuju isključivo zbog antikomunističke borbe u cilju spasavanja srpskog naroda od sigurne propasti.

2. — SADAŠNJA JAČINA KATOLIČKO-PRAVOSLAVNIH FORMACIJA I PITANJE KOMANDOVANJA

Ekselencija Roata traži tačne podatke o organizovanim i neorganizovanim četničkim snagama koje se nalaze pod neposrednom komandom Trifunovića i Jevđevića, kao i o snagama koje sa njima mogu sarađivati a ne nalaze se pod njihovom neposrednom komandom (aluzija na formacije Bačovića).

Pošto je utvrđeno da će se u toku dana sastaviti tabelarni pregled svih snaga, precizira se da moralnu komandu nad svim četničkim formacijama na teritoriji VI i XVIII armijskog korpusa ima vojvoda Trifunović. Pod neposrednom komandom imenovanog nalaze se formacije dislocirane na teritoriji XVIII armijskog korpusa, dok se pod komandom Jevđevića nalaze jedinice dislocirane na teritoriji VI armijskog korpusa, kao i neke u Sandžaku, istočnoj Bosni, itd. (teritorije u nadležnosti Guvernerata Crne Gore).

3. — VEĆA ILI MANJE NADLEŽNOSTI GENERALA DRAŽE MIHAILOVIĆA NAD KATOLICKO-PRAVOSLAVNIM FORMACIJAMA U BOSNI

Na precizno pitanje: 'da li se četničke formacije dislocirane na teritorijama VI i XVIII armijskog korpusa, tj. formacije pod komandom Trifunovića i Jevđevića, nalaze takođe i pod nadležnošću Draže Mihailovića' — pomenute dve ličnosti su odgovorile:

'Draža Mihailović je efektivni vođa samo stare Srbije i Makedonije i tamo deluje u sporazumu sa generalom Nedićem, predsednikom srpske Vlade. Za ostale oblasti, on je samo moralni vođa sa kojim komandanti sarađuju ukoliko njegova naređenja vode računa o stvarnim interesima Srba.

Sada, u Bosni i Hercegovini srpski narod prema Italiji gaji takve osećaje priznanja da protiv nje nikad nebi mogao ništa preduzeti, čak ako bi to naredio Mihailović ili neko drugi.

Cilj četničkih snaga je, načelno, da se spase srpski narod i da stvori izvesno sredstvo koje će kad završi rat moći da materijalizuje granice srpske države.'

4. — UPOTREBA ČETNIČKIH FORMACIJA IZ REJONA NJIHOVOG POSTANKA U DRUGIM REJONIMA

Na pitanje Ekselencije Roate da li je ovakva upotreba prihvatljiva, s obzirom da u Hercegovini postoji veliki broj jedinica koje prevazilaze potrebe, rukovodioci su odgovorili potvrdno i izjavili da jedino žele:

- da ova upotreba usledi u rejonima nastanjenim pretežno srpsko-pravoslavnim stanovništvom;

- da o upotrebi budu pravovremeno obavešteni kako bi psihološki pripremili mase s obzirom da njih, organizovane za odbranu svojih sela, prethodno treba ubediti u celishodnost odbrane od komunističke opasnosti drugih naseljenih mesta nastanjenih pretežno Srbima.

5. — PITANJE KOMANDOVANJA ČETNIČKIM FORMACIJAMA

Rukovodioci zahtevaju da formacije, naročito ako se upotrebe van njihovih rejona, ostanu pod komandom svojih oficira. Ostaje utvrđeno da će se naređenja opšteg karaktera izdavati Trifunoviću. Naređenja za lokalnu upotrebu komandantima formacija izdavaće odgovarajuće komande armijskih korpusa.

6. — OPERACIJA 'DINARA'

Ekselencija Roata objašnjava razloge zbog kojih planirana operacija još ne može da bude preduzeta i, s toga

nije moguće odrediti kakvu pomoć treba da pruže četničke formacije. Međutim, postignut je sporazum da će se antikomunističke jedinice iz Hercegovine, gde ih ima previše, ili iz drugih rejona prebaciti na područje XVIII armijskog korpusa, kako radi učešća u samoj operaciji ako bude preduzeta, tako i radi potpomaganja odbrane na području između Imotskog i Gračaca, ako bi operacija 'Dinara' morala biti odložena.

Način i pojedinosti prebacivanja katoličko-pravoslavnih jedinica sa jednog mesta u drugo konkretizovaće se u momentu potrebe.¹⁰

A u zabelešci od 22. septembra 1942. se kaže:

»Beleške o sednici održanoj danas u Opatiji kojoj su prisustvovali:

— Vojvoda Trifunović, pošt. Jevđević i novinar Grđić, s jedne strane i

— puk. Karla (Karlà) s druge strane.

Trifunović:

Dok je na osnovu uveravanja na prvim dvema konferencijama u Štabu Armije stekao utisak da će se blagovremeno predodrediti sve što je potrebno za poznatu akciju u predviđenom roku, na jučerašnjoj sednici sa eksel. komandantom stvari su se tako okrenule da je on ostao pod mučnim utiskom zbog namera Štaba u pogledu gore navedene akcije i — što je važnije — zbog raspoloženja samog komandanta prema njemu lično i prema četničkom pokretu.

U stvari, pitanja koja su mu upućena, posle tolikih ranijih objašnjenja, o Draži Mihailoviću i o sastanku na Pustom Polju, zatim o stvarnim ciljevima četničkog pokreta, nisu mogla a da u njemu ne izazovu podozrenje da se posumnjalo u njegovu i opšte četničku lojalnost prema Italijanima.

Iako je ovde već dve sedmice, on nebi mogao da ode odavde pre no što rasčisti još jedanput, i to definitivno, osnovne linije saradnje između Italijana i Srba u zajedničkoj borbi protiv komunizma, s obzirom na Hrvatsku državu.

Puk. Karla objašnjava da:

— što se tiče ugovorene akcije velikih razmera,¹¹ zah-tevi operativne prirode ne utiču za sada na njeno ostvarenje;

— što se tiče poverenja u četnike, stav Ekselencije pokazuje da je ono potpuno i apsolutno, jer ne samo da je do sada data stvarna podrška pokretu, već su razbijeni svi hrvatski pokušaji da se minira egzistencija četničkih antikomunističkih formacija i da se sa komandnih položaja udalje najeminentnije starešine, među kojima i sam Trifunović i najbolji oficiri;

— Ekselencija se nalazi u situaciji da dà izjašnjenje u Rimu, da su još uvek pod neprijatnim utiskom koji je iza-

zvaio poznati sastanak na Pustom Polju između Trifunovića i Mihailovića, koji je bio održan bez znanja italijanskih vlasti;

— iako dopuštamo da u četničkim redovima treba da vlada srpski nacionalistički, antikomunistički duh, treba izbegavati svaku vidnu političku manifestaciju, da se Hrvatima nebi dalo oružje u ruke protiv četnika i, indirektno, da se nebi poremetili naši odnosi sa hrvatskom državom, koju smo, prema savezničkom ugovoru, dužni da poštujemo.

Trifunović:

U zaključku precizira da će saradnja biti potpuna, apsolutna i efikasna, ukoliko italijanske komande — od armije pa do divizije i puka — budu prihvatile sledeće postavke:

a) dopustiti da se podesnom propagandom održava srpski nacionalistički duh, kojim su četnici nadahnuti, bez ubadanja Hrvata, sa ciljem da se vežu mase, kako nebi pale u klopku vrlo aktivne partizanske propagande.

b) drugarsko poverenje u potpunu lojalnost četnika, starešina i boraca, a naročito u onoga ko upravlja pokretom.

c) na čelo svih formacija postaviti bivše jugoslovenske oficire, odabrane među onima koje komandanti budu predložili kao najpodesnije i dopustiti četničkim komandama najveću moguću samostalnost što se tiče njihovih unutrašnjih odnosa između starešina i boraca, pa i između viših i nižih starešina, uvek u okviru direktiva i borbenih zapovesti, dobijenih od italijanske više komande.

Puk. Karla:

Obavezuje se da gornje izloži Ekselenciji komandantu armije i da mu zahteve vojvode Trifunovića podnese na odobrenje.¹²

Na kraju, ipak je postignut sporazum o kome kapetan Radovan Ivanišević 29. septembra 1942. godine obaveštava majora Zaharija Ostojića:

»Rezultati vojvodinog puta u Sušak su ogromni:

1) Dato je 2.000 pušaka za Dinaru i 1.000 pušaka za Liku (400 za južnu zonu — Medak, a 600 za severnu zonu — Otočac. Kdt. južne zone je đšt. major Radojlović (Miloš) a severne đšt. major Bjelajac).

2) Naturen im je plan za odlučnu bitku protiv komunistu u Bosni i njegovo ostvarenje počeo 1. oktobra sa tzv. 'malom operacijom' (odnosi se na operaciju »Alfa« — nap. autora), o čemu ste već izvešteni sa naše strane.

3) Mihić je zvanično i od strane samih Italijana (arm. đeneral Roata) potčinjen vojvodi, kome su izdati uredni dokumenti da može slobodno da se kreće po teritoriji V, VII, i XVIII ital. arm. korpusa tj. po celokupnoj teritoriji koja je

od strane Italijana okupirana (Hercegovina, Dalmacija, Lika, deo Hrvatske i Slovenačka).

4) Iz Rima je odobreno 5.000 pušaka za Ljubljanu, za naše ljude i ovih dana je počela isporuka oružja. Ovaj posao po naređenju g. vojvode svršio je kapetan Kostić, na opšte zadovoljstvo.

5) U toku oktobra izliferovaće nam — po partijama — 6.000 pušaka za Dinaru i još 3.000 za Liku.

Uslov da sve ovo realizujemo je, da se obustavi akcija protiv Hrvata i Muslimana, jer oni protestuju preko Nemačke, koja opet vrši presiju na Rim. Visoki interesi opšte stvari nalažu da ne kidamo sada, kad toliko očekujemo od njih. Muslimani i ustaše odn. Hrvati platiće ceh pre ili posle za njih ima vremena, jer nemaju gde, ostaju nam jednako pod ruku. Smatram da Ti gledaš na stvari ovako kao i ja.¹³

Posle primljenih obaveštenja, Mihailović je Jevđeviću 8. oktobra 1942. godine uputio uputstvo, u kome, pored ostalog, piše:

»Radi Vaše orijentacije, a u vezi Vaših pisama, primite na znanje sledeće:

1) Odlično ste postupili u vezi smene Luzane.

2) Sada je najvažniji zadatak, da se definitivno prečisti sa komunistima, i to kako na vašoj zoni, tako i sa onima van Vaše zone. (Odnosi se na teritoriju Hercegovine, Dalmacije, Like i zapadne Bosne — nap. autora). Ovo drugo treba raditi dogovorno sa vojvodom Birčaninom. Koga što bolje podržavati u radu.

3) Za vreme dok se izvode operacije prema komunistima, što više taktizirati sa Muslimanima i Hrvatima.

4) Preko muslimanskih prvaka jugoslovenski orijentisanih, predočiti i Muslimanima da jedino organizovani pod komandom naših starešina i borbom protiv ustaša i komunisti, a potpuno lojalni držanjem prema srpskom življu, mogu da poprave onu sramnu ulogu koju su odigrali od kapitulacije Jugoslavije do danas. No s tim, da su dužni da i sami učestvuju u likvidiranju onih Muslimana, koji i danas rade protiv srpskog naroda.

5) Preko pukovnika Bosnića i majora Srnetića, treba preduzeti što jače bušenje hrvatske vojske, sa ciljem da se čitave jedinice stavljaju nama na raspoloženje, da nas pomažu u davanju oružja i spreme i da se upotrebe u borbi protivu komunista i ustaša.

6) Okupatora iskoristiti do maksimuma, i izvlačiti od njega što više. Postarati se da se kupe starešine sa većim uticajem i na važnim položajima, pa ovo vešto preduzeti. Kre-

dit za ove svrhe predvideću specijalno i staviti Vam ga na raspoloženje. Potrebno mi je da znam kakva bi se korist od ovoga mogla imati te me po tome što pre izvestiti...«¹⁴

U odgovoru na Birčaninov izveštaj, Draža Mihailović je, pismom iz prve polovine oktobra 1942. odobrio ove zamisli:

»U pogledu akcije protiv komunista, slažem se sa Vašim planom, u koji treba uključiti i akciju koju izvodi Bačović od Konjica u pravcu Prozora. O rezultatima molim Vas da me izveštavate što češće preko Bačovića.«¹⁵

Međutim, 20. oktobra 1942. godine Birčanin je uputio Mihailoviću nov izveštaj o pregovorima sa italijanskim okupatorima, u kome mu javlja da događaji kreću smerom nepovoljnim po četničke planove:

»Ja sam Vas, Gospodine Ministre i dragi brate, u jednom od ranijih pisama obavestio o svom putu na Sušak i o poslu radi koga sam tamo išao. Iz toga pisma Vi ste mogli videti, da je bila predviđena jedna velika operacija protiv komunista na liniji: Livno—Glamoč—Jajce. Do ostvarenja te operacije nije došlo i vrlo verovatno neće ni doći, o čemu ste možda obavešteni, od Jevđevića i Bačovića. Glavni razlog zbog čega je ta zamisao pala, leži u Italijanskom insistiranju da u toj operaciji uzmu učešća i dve ustaške kolone, tako da jedna od njih po završetku posla, posedne Livno i ugarnizonira se, mada sam ja još u Sušaku isključio svaku kombinaciju sa ustašama. Obavešten o ovoj italijanskoj nameri, ja sam, u nemogućnosti da to lično učinim (pošto sam tih dana bio teško bolestan), uputio svog načelnika štaba (kapetana Radovana Ivaniševića — nap. autora) komandantu XVIII italijanskog armijskog korpusa sa nalogom, da u moje ime saopšti tom komandantu, da ja ne dopuštam saradnju četnika sa ustašama i da nema Srbina, koji bi takvu soluciju smeo da prihvati, a najmanje bih ja smeo biti taj Srbin. Komandant korpusa, primivši ovo saopštenje, odmah je dohvatio telefonsku slušalicu i razgovarao sa komandantom armije generalom Roatom, pa je posle završenog razgovora umolio mog načelnika štaba da me izvesti da shvataju potpuno moj stav i da će preraditi plan predviđene operacije, izbacujući obe ustaške kolone. Međutim, posle samo tri dana taj isti komandant je pozvao mog načelnika štaba i saopštio mu da se operacija uz učešće četnika uopšte neće izvoditi, pošto je to Rim izrično zabranio iz bojazni, da četnici ne izvrše pokolj Hrvata, kako se to već desilo, po njihovim obaveštenjima, u Biokovu i Omišu. Ipak, oni su i pored toga, što isključuju učešće četnika pod ovako teškom optužbom, zahtevali od Dinar-

ske divizije da im stavi na raspoloženje 500 četnika radi osiguranja boka jedne od njihovih napadnih kolona. Taj zahtev nisam prihvatio. Verovatno uvređen zbog toga, komandant armije sa Sušaka uputio mi je preko XVIII korpusa telegram ove sadržine: 'Br. I/1841. Molim da se dade na znanje Vojvodi Trifunoviću da ako odmah ne prestanu sa strane četnika nasilja prema hrvatskom i muslimanskom pučanstvu, biće obustavljena prehrana i plaćanje nadnica onim formacijama, kojima pripadaju krivci tih nasilja. Ako bi ta ilegalna situacija i napred trajala, preduzeće se strože mere. General Roata.' Na ovaj telegram ja sam istim putem poslao ovakav odgovor: 'Telegram NJ. E. ne sadrži konkretne optužbe protiv četnika. Za slučajeve u okolini Omiša i u Hercegovini (Dubrave) Vojvoda je skrenuo pažnju četnicima da to ne odobrava, što je XVIII korpusu poznato. Prema ovome neka se nova optužba potkrepi izvesnim faktima, pa će se preduzeti potrebne mere. Na slučaj da ovo objašnjenje ne bude dovoljno, stvar je italijanske komande kakav će stav zauzeti prema četničkoj organizaciji. Ako bi taj stav poremetio kolaboraciju, neće biti krivica Vojvodina, jer on ne može i nema prava da utiče na Ekselenciju da svoje već formulisano mišljenje o potrebi strožijih mera prema četnicima izmeni. Vojvoda u tom slučaju može samo da žali što je čitavu godinu dana radio na jednoj stvari, koja je Srbe koštala velikih žrtava bez neke osobite koristi. U ostalom Vojvoda je pogrešio što je u početku saradnje prevideo obaveze Italije prema Hrvatskoj, kao saveznici, jer je ta činjenica ustvari ometala i ometa kolaboraciju. Vojvodi će, ako ga komunisti i ustaše, koji su ga već osudili na smrt baš radi te kolaboracije, ranije ne ubiju, sigurno suditi njegovi Srbi za ovu nedovoljnu obazrivost''¹⁶

Samo tri dana kasnije Ivanišević obaveštava Mihaилоvića o Birčaninovom kolebanju u pogledu daljih odnosa sa Italijanima, koji su interesima NDH dali prioritet nad četničkim zahtevima:

»Komandant ovdašnjeg XVIII italijanskog armijskog korpusa general g. Spigo, po naređenju pretpostavljenog mu komandanta armije generala g. Roate, posle depeše koju je g. vojvoda poslao generalu g. Roati (a čiji Vam je prepis već dostavljen), zamolio je g. vojvodu da ga poseti, kako bi izgledili nastale incidente. Vojvoda, mada teško bolestan, prihvata taj poziv i odlazi na razgovor u italijansku komandu, bez znanja i odobrenja lekara, čime je naglo pogoršao stanje svog zdravlja. Komandant je bio doneo čvrstu odluku, da im otvoreno i u lice kaže sve što misli... Uzdržao se ipak da prekinе dosadašnju kolaboraciju pre, nego što Vi naredite, a da bi dobio u vremenu dok dobije Vaš odgovor, on je prividno i privremeno likvidirao zategnute odnose.

Protivno savetima lekara koji su naredili apsolutan mir i izolovanost, g. vojvoda je naredio da dođem, pa mi je ležeći, slabim glasom, tako da sam ga jedva razumeo, rekao: 'Obavestite Gospodina Ministra o sastanku i zamolite ga u moje ime da mi objasni, da li da prekinem ili produžim kolaboraciju.'¹⁷

Istovremeno, u istočnoj Bosni se razvijala uspešna saradnja četnika sa nemačkim okupatorima, o čemu nam govori i sledeći Baćovićev izveštaj upućen Mihailoviću 5. decembra 1942. godine, u kome, pored ostalog, piše:

»Prema izveštaju k-nta kladanjske brigade od 26. 11. već pet dana vode se ogorčene borbe između četnika i partizana na Majevidi. Četnike potpomažu Nemci, domobrani i ustaše. Jedan deo četnika priključio se partizanima. Račić napustio Majevidu i prešao u Srbiju. Brojno stanje partizana 8—10 hiljada. Partizani zauzeli Bijeljину, Lopare i prodrli do G. Tuzle.«¹⁸

SMERNICE POLITIČKOG PROGRAMA I CILJEVI RAVNOGORSKOG POKRETA

U toku 1942. godine pripadnici Zemljoradničke stranke, na čijem se čelu nalazio ministar u emigrantskoj vladi Milan Gavrilović i koji su učestvovali u stvaranju Mihailovićevog pokreta, uporno su nastojali da prošire svoj uticaj u njemu i da mu nature svoj politički program.

O ovakvom nastojanju pripadnika Zemljoradničke stranke Mihailovića su 25. juna 1942. godine obavestili i funkcioneri njegovog beogradskog štaba:

»Saznali smo da u Mladenovcu vlada uverenje da našu stvar vodi Zemljoradnička stranka, jer se drugi elementi uopšte ne primaju. Tamo sada postoje naše dve struje, te bi trebalo urediti.«¹

Na osnovu ovog obaveštenja Mihailović je 29. juna 1942. intervenisao depešom upućenom majoru Vladislavu Dodiću, organizatoru četničkog pokreta u tom kraju, u kojoj, pored ostalog, kaže:

»Dangića upropastili političari. Zabranjujem svaku politiku. Govori se da se kod Vas samo Zemljoradnici uvode u organizaciju. Ne zaboravite da ste sada samo oficir.«²

Posle dva dana Mihailović je zbog iste stvari ponovo intervenisao kod Dodića:

»Jako se mešate u stvari za koje niste pozvati. Suviše preporučujete ljude iz Zemljoradničke partije a kudite druge. Zapamtite: Vi ste oficir i ako ovako produžite gubim poverenje u Vas. Ovo nije politička partija...«³

Do direktnog sukoba po ovom pitanju došlo je između Draže Mihailovića i pripadnika Zemljoradničke stranke u Bosni. Mihailovićeve konstatacije, u citiranoj depeši, da su Dangića upropastili političari, odnosi se na situaciju u Bosni krajem 1941. i početkom 1942. godine, kada je Jezdimir Dangić tamo bio četnički komandant. Sukob je kasnije nastao zbog Mihailovićeve odluke od 22. juna 1942. godine, koju je on preneo Lazaru Trklji sledećom depešom:

»Radi organizacije po uputu 5 dodelio sam srezove za rad Milu Radoviću Foču, Radivoju Neškoviću Čajniče, Dragom Mitroviću Rogaticu, Pavlu Grubaču Višegrad, Borivoju Mitranoviću Srebrnicu, kap. Damjanoviću Bjeljinu, Brčko, Zvornik i Tuzlu.«⁴

Na ovo je Trklja nezadovoljno reagovao depešom od 1. jula:

»Stvari u Bosni ne mogu se sprovoditi u pogledu organizacije i priprema za krajnji cilj preko ljudi u koje narod na terenu nema poverenja makar koliko Vaš ugled među njima bio veliki. Ako se nema dovoljno vere u moja obaveštenja, pošaljite mi čoveka kome više verujete da upozna stanje na terenu jer narod neće da primi one u depeši označene. Kod mene za Vas protest protiv Damjanovića od 11 komandanata bataljona za Majevice.«⁵

Draža je već sutradan odgovorio, taktizirajući prema Trklji, ali ostajući i dalje pri svojoj odluci:

»Dragi Lazo, imam puno poverenje u Vas, nikog ne šaljem da Vas kontrolišem, ali narod će morati da primi naznačene ljude jer naš pokret nije politički, već vojnički... Staviti im do znanja da se imaju potčiniti ili neka idu. Discipline mora biti. Politikanstvo je upropastilo ceo Dangićev pokret. Tim tragom ne smemo ići.«⁶

Da bi se celoj stvari dao što zvaničniji ton, s obzirom na lično prijateljstvo između Mihailovića i Trklje, 4. jula je intervenisao u istom smislu, ali u mnogo oštrijoj formi, major Zaharije Ostojić, tadašnji načelnik operativnog, organizacionog i obaveštajnog odeljenja Vrhovne komande:

»Lica određena od naše strane za organizaciju nisu ni nepoznata, ni stranci, već većinom Bosanci, poznati narodu i zaslužni za naš pokret. Tvoja primedba o nametanju deplasiranja. Primetili smo da pojedini zemljoradnici koriste naš pokret za politički rad. Ti znaš da smo mi iznad partija i da radimo čisto vojnički. To je komandantovo naređenje i ono mora biti svetinja za svakoga našega saradnika. Ko neće ovako sa nama, on je protivu nas. Svi izvršeni rasporedi imaju se odmah izvršiti, a ti podnesi izveštaj o njihovom odlasku na teren.«⁷

Mihailović je u ovom sukobu bio rešen na najoštrije mere, koje je iza leđa Trklje i ostalih pripremao, što se vidi iz njegove depeše komandantu četničkog Cerskog korpusa Dragoslavu Račiću upućene 10. jula 1942. gonine:

»Poverljivo samo za Vas: Bosanski štab ima ljude političkih ambicija. Taj štab imao je čak i Bosansku vladu. Težnja mi je da ih razjurim i od njega stvorim vojnički organ. Izuzimam Lazu. Ima da mi pomogete. Vi sa severa, a ja sa juga. Majevicu da podržite što jače pod Vašim uticajem protiv njih a ja upućujem ljude u oblast Foče i Romanije. Svaki politički rad u Bosni i svuda treba da se onemogući. Ponavljam: onemogući. Pozdrav Čiča.«⁸

Razlozi sukoba o kome je reč još jasnije se vide iz depeše koju je tim povodom Draža Mihailović poslao 11. avgusta 1942. predsedniku emigrantske vlade Slobodanu Jovanoviću, verovatno u nameri da za svoj stav prema funkcionerima Zemljoradničke stranke obezbedi njegovu podršku. Ta depeša glasi:

»Dosadnji moji saradnici Lazar Trklja i Steva K. Botić pokušavaju da pokret u Bosni odvoje na političkoj bazi računajući na podršku ministra Gavrilovića. U nekoliko mahova pokazali neposlušnost. U narodu nemaju uspeha ali stvaraju zabunu. Trklja je poslao elaborat za koji ste pitali. Sadržina mi nije poznata isto tako i porodica Šumenković poslala je neki elaborat.«⁹

Isti problem je tretiran i u odgovoru koji je Mihailović dao Slobodanu Jovanoviću na njegovo pitanje da li je dr Miloš Sekulić, koji se prebacio u London 4. novembra 1941. godine, Dražin delegat, pošto se tako predstavljao u štampi. Taj odgovor je Mihailović dostavio depešom od 24. avgusta 1942. godine, u kojoj se kaže:

»Dr. Miloš Sekulić održavao je vezu sa mnom do svog izlaska iz zemlje. Ponudio mi je saradnju Zemljoradnika

kao pomoć organizaciji vojske. Primio sam ovu saradnju samo kao vojničku a nikako kao rad političke stranke, jer stranke imaju opoziciju a vojska ne sme da je ima. Doneo mi je samo deset hiljada dinara i ništa više. Nekoliko viđenih Zemljoradnika su dobri saradnici, primio sam ih samo kao vojnike. Njihov pokušaj da se politički istaknu u korenu sam suzbio kao štetan po opštu stvar, nikakav plan Zemljoradnika po selima nisam primio. Sekulić mi je obećao kanale kroz njihove organizacije ali mi baziramo sve na narodu a ne na partiji. Reorganizaciju vojske naše izvršili smo u decembru na način koji Vam je poznat. Sekulić je poneo sobom jednu našu pretstavku ali to nije bio politički program nego izlaganje situacije i naših potreba. Sekulić je mogao biti samo izvestilac a nikako moj delegat kod vlade. Posrednik nije potreban. Izgleda da Sekulić lovi ribu u mutnoj vodi.«¹⁰

Slobodan Jovanović se u potpunosti složio sa Mihailovićevim stavom da »borba koju vodi može da nosi samo karakter vojnički i opštenarodni« i dao mu određene ruke za primenjivanje najoštrijih mera prema svim oponentima. »Celu teritoriju Jugoslavije smatrajte kao vojišnu prostoriju i prema tome primenite zakone«¹¹ — kaže Jovanović u depeši upućenoj Mihailoviću 31. avgusta 1942. godine.

Razume se da osnovni razlog ovih razmimoilaženja nije bio u tome što su Draža Mihailović i Dragiša Vasić smatrali političke partije krivim za sva zla u staroj Jugoslaviji i da bi trebalo krenuti nekim novim putem, ne samo mimo nego i protiv svih partija, iako su oni pokušavali da svom stavu u ovom pitanju dadu takvo objašnjenje. Osnovni razlog je bio u tome što su oni računali da će takvim »vanpartijskim« stavom uspeti da opravdane antipatije narodnih masa protiv građanskih partija u staroj Jugoslaviji okrenu i prema Komunističkoj partiji, čime je bila krcata propaganda Mihailovićeve organizacije: kako komunisti stvaraju »partijsku vojsku«, kako se oni ne bore za oslobođenje nego za dolazak Komunističke partije na vlast i drugo. Nesumnjivo da je i razlog ličnih ambicija kako kod Mihailovića tako i kod Vasića, igrao u svemu tome značajnu ulogu, jer su oni želeli da obezbede monopolistički položaj u ravnogorskom pokretu, pa je, uglavnom, taj razlog doveo kasnije i do razmimoilaženja među njima.

Dražo Mihailović je na sličan način reagovao i prema Dragoljubu Jovanoviću i njegovoj Zemljoradničkoj

grupi, a takođe i prema ostalim građanskim političkim grupama. On je često upozoravao svoje komandante: »Radite i ne dozvoljavajte vršljanje političara!« A 29. juna 1942. on šalje majoru Radoslavu Đuriću, koji je tada bio komandant Štaba 110 u južnoj Srbiji, sledeću depešu:

»Javite Vidanoviću (Aleksandru, komandantu Nišavskog korpusa — nap. autora) da se spreči svaka politička akcija Dragoljuba Jovanovića koji je počeo da vršlja. Ne istupati otvoreno.«¹²

Svoj tadašnji stav prema političarima Draža je još jasnije izrazio u depeši upućenoj 21. novembra 1942. Siniši Ocokoljiću, komandantu Mlavskog korpusa:

»Br. 505 (pseudonim Lazara Trklje — nap. autora) ne pripada grupi Dragoljuba Jovanovića. Sa političarima mi uopšte nećemo da radimo.«¹³

Ovakav stav prema partijama i političarima Mihailović je uporno sprovodio sve dok ga situacija nije prisilila da ga u korenu izmeni i da se po tom pitanju čak i razmimoide sa članovima Centralnog nacionalnog komiteta koji su se nalazili u Beogradu.

U duhu prihvaćenih stavova, a u saglasnosti sa Mihailovićem, Vasić je početkom 1942. godine formirao »Centralni nacionalni komitet ravnogorskog pokreta«. Članovi ovog komiteta su, uglavnom, bili Vasićevi prijatelji i jednomišljenici: dr Vojislav Vujanac, inž. Bora Radenković, Vlastimir Petković, Pero Slijepčević, Jovo Popović, Dragan Bojović, Dragoslav Stranjaković i Stevan Moljević. Pored ovih, član Komiteta i njegov predstavnik u Mihailovićevoj Vrhovnoj komandi bio je i Dragiša Vasić.

Vasićev i Mihailovićev stav prema političkim strankama bio je odlučujući razlog što su obojica postojanje Centralnog nacionalnog komiteta držali u najvećoj tajnosti, kako im se eventualno ne bi moglo prebaciti da stvaraju neku novu stranku — što uostalom ne bi bilo bez ikakvog osnova — dok su se formalno izjašnjavali protiv svih političkih stranaka.

Većina članova Centralnog nacionalnog komiteta ravnogorskog pokreta živeli su u okupiranom Beogradu, a njihova delatnost se svodila: na prikupljanje finansijs-

kih sredstava i vršenja propagande u korist četničkog pokreta Draže Mihailovića; poslovima »upravne prirode« i stvaranje planova o »budućem državnom uređenju«.

Međutim, od jeseni 1942. godine sve veći broj reakcionarnih intelektualaca i istaknutijih pripadnika građanskih stranaka nudi svoje usluge i saradnju sa ravnohorskim pokretom.

Tako komandant četničkog Mlavskog korpusa major Siniša Ocokoljić 14. septembra 1942. godine radio-gramom obaveštava Mihailovića:

»Dekan univerziteta Dr. Kostić i profesor univerziteta Radosavljević žele da se potpuno stave na raspoloženje Čiči. Oni su dostavili jednu formulu za rešavanje našeg državnog problema i izradili Ustav. Šta da im se predloži? Predlaže se obrazovanje jednog političkog kadra, koji mora na vreme da je vaspitan. O ovome ozbiljno povesiti računa. Potrebno je imati vladu najjačeg moralnog autoriteta, čija imena držati u tajnosti.«¹⁴

Međutim, 25. oktobra Ocokoljić je naknadno obavestio Mihailovića, pored ostalog, i o sledećem:

»Inteligencija želi da okupite oko sebe moralne veličine, kapacitete državnog, građanskog i administrativnog prava i da njihove snage iskoristite za pripremanje onog što treba odmah da primi vođenje državne politike. Upućivanje na Dragišu Vasića nije oportuno jer većina od intelektualaca nema najbolje mišljenje o njemu. Izgleda po njima da i on ima ranijih grehova.

Profesor univerziteta Kostić i Radosavljević izgleda da su ohladneli u radu čim su saznali da treba da se jave Vasiću...«¹⁵

Mihailović je na to odgovorio 23. oktobra:

»... Ne dozvoljavam da inteligencija okuplja moralne veličine i kapacitete, već to činimo mi. Dragiša Vasić je pošten i karakteran čovek a mrze ga mnogi zbog toga što kreše u oči. Ako neki zbog njega neće da stupe u pokret, onda ne treba ni da stupe.«¹⁶

O ponudi koja je stigla posredstvom komandanta četničkog Rasinskog korpusa majora Dragutina Keserovića, Mihailović je 26. septembra 1942. obavestio Dragišu Vasića sledećom depešom:

»Izvestio me major Keserović sledeće: Milan Nešić, prof. univerziteta Branko Dimitrijević, prof. univ. Vitomir

Jakšić i Risto Jovanović, savet. Min. soc. politike, svi u Beogradu, primaju se da rade za našu organizaciju, samo čeka ju naređenje. Procenite njihovu vrednost moralnu i pošaljite im poruku od naše strane, a mene molim izvestite. Pozdrav Čiča.«¹⁷

O grupi »uglednih političkih ljudi« u Beogradu Mihailovića je 14. oktobra 1942. obavestio i inž. Luka Špartalj, industrijalac iz Beograda, koji je bio njegov glavni finansijski poverenik u Beogradu, a bavio se i drugim poslovima za račun četničke organizacije:

»Ljuba Ivezić saopštava sledeće: U Beogradu postoji grupa vrlo uglednih političkih ljudi iz svih krajeva Jugoslavije. Oni imaju svoj detaljno uređeni nacionalno politički program. Saradnju, sa Vama na čelu, smatraju neophodnom, obzirom na prilike i potrebe sadašnjice i neposredne budućnosti. Bez Vas ner žele i neće uopšte ma šta raditi.

Žele zajednički pretresti taj program i doneti potrebne odluke. Žele brz kontakt i razgovor sa Vama preko pouzdanog i politički koliko-toliko upućenog lica. Ljuba smatra te razgovore osobito potrebnim i insistira da se njima pristupi da bi se taj program i njihova saradnja mogli primiti ili ne.«¹⁸

Na ovo je Mihailović istog dana odgovorio Špartalji sledeće:

»Javite Ljubi da sam razumeo sve što predlaže. U tome smislu ja sam stvorio forum koji sva pitanja u tom smislu proučava. Taj forum radi i sada, ali ga u ovom momentu ne mogu otkrivati. Svi ljudi neokaljane političke prošlosti imaju pristupa, ostali ne. To je prvi uslov za saradnju. Rado bih primio nekoga od njih, samo treba da znam ko su ti ljudi.«¹⁹

U to vreme, u jesen 1942. godine, Mihailović se sa svojim štabom nalazio u Crnoj Gori u okolini Kolašina, dok je Vasić bio u Srbiji i boravio po selima požeškog sreza i oko Kosjerića.

»Nagomilani i nerešeni politički problemi«²⁰ naterali su Mihailovića da u svoj štab 20. septembra 1942. pozove Dragišu Vasića, dr Stevana Moljevića, a nešto kasnije i dr Mladena Žujovića. Tako su Vasić i Moljević 10. novembra stigli u četničku Vrhovnu komandu, a krajem decembra u nju je stigao i Žujović.

Stevan Moljević je pre rata bio advokat i predsednik Srpskog kulturnog kluba u Banjaluci. Prema sopstve-

noj izjavi, on je 10. aprila 1941. napustio Banjaluku i otišao u »šumu«, a već od maja radi na stvaranju četničke organizacije. U to vreme najduže se zadržavao u Crnoj Gori.

Oktobra 1941, prilikom putovanja iz Šavnika za Lever-Taru, u italijanskom kamionu koji su napali partizani, Moljević je bio ranjen u glavu. Radi operacije i lečenja ostao je sve do 13. januara 1942. u Pljevljima koja su u to vreme držali italijanski okupatori.

Po prelasku u Srbiju kraće vreme se zadržao u Užičkoj Požegi, a zatim prešao u Užice.

Desetak dana pre napuštanja Pljevalja, Moljević je uputio Dragiši Vasiću pismo i uz njega elaborat: »Mišljenje o našoj državi, i njenim granicama, pravnom uređenju i odnosima prema ostalim balkanskim državama«.

Pismo je najpre stiglo u ruke Mihailoviću, a zatim ga je on, sa svojim primedbama i mišljenjem, po Zahariju Ostojiću poslao Vasiću.

Kako su u Moljevićevom pismu i elaboratu, kao i u Vasićevim primedbama na ova dva dokumenta, iznete osnovne smernice programa i ciljevi ravnogorskog pokreta, to ćemo iz njih citirati nekoliko stavova iz kojih se jasno vidi duboko reakcionarni, velikosrpski i kontrarevolucionarni karakter ovog pokreta.

Evo, najpre, Moljevićevog pisma upućenog Vasiću:

»Dragi Gospodine Dragiša,

Gospodinu Draži, Vama i Vašim drugovima i saradnicima srpstvo ima biti večito zahvalno što mu spasoste čast i pridigoste zastavu koja je bila bačena. Ali ima još mnogo da se uradi. Tek sve izgleda na početku.

U Londonu Hrvati g. g. Krnjević, Vilder, Bičanić i drugi, a isto tako i Slovenci g. g. Krek, Kuhar i drugi rade, jedni za Hrvatsku, drugi za Veliku Sloveniju. U Americi rade g. g. Šubašić, Savica Kosanović i drugi, a kod Ruzvelta radi g. Adamič. Hoće da nastave staru pesmu. I sve to imaju da plate Srbi svojom krvi. (Ovde je Mihailović svojeručno stavio primedbu »potpuno tačno« — nap. autora).

Za Srbe radite samo Vi u Šumadiji i mali Dangić u istočnoj Bosni.

Znamo kako Vam je težak položaj i kako su Vam teški zadaci, a male snage, pa ipak Vam se obraćamo, uvereni da nas Srbija neće i ne može ostaviti.«²¹

U prvom delu memoranduma koji je bio sastavni deo Moljevićevog pisma upućenog Dragiši Vasiću, pod na-

slovom »Homogena Srpska država«, pored ostalog, Moljević piše i sledeće:

»Stoga se Srbima danas nameće prva i osnovna dužnost: da stvore i organizuju homogenu Srpsku državu koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive.«²²

U drugom delu memoranduma, pod naslovom »Granice«, Moljević kaže:

»Osnovna greška u našem državnom uređenju bila je što 1918. g. nisu bile udarene granice Srpske države. Ta se greška mora ispraviti danas ili nikad. Te se granice moraju udariti i one moraju da obuhvate celo etničko područje na kome Srbi žive sa slobodnim izlazom na more za sve srpske oblasti koje su na domak mora.«²³

U produžetku, Moljević daje granice buduće Jugoslavije i velike Srbije onakve kakve ih je on zamislio. Posebnu pažnju posvetio je problemu razgraničenja između Srbije i Hrvatske.

A zatim, dalje u memorandumu, pored ostalog kaže:

»III. Odnos prema ostalim jugoslovenskim i balkanskim državama.

Srpska država ima... da i u buduće bude nosilac jugoslovenskih misli, te prvi pobornik balkanske solidarnosti...

— 'Balkan balkanskim narodima'. Vreme traži okupljanje malih država u veće jedinice, saveze i blokove... Srbi su tim putem pošli već onda kada su stvorili Jugoslaviju i oni s toga puta neće natrag. Samo kako je prvi korak na tome putu bio pogrešno učinjen... ispraviće se samo ako Srbi odmah pri vaskrsu Jugoslavije, već u prvom času i bez ičijeg pitanja, stvore svoju homogenu državu, u granicama kako su napred naznačene. Tek onda, sa te osnove kao svršenog čina, pristupiti uređivanju svih ostalih pitanja, i sa Hrvatima i sa Slovencima.

Jugoslavija bi prema tome imala biti na federativnoj osnovi sa tri federativne jedinice — Srpskom, Hrvatskom i Slovenačkom. I tek kad se to stanje sredi... onda bi se moglo pomišljati na uže zbliženje s Bugarima...

IV. Društveno uređenje

Društveno uređenje u Jugoslaviji, zasnovano na neograničenom liberalizmu, bilo je u nesređenim poratnim vremenima zloupotrebljavano i iskorišćavano...

— Narodni preporod.

Da se postigne preuređenje države i njenog društvenog stanja, srpskom narodu je potreban opšti narodni preporod u svim njegovim gradovima i na svima poljima narod-

nog života. Za taj preporod potrebno je pribrati i okupiti sve narodne snage, ne deleći srpski narod po klasama... U prve redove valja da uđu intelektualci — prosvećeni sinovi srpskog naroda...»²⁴

Moljević je s nestrpljenjem očekivao Vasićev odgovor. U međuvremenu, on je 28. februara 1942. uputio i drugo pismo u kome ponavlja svoje teze iznete u memorandumu.

Pošto je, očigledno pažljivo, prostudirao Moljevićevo prvo pismo i memorandum priložen uz njega, Vasić je tek sredinom aprila 1942. poslao Mihailoviću pismo u kome iznosi mišljenje i primedbe na stavove iznete u ovim dokumentima.

Evo šta Vasić u tome pismu kaže:

»Dragi gospodine generale,

Gospodin major Ostojić dostavio mi je, prema Vašem naređenju, pismo naših prijatelja iz Beograda, koje nam je, kao što vidim, prilično davno upućeno, zajedno sa njihovim mišljenjem o našoj državi, njenim granicama, društvenom uređenju i odnosu prema ostalim balkanskim zemljama, a gde su ubeležene i Vaše primedbe i Vaše mišljenje.

Zurim da Vam po svemu odmah odgovorim, te Vam dostavljam svoje niže navedene primedbe.

Tamo gde se govori o akciji hrvatskih i slovenačkih ministara, u Londonu i Vašingtonu, za Hrvatsku i veliku Sloveniju i gde naši prijatelji, koji su nam uputili ovaj memorandum, konstatuju da se u emigraciji nastavlja stara pesma na račun srpske krvi, Vi ste umesno primetili da je to potpuno tačno. Švakom onom ko se upozna sa radom i intrigama emigracije za vreme prošlog rata, sa svim onim čudima i pokorima, nije teško da zamisli još razorniju akciju koja se danas preduzima, i to sa pozicija mnogo zgodnijih nego što su bile one u kojima su se nalazili pok. Supilo i ostali. Čovek bi mogao da svisne od bola, kada samo pomisli na sadašnju londonsku vladu u kojoj smo doživeli da Hrvati rade ponovo...

Ovo, međutim, samo možemo da konstatujemo, jer protiv svega toga, ovde mi ne možemo ništa, niti smo to u stanju, ali ono što mi možemo i moramo to je da ovde preduzmemo sve kako bi njihove paklene račune, tamo pravljene, pokvarili.

Šta u tom pogledu može da se uradi pokušaću niže da izložim. Memorandum naših prijatelja pažljivo sam pročitao. On je na mene ostavio sasvim dobar utisak. On je svakako izašao iz ruku onih istih naših ljudi koji su nam ranije bili poslali i srpski program, jer između njih nema velike raz-

like. Rukopis u pismu vrlo mi je poznat, ali, pored sveg napora da se setim čiji je nisam mogao. U svakom slučaju mišljenje izneto u ovom memorandumu zaslužuje našu najveću pažnju, jer je doneseno posle konsultovanja Srba iz svih naših pokrajina i jer potiče svakako od naših najboljih i najsposobnijih ljudi. Proučio sam i kartu o razgraničenju sa Hrvatima i video i Vaše primedbe.

Ja ću Vam odmah reći svoje mišljenje koje Vam dostavljam ovim pismom. Ali, ako je Vaša namera bila da napišem odgovor našim prijateljima, ja ću to učiniti čim Vi to naredite. Zato sam sada i požurio, i pre ostavljenog roka od strane g. majora Ostojića dostavljam Vam ove svoje primedbe.

Moje mišljenje je prosto i jasno:

1) Srbi imaju dužnost, oni treba sve da učine da, po slomu Nemačke i njenih saradnika, ponovo i što je moguće pre zauzmu celokupnu svoju ratom izgubljenu teritoriju tj. Jugoslaviju u njenoj celokupnosti, više no što smo prošlog rata našom neumešnošću propustili da uzmemo, a što nam nužno pripada, kao uslov državne celine.

To je skoro isto ono što i naši prijatelji misle u tački 1 i 2 pod a) svoga memoranduma, gde predlažu da se učini sve da se dođe do svršenog čina, pre nego mirovni pregovori i počnu i gde dodaju da nam zato nedostaje vojničke snage koja je ludo utrošena. Kod ove tačke pročitao sam Vašu primedbu koju sam pravilno razumeo. Vi ste tamo kazali: ako se reši pitanje komunista i pomoć stigne blagovremeno bilo bi snage.

Ovde se, dakle, pre svega, postavlja pitanje komunista.

Po mom mišljenju, a na osnovu svega što vidim i znam da je u tom pogledu do sada urađeno, pitanje komunista ostaće i na proleće otvoreno. Komunistička akcija, koliko ja mogu da predvidim, ni blizu neće biti onako opasna i snažna kao što je to bila prošle godine, ali neće biti ni ugašena. Ono od čega se najviše plašim to je da nam se u zemlju ne ubaci nekoliko jačih odreda iz susednih država, što nije isključeno i što se može planski s proleća pripremiti u cilju oživljavanja akcije u Srbiji, na koju se svakako naročito polaže.

Kao što čujem i vidim, iz novina, borbe se sa njima vode na mnogim stranama, a proleće je na pragu i vremena je ostalo vrlo malo. S druge strane preuveličavajući još sada sovjetske uspehe na njihovom frontu, oni će, ako ovi uspesi budu nastavljeni i značajniji, dobiti nove snage za požrtvovanje, koje i do sada zaslužuju svako divljenje.

Jednom rečju ne vidim da će njihovo pitanje u proleće biti skinuto s dnevnog reda.

Drugo pitanje od osobite važnost — jeste pitanje četničkih trupa, stanje kod njih, raspoloženje i vrednosti naših narodnih masa u zemlji uopšte.

Zadatak posedanja Jugoslavije u danom trenutku mogle bi da izvrše naše narodne mase, ako bi se uspelo da se naša vojnička snaga ludo ne upropašćuje, kako se kaže u onom pismu, da se ponovo ozbiljno prikupi, dođe k sebi i postane što je više moguće vojska. Ne znam da li će to biti moguće. Ja sam se za ovo vreme od kako sam se od Vas rastao mnogo trudio da proučim što bolje mogu našeg čoveka do danas.

Već 3 meseca nalazim se, kao što znate, u jednom od naših planinskih krajeva, ponajbolje moralno očuvanom i tu i u tom kraju moje razočarenje nije malo. Naš čovek je mnogo moralno izgubio i postao vrlo nesiguran. On je izgubio onu osnovnu crtu karaktera kojom se naročito odlikovao u prošlim ratovima, a to je vera u pobedu dobra. Nije retkost naići na ljude koji govore da se Nemačkoj ne može ništa, dakle, na one koji veruju u mogućnost pobeđe zla. On neće više da se žrtvuje za najsvetiju od svih stvari — on se mora podsećati na najosnovnije dužnosti, pa čak i na to da je Srbin. Imao sam čak i slučajeva gde se pojedinci pitaju kako treba da se drže u slučaju da Nedić naredi gonjenje naše. U njemu danas ima i suviše mnogo kvasca za anarhiju i sve moguće podvige u njoj i ja se od toga strašno plašim. Obišao sam svu okolinu uglavnom.

Pre neki dan bio sam u Jelen Dolu i tamo govorio sa predsednikom opštine i drugima. Danas će doći do mene predsednici opština Gornje Dobrinjske i Ježevačke. Ne bih Vam mogao navesti sve nemile i strašne pojave na koje sam nailazio. Eto, zato sam se u prošlom pismu trudio da Vam naglasim prvu od svih potreba: preduzimanje nužnih mera za uspostavljanje discipline. Ova disciplina može se još i povratiti donekle kod vojnih obveznika, ali naša nesrećna omladina do srži je nevaljala. Ne znam da li će se ikada moći dovesti u red.

Pitanje discipline od najveće je važnosti i zato što bi razuzdane i nedisciplinovane mase mogle da izazovu preuranjeni ustanak od čega se treba čuvati kao od žive vatre.

Postavlja se, dakle, ovo važnije od svih pitanja, pitanje naše stvarne vojničke snage sa kojom treba da raspolazemo i na koju možemo računati u danom trenutku. Eto, tu sam ja pesimista.

Šta možemo učiniti da se u tome snađemo, da tu dođemo do pozitivnih rezultata?

U ovom kraju ja činim sve i neumorno se zauzimam da dođemo do jedne prave vojničke jedinice, koja bi poslužila za primer i ostalima, ali to treba preduzeti svuda.

Ostaje da na ovom mestu dodirnem i pitanje, koga ste se i Vi dotakli u svojoj primedbi, tj. onog drugog uslova us-

peha: taj uslov jeste pomoć naših koja bi imala da stigne blagovremeno. Ali, to je svakako i težište uspeha. Dođe li ova pomoć na vreme, sve će biti u redu. Red u zemlji 1918. godine mogao je biti uređen zato što su u njoj očekivao dolazak proslavljene srpske vojske. Ta vojska im je imponovala, tj. onima koji su u zemlji ostali i njeno postojanje ugušivalo je u korenu sve mogućnosti anarhije. Da li će sadašnje trupe naše Vlade odigrati istu važnu ulogu, to mi ne znamo. U svakom slučaju u tom smislu naša propaganda treba sve da čini. Ovde mi pada na um još nešto.

Ta vladina vojska, koju očekujemo, biće pored Srba regrutovana svakako i od Hrvata i Slovenaca, koje će pokušati po Evropi i Americi, ali čije će učešće komplikovati i naš položaj. Svi se dobro sećamo kako je ona šaka Hrvata, što je učestvovala u proboju Solunskog fronta, pravila kapital od uloga koji je onda dala, tvrdeći čak da nas je oslobodila i na taj način preuveličavala svoju uslugu. Uloga njihova ovoga puta može biti značajnija, te nije isključeno da će se oni truditi da namerno pokvare mnoge račune prilikom posedanja teritorije i odmazde koja bi imala na njoj da se preduzme.²⁵

U svojim primedbama na Moljevićevo pismo i Memorandum upućen Mihailoviću, Vasić dalje kaže:

»II). Pitanje homogene srpske države, koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome danas Srbi žive, jeste van diskusije. U tom se slažu svi Srbi.

Što se razgraničenja sa Hrvatima tiče, potrebno je, svakako, da primimo k znanju i uzmemo u obzir mišljenje koje su nam naši prijatelji iz Beograda izložili na osnovu opsežnog i, verujem, pažljivog i svesnog konsultovanja videlijih Srba iz svih naših pokrajina. Ali, ovo pretežno vojničko pitanje pozvani su da rešavaju na prvom mestu vojnici. Ja kažem pretežno vojničko, jer pretpostavljam da vojnik koji rešava pitanje strategijskih granica, mora, isto tako, da vodi računa i o saobraćajnim linijama i čvorovima potrebnim za osiguranje života i opstanak države, kao i o privrednom području radi obezbeđenja slobodnog, političkog, privrednog i kulturnog života za sva vremena.

Ja mislim, Vi to uostalom najbolje znate, da je ovo pitanje odavno prečišćeno i da se o njemu mislilo i rešavalo još onda kada su nas Hrvati postavljali pred dilemu: s njima i dalje, ili bez njih? Sećam se vrlo dobro da mi je, još pre nekoliko godina, general Simović, prilikom jedne posete, koju sam mu učinio u njegovoj kancelariji i povodom aktuelnog razgovora o Hrvatima, dok je bio načelnik Glavnog generalštaba, na karti koja je visila na zidu iznad njegovog pisaaćeg stola, pokazao strategijske granice, koje bismo morali zauzeti u slučaju njihovog odvajanja od nas. Naravno da ih se ja

sada ne mogu setiti, ali ih Vi, uveren sam, znate napamet. U svakom slučaju o ovome čisto vojničkom pitanju zna se, dakle, ko je pozvan da se pozabavi.

U pogledu tačke pod II b), gde se govori o tome da je potrebno zaposednuti teritoriju odmah, i pre nego se iko pribere iščistiti od stranog elementa, mislim da nam ovo pitanje ne mora zadavati mnogo brige. Pamtim vrlo dobro stanje u kome se Evropa nalazila posle prošlog rata. Ratujuće države bile su toliko zauzete svojim brigama, da ni jedna, tako reći, nije mogla voditi računa šta druge u svojim granicama rade i preduzimaju. U prvoj godini posle prošlog rata mogao se prosto istrebiti jedan dobar deo svega neželjenog stanovništva, da niko radi toga i ne okrene glavu. Dakle, ako bude-mo pametni, ovo pitanje čišćenja odnosno preseljavanja i izmene stanovništva, neće nam biti naročito teško.

III. Odnos prema ostalim jugoslovenskim i balkanskim narodima — državama.

U mišljenju stoji da bi Jugoslavija imala biti uređena na federativnoj osnovi sa tri federalne jedinice: srpskom, hrvatskom i slovenačkom. Tu se dalje govori o postepenom zbližavanju sa Bugarima. Na ovom mestu video sam Vaše primedbe. One se sastoje iz čuđenja i pitanja.

Iz više razloga ovde ne bih želeo da se upuštam u raspravu ovog pitanja. Nadam se, ako bog da, da ćemo se uskoro sastati i tada o ovom pitanju svestrano raspravljati. O njemu razgovarali smo mi u S. K. Klubu godinama zajedno sa g. Slobodanom Jovanovićem, čije je mišljenje poznato, a poklapa se u svemu sa ovim u memorandumu naših prijatelja iz Beograda.

Ovom prilikom želim samo da Vam iznesem sećanja na jedan dokumenat koji je na mene ostavio veoma dubok utisak neposredno posle prošlog rata. To je bio jedan vrlo značajan, vrlo poučan i interesantan ekspozé, Mileranov, koji je odmah posle rata bio postavljen za izvanrednog Vladinog komesara u Elzas Lorenu, a koji je on bio uputio svojoj vladi jedno izvesno vreme posle toga. U njemu je on tvrdio, da ove, od Nemaca osvojene provincije, nije moguće administrirati iz Pariza, a da se ne počine fatalne pogreške. Mileran je podsetio da su ove provincije bile odvojene od majke otadžbine nekoliko decenija, da je za to vreme tamo upravljano drugim društvenim zakonima, i da je to učinilo da se kod tamošnjih stanovnika stvorio jedan posebni partikularistički mentalitet, koji se razlikuje od mentaliteta Francuza. Prema tome, ne bi bilo veće pogreške od one koja bi se učinila, ako bi se ove provincije jednostavno, bez postupnog prelaza, prisajedinile Francuskoj. Taj Mileranov ekspozé bio je, sećam se, neobično dokumentovan i u pogledu onog postupnog prelaza preporučivao je i najopreznije mere.

Zar nam ovo poređenje nije moglo dragoceno poslužiti da ne padnemo u neoprosivu grešku u koju smo se uvalili, udružujući se sa Hrvatima i Slovencima, sa kojima nikad u prošlosti nismo živeli pod jednim krovom, u jednu centralističku državu koju su oni od početka negirali i najzad, pošto su je dve decenije sistematski rušili, uspeali da je unište.

Ali, kao što rekoh, o tome ćemo, u ime boga, imati prilike da govorimo.

Što se ostalih dveju tačaka u mišljenju tiče, u kojima se govori o društvenom uređenju i narodnom preporodu i gde ima puno odličnih mesta, smatram da nije u ovom trenutku preko potrebno da se naročito zadržavam. Pored ovih tačaka ja sam Vam u jednom od prošlih pisama naglasio da imam već gotovih planova, o kojima ćemo govoriti usmeno.

Primite, dragi gospodine generale, mnogo srdačnih i bratskih pozdrava od Vašeg odanog

čika Vase.

P. S. Odavde mnogi seljaci odlaze za žito u Žabare kod Topole. Pričaju mi da je tamo veliko oduševljenje za nas, ali da do sada još niko s naše strane nije bio da vrši organizaciju.

Memorandum sam zadržao do Vašeg odgovora. Poslaću Vam ga čim ga zatražite. Da li je moguće poručiti našim prijateljima da bar jedan od njih dođe sada ovamo radi viđenja, kao što su i obećali.²⁶

Tako je Moljević i dalje ostajao bez ikakvog odgovora. Zbog toga je odlučio da se, po svaku cenu, sastane s Vasićem.

Mada su se njih dvojica, kao pripadnici Srpskog kulturnog kluba, još odranije, međusobno dobro poznavali, Vasić je tek posle nekoliko Moljevićevih uzastopnih zahteva odlučio da prihvati traženi sastanak. Primio ga je početkom aprila 1942. u selu Gornjoj Dobrinji. Tom prilikom Vasić ga je upoznao sa svojim primedbama na njegovu pismo u Memorandumu. Iako su se obojica slagali po svim bitnim pitanjima, naročito onima oko sprovođenja velikosrpske i kontrarevolucionarne politike, ipak Moljević nije bio potpuno zadovoljan rezultatima ovih razgovora. Zato je, na kraju diskusije s Vasićem, uporno nastojao da se sastane i s Mihailovićem.

Međutim, polovinom aprila 1942. slušajući Radio-London, Moljević je čuo i Mihailovićev proglas od 16. novembra 1941. koji je kasnije dostavljen emigrantskoj

vladi i čiji je autor bio Dragiša Vasić. U proglasu je, pored ostaloga, stajalo:

»Prve vojne jedinice već se nalaze u borbi, novi odredi su u formiranju širom naše raskomadane i porobljene Otadžbine.

U Srbiji moje su trupe u uspešnim borbama oslobodile velike predele od nacističkih vlasti, koje su bile prinuđene da povuku znatna pojačanja sa Istočnog fronta, gde im junačke ruske armije zadaju smrtonosne udarce. Jugoslavija prema tome nema samo svoga Kralja i Vladu, već i slobodnu državnu teritoriju sa slobodnim građanima. Blagodareći uspesima mojih trupa, mi smo već u mogućnosti da protivniku vraćamo milo za drago za ono što čini nad našim nenaoružanim stanovništvom, te da preduzmemo represalije, ako se prema regularnim trupama Kraljevine Jugoslavije ne bi ponašao prema međunarodnim zakonima ratovanja.

Osloboditi Otadžbinu surovog nasilnika, povratiti čast našim zastavama, poneti ih na krajnje granice gde naš narod biva i ujediniti ga u Velikoj Jugoslaviji, ujedinjenoj brat-skim sporazumom Srba, Hrvata i Slovenaca na osnovama poštovanja narodnih prava i društvenog poretka, na korist narodnih slojeva. Eto uzvišenih ciljeva naše nesalomljive borbe.«²⁷

Ovaj proglas, u kome se lažno prikazuje uloga četničke organizacije na početku ustanka u Srbiji, imao je za cilj da se Mihailović i njegovi četnici, pred savezničkom i domaćom javnošću, afirmišu kao borci protiv okupatora i da, pored ostaloga, i na taj način spreče okupljanje oko Komunističke partije Jugoslavije narodnih masa koje su i te kako bile raspoložene za borbu protiv nacističko-fašističkih osvajača.

U strahu da Mihailović ne promeni svoj dotadašnji, istinski, stav u odnosu na ustanak i borbu protiv okupatora i time dovede u pitanje plan o stvaranju »homogene srpske države«, Moljević mu je 23. aprila 1942. uputio preko Vasića pismo u kome kaže:

»Ja ću da Vam govorim o Vama. Govoriću Vam slobodno i otvoreno, pa bilo Vam pravo ili ne, pa bilo to pravo mom prijatelju G. Dragiši ili ne...

Jer ja evo godinu dana putujem sa svojim prijateljima, ali ne zavezanih očiju ni zatvorenih ušiju, već slušamo, posmatramo i razgovaramo. I dok na jednoj strani slušamo želje srpskog naroda od Splita preko Boke Kotorske, Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka do Srbije, jer sad i tu imamo vezu u Užicu pa do Beograda, dotle s druge strane čujemo

iz Londona posve druge glasove ,protivne tim narodnim željama i težnjama. I već se u narodu oseća ogorčenje protiv tih londonskih lekcija. Ovih dana čusmo i Vaš proglas. I kad ne bismo znali da je to nevešt falsifikat, kad ne bismo znali da ste ne samo do krajnosti poŕrtvovan već i vrlo ozbiljan i pametan čovek, onda bismo prema londonskom radiju o Vama stvorili sliku jednog neozbiljnog avanturiste, da ne kažem hohštaplera.

Može biti da ste Vi skroman čovek, a verujem svakako da ste disciplinovan vojnik. Ali zar i kao takav da trpite da se Vaše ime tako i na takav način spominje? Zar Vi ne vidite da ste Vi danas jedini autoritet u zemlji, i da sav narod upire oči u Vas? Zar ne znate da u zemlji nemate zamene? I ako izgubimo i taj autoritet, bilo da radi ovakvog postupka londonskog radija izgubite glavu, ili da narod radi istog posumnja u Vašu ozbiljnost, šta nas onda očekuje. Ono, gospodine generale, što je Rusija preživela 1917... I šta će onda biti sa našim planovima o srpskoj državi? Zar da propadnu tekovine tolikih naših pokolenja i snovi svih naših naraštaja od Kosova pa do danas? Ne! To ne sme biti. Vi se morate ŕrtvovati, Vi se morate prineti na oltar Otadžbine. Jer da Vi tu ulogu niste preuzeli, narod bi moŕe biti traŕio i našao neki drugi put, a ovako on mora da ide putem kojim ste ga Vi povelili, on niti moŕe stati nasred puta, niti sme natrag. Vi ste ga povelili, Vi ga morate izvesti.

Vi morate stoga našoj gospodi u Londonu, tome tako ŕarolikom društvu koje ni danas kao da nije prešlo preko svojih starih računica, otvoreno reći: da ova zemlja nije više ona koju su ostavili, da je narod otvorio oči i da više ne govori jezikom kojim je govorio onda kada su ga oni napustili, da stoga ta gospoda moraju da se povinjavaju narodnoj volji, njegovim željama i težnjama, a Vi imate da budete tumač tih želja i tih težnji i njihov prvi branilac.

Vi imate da govorite našoj gospodi u Londonu, a ne oni Vama, i ispred Vas, a i bez Vas. Vi imate da ispred naroda, a u smislu njegovih težnji, donosite odluke, a oni im se prilagođuju i povinjavaju, a to će biti i u njihovom interesu, barem onih koji iskreno srpski misle i osećaju. Tako će imati pravo oni u Beogradu što govore da će primiti iz Londona samo kralja, a gospoda što su s njime otišla da ne treba ni da se vraćaju.

Presecite muški i jednom za svagda ovakav način rada preko londonskog radija, i to odmah dok nije bilo kasno!

I samo tako, gospodine generale, diktirajući narodnu volju gospodi u Londonu, držim da ćete posluŕiti svome narodu, svome kralju i svojoj otadžbini u ovim taškim časovima, a u danom momentu sve okupiti oko sebe, i opravdati nade koje narod u Vas poloŕe.²⁴

Posle nekoliko uzastopnih zahteva, Moljević je, najzad, uspeo da privoli Vasića da mu omogući i lični kontakt sa Dražom Mihailovićem.

U aprilu 1942. Moljević je iz Užica pohrlio u selo Gornju Dobrinju (požeški srez) gde se našao sa Dragišom Vasićem. A zatim, početkom maja 1942, otišao je u Mihailovićev štab, koji se nalazio na Goliji, i tamo sa majorm Zaharijem Ostojićem »raspravljao vrlo interesantna i važna pitanja«²⁹ — kako to kaže Ostojić u svojoj depeši od 16. maja 1942. godine, kojom obaveštava Mihailovića da je kod njega došao Moljević i napominje da bi trebalo da ga lično primi. Ubrzo posle toga, Moljević se 21. maja sastao sa Mihailovićem na Zlataru. Tu su njih dvojica tri dana, kako je Moljević rekao prilikom suđenja 1946. godine, pretresali pitanje o uređenju društva i države. Upravo, Mihailović je po ponoći razmišljao, a po danu sa njim razgovarao. I uglavnom su se sporazumeli: Mihailović je Moljevićeve »pogledе prihvatio onako isto kao što ih je ranije prihvatio Dragiša Vasić.«³⁰

Po dolasku Mladena Žujovića u štab Vrhovne komande Draža Mihailović je obrazovao Izvršni odbor CNK u koji u ušli Dragiša Vasić, dr Stevan Moljević i dr Mladen Žujović, o čemu je 9. februara 1943. obavestio predsednika jugoslovenske emigrantske vlade depešom, javljajući da su članovi CNK još i Nikola Stojanović, Jevta Nikolić, dr Vojislav Vujanac, dr Petar Slijepčević, Nikola Škerović, Vlado Mamić.

BRITANSKE VOJNE USTANOVE PRUŽAJU POMOC IZDAJNICIMA

U toku neprijateljskog napada na Užice krajem novembra 1941. godine, Hadson je bio odsečen od Draže Mihailovića. Ponovnu vezu sa njim uspostavio je tek krajem aprila 1942. godine. U međuvremenu, usamljen i bez radio-stanice, Hadson se skrivao u jugozapadnoj Srbiji i oko Ivanjice. Za to vreme o njegovoj sudbini kružile su razne vesti, među kojima i ona da su ga Nemci zarobili i ubili.

Nemajući, od decembra 1941. godine, nikakvih vesti o Hadsonu, a da bi bila tačno informisana o njegovoj sudbini i o situaciji u Jugoslaviji, Britanska komanda na Srednjem istoku, prema nalogu svoje vlade, uputila je u prvoj polovini 1942. godine u Jugoslaviju nekoliko misija svojih posmatrača. Među njima vidno mesto zauzimaو je major britanske vojske Terens Aterton.

On je kao novinar i dopisnik britanskih listova proveo u Jugoslaviji, između dva rata, punih deset godina. Izdavao je i list »Saut slav herald«. Njegova novinarska profesija, a uz to i brak sa Jugoslovenkom iz Sarajeva, omogućili su mu stvaranje mnogobrojnih čvrstih veza u Jugoslaviji, koje su mogle da mu posluže da dođe do zna-

čajnih podataka od interesa za one koji su ga i uputili na ovaj zadatak.

Sedamnaestog januara 1942. godine podmornica »Torn« krenula je u patroliranje iz Aleksandrije, vozeći sa sobom dve misije. U prvoj su bili poručnik Stanislav Rapotec i vodnik Stjepan Sinko — Jovanović. Ova dvojica trebalo je da se iskrcaju blizu Splita, gde se, kako se pretpostavljalo na osnovu kurirskih izveštaja, nalazila grupa Mihailovičevih pristalica, da bi se uspostavile radio-veze sa ovim rejonom i prikupila obaveštenja o situaciji u Hrvatskoj i, ako je moguće, u Sloveniji. Rapotec je imao radio-stanicu i izvesnu sumu novca u italijanskim lirama.

U drugoj grupi nalazili su se, pored majora Terensa Atertona, koji je grupom komandovao, kapetan Radoje Nedeljković i jedan Irac, radio-telegrafista Patrik O'Donovan, vodnik po činu. Njihov zadatak je bio da se iskrcaju što je moguće bliže onom mestu gde su Hadson i njegova grupa izašli na obalu sredinom 1941.

Prva misija, koja je nosila naziv »Henna«, iskrcala je na jadranskom ostrvu Mljet u rano jutro 27. januara 1942. u nameri da se prebaci redovnim brodskim saobraćajem na kopno.

Druga misija, pod nazivom »Hydra«, iskrcala se gumenim čamcem, odmah posle 9 časova uveče 4. februara, blizu Petrovca, gotovo tačno na mestu gde se svojevremeno bio iskrcao Hadson.

Jedna posebna grupa, koja se sastojala od britanskog majora Kevena Eliota, dva Jugoslovena upućena od vlade iz Londona, poručnika Pavla Crnjanskog i vodnika Miljakovića, i britanskog radio-telegrafiste vodnika Roberta Čepmena, puštena je padobranima »na slepo«, noću 5. februara, iz jednog britanskog aviona sa bazom na Malti, na planini Romaniji blizu Sarajeva, u istočnoj Bosni. Konspirativni naziv ove grupe bio je »Disclem«.

Četvrta misija koja još nije bila određena, trebalo je, prema planu SOE (britanska Uprava za specijalne operacije — nap. autora) u Kairu, da se spusti u Crnu Goru ako budu primljeni povoljni izveštaji od grupe »Hydra«.

Upućivanje prve tri grupe bilo je deo plana Britanske komande u Kairu da se dobije šira i tačnija slika situacije u Jugoslaviji.

Grupa »Hydra«, kao i Hadsonova, predstavljala je zajedničku britansko-kraljevsko-jugoslovensku operaciju,

i oficiri Aterton i Nedeljković dobili su odvojena uputstva: prvi od SOE iz Kaira, a drugi od Jugoslovenskog ministra vojske u Londonu, generala Bogoljuba Ilića, preko Kraljevske jugoslovenske delegacije u Egiptu.

U međuvremenu su nastupile nepredviđene teškoće koje su mogle odgoditi, odnosno onemogućiti, slanje obaveštajnih grupa u Jugoslaviju. U Londonu je došlo do krize jugoslovenske vlade i do pada Simovićevog kabineta (9. januara 1942.). Nova vlada, sa Slobodanom Jovanovićem na čelu pokušala je da obustavi slanje pripremljenih ekipa u zemlju i od Glavne uprave SOE u Londonu zatražila da posreduje u tom pravcu. Jovanović je od SOE dobio odgovor »da nije poznato gde je Draža i da je sada teško uputiti ekipe po zimi i snegu.«¹

Vladina akcija je, međutim, zakasnila, jer su dve grupe već bile poslate podmornicom. Iz Aleksandrije je 17. januara isplovila podmornica »Torn«, u kojoj se nalazile misija majora Atertona i grupa »Henna« koju su sačinjavali potporučnik Stanislav Rapotec i radio-telegrafista vodnik Stjepan Šinko.

Iako je jugoslovenska vlada tražila da se obustavi slanje ekipa u zemlju, general Ilić i Mastersonov servis (odelak SOE za Balkan — nap. autora) su pripremili i treću grupu koju su, bez znanja vlade, poslali avionom u zemlju. Kada je saznao za to, šef Vojnog kabineta jugoslovenske vlade major Živan Knežević je u referatu predsedniku vlade Slobodanu Jovanoviću optužio generala Ilića da je samovoljno, na zahtev Mastersonovog servisa, »poslao ove ekipe u najgore doba godine, u sigurnu smrt.«²

Samo nekoliko dana posle obrazovanja emigrantske vlade Slobodana Jovanovića, sredinom januara 1942. godine, na ostrvo Mljet su se noću iskrcali svršeni đaci obaveštajno-diverzantske škole »102« na brdu Karmelu, nedaleko od Haife, pripadnici gruper »Hena« Stanislav Rapotec i Stjepan — Šinko Jovanović. Dan ranije, oni su napustili Maltu i britanskom podmornicom »Torn« doplovili do Mljeta. Zajedno sa njima, iz podmornice su iskrcane dve radio-stanice, nešto oružja, tri i po miliona lira i tri stotine zlatnih funti. Njihov je prvobitni zadatak bio uspostavljanje radio-veze sa Maltom, odakle bi kasnije dobijali sva potrebna uputstva i naređenja za dalje akcije.

Međutim, Rapotec i Šinko su, odmah po iskrcavanju, zakopali sav materijal koji su sa sobom doneli i dva dana se skrivali u obližnjoj šumi, a zatim su se spustili u selo Korita, gde su se javili jednom seljaku, predstavljajući mu se kao izbeglice iz Hercegovine.

Sutradan Rapotec se prijavio okupatorskim vlastima, italijanskim karabinjerima, od kojih je dobio propusnicu za putovanje do Splita. Na putu za Split on se nekoliko dana zadržao na ostrvu Korčuli, gde je stupio u vezu sa nekolicinom bivših političara koji su mu odbili svako gostoprimstvo i traženu saradnju. Po dolasku u Split Rapotec je odmah stupio u kontakt sa Mihailovićevim komandantom Dalmacije, četničkim vojvodom Ilijom Trifunovićem — Birčaninom.

Posle odlaska Rapoteka, Šinko je i dalje ostao na Mljetu. Samo nekoliko dana kasnije Italijani su ga otkrili i posle prvih saslušavanja pritvorili u hotel »Porto Sabra«, odakle je, uz pomoć jednog od vlasnika hotela sa Lapada, uspeo da »pobegne« i da se brodom prebaci u Split. To je pronašao Rapoteka koji ga je, nešto kasnije, povezao sa Birčaninom.

Na Birčaninovu intervenciju odmah su preduzete mere za otkopavanje i prebacivanje u Split materijala i novca koji je ostao zakopan na Mljetu. Ovaj zadatak poveren je jednom od Birčaninovih saradnika sa Korčule, koji je za konkretno izvršenje odredio jednog podoficira i jednog veterinaru, takođe četnički nastrojene.

Prilikom prvog odlaska na Mljet, taj podoficir i veterinar su uspeali da pronađu materijal, ali kada su, nekoliko dana kasnije, ponovo došli da ga otkopaju i prebace u Split, njega više nije bilo: Italijani su bili brži. Tako su se ova dvojica, neobavljena zadatka, vratili na Korčulu. O nestanku materijala odmah je bio obavešten i Birčanin. Pretpostavljajući da podoficir i veterinar nisu pronašli mesto gde je materijal bio zakopan, on je odmah naredio Šinku da se prebaci na Mljet i da, uz pomoć ove dvojice, materijal prenese u Split.

Stigavši na Korčulu, Šinko je u Vela Luci saznao, prvo od jednog italijanskog podoficira, a zatim i od nekih meštana, da su italijanski karabinjeri na Mljetu pronašli i otkopali »neko oružje, radio-stanice i preko dva miliona lira.«³ To mu je bila potvrda da su i prve vesti o nestanku materijala bile tačne. Ukrcao se na brod »Jastreba« i vratio se u Split.

Čim je saznao da su Italijani pronašli materijal na Mljetu, Rapotec je, početkom maja 1942. godine, uz pomoć već pribavljenih ustaških isprava, napustio Split i prebacio se u Zagreb. Sinkov pokušaj prebacivanja u Beograd Birčanin je sprečio, u poslednjem času. Sa potrebnim obezbeđenjem uputio ga je u Knin kod četničkog vojvode popa Đujića, gde se Šinko, radeći na organizaciji obaveštajne službe Dinarske četničke oblasti, uperene isključivo protiv NOP, zadržao duže vreme.

Prema jednoj Mihailovićevoj zabelešci, Rapotec je iz Splita otišao u Zagreb i tamo se sastao sa nadbiskupom Alojzijem Stepincem, a zatim stupio u vezu i sa nekolicinom oficira NDH. Kasnije, po povratku u Kairo, govorio je da je Stepinac protiv Pavelića i da su gotovo svi domobranski oficiri jugoslovenski raspoloženi.

Međutim, krajem juna 1942. godine, Rapotec je u Beogradu održao i sastanak sa tadašnjim četničkim komandantom Severnih pokrajina Žarkom Todorovićem. U vezi s ovim sastankom i razgovorima vođenim na njemu, Mihailović je dao Todoroviću uputstva i potrebne šifre za uspostavljanje direktne, a od Britanaca nekontrolisane veze između »Ravne gore« i Komande jugoslovenskih trupa u Kairu.

Posle sastanka sa Rapotecom, Todorović je obavestio Mihailovića 4. jula 1942. godine da je Rapotecu saopštio sve što mu je bilo naređeno.

Za vreme boravka u zemlji Rapotec je imao kontakte i sa četničkim komandantom Slovenije majorom Karlom Novakom, od koga je dobio šifru i podatke za uspostavljanje direktne veze između emigrantske vlade i Slovenske zveze (skupine obrazovane od pojedinih pripadnika ostataka razbijenih građanskih stranaka 1941. godine — prim. autora).

U prvoj polovini jula 1942. godine Rapotec se iz Beograda, s legalnim ispravama okupatorskih vlasti, prebacio u Carigrad. O njegovom dolasku, jedan od istaknutih obaveštajnih organa emigrantske vlade u Carigradu Vladimir Perić obaveštava komandu vojske kraljevine Jugoslavije u Kairu 16. juna 1942. godine:

»Rapotec doneo vrlo važnu poruku za vladu i Ministra Dvora. Đeneral Mihailović je sada u Crnoj Gori, gde vodi borbu protiv komunista. Pomažu ga đeneral Đukanović i pukovnik Stanišić. Njegov čovek u Beogradu je major Žarko Todorović. Imao radio-vezu sa đeneralom Mihailovićem. Po-

ruke koje sam poslao sa vaše strane primio je đeneral Mihailović. Oskudeva sa novcem.»⁵

Nekoliko dana kasnije, Rapotec je preneo organima emigrantske vlade u Kairu sve Mihailovićeve poruke i šifre za uspostavljanje direktne veze između emigrantske vlade i »Ravne gore«. A iz jedne Mihailovićeve lične zabeleške vidi se da je Rapotec, pored ostalog, doneo u Kairo i prvi izveštaj u kome se govori protiv NOP i partizanskih odreda Jugoslavije.

Grupa »Hydra«, trebalo je pre »Henne« da se iskraća kod Budve, ali je usled bure podmornica produžila ka severu. U blizini Šibenika potopila je jedan italijanski brod, a nedaleko od Pule i jednu podmornicu. Na kraju, uspeła je da se u povratku približi obali i da kod Budve 4. marta iskrca Atertona i njegovu grupu.

U toku petnaestodnevnog putovanja od Budve do Foče, Aterton je, na osnovu onoga što je sam video i čuo, stekao utisak da se protiv okupatora jedino bore partizanski odredi. Pored toga, na osnovu izjave koju je dao po dolasku u Vrhovni štab NOP »da mu je zadatak da pruži situaciju u Jugoslaviji i po mogućstvu ostvari sporazum između partizana i četnika«,⁶ njemu su stavljeni na raspolaganje svi materijali koji su rečito govorili o saradnji Mihailovićevih četnika sa okupatorima. Pošto je prostudirao i ove materijale, Aterton je izjavio da »u jugoslovenskoj vladi u Londonu vlada pometnja i da je nerazumna njena podrška Draži Mihailoviću«.⁷

Međutim, u duhu dobivenog zadatka, Aterton je želeo da po svaku cenu stupi u vezu sa Mihailovićem. Radi toga je još u toku svoga boravka u Foči nastojao i uspeo da dođe u kontakt sa izvesnim četničkim elementima, posredstvom kojih je stupio u vezu i sa generalom Ljubom Novakovićem.

Pod četničkim uticajem, ne obaveštavajući nikoga o tome, 16. aprila 1942. godine Aterton napušta Foču i zajedno sa Nedeljkovićem i radio-telegrafistom odlazi kod Novakovića. Šest dana kasnije, komandir četničke čete Spasoje Dakić obavestio je Atertona da mu stoji na raspolaganju za uspostavljanje veza sa Mihailovićem, koji se u to vreme nalazio u Sandžaku, na putu između planine Javora i Zlatara.

Istom vezom, Aterton je Mihailoviću uputio i jedno pismo u kome, pored ostalog, kaže: »Nadam se ovih

dana takođe u pravcu Srbije sa svojim radio-telegrafistom i rado bih se sastao što pre sa Vama ...»

Nekoliko dana kasnije Aterton je krenuo na put prema Sandžaku. Do sela Kunova pratilo ga je nekoliko ljudi koje mu je dodelio Novaković. Odakle su ga prihvatili četnici Spasoja Dakića, a zatim i sam Dakić čiji je zadatak bio da Atertona otprati do sela Tatarevine na reci Čehotini.

Međutim, uz put su Dakić i njegovi četnici ubili Atertona i njegovog radio-telegrafistu, a zatim ih opljačkali.

Po svemu sudeći, i za ovaj zločin Dakić je imao saglasnost svoga komandanta, Mihailovićevog načelnika Operativnog odeljenja Vrhovne komande Zaharija Ostojića koji, početkom maja 1942. godine obavestavajući Mihailovića o Atertonu, između ostalog javlja:

»Juče, 10. maja došao je kapetan Nedeljković, član misije koja se iskrcala 4. marta... Engleski major Aterton... tražio pomoć za komuniste, ali nije dobio vezu sa Maltom, on želi da Vas vidi i piše pismo. Sada je negde u Bosni. Ima od svoje komande uputstvo da svim silama muti i podriva okupatora... Politički želi da obrazuje neku šumsku vladu na koju bi on imao uticaja kao Englez i u Londonu na našu vladu tamo. On je šef 4—5 misija u Jugoslaviji upućenih bez našeg znanja. Sve imaju isti mračan zadatak... Ovome džentlmenu treba srpečiti vršljanje...«¹⁰

U vezi sa Atertonovom misijom Mihailović je 30. maja 1942. godine dobio obaveštenje od emigrantske vlade u kome mu ona javlja:

»Aterton je naš čovek, poslat Vam je u januaru, pomozite mu i pazite na njegov savet.«¹¹

Ali ova poruka stigla je i suviše kasno. »Džentlmen« je u svome »vršljanju« već bio sprečen.

Međutim, britanska vlada nije prema nestanku majora Terensa Atertona bila ravnodušna. Ona je u više navrata intervenisala kod emigrantske vlade, zahtevajući da se povede istraga u cilju da se Aterton pronađe. U tom duhu postavio je zahtev i major Hadson. Njegovo interesovanje i prisustvo u četničkom štabu nateralo je Mihailovića da otvori i formalnu istragu koja je poverena žandarmerijskom majoru Milojku Uzelcu, inače poverljivoj ličnosti samog Mihailovića. Iz izveštaja o rezultatima

istrage, koji je, forme radi, Uzelac podneo Mihailoviću, vidi se da su kod Dakića nađene Atertonove cipele i dogled.

Međutim, Mihailović je ćutke prešao preko ove nedvosmislene činjenice. A da bi proverio Hadsonovo raspoloženje u vezi s ovim slučajem, on je iskoristio Nedeljковиća koji ga, posle sastanka i razgovora sa Hadsonom, izveštava da je ovaj strahovito »razjaren«, ali da još ne zna kako je Aterton završio. Nedeljковиć zatim u izveštaju navodi da mu je Hadson u svojoj »razjarenosti« u jednom momentu povišenim tonom rekao:

»Ja znam da stvarno i jedino partizani vode borbu protiv Nemaca i Italijana, dok četnici sarađuju sa okupatorom i jedino se bore protiv partizana.«¹²

Da bi sprao ljagu sa sebe i svoje organizacije, Mihailović je pokušao da odgovornost za zločin prebaci na Novakovića. U izveštaju upućenom, 12. juna 1942. godine, emigrantskoj vladi, a namenjenom za britansku vladu, Mihailović kaže:

»Preduzeo sam mere da pronađem i uhvatim vezu sa majorom Atertonom. U toku dosadašnjeg traganja imam izvesnih nepotvrđenih podataka da je ubijen zajedno sa svojim pratiocem radio-telegrafistom. Misterija se okreće oko generala Novakovića, kod koga je poslednji put viđen u oblasti Foče. Dosada bi Aterton bio pronađen, pošto je pošao ka meni, sem ako nije odbačen u pravcu zapadne Bosne. Energično vodim istragu. Molim da o ovome obavestite englesku vladu.«¹³

»Energična« istraga nije nikad dala, jer nije ni mogla dati, neke druge rezultate do onih koji su nedvosmisleno govorili da je Atertona ubio Mihailovićev četnički komandant Spasoje Dakić.

Četvrtog februara uveče na aerodromu na Malti ukrcala su se u dvomotorni avion četiri čoveka snabdevena padobranima. Bili su to članovi misije »Disclem«. Pored dva Engleza, majora Kevena Eliota i radio-telegrafiste Roberta Cepmena, bila su tu i dva Jugoslovena: potporučnik Pavle Crnjanski i narednik Petar Miljković. Pre nego što su se vrata transportnog aviona za njima zatvorila, u avion je ukrcano i osam paketa sa opremom i hranom, koja je trebalo da im omogući dvomesečni boravak van naselja.

Bila je već uveliko noć kada je avion uzleteo i vinuo se na severoistok, visoko iznad mora, i uputio ka Jugoslaviji. Noć je bila tiha, vedra, puna mesečine. Leteli su iznad Tirenskog mora da bi, potom, preleteli južni deo Italije i našli se iznad pučine Jadranskog mora. Vreme im je bilo naklonjeno sve do Bjelašnice, iznad koje su upali u oblake.

Ponoć je već prošla kada je avion stigao nad Romanijom i spustivši se na oko 400—500 metara ispod oblaka, počeo kružiti da bi pronašao pogodno mesto gde će posada iskrcati pakete, a padobranici iskočiti...

Kruženje nepoznatog aviona iznad Romanije u gluho doba noći 5. februara izazvalo je radoznalost i pobudilo pozornost u ustaško-domobranskim i nemačkim štabovima u Sarajevu, Sokolcu, Prači, Mokrom i u još nekim mestima na toj teritoriji u kojima su bile manje posade.

Odmah su preduzete mere da se odgonetne enigma o misterioznom avionu.

Sve neizvesnosti su prestale u 12.15 časova istoga dana kada je u štab 3. domobranskog korpusa stigao izveštaj od komandanta garnizona u Sokolcu da je avion koji je te noći leteo nad Romanijom bacio padobranima neki materijal između Naromanije i Gromila, negde u blizini Han Obođaša, i da su tamo upućene patrole da pronađu i prikupe padobrane. Posle kratkog vremena, već oko 13 časova, iz Sokolca je stigao novi izveštaj »da je krišlaš koji je te noći letio nad Romanijom bacio kod Han-Obođaša sa sedam padobrana skijske, pokrivače i pakete koji još nisu otvoreni.« Vest je u 16.48 časova radio-depešom prosledjena Glavnom stožeru u Zagrebu.

O sadržaju nađenih paketa u Glavnom stožeru su upoznati tek sutradan, 6. februara, jer je telegram bio dešifrovan tek u jutarnjim časovima. Nije bilo teško prozreti o čemu se zapravo radilo: sve je ukazivalo na to da je spuštena oprema za grupu padobranaca, obaveštajaca ili diverzanata, koja se, po svoj prilici, već bila spustila. U tom smislu su bila izdata naređenja štabovima 3. domobranskog zbora i Vojne krajine, da se krene u potragu.

Na rezultate se nije dugo čekalo.

U štab 3. domobranskog korpusa stiglo je u 15 časova obaveštenje od komandanta posade u Mokrom da su domobrani 13. pešačke pukovnije na Romaniji, severno od puta koji vodi za Sokolac, uhvatili četiri padobran-

ca: dvojica su bila u engleskoj vojničkoj uniformi (jedan major, a drugi podoficir), a druga dvojica su pripadnici bivšeg Jugoslovenskog vazduhoplovstva (potporučnik i narednik). Ta je vest odmah prosleđena u Zagreb. Nešto kasnije, javljeno je da su zarobljeni padobrancii sprovedeni u Mokro i da se očekuje njihov dolazak u Sarajevo, gde će, u stabu 3. korpusa biti saslušani.

Posle obavljenih saslušanja, »padobrancii« su upućeni u zarobljenički logor. Već 8. marta stigao je u Mihailovićev štab izveštaj obaveštajca Vučelića da su se, prema podacima domobranskog vazduhoplovnog kapetana Janka Dobnikara, »Crnjanski, narednik Miljković i dva Engleza sa 24 miliona dinara spustili u centralnu Bosnu, da su uhvaćeni i poslali u Zagreb«. ¹⁴

Pošto je u međuvremenu uspeo da uspostavi radio-vezu sa centrom na Malti, Draža Mihailović je 18. marta 1942. uputio predsedniku vlade Slobodanu Jovanoviću telegram u kome ga je obavestio o zarobljavanju padobranaca na Romaniji. Telegram su Englezi predali Jovanoviću tek 30. marta.

Lutajući planinama oko Ivanjice, Hadson je, najzad, u toku marta 1942. godine pronašao Zaharija Ostojića. O ovome susretu Ostojić je odmah obavestio Mihailovića.

Da bi prekinuo neizvesnost o Hadsonovoj sudbini koja je vladala u Londonu, Mihailović je 29. marta 1942. obavestio emigrantsku vladu:

»Kapetan Hadson je s nama, skriven je na sigurno mesto. Nemci organizuju poseban lov na Britance...« ¹⁵

Mesec dana kasnije, Mihailović je uputio Ostojiću poruku da Hadsona pošalje u njegov štab, koji se u to vreme nalazio u oblasti planina Javor.

Da bi istakla značaj Hadsonove misije i učvrstila njegov položaj, britanska vlada je 4. juna poslala poruku Mihailoviću da je Hadson unapređen u čin majora i da je odlikovan »Ordenom za izvanredne zasluge«. Pored toga je naređeno da se Mihailoviću pošalje nova radio-stanica »za neposrednu vezu sa Kairom«. ¹⁶

A zatim se Hadson, zajedno sa delom Mihailovićevog štaba u kome su se nalazili Ostojić i Lalatović, itali-

janskim kamionom prebacio u Crnu Goru. Da bi ublažio zategnutost koja je vladala između njega i Mihailovića, on je odmah po dolasku u Crnu Goru, 11. juna, uputio Mihailoviću sledeće pismo:

»Poštovani gospodine ministre! Stalo mi je do toga da vas još jednom izvestim da vam se stavljam potpuno na vaše raspoloženje ako smatrate da mogu koristiti vašoj organizaciji.

Želeo bih se sastati sa kapetanom Đurišićem i pukovnikom Stanišićem i ostalim vođama koji su se tako uspešno borili protiv komunista i oslobodili sve krajeve od njih.

Ja mislim da bi možda pomoglo kad bih njima lično saopštio, da je Velika Britanija rešena da stoprocentno pomaže vas za ujedinjenje svih nacionalnih snaga u zemlji i spremanje za preduzimanje akcije protiv okupatora onoga dana kad vaše šanse budu imale izgleda na uspeh. Ja smatram da je to jedan izraz više i nastojanje britanske vlade da podupre vašu nacionalnu akciju, što sam dobio unapređenje.

Želeo bih saopštiti svojoj komandi da sam se lično video sa vođama iz ovih krajeva i da sam bio na teritoriji koju su oni očistili od komunista i da im potvrdim njihovo nacionalno gledište kao i da rade samo po vašim naložima.

Smatram kao važno da se prethodno posavetujem sa vama o svemu onome što treba da im saopštim, da bi to bilo što efikasnije za vašu organizaciju i da nemate ni malo sumnje u ono što ću im reći.

S druge strane, možda vi mislite da ja hoću da se mešam u čisto jugoslovenske stvari. Ali budite uvereni, ako smatrate, da je bolje za vaše interese, ja ću ostati u jednoj usamljenoj kolibi do kraja rata i da ne vidim, ne čujem i ne govorim ništa, samo naredite i ja ću to izvršiti.

Prošlo je vreme za primitivno dramatizovanje moje uloge. Pre su vaši oficiri zamišljali moju ulogu, izgleda, kao ulogu jednog Laurensa i to je jako smetalo mome radu i izazvalo sumnju. Sad oni glasno i slučajno u mom prisustvu govore o meni kao baksuzu za srpsko naoružanje. Dakle, moja je uloga oficira za vezu i posmatranje prilika pod kojima bi Velika Britanija mogla dati veću pomoć u pogledu materijala ili eventualne akcije.

Ako mogu da potpomognem vašu stvar u svim mogućim načinima, zato sam tu i stavljam se na raspoloženje za vaš nacionalni pokret. Moguće vi ćete mi saopštiti jednoga dana na koji bi se način najbolje mogla pomoći vaša stvar, ako smatrate da je to korisno.«¹⁷

Ovim pismom Hadson je postigao željeni cilj. Njemu je bilo omogućeno proučavanje situacije u Crnoj Go-

ri. On je u toku juna i jula izvestio svoju komandu da ima dokaz o saradnji mesnih četničkih vođa sa Italijanima, naročito Đurišića i Stanišića. On je takođe naglasio da Mihailović pridaje »najveći značaj italijanskoj opremi«.¹⁸

U avgustu 1942. SOE iz Kaira odlučila je da se pošalje u Jugoslaviju specijalna misija da bi uspostavila sigurnu i redovnu radio-vezu i sa Hadsonom i sa Mihailovićem.

Poručnik Lofts i dva britanska radio-telegrafista, sa radio-stanicama i opremom, spuštani su početkom druge polovine istog meseca padobranima na Sinjajevinu.

Preko ove radio-stanice, Mihailović je 24. avgusta 1942. uputio sledeću poruku Kairu:

»Nemamo nikakvih teškoća što se tiče saradnje sa majorom Hadsonom. On obavlja svoj posao i ima svoju odvojenu šifru, koja meni nije poznata, niti sam pokušao da je tražim. No, meni je potrebna vlastita šifra za neposrednu vezu sa (kraljevskim jugoslovenskim) Generalštabom i šefom vlade.

Činimo sve da majoru Hadsonu olakšamo rad, pošto je reč o zajedničkoj savezničkoj stvari.«¹⁹

U međuvremenu, 17. jula 1942. Hadson je uputio poruku Kairu da bi bila potrebna veća pošiljka oružja i da bi on mogao osigurati teren za spuštanje blizu Žabljaka i rukovoditi lično »hiljadom ljudi« radi zaštite terena.²⁰

U odgovoru na ovaj poziv SOE je uputila jednu misiju od dva kraljevska jugoslovenska oficira, koji su nosili četiri miliona lira u označeni rejon. Do oktobra iz aviona je u istu zonu spušteno tridesetak miliona lira i znatna suma američkih dolara.

Međutim, i pored upornih Hadsonovih zahteva, Mihailović nije dopuštao bilo kakve diverzantske akcije na glavnim železničkim komunikacijama kroz Srbiju. On je 4. avgusta obavestio emigrantsku vladu:

»Da bi se udovoljilo zahtevu u Hadsonovoj poruci da ja organizujem diverzantsku akciju na pravcu Beograd—Niš, bila bi potrebna jedna avionska pošiljka sa eksplozivom i zapaljivim materijalom. Dok vam ne potvrdim da je sve spremno, nemojte slati nikakve zalihe.«²¹

Proučavajući, dalje vojne sposobnosti četničkih jedinica, Hadson je početkom septembra 1942. obavestio Kairo:

»Uopšte uzev, partizanska organizacija je miljama ispred Mihailovićeve, i posle uzajamnog gonjenja širom Jugoslavije završna scena će se verovatno odigrati u Beogradu. Mihailović namerava da uspostavi vojnu diktaturu posle rata, što su bili prihvatili crnogorski rukovodioci posle povlačenja komunista iz ovog područja (u proleće 1942.).

Đurišić je, izgleda, uporno nastojao na svom »planu«, pošto je tražio neposrednu britansku podršku za sebe, nezavisno od Mihailovića, za »jedan ograničen prodor u Srbiju«. ²²

Ali, 15. novembra 1942. Hadson je uputio Kairu preko radio-stanice sadržajniiji i celovitiji pregled situacije u Crnoj Gori:

»Mihailovića podržava vojvoda Pavle Đurišić, najznačajniji četnički rukovodilac u Crnoj Gori, koji kontroliše važne rejone ove oblasti i uživa poverenje mnogih seljaka. Mihailović je zbog ove podrške tajno unapredio Đurišića i dao mu pravo da radi u njegovo ime, kao i znatnu finansijsku pomoć. Mihailović je takođe usvojio politiku saradnje sa Italijanima koju sprovode crnogorski četnici ...

Mihailović i crnogorski vođi su u suštini oportunisti i neće da izlažu opasnosti svoje, zasad relativno sigurne, pozicije zbog, kako bi oni to nazvali »avantura«. Đurišić ponekad odlazi u Cetinje (okupirano od Italijana), ali Mihailović kaže da bi on mogao da dođe i provede zimu u njegovoj komandi. Njegov (Đurišićev) prvobitni plan bio je da prati povlačenje partizana kroz Hercegovinu sve do Like, ali su ga u tome sprečile odlučne zaštitničke akcije partizanskih snaga.

Mihailović i dalje ne odobrava preduzimanje diverzantskih akcija protiv Italijana. Tvrdi da će oni brzo pretrpeti slom, te da će on obezbediti za sebe njihovo oružje i opremu, kojim namerava da brani Crnu Goru od Nemaca. Ako bi, veli, sada preduzeo akciju protiv Italijana, Nemci bi okupirali Crnu Goru, i on bi tako izgubio priliku da dođe do italijanskog oružja. Takođe se boji da bi diverzantske akcije učinile da se izgubi podrška naroda, koji bi ga osuđivao zbog italijanskih mera odmazde, kao i zbog prekida davanja italijanskih zaliha hrane četnicima.

... Mihailovićeve trupe, mada stavljene van zakona od strane Nemaca, imaju veliku slobodu kretanja u Srbiji. One, međutim, jedva predstavljaju nešto više nego simbol otpora. Seljaci su, uopšte uzev, naklonjeni Mihailoviću, ali im je rečeno da se nikakva akcija ne može i neće preduzimati sve dok Osovina ne bude pred propašću.

Lično sam ubeđen da bi ove četničke grupe u Srbiji mogle organizovati sabotaže na železničkim prugama tamo gde Nemci ne bi bili u stanju da preduzimaju mere odmazde prema srpskim selima. Nikakvi ozbiljni pokušaji, međutim, nisu još činjeni da bi se ispitala mogućnost vršenja takvih operacija. Slabi rezultati diverzantskih akcija do sada posledica su nedostatka volje na Mihailovićevoj strani i nedostatka energije. Na moje zahteve da se preduzimaju diverzantske akcije velikih razmera general i njegova okolina odgovaraju da je već pola miliona Srba poginulo u borbi protiv Osovine i da se oni ne mogu izlagati opasnosti represalija. Naglašavaju da neće odstupiti od ovog svog stava za ljubav spoljnih interesa.

... Ne možemo očekivati mnogo u pogledu rezultata od ove malodušne aktivnosti, ali verujem da bi Mihailović, ako bi mu se jasno stavilo do znanja da će dalja podrška preko BBC-a zavisiti od njegove spremnosti za diverzantske akcije, shvatio značaj takvih operacija čak i po cenu njegovog glavnog cilja: obezbeđenje podrške masa.

... Ubeđen sam da će raspoloženje naroda, kao i priroda same organizacije i lična ambicija, prinuditi Mihailovića da preduzme jedan »veliki finale« protiv Osovine. Kada se general bude uverio da je pobjeda sigurna, krv se neće štedeti. Međutim, do tada smatram da je sklon svakom tajnom sporazumevanju bilo sa Italijanima bilo sa Nemcima, za koje veruje da bi moglo poslužiti njegovim ciljevima, a da ga ne kompromituje. Svako takvo sporazumevanje zasnivalo bi se na savezničkoj pobjedi i imalo bi za cilj potpuno odstranjivanje uticaja komunista na narod. Ne znam da li Mihailović ima neki sporazum sa Osovinom o svojoj neaktivnosti u Srbiji i antikomunističkom upadu u severozapadnu Bosnu.«²³

Dvadeset drugog novembra 1942. Hadson je dodao da Mihailović nije otkrio svoje prisustvo u Crnoj Gori. Više je voleo da radi tamo, kao i u Dalmaciji, preko mesnih četničkih komandanata koji su bili u dodiru sa Italijanima. On je samo očekivao italijanski slom i njihovo oružje. »Dosađ nije mislio ozbiljno o izvodljivim planovima za odbranu ičeg većeg od jednog brdskog vrha.«²⁴

U septembru je general Aleksander poslao poruku Draži Mihailoviću, čemu se formalno pridružila i Kraljevska jugoslovenska vlada u Londonu, u kojoj je zahtevao od ovoga diverzantske akcije na osovinskim komunikacijama, na šta je dobio odgovor da se bez odgovarajuće britanske pomoći ne može dejsstvovati.

U duhu odluke britanske vlade da koriguje svoj stav prema Draži Mihailoviću, 26. decembra 1942. godine

spustili su se padobranom na planinu Sinjajevinu britanski pukovnik Bejli Bil s. v. i kapetan Grinlis Kenit.

Pored ostalog, Bejli je doneo i predao Mihailoviću i trideset miliona italijanskih lira.

Kao šef britanske misije pri četničkoj Vrhovnoj komandi, Bejli je imao zadatak da uspostavi snošljiviji odnos i tešnji kontakt između Mihailovića i prethodne misije sa kapetanom Hadsonom na čelu. Pored toga, trebalo je da četničku organizaciju otrgne od saradnje sa okupatorima i privoli je za izvršavanje zadataka od opštih savezničkih interesa u borbi protiv zajedničkih neprijatelja.

»Došao je s puno nade, a tako je i bio primljen«, izjavio je kasnije o Bejliju jedan od bliskih Mihailovićevih saradnika. »Poznavao je zemlju i prilike u njoj, naročito Srbiju i južnu Srbiju, jer je bio dvanaest godina u rudniku Trepči u svojstvu direktora. Dobro je govorio srpski i bio odličan kozer, tako da se u društvu odmah snašao. Znao je da bude čutljiv, preterano hladan i neuzbudljiv. Vrlo inteligentan i intuitivan. Bio je u službi Intelidžens servisa kao jedna od značajnih figura britanske obaveštajne službe.«²⁵

Prvih dana po dolasku Bejli je bio smešten u selu Lipovu, u kući gde je boravio Mihailović i njegov štab, a zatim je preseljen u jednu od kuća u selu Donje Lipovo, u čijoj su se blizini nalazili i ostali pripadnici britanske misije, koje je Bejli tu zatekao.

U vezi sa Bejlijevim dolaskom Mihailović je 9. februara 1943., telegramom obavestio emigrantsku vladu u Londonu:

»Pukovnik Bejli je stigao ovde sa pismom Predsednika vlade i ličnim pismom g. Idna. Veoma sam zahvalan g. Idnu što mi je poslao čoveka koji će biti sposoban da uđe sa potpunim razumevanjem u veoma zamršenu i tešku situaciju u vezi sa našom borbom. Takođe sam zahvalan g. Idnu na njegovom ličnom pismu u kome on izražava svoje duboko poverenje u rad mojih saradnika i u moj rad. Molim Vas, gospodine, da predate ovu poruku.«²⁶

OBMANE EMIGRANTSKE VLADE

Sadržina depeša koje je Draža Mihailović prvih meseci 1942. slao emigrantskoj vladi uglavnom se odnosila na traženje pomoći u oružju, municiji i ostalom ratnom materijalu. Kao razlog navodio je potrebu opsežnijih priprema za akciju protiv okupatora koju je planirao za nastupajuće proleće. Međutim, tražena pomoć Mihailoviću je bila potrebna za akcije četnika u trećoj neprijateljskoj ofanzivi protiv oružanih formacija NOP započetoj marta 1942. u kojoj su se one borile zajedno sa okupatorskim i kvislinškim jedinicama.

Nastavljajući da emigrantsku vladu i dalje lažno obavestava o situaciji u zemlji, Mihailović joj je 22. marta 1942. uputio telegram sledeće sadržine:

»Komunisti nas ometaju u radu. Imamo pozitivnih dokaza da im okupacione snage pružaju podršku, jer svi žele da s proleća obe strane budu zauzete međusobnom borbom. U Bosni su prišli ustašama. Učinite sve što možete da ih uputite na pravi put.«¹

I pored ovakvih i sličnih Mihailovićevih obavestjenja, emigrantskoj vladi su stizala i druga, realnija, koja je Slobodan Jovanović dostavljao čak i njoj potčinjenim

organima. Tako je on 6. marta 1942. uputio načelniku štaba Vrhovne komande jugoslovenske vojske u Kairu sledeće obaveštenje dobiveno od poslanika Kraljevine Jugoslavije u Bernu Momčila Jurišića:

»G. Jurišić svojim telegramom Pov. br. 255 javlja da, prema izveštajima dobivenim iz Ljubljane, preko pouzdanih ljudi koji dolaze tamo, strasti se stišavaju u Srbiji, a prema izveštajima sa zvanične strane prilike se sređuju, jer naš narod izbegava svaku avanturističku akciju protiv okupatorskih snaga da bi sačuvao imovinu i život. Političke grupe se pomažu i samo protiv partizana vode borbu. Govori se javno, da je režim generala Nedića samo maska kojom se osigurava bolje postupanje Nemaca, a ustvari njegove vlasti rade za isti cilj koji se poklapa sa težnjama vlade u Londonu, te zbog toga prećutno sve više podupire i potpomaže njegove trupe general Mihailović.«²

Zatim se u obaveštenju, o tobožnjem stavu srpskog naroda prema borbi protiv okupatora kaže:

»Srpski narod zna da će pre svršetka rata morati se dići na oružje sa prilično jakim snagama, te zato dotle ne želi preuzimati akciju protiv okupacionih vlasti. Takođe Srbi smatraju da bi bilo najkorisnije da se naša redovna vojska pripoji i prikriveno pripremi da bi u odlučnom trenutku bila dovoljno jaka da očisti neprijatelja iz zemlje.«³

Međutim, i pored ovakvih obaveštenja, kojih nije bio mali broj, emigrantska vlada je, od početka 1942. preduzimala niz mera kod savezničkih organa i njihovih istaknutih funkcionera da bi Mihailoviću i njegovoj četničkoj organizaciji obezbedila što je moguće veću savezničku moralnu i materijalnu pomoć. Zbog toga je Jovanović u prvoj polovini 1942. razmenjao više pisama i nota sa britanskim ministrom spoljnih poslova Antoni Idnom, dok je njegov šef vojnog kabineta Živan Knežević održao i nekoliko sastanaka sa predstavnicima britanskog Generalštaba i Ministarstva spoljnih poslova.

Kroz ove kontakte rešavano je pitanje materijalne pomoći Mihailoviću, naročito u oružju i municiji, zatim pitanje održavanja veza sa njim i nadležnosti izdavanja naređenja četničkom vođi. Na kraju je postignut sporazum da se Mihailoviću pruži pomoć u granicama savezničkih mogućnosti; da veza s Mihailovićem i dalje ostane u rukama i pod kontrolom britanskih vojnih ustanova;

da nadležnost izdavanja vojnih naređenja Mihailoviću pripadne Britanskoj komandi na Srednjem istoku, i to samo onih koji su u skladu sa njenim operativnim potrebama i, najzad, da sva ostala naređenja Mihailoviću izdaje emigrantska vlada, ali s tim da se o svim izdatim naređenjima obe strane međusobno informišu.

Naporedno s merama preduzimanim kod britanskih ustanova, emigrantska vlada je, na osnovu lažnih Mihailovićevih izveštaja o situaciji u zemlji, preduzela korake i kod vlade SSSR. Na zahtev Slobodana Jovanovića, ministar spoljnih poslova emigrantske vlade Momčilo Ninčić je 30. aprila 1942. godine uputio poslaniku Kraljevine Jugoslavije u Kujbiševu sledeći telegram:

»Partizani u našoj zemlji napadaju Mihailovićeve odrede. Na teritoriji Hrvatske, Slovenačke i Dalmacije trockisti napadaju i Mihailovića i Staljinove pristalice u čemu im pomažu Nemci, Talijani i ustaše. Trupe Nedićeve napadaju i partizane i Mihailovića. Srpski partizanski odredi odbili saradnju sa Mihailovićem.

Trupe Nedićeve uništavaju partizane jer ovima nedostaje sigurno vođstvo, tako Nedićev odred od 40 ljudi uništi četu partizana od 300 ljudi.

Glavni naši neprijatelji su Nemci, Talijani i Mađari; njih imaju svi da napadaju, a ne da se uništavaju u međusobnoj borbi.

Molim izdejstvovati kod Sovjetske Vlade da se pozovu partizani da prestanu sa bratoubilačkim ratom i da se svi bore protivu zajedničkog neprijatelja pod komandom Mihailovića.

U Francuskoj je izdato naređenje komunistima da idu pod komandu vođe koga narod izabere za to.

Sve ovo radite sporazumno sa pukovnikom Putnikom i hitno izvestite.«⁴

Sedam dana kasnije, 7. maja 1942, Jovanović je dostavio Ministarstvu inostranih poslova emigrantske vlade sledeći akt:

»Molim da se našem Kraljevskom poslaniku u Moskvi dostavi šifrovan telegram sledeće sadržine:

»Veza vaš str. pov. br. 226.

Učinite ponovo pokušaj u smislu telegrama str. pov. V. K. br. 381. Svi pokušaji sporazuma na terenu propali. Činimo sve tajnim putem i preko radija da se ne pristupa preuranjenim akcijama velikog stila zbog beskorisnih i nesrazmernih i strašnih represalija. Veća akcija gerilskog otpora bez pomoći saveznika dovela bi do uništenja srpskog naro-

da. Neka kažu bar partizanima da im je sada zajednički neprijatelj Nemač i da ne vode bratoubilački rat.«⁵

U duhu ovakvog svog stava, da je borba protiv okupatora u Jugoslaviji »preuranjena«, emigrantska vlada je izdala i direktive Mihailoviću, o kojima Jovanović 14. jula 1942. obaveštava delegata emigrantske vlade u Kairu Jovana Donovića:

»Vlada nema kontrolu nad engleskim radio-stanicama. Generalu Mihailoviću izdate su precizne instrukcije da podigne ustanak samo na slučaj iskrcavanja jačih savezničkih snaga u Jugoslaviji ili na slučaj sloma Nemačke. I ni u kom drugom slučaju ni po kakvom pozivu nijedne radio-stanice. Preko vojnih emisija svakog četvrtka vlada daje uputstva narodu.«⁶

Evo odlomka iz nekoliko vojnih emisija BBC emitovanih na srpskohrvatskom jeziku u toku 1942. godine.
Petog marta u 20.45 časova:

»... Zato svi Srbi, svi Hrvati i svi Slovenci budite spremni, volite se, organizujte se pod komandom... generala Mihailovića.«⁷

Devetnaestog marta u 20.45 časova:

»Sa oružjem u ruci stupite u redove našeg ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva generala Draže Mihailovića, da u datom momentu zbacite i kaznite one koji vas izdaše i zavadiše.«⁸

Dvadeset osmog marta u 17.30 časova:

»Vi u Srbiji, nemojte da dozvolite da vas upute protiv našeg Ministra vojske Draže Mihailovića i njegovih četničkih odreda redovne jugoslovenske vojske... General Mihailović je član vlade Nj. V. Kralja Petra II. Niko vas nije razrešio zakletve. Nemojte da ometate, nego pomažite organizovanje koje sprovodi general Mihailović na celoj teritoriji Jugoslavije za odsudni čas.

Ne pristupajte preuranjenim akcijama, budite strpljivi... budite spremni da se jedino na znak i pod komandom generala Mihailovića dignete kao jedan... Oni koji napadaju generala Mihailovića i njegove odrede smatraće se kao izdajnici.«⁹

Ova emisija ponovljena je nekoliko puta.
Šesnaestog aprila u 20.45 časova:

»Obraćam se svima aktivnim i rezervnim oficirima, podoficirima, kaplarima i redovima. Zapamtite sledeće:

Jedini vaš starešina u zemlji, koji ima pravo komandovanja i upravljanja u ime Vrhovnog komandanta Nj. V. Kralja jeste Ministar vojni general Draža Mihailović.

Samo on i niko drugi, nadležan je i zaslužan da naredi šta treba da se radi.

Obuzdajte se, ne pre nagljajte, čekajte, slušajte i izvršujte samo njegova naređenja.

Svi sa cele teritorije Jugoslavije, i Srbi i Hrvati i Slovenci, organizujte se i čekajte odsudni čas, kada će Draža reći: Sada je trenutak da preuzmemo vlast u celoj zemlji, da zavedemo red i da sačekamo našeg Vrhovnog komandanta mladog i ljubljenog kralja Petra II.«¹⁰

A zatim, 8. i 11. maja u 20.45 časova, upravo u vreme kada su četničke jedinice sa Mihailovićem na čelu, zajedno sa okupatorskim i kvislinškim formacijama, u poznatoj trećoj neprijateljskoj ofanzivi napadale na oružane snage NOP, preko BBC su emitovane sledeće reči:

»Braćo Srbi, Hrvati i Slovenci!

Otpočeo je, kako smo obavešteni, napad na Dražu, sa svih strana: i Nemaca i ustaša i Nedićeve vojske. Digli su se svi, i naši mučitelji i njihovi poslušnici i saradnici da uguše odrede koji se bore za našu zajedničku slobodu...

Dražu moraju da potpomognu svi, jer on godinu dana neprekidno drži privezano za Jugoslaviju blizu 30 divizija, pola miliona vojnika... U koliko Draža sa svojim hrabrim borcima bude duže izdržao vezujući za našu zemlju stotine hiljada neprijateljskih vojnika, u toliko će biti olakšan pritisak nemačke vojske na ruskom frontu...

Svima nama mesto je sa Dražom, za kralja i Otadžbinu.«¹¹

Sredinom 1942. predsednik vlade Jovanović upućuje pismo kontroloru emisione službe BBC Kirpatniku u kome postavlja zahtev da se vreme vojnih emisija namenjenih Jugoslaviji poveća od deset na petnaest minuta nedeljno. U ovome pismu Jovanović, pored ostalog, piše:

»Prvobitno zamišljene da govore samo o situaciji na bojištu, sve emisije su postepeno dobijale i karakter poruka i Srbima i Hrvatima i Slovencima. Ove poruke mi upućujemo po traženju našeg Ministra vojske proslavljenog generala Mihailovića.

Sem toga, preko ovih vojnih emisija mi najaktivnije pomažemo akciju gen. Mihailovića, tražeći od svih Jugoslovena da se ujedine pod jednom komandom za oslobođenje Ju-

goslavije... Preko ovih emisija uticali smo da se prekine bra-
toubilački rat između Hrvata i Srba i među samim Srbima
i Hrvatima.

S obzirom na veliki zadatak ovih emisija, naročito
što se tiče povezivanja napora svih Srba, Hrvata i Slovenaca
u borbi koju general Mihailović vodi protiv okupatora, neop-
hodno je potrebno da se ove emisije povećaju od 10 na 15
minuta nedeljno.

Ovo su jedine emisije preko kojih se u zemlji, manje-
više, sprovodi politika kraljevske vlade ka jednom jedinom
cilju: da se obnovi velika Jugoslavija, da se pomogne borba
generala Mihailovića i da se po svaku cenu spreči bratoubi-
lački rat...¹²

Mesec dana kasnije, 31. jula 1942. godine, Slobodan
Jovanović se obratio pismom potpredsedniku Mini-
starskog saveta dr Mihi Kreku s molbom da se »preko
BBC više ne upotrebljava izraz 'partizani', jer su to obič-
ni pljačkaši koji ubijaju i bore se protiv naroda i Draže
Mihailovića, a često puta u dogovoru sa Nemcima. Zbog
toga narod više neće da sluša londonske emisije.«¹³

U produženju ovog pisma Jovanović je dodao:

»Juče sam o ovoj stvari govorio sa g. Rendelom« (bri-
tanski poslanik akreditovan kod Petra II i jugoslovenske
emigrantske vlade — nap. autora).

A u jeku priprema za četvrtu neprijateljsku ofan-
zu protivu oružanih formacija NOP, u kojoj su zajedno s
okupatorskim i kvislinškim trupama učestvovala i četnič-
ke jedinice pod neposrednom komandom svoga vođe Mi-
hailovića, preko BBC je u emisiji na srpskohrvatskom je-
ziku u 19.45 časova objavljen apel u kome se, pored os-
talog, kaže:

»Svi oni koji hoće da idu mudro i da ne poginu lu-
do... neka se okupe oko jugoslovenske vojske i oficira na
čijem se čelu nalazi general Mihailović, ponos našeg naroda,
ponos Balkana, ponos svih naroda koji vole slobodu.

General Mihailović vodi beskompromisnu borbu pro-
tiv Nemaca, ustaša, Italijana i njihovih najamnika.

U okupiranoj Jugoslaviji, svi pokreti, sve borbene je-
dinice, sve narodne organizacije, sve narodne snage danas u
ovoj borbi moraju da budu potčinjene samo jednoj vlasti —
Vrhovnoj komandi Kralja Petra II... Vojska može da se
bori samo 's verom u Boga za Kralja i Otadžbinu'... U ot-
sudnom času, kad Draža bude dao znak, svi Srbi, Hrvati, Slo-

venci na zbornom mesto! To zbornom mesto jesu odredi jugoslovenske vojske, vaš Draža... Svi oko Draže...!»¹⁴

Mnogobrojnim ovakvim i sličnim emisijama i članicama objavljenim u savezničkoj štampi, punim izmišljotina, laži, a često, i kleveta na račun NOP, emigrantska vlada je pokušavala da obmane saveznike i demokratsku svetsku javnost o pravom stanju u okupiranoj Jugoslaviji.

Potrebu za intenzivnom lažnom propagandom u korist četničkog pokreta Draže Mihailovića, za koga se emigrantska vlada i javno opredelila, Jovanović je osetio onog momenta kada je, još kao potpredsednik u Simovićevoj vladi, primio 27. decembra 1941. godine pismo od vladinog delegata na Srednjem istoku Jovana Đonovića, u kome mu on, pored ostalog piše:

»Dobili smo autentične podatke o borbi partizana i o zverstvima izvršenim od strane Nemaca. Izgleda da su partizani savršeno organizovani i odlučni da se bore do smrti. Među njima mogu se naći predstavnici svih društvenih slojeva: seljaci i građani, oficiri i vojnici koji se nisu hteli predati neprijatelju, radnici, profesori, studenti, sveštenici, advokati i drugi.«¹⁵

Dolaskom Slobodana Jovanovića za predsednika emigrantske vlade, Đonović je dobio široka ovlašćenja za rad. Njemu su stavljena na raspolaganje znatna materijalna sredstva za ubacivanje ekipa i pojedinaca u zemlju i za organizaciju propagande. Da bi što više učvrstio autoritet, Jovanović je, 6. marta 1942. godine, uputio štabu Vrhovne komande jugoslovenske vojske u Kairu sledeći telegram:

»Sa poslanikom Smiljanićem i delegatom Đonovićem sarađujte najtešnje i prijateljski, u cilju da se veza sa zemljom vaspostavi i pomoć Draži dostavi što pre i što više. Na slučaj teškoća, sa Englezima raditi dogovoreno i zajednički sa poslanikom Smiljanićem. Smiljanić i Đonović dobili su uputstva za ovu saradnju!«¹⁶

Uz pomoć Britanske komande na Srednjem istoku Đonović je krajem 1942. godine uspeo da preko radio-stanice »Karađorđe« emituje propagandni program namenjen narodima Jugoslavije. Glavni cilj ove propagande bio je učvršćivanje pozicija četničkog pokreta i njegovog vođe Mihailovića.

Radio-stanica »Karadorđe« otpočela je sa radom 20. novembra 1942. godine. Desetak dana kasnije, povodom njenih emisija, Mihailović je telegramom javio Đonoviću:

»Emisije stanice 'Karadorđe' uopšte briljantne. Molim produžite tako. Skupiću za vas što više materijala. Izabrani pravac je vrlo dobar. Naročito je dobar dijalog: 'Alo Beograde!' Pesme takođe dobro izabrane. Uopšte, vrlo sam zadovoljan i ja i narod blagodarimo za emisiju i organizaciju propagande.«¹⁷

Međutim, rad ove stanice nije bio dugog veka. O prekidu njenog rada Denić je 28. marta 1943. godine telegramom obavestio direktno Jovanovića:

»Sinoć sam dobio pismeno obaveštenje da se privremeno ukidaju emisije 'Karadorđe' dok budu: 'utvrđene nove direktive za rad'. Istovremeno sam obavešten da se obustavlja i rad ekipa delegacije na dešifrovanju telegrama generala Mihailovića. U pismu britanskog generalštaba saopšteno mi je da je Mihailović potpuno u toku nove situacije. Odluku doneo britanski komitet za propagandu na Istoku bez konsultovanja delegacije (odnosi se na »delegaciju« sa Đonovićem na čelu — nap. autora).¹⁸

Da bi radio-stanica »Karadorđe« nastavila sa emisijama, britanski funkcioneri su zahtevali da se u njenim emisijama objektivno govori o situaciji u zemlji. Posle ovoga Jovanović je izdao Deniću sledeću direktivu:

»Neće se primiti obnavljanje 'Karadorđa' pod ovim uslovima i ne dati nikog za saradnju. Objasnite Englezima da bi hvalisanje partizana preko stanice Mihailovića izazvalo pometnju i kaos u trupama i narodu.«¹⁹

Ali, i posle ukidanja ove stanice, Đonović je, sa svojim saradnicima uporno radio na prikupljanju raznih izveštaja o radu Mihailovića i njegovih četnika. Prerađene i doterane, on ih je davao raznim stranim agencijama radi objavljivanja.

U želji da prikrije svoju saradnju s okupatorima i kvislinzima, koja je u toku treće neprijateljske ofanzive protiv snaga NOP došla do punog izražaja i da time pokuša da spreči prodor istine o situaciji u Jugoslaviji u savezničku javnost, Mihailović je 9. maja 1942. uputio emigrantskoj vladi sledeći izveštaj:

»Posebni izveštaj o komunistima. Sad je ceo naš narod preživeo ovu napast. Pod firmom borbe za slobodu ulaze u narod terorom i raznim lažima. Odmah sprovede svoje izdaje. Narod ih tek onda upozna, ali dockan. Vrš masovna ubijanja istaknutih nacionalista kojima je jedini greh što su nacionalisti. Glavna im je tvrđava oblast Šavnika — Crna Gora. Srbija ih preživela prošle jeseni. Narod ih goni i listom je uz nas. Bosna ih preživela ovog proleća. U Crnoj Gori sada se narod listom digao u borbu protiv njih. Kraj oko Berana i Vasojevići ranije ustali i raščistili sa njima. Komuniste niko ne trpi ali se terorom održavaju i oni su glavna smetnja ujedinjenja svih nacionalnih snaga. Pobili su mi mnogo hrabrih oficira među njima najboljeg majora, Boška Todorovića. Komunistima glavni cilj socijalna revolucija. Sve drugo sporedno. Raspolažu vrlo velikim sumama zaplenjenog novca u Užicu, a možda i dobijenog.«²⁰

Na ovaj telegram Jovanović je odmah odgovorio:

»Činili smo i činimo sve preko Moskve da vas partizani ne napadaju. Svi pokušaji bezuspešni.«²¹

Međutim, o Mihailovićevoj i četničkoj saradnji sa okupatorima i kvislinzima emigrantska vlada je, sa više strana i sve češće, bila tačno obaveštavana.

Da bi pružila što veću i efikasniju pomoć svome ministru vojnom Mihailoviću, emigrantska vlada je, uz pomoć Britanske komande na Srednjem istoku, upućivala u zemlju i komandose preko kojih je slala razne poruke i novac četničkom pokretu. Sadržaj poruka upućenih Mihailoviću ovim putem emigrantska vlada je pokušala da prikrije od britanskih službenih organa.

U pokušajima da demantuje vesti o četničkoj saradnji sa okupatorima i kvislinzima — koje su već počele da prodiru i u savezničku javnost — i da na taj način povрати Mihailovićev ugled i autoritet, na Jovanovićev zahtev šef Vojnog kabineta pri Predsedništvu vlade Živan Knežević podneo je pismeni predlog da se Mihailovićev štab proglaš Vrhovnom komandom, a Mihailović načelnikom štaba Vrhovne komande.

U predlogu Knežević je naveo opširno obrazloženje:

»1 — Ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva divizijski đeneral Dragoljub Mihailović ima potpuno organizovan svoj štab koji je upoznat sa celom organizacijom u Jugoslaviji koja treba da stupi u dejstvo u odsudnom času. Ovaj štab raspolaže sa četiri đeneralštabna oficira i dva ofi-

cira sa višom spremom. Prema tome, potpuno je sposoban da na sebe primi ulogu Vrhovne komande u okupiranoj Otadžbini;

2 — Borbom u okupiranoj Otadžbini već više od godinu dana štab đenerala Mihailovića ne samo da se održao, nego se pokazao i potpuno dorastao da uzme na sebe ulogu Vrhovne komande. Ovaj štab je ne samo organizovao potrebne snage i uspešno vodio borbu sa okupatorima, nego je uspostavljena i veza sa izvesnim bugarskim i rumunskim krugovima za zajedničko dejstvo u otsudnom času. Prema tome svi su izgledi da će se ovaj Štab moći da održi u okupiranoj Otadžbini...

5 — Sadanja naša Vrhovna komanda u Kairu potčinjena je u najbukvalnijem smislu engleskoj komandi na Bliskom istoku. Poslednji događaji u Kairu i nasilna smena naše Vrhovne komande 5. marta ove godine, pokazali su svu nezgodu da se jedna tako visoka institucija kao što je Štab Vrhovnog komandanta Nj. V. Kralja nalazi pod komandom Štaba ne engleske Vrhovne komande, već Štaba na jednom od mnogobrojnih bojišta Britanske imperije.

Obrazovanjem Vrhovne komande od štaba đenerala Mihailovića izbegle bi se ove nezgodne posledice podčinjavanja ovoga štaba ma kome savezničkom štabu.

7 — Iako je autoritet đenerala Mihailovića podignut na vrlo veliku visinu naimenovanjem njegovim za Ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, ipak bi njegov autoritet još više bio pojačan naimenovanjem i za Načelnika štaba Vrhovne komande... S obzirom na eventualnost nereda vrlo je korisno da cela teritorija naše Otadžbine potpadne od prvog trenutka pod vlast Vrhovne komande, koja će biti u mogućnosti primenom ratnih zakona da spreči svaku anarhiju...

Jedina nezgoda bila bi ako bi se štab đenerala Mihailovića uništio, jer bi njegovim uništenjem bila uništena Vrhovna komanda. Međutim, ovo je samo pitanje forme, jer ništa ne bi smetalo da se ponovo obrazuje štab Vrhovne komande van Otadžbine kao što je bio i obrazovan posle kapitulacije koju je naredio đeneral Simović bez znanja i odobrenja Vlade i Vrhovnog komandanta.²²

Prihvatajući ovaj predlog, kralj je 10. juna 1942. potpisao ukaz o pretvaranju Mihailovićevog štaba u Vrhovnu komandu i o naimenovanju Mihailovića za njenog načelnika štaba. Sedam dana kasnije, 17. juna, kralj je Mihailovića unapredio u čin armijskog generala.

Pošto je time dotadašnja Vrhovna komanda u Kairu pretvorena u Komandu jugoslovenskih trupa, drugim

ukazom, 15. juna Petar II je za komandanta jugoslovenskih trupa na Bliskom istoku postavio pukovnika Miodraga Rakića, a za njegovog pomoćnika potpukovnika Miodraga Lozića.

Jedan od glavnih zadataka ove Komande bio je nastavljjanje akcije oko ubacivanja ekipa u okupiranu Jugoslaviju radi pomoći Draži Mihailoviću.

Posle nesrećnog skoka iz aviona Miroslava Semiza i Bakica u oblasti Novog Pazara krajem aprila i njihovog pada u nemačko zarobljeništvo, upućena je, krajem jula 1942. godine, nova ekipa sastavljena od tri člana: kapetana Dimitrija Naumovića, potporučnika Mihaila Vemića i kaplara Parola, poreklom Slovenca. Oni su se u noći između 26 i 27. jula spustili padobranima na teren jedinica četničke komande istočne Bosne i Hercegovine. Neposredno posle spuštanja ubijen je kaplar Parol, »jer je hteo da se preda Italijanima«.²³

Kapetan Naumović i potporučnik Vemić bili su dobili zadatak od generala Bore Mirkovića, koji se nalazio u Kairu, da uhvate vezu sa Milanom Nedićem i njegovim ministrom Aćimovićem.

O tome Miodrag Lozić priča sledeće:

»Bez znanja Rakićevog i moga Englezi su od grupe oficira Bore Mirkovića uputili na padobranski kurs kapetana Naumovića i poručnika Vemića. Naumović je bio poreklom Makedonac, a Vemićeva porodica živela je u Skoplju. Pre nego što su Englezi ove prebacili u zemlju, kod Naumovića je nađeno pismo od Bore Mirkovića za Milana Aćimovića, koji je kum Bori Mirkoviću. U ovom pismu Mirković je bio priložio i svoju fotografiju, da bi Aćimović uverio se da je pismo poslato od njega. Bora Mirković je hteo da preko Aćimovića uhvati vezu sa Nedićem, a sve je ovo radio sa znanjem Engleza Mapbleka i Milera, koji su pripadali engleskoj obaveštajnoj službi, a održavali vezu sa Borom Mirkovićem.

Naumović i Vemić trebali su da skaču negde oko Smederevske Palanke, te da pismo odnesu u Palanku apotekaru Krstiću. Ovaj apotekar bio je brat Žike Krstića, ranijeg ortaka Marblekovog i lični prijatelj Bore Mirkovića. Živa Krstić se, kao rezervni major, nalazio zajedno sa Borom Mirkovićem u Kairu i bio je kao veza između Engleza i Bore Mirkovića.

Pismo koje je pronađeno kod Naumovića uzeo je engleski major Miler koji je pripadao engleskoj obaveštajnoj službi. Sa ovim majorom ja sam se sastao kod šefa engleske

obaveštajne službe Mastersona. On je potvrdio da je kod kapetana Naumovića nađeno ovo pismo, ali mi ga nije hteo da preda, govoreći da je ono njima potrebno. Ja sam potom zahtevao u ime moje i Rakićevo, da se Naumović i Vemić ne upućuju u zemlju, ali ni Miler ni Masterson na to nisu pristali. Miler mi je rekao da će oni biti ubačeni negde u Bosnu, a da će on lično paziti da oni ne dođu u vezu sa Nedićevim ljudima. Docnije su Naumović i Vemić bačeni u Neve-sinjsko Polje odakle su upućeni kod Draže. Naumović je docnije upućen za Makedoniju.«²⁴

Upućivanje misija u Jugoslaviju se nastavljalo. U avgustu 1942. godine spustili su se padobranima na planinu Sinjajevinu potporučnik Lazo Kankaraš i narednik Dušan Lončarević, a, 2. septembra 1942. godine, spustili su se padobranom na Kopaonik kapetan Ćim Slijepčević i radio-telegrafista Lazarević. Oni su, pored ostalog, doneli radio-stanicu i šifru od pukovnika Rakića radi uspostavljanja tajne veze engleske vlade sa Dražom Mihailovićem. Šifru i stanicu Slijepčević je predao generalu Trifunoviću, tadašnjem delegatu VK za Srbiju.

I pored Mihailovićeve želje da ova veza sa Rakićem bude tajna, ona to, u stvari, nije bila. Mada je stanicom rukovalo Rakićevo ljudstvo, ipak su britanske vlasti pratile njen rad.

Ova veza sa pukovnikom Rakićem prestala je 9. decembra 1942. godine, kada je radio-stanica, kojom je veza održavana, izgorela u jednoj kolibi blizu manastira Kalenić. Od septembra do decembra 1942. godine Mihailović je preko ove stanice poslao Rakiću 55, a od njega primio 40 telegrama.

U noći između 5. i 6. septembra 1942. spustili su se padobranom na Durmitor poručnik Nedeljko Plečaš i radio-telegrafista potporučnik Jovo Trbojević, dok su podnarednici Vojislav i Tripko Pavlović poginuli prilikom skakanja padobranom. Plečaš je Mihailoviću doneo razna obaveštenja, koja je ovaj notirao u svojim zabeleškama:

»Mišljenje Engleza — Birčanin ima da kolje Hrvate a ja vodim jugoslovensku politiku, prividno nismo zajedno. Da se na mene utiče.

a) da se prestane sa obračunom Hrvata već protiv okupatora.

b) da se prestane sa borbom protiv partizana

c) slažu se sa stavom protiv Italijana.

Naša vlada insistira da se ne vrše sabotaže čak i kad Englezi se slažu sa time.

Jon Benet, pripadnik SOE u Kairu, kaže, da se ovde sprema za proleće i tada treba ceo Balkan da se dignu. — Neka se kupuje oružje od Italijana.

Za Hrvate kaže Benet da Engleska nema nameru da sprečava osvetu ali to treba posle rata. Srpski narod da će voditi presudnu reč na Balkanu.

Rakić sada poručuje da ima puno poverenja u Naimovića jer mu je i on odao sve kao i šifru Engleza.

Ceo kalambur tamo stvorili su među našim Englezima. Najviše su protiv Slobodana (odnosi se na Jovanovića — nap. autora). Hteli su da ga zamene drugim. Oni su protiv njega što bi hteli da se mešaju u naše unutrašnje stvari, a Slobodan to ne da. Protiv Slobodana su i Hrvati. Oficirima su tvrdili da će vlada pasti. Kralj energično ustao protiv.

Isti kalambur napravili su Englezi među Grcima, Česima, Poljacima i sada među Francuzima.

Bogoljub Ilić napustio Boru i društvo i napisao Rakiću pokajničko pismo.

Protivu Rakića nisu imali Borinovci ništa ali su samonšli da je on pretstavnik klike iz Londona.

Ruzveltovo pismo meni i četnicima poslato, Jugoslovenski glasnik, Kraljeva poruka i za decu čokolade i obuća.

U Americi je razvijena velika propaganda za nas.

Česi vrše najveću propagandu za nas.

Česi se nude da dođu u Jugoslaviju.

Na kursu sabotera ima 3 oficira Albanaca i podoficira još više.²⁵

Plečaš je doneo Draži Mihailoviću 9.000 zlatnika kao »lični novac Nj. V. Kralja da se podeli oficirima, podoficirima, kaplarima i redovima koji se nalaze u šumi kao dar Nj. V. Kralja« — kako je to Draža napisao u navedenim zabeleškama. Pored toga, Plečaš je doneo i 20.000.000¹ lira, s tim da se polovina toga iznosa pošalje Iliji Trifunoviću Birčaninu.

Obavešten da sovjetska vlada raspolaže nepobitnim dokumentima o četničkoj saradnji sa okupatorima i kvislinzima i o njihovoj zajedničkoj borbi protivu NOP, Slobodan Jovanović je 12. avgusta 1942. godine uputio opširan telegram ambasadoru Kraljevine Jugoslavije u Moskvi u kome mu piše

»Ministru vanjskih poslova:
Molimo Vas da dostavite sledeći kodirani telegram našem ministru u Kujbiševu.

Veza: Vaša strogo poverljiva depeša 252.

Molimo da prenesete Lozovskom sledeće:

Kao i do sada, Kraljevska vlada ostaje čvrsto pri svom gledištu, da je ujedinjenje otpora u zemlji preka nužda, i da svako cepanje boračkih snaga koristi zajedničkom neprijatelju.

I. — Kraljevska vlada je ulagala sve napore još od oktobra prošle godine da dovede do saradnje između partizanskih grupa i snaga generala Mihailovića, koji je sam zatražio intervenciju Londona i Moskve u tome pitanju u nekoliko navrata od kraja oktobra prošle godine.

Nastojanja Kraljevske vlade su bila usmerena uvijek u dva pravca: zvanične intervencije u Londonu i Moskvi, i vojne radio-emisije iz Londona — koje su počele 1. marta ove godine, i u kojima se stalno poziva sve borce da ujedine svoje akcije protiv snaga okupatora. Poslednja intervencija je učinjena 16. maja ove godine, kada je ministar predsednik g. Jovanović pozvao sovjetskog poslanika g. Bogomolova i objasnio mu situaciju u zemlji, izraživši želju za prekidanjem međusobnih sukoba.

II. — Iz telegrama generala Mihailovića proizilazi jasno, da nije ostvarena nikakva saradnja, posebice krivicom partizanskih vođa, koji ne samo što su odbili da postignu sporazum u zemlji, već su povelili borbu protiv snaga generala Mihailovića i to upravo u času, kada je on zatražio od Londona intervenciju radi postizavanja jedinstvene akcije (početkom novembra prošle godine). U telegramu od 22. marta general Mihailović je javio, da 'ima pozitivne dokaze da okupacione snage podržavaju partizane, jer žele da se obe strane zauzmu međusobnim borbama u proleće'. U tom istom telegramu se javlja, da su se partizanske grupe u Bosni pridružile ustašama. U jednom telegramu se general žali, da su partizani poubijali njegove najbolje oficire.

III. — Povrh nepomirljivog stava, koji su pokazali u zemlji prema snagama generala Mihailovića, mnoge partizanske grupe, zbog labave organizacije i nedostatka discipline, vodile su potpuno nerazboritu politiku snažnih napada protiv najjačeg i najbrojnijeg elementa našeg naroda — protiv seljaštva. Partizani su umorili ne mali broj istaknutih nacionalista, kao na primer, dobro poznatog nacionalnog radnika i sokolskog vođu Čedu Milića iz Mostara.

Sve je to izazvalo preokret u stavu seljačkih masa prema partizanskim vođama. Te su se mase u prvo vreme pridružile partizanima, jer je za njih bilo svedeno pod čijom se zastavom bore protiv Nemaca. Kada su uvidele, da se par-

tizani bore ne samo protiv Nemaca, već da isto tako vode građanski rat protiv nekomunista, i da ubijaju ne samo pretstavnike buržoazije, već isto tako u velikom broju i seljaštvo, seljaci su počeli napuštati partizanske redove pojedinačno i svojom voljom, bez ikakvog naređenja generala Mihailovića. To je bio jedan od glavnih razloga za slom partizanskog pokreta u pojedinim delovima Jugoslavije.

IV. — Prema izveštajima iz zemlje, u nekim oblastima izvan Srbije došlo je do razdora među samim partizanima, kao što je razdor između Trockista i Staljinista (u Sloveniji, Hrvatskoj, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini), koji su doveli do međusobnog izdajstva, pa čak i mesne saradnje sa ustašama u okupacionim snagama. Postoje takođe podaci da su se agenti Gestapoa infiltrirali u redove izvesnih partizana, verovatno Trockista, a nije neverovatno da Nemci, u čijem interesu je taj razdor, potpomažu sukob između dva suprotna borbena pokreta i snaga, kako bi u njihove redove posijali pometnju.

V. — Bilo kakva saradnja između generala Mihailovića i ustaša na bilo koji način ne dolazi uopšte u pitanje. To se može videti iz njegove borbe u zemlji, iz njegovih poruka i iz rada Kraljevske vlade u Londonu. Takva saradnja je takođe sasvim izvan diskusije zbog užasnih pokolja, koje su izvršili ustaše među srpskim pučanstvom, u kojima je palo preko pola miliona Srba.

VI. — Iz istih razloga, naime stvaranja razdora, naokolo se šire glasine o saradnji generala Mihailovića sa Nedićem. Te lažne glasine šire Nemci i Nedićevi i Ljotićevi agenti. Međutim, iz poruke generala Mihailovića se jasno vidi da takva saradnja ne postoji, a isto tako i iz njegovih odlučnih traženja da svi oficiri, koji su saradnici Nedića i Ljotića, budu degradirani i osuđeni na smrt. Kraljevska vlada je na zahtev generala Mihailovića objavila dne 2, 8. i 26. juna striktni demanti, u kome Mihailović negira čak i pomisao na saradnju s nacionalnim izdajnicima Nedićem i Ljotićem; dne 30. VII. opet na traženje generala Mihailovića, Londonski radio je emitirao jedan dulji komentar, u kojem su bili ogorčeno napadnuti 'izdajnik Nedić i zločinac Ljotić'. Dobro je poznata činjenica da je Nedićeva vlada obećavala veliku novčanu nagradu svakome, tko ubije generala Mihailovića.

U poruci br. 352 od 5. avgusta general Mihailović je javio da je Nedić proglasio sve njegove jedinice komunističkim, kako bi mogao pred narodom opravdati njihovo proganjanje. General Mihailović je zatražio da to bude osuđeno preko radija.

VII. — Kraljevska vlada ne zna ništa o navodnoj saradnji nekih jedinica s italijanskim snagama u zapadnoj Bosni. Ako takva saradnja postoji, onda je to moguće jedino za-

to što general Mihailović ne raspolaže dovoljnom kontrolom da spreči inicijativu pojedinih jedinica, s kojima nema nikakvog izravnog dodira.

Potpuno je isključeno da su general Mihailović lično i njegove organizacije na bilo koji način sarađivale s Talijanima.

Sve te izjave su zasnovane na dokumentovanim dokazima, sadržanim u memoaru Kraljevske vlade, koji će biti predan sovjetskom poslaniku u skoroj budućnosti.

Kraljevska vlada nadalje insistira na svojoj spremnosti da zajedno sa sovjetskom vladom i vladom Velike Britanije učini sve što je moguće radi ostvarenja ujedinjenog otpora u Jugoslaviji.

Sadašnji odnosi koriste jedino neprijatelju. Mora se učiniti sve da bi se okončalo takvo stanje stvari, i da bi se postiglo ujedinjenje. Zajednička akcija protiv zajedničkog neprijatelja, umesto međusobnog istrebljavanja. U tom pogledu je Kraljevska vlada uverena, da je uspešna akcija moguća pomoću direktiva preko Radio-Londona i Moskve, koje sluša svako u Jugoslaviji, kao i preko drugih kanala. Treba učiniti sve što je moguće u tome pravcu zajednički, i čim je pre moguće. Kraljevska vlada je spremna da momentalno sprovede takav sporazum.

Kopija ovog memoara će biti poslana takođe i Vama. Strogo poverljivo V. K. br. 711. Jovanović.«²⁵

U ed-memoaru upućenom vladi SSSR 25. avgusta 1942. Jovanović i Ninčić citiraju mnogobrojne telegrame i izveštaje primljene od Mihailovića u kojima se situacija u okupiranoj Jugoslaviji prikazuje skroz netačno i tendenciozno i u kojima se bezobzirno kleveta NOP. U odnosu na Mihailovićeve, iznose se mnogobrojni tobožnji dokazi da on i njegova organizacija ne sarađuje sa okupatorima i kvislinzima svih boja. A, zatim u zaključku ed-memoara piše:

»Svi dokazi jasno ukazuju na slijedeće zaključke:

1. — General Mihailović je preko jugoslovenske vlade u Londonu od oktobra 1941. godine stalno tražio da London i Moskva izvrše pritisak na partizane u Jugoslaviji s tim da se ostvari jedinstvena akcija svih patriotskih snaga protiv zajedničkog neprijatelja i izdajnika i njegovoj službi.

2. — Svi napori jugoslovenske vlade u Londonu i Moskvi, kao i generala Mihailovića u samoj zemlji, radi ostvarenja jedinstvene akcije u Jugoslaviji i saradnje s partizanima, doživeli su neuspeh.

3. — Jugoslovenska vlada je učinila sve što je mogla da učini kraj bratoubilačkom ratu, apelujući stalno preko Radio-Londona na sve ustaničke stranke da sarađuju zajedno pod generalom Mihailovićem protivu njihovog jedinog zajedničkog neprijatelja, zavojevača protiv naše Otadžbine.

4. — Nedoraslo voćstvo komunista i njihov terorizam i zločini protiv srpskog naroda izazvali su narodnu reakciju protiv njih, tako da su bili proganjani i uništavani gde god ih se našlo. U jeku rata komunisti forsiraju socijalni rat, ubivši preko 10.000 najčasnijih nacionalista, i dovodeći tako do revolta kod naroda, koji je ustao protiv njih kao jedan čovek, potpuno na svoju inicijativu i bez ikakvog potstrekivanja sa strane generala Mihailovića.

5. — Mihailovićeva saradnja sa Nedićem i ostalim izdajnicima je zlonamerna izmišljotina tih samih izdajnica i nemačkih slugu, protiv kojih je general ishodio degradaciju činova i žigosanja kao izdajnika preko BBC-a, zatraživši da ih se stavi pod slovo 'Z'. Celi rad generala Mihailovića i jugoslovenske vlade u Londonu uperen je protiv izdajica Nedića, Ljotića i Pećanca.

6. — Ustaška štampa bandita Pavelića proširila je vest o navodnoj saradnji generala Mihailovića s Talijanima, jer su ovi spasli Srbe od ustaša u primorskim krajevima. Nijedan telegram generala Mihailovića, niti bilo kakav dokaz iz pouzdanog izvora ne ukazuje na generalovu saradnju s Talijanima.

7. — Generalova saradnja s ustašama je sasvim isključena zbog zločinačkih pokolja Srba u tako zvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, gde je bilo ubijeno, prema potvrđenim podacima, 600.000 srpskih muškaraca, žena i dece. Osim toga, kao posledica tih ustaških zločina, preko 400.000 izbeglica je prebeglo u Srbiju.

Borba generala Mihailovića u zemlji protiv ustaša i rad jugoslovenske vlade u Londonu, protiv njih, jasno dokazuje da je takva saradnja potpuno nemoguća.²⁶

Ovi dokumenti sa Jovanovićevim i Ninčićevim potpisima pokazuju koliko je daleko išla emigrantska vlada u pokušajima da obmane međunarodnu javnost u pogledu situacije u okupiranoj Jugoslaviji.

Samo nekoliko dana posle upućivanja ovog ed-moara vladi SSSR, Jovanović je 30. septembra primio obaveštenje ministra Šuteja da, prema podacima primljenim iz Rima, istaknuti četnički funkcioneri i komandanti sarađuju s italijanskim okupatorima.

Na osnovu ove i drugih informacija, Jovanović je uputio Mihailoviću telegram sledeće sadržine:

»Imamo obaveštenje, koje Šutej dobio preko Rima, da Birčanin, Jevđević i Mihić sa svojim odredima stoje u tesnoj vezi sa Italijanima. Da Mihić ima i svoj štab u Lovrenu i Istri i da kolju nevine Hrvate po Dalmaciji, da bi načiniili mesta Talijanima za sutra. Izvestite hitno kako je moglo doći do ovakvih vesti.«²⁷

Interesantno je napomenuti da je u originalu citirane depeše ispred reči »obaveštenje« stajalo »apsurdno«, a ispred reči »vesti« — »neverovatno«, što je naknadno precrtano. Karakteristično je i to što Jovanović traži obaveštenja o tome »kako je moglo doći do ovakvih vesti«, a ne o tome kako je moglo doći do veza navedenih četničkih komandanata sa Italijanima.

Na postavljeno pitanje o vezama Jevđevića i ostalih sa Italijanima, Draža Mihailović je odgovorio depešom 22. decembra 1942. godine. Evo nekoliko karakterističnih izvoda iz nje:

»Sa Mihićem sam imao veze posrednim putem a sada je odavno nemam. Izgleda da je on podbacio. Nikakvu saradnju ne dozvoljavam sa Italijanima... Ustaše se sada udružuju sa komunistima, o čemu imamo nepobitnih dokaza... Moji saradnici Birčanin i Jevđević ne rade nikada sa Italijane, ali sada u ovom momentu prvi mi je cilj uništenje ustaša i njihove tvorevine Pavelićeve Hrvatske. Imajte poverenja u nas da mi nikad nećemo raditi ništa što je protivno opštoj savezničkoj stvari. Ali među mnogobrojnim neprijateljima težimo da tučemo jednog po jednog. Naša borba protiv svih odjednom bila bi uzaludna i bez ikakvih izgleda na uspeh. Nadam se da u toku ove zime sa svojim odredima stignem pred Karlovac i Zagreb. Rušenjem Pavelićeve Hrvatske udaramo na životne arterije naših najvećih neprijatelja Nemaca... Isto tako Krnjević i Šutej treba da se izjasne protiv ustaških zverstava i da ih osude. Time će oni doprineti da ne stradaju nevini Hrvati.«²⁸

Međutim, poznato je da je Mihailović baš u to vreme, vršio obilate pripreme i sklapao sporazume s okupatorima i kvislinzima sa zajedničko učesće u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi protivu NOP, koja je otpočela januara 1943. godine. Ovu činjenicu Mihailović nije mogao da prikrije. To se najbolje vidi iz referata koji je Živan Knežević 30. decembra 1942. podneo Jovanoviću. U njemu se, između ostalog, kaže:

»29. decembra od 16. do 17.15 časova imao sam neobično zanimljiv i važan razgovor sa engleskim majorom Pit-

erom Bojem, jednim od glavnih u servisu g. Mastersona, koji se starao o pomoći đeneralu Mihailoviću i koji održavaju veze sa đeneralom Mihailovićem...

Major Boj, jedan od Engleza koji ne voli diplomatska uvijanja i zavijanja i koji otvoreno kaže šta misli, odmah mi je, u jednočasovnom razgovoru saopštio, uglavnom, sledeće

1. — Moramo da govorimo otvoreno i iskreno. Gospodin Čerčil posle prijema zabeleške Nj. V. Kralja zatražio je od g. Idna mišljenje po ovoj stvari. Forinj Ofis zatražio je mišljenje od servisa g. Mastersona i major Piter Boj, koji zastupa svoga šefa potpukovnika Pirsena, dao je mišljenje po ovoj zabelešci.

Izjavio je da se đeneralu Mihailoviću ne može slati naoružanje za borbu protiv partizana, koji se sada jedini tuku protivu osovine. Isto tako slanje hrane zavisi od Ministarstva blokade, a stanje u našoj zemlji pod italijanskom okupacijom nije teško, prema njihovim izveštajima. U Srbiji priznaje da je stanje teško.

2. — Đeneral Mihailović otvoreno sarađuje sa Italijanima i njegovi odredi potpuno naoružani, prebacuju se italijanskim kamionima u Zapadnu Bosnu za borbu protiv partizana i to u zajednici sa italijanskim trupama. Kaže da se baš danas vodi bitka severno od Mostara između jednog Dražinog odreda od 2.400 ljudi iz Crne Gore u zajednici sa Italijanima protivu partizana.

Major Boj je rekao: Draža Mihailović je kvisling isto kao i Nedić, jer Nedić sarađuje sa Nemcima a Draža sa Italijanima.

3. — Odredi đenerala Mihailovića uopšte sada ne vode borbu, a nama Englezima potrebno je da baš sada stupi u borbu, a ne kroz dva ili četiri meseca. Kad se savezničke trupe budu iskrcavale na Balkan, onda je nama svejedno da li će nam prići Nedić, Antonesku ili đeneral Mihailović. Onda će biti sve dockan. Nama je sada potrebno da đeneral Mihailović stupi u akciju i razori železničke pruge. On to ne radi i sve njegove depeše o sabotazi na železnicama i rušenju pojedinih objekata nisu istinite. Oni, Englezi, imaju izveštaje od svojih ljudi u našoj zemlji, i to je sigurno.

4. — Major Boj govorio je da bi đenerala Mihailovića možda trebalo smeniti i na njegovo mesto postaviti neku drugu ličnost. Na moje pitanje koju drugu ličnost, major Boj odgovorio je: možda majora Đurišića, koji ima velike snage u Crnoj Gori. Odgovorio sam da major Đurišić je bio do juče kapetan, da je veliki junak, da je odlikovan Karađorđevom zvezdom, ali da nije dorastao da bude vođa celog jednog naroda. Major Boj rekao je: pa onda neko drugi. Na moju

opasku da se najstariji oficir posle Draže zove Dragiša Vasić, major Boj mi je odgovorio da on nije pogodan 'jer je suviše Srbin'.²⁹

Nisam hteo majoru Boju da izlažem potrebu da je đeneral Mihailović jedina ličnost oko koje se može okupiti ceo naš narod i da o nekoj smeni Mihailovića ne može biti govora. Hteo sam do kraja da saslušam izlaganje majora Boja, jer znam da njegovo mišljenje dele i sve engleske zvanične ličnosti od predsednika g. Čerčila, jer ovaj servis daje obaveštenja o našoj zemlji svim zvaničnim organima.

5. — Major Boj izjavio je da Englezi, pre no što done- su odluku o pomaganju đenerala Mihailovića, žele jasnu si- tuaciju. Smatra da je neophodno potrebno:

— da se đeneralu Mihailoviću dostave političke depe- še u kojima će jugoslovenska Vlada da iznese svoje gledište o Jugoslaviji, njenom uređenju, jer đeneral Mihailović bori se za 'Veliku Srbiju';

— da se đeneralu Mihailoviću izdadu precizne instruk- cije: kakav njegov odnos treba da bude prema partizanima i ostalim okupatorima.

Tek posle ovoga Englezi bi mogli da donesu odluku o pomaganju trupa đenerala Mihailovića. Videlo bi se da li bi đeneral Mihailović usvojio gledište Vlade, ili bi možda pod- neo ostavku.

Po svima ovim tačkama dao sam objektivne odgo- re, prema podacima kojima mi raspolazemo. Za saradnju odreda đenerala Mihailovića koji se prebacuju italijanskim kamionima, rekao sam, da smo saznali iz pisama koja su pi- sana u Vatikanu a upućena Ministru finansija g. Suteju. Ma- jor Boj odgovorio mi je da oni imaju sigurne podatke od ekipa u Jugoslaviji van sastava đenerala Mihailovića. Izložio sam mu potrebu da snage u Jugoslaviji koje se bore protiv Osovine budu pod legalnom Vrhovnom Komandom i upitao sam ga: da li bi engleska Vrhovna Komanda u Egiptu doz- volila da neka druga komanda rukovodi delovima britanskih snaga u Egiptu, i da li bi ruska Vrhovna komanda dozvolila da ruskim partizanima komanduje neka strana Vrhovna ko- manda. Na kraju pitao sam majora Boja: da li vi Englezi hoćete boljševičku Jugoslaviju i građanski rat ili hoćete de- mokratsku Jugoslaviju i red i mir. Ako hoćete ovo drugo, vi morate pomagati jugoslovensku Vladu i đenerala Mihailo- vića.³⁰

Na izjavu majora Boja Jovanović se nije mnogo obazirao. Samo nekoliko dana kasnije on je uputio Mi- hailoviću sledeći telegram:

»U toku zime držite pod oružjem samo jedinice za napadne na komunikacije i za zaštitu srpskog življa u Bosni. Za slučaj iskrčavanja saveznika na Balkan i opšteg ustanka mobilišite samo ljudstvo koje možete naoružati sa dovoljno municije. Preduzmite blagovremeno mere da Srbi po svome običaju ne ustanu pre vremena listom i sa motkama ne krenu na mitraljeze. Vodite računa o dosadašnjim žrtvama i mobilišite samo onoliko koliko možete naoružati. Činimo sve da Vam se oružje i municija blagovremeno i što više doturi.«³¹

PRIPREME ZA KONAČNI OBRAČUN

Nagli razvoj i širenje narodnog ustanka u drugoj polovini 1942. godine, naročito u zapadnoj Bosni i u Hrvatskoj, nisu mogli da zaustave ni Draža Mihailović i Ante Pavelić sa svojim četnicima i ustašama, ni celokupni nacističko-fašistički okupatorski aparat sa svojim oružanim snagama koje su mu, razmeštene po mnogobrojnim garnizonima širom Bosne i Hrvatske, stajale na raspolaganju. Narodnooslobodilački pokret sa svojim partizanskim odredima, brigadama, a kasnije i divizijama, sa širokom podrškom u narodu, postajao je iz dana u dan za sve njih sve ozbiljniji problem. Uviđajući političku i vojnu nemoć NDH da spreči oslobodilačku borbu naroda Bosne i Hrvatske, Hitler je u ove oblasti morao da prebacuje svoje divizije sa Istočnog fronta i to onda kada su mu tamo bile najpotrebnije. Međutim, svi pokušaji i sve mere okupatora i njegovih domaćih pomagača, među kojima Mihailovića i Pavelića, da uguše oslobodilačku borbu naroda Jugoslavije, ostale su uzaludne.

Opadanje vojne i političke moći fašističke Italije tokom 1942. godine odrazilo se i na razvoj događaja u samoj ustaškoj državi. S druge strane, zbog sve većih uspeha NOP, situacija u NDH je iz dana u dan postajala sve

kritičnija i predstavljala ozbiljnu pretnju za opstanak ove veštačke nacističke tvorevine.

Sve većim opštim Hitlerovim teškoćama na frontovima i u oblasti političkih i ekonomskih prilika, pridruživale su se sve više i teškoće koje su bile posledica nesređenog i haotičnog stanja u NDH. Uviđajući to, Hitler i ostale nacističke vođe su odlučile da se posebno angažuju na sređivanju prilika u NDH. Nacisti su sa sigurnošću računali da će pomoću ustaša i domobrana uspeti da oslobode svoje snage angažovane u NDH koje su im bile preko potrebne za Istočni front. I ne samo to: Hitler je bio ubeđen da će jedino konsolidovanjem prilika u NDH uspeti da od nje dobije izvesnu vojnu pomoć za glavne frontove i obezbediti potpunu eksploataciju svih bogatstava zemlje, a naročito strategijskih sirovina. Ali pokazalo se da je osnovni preduslov za ostvarenje svih tih planova, uništenje narodnooslobodilačkog pokreta. Međutim, taj pokret nije bilo moguće uništiti. On se, naprotiv, uprkos svih vojnih i drugih mera okupatora, sve više razbuktavao.

Porazi naci-fašističke ratne mašine na Istočnom frontu i u Severnoj Africi krajem 1942. godine morali su ozbiljno da zabrinu Hitlera. Na pomolu je bila i opasnost da se anglo-američke trupe, u slučaju uspešno završenog nadiranja kroz Severnu Afriku, iskrcaju na neku od južnih obala »evropske tvrđave« i na taj način otvore drugi front na evropskom kontinentu. U cilju obezbeđenja od ovakve savezničke akcije, nemačka Vrhovna komanda bila je prinuđena da preduzme niz mera, između ostalog i na Balkanskom poluostrvu. Tu je glavni centar opasnosti bila Jugoslavija u kojoj je Narodnooslobodilačka vojska potpuno kontrolisala prostranu oslobođenu teritoriju i beskompromisnom borbom angažovala znatne okupatorske snage i tako, već krajem 1942. godine, predstavljala faktor s kojim su obe zaraćene strane morale računati u svojim strategijskim planovima.

Ukoliko ne bi uspeo da likvidira NOP, Hitler je morao računati ne samo sa sve snažnijim razmahom narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji, već sa mogućnošću njegovog uticaja na druge balkanske zemlje, koji bi naročito mogao da dođe do izražaja u slučaju savezničkog iskrcavanja u Grčkoj. Zbog toga on odlučuje da po svaku cenu uništi narodnooslobodilački pokret Jugoslavije.

Donoseći ovu odluku, Hitler je u jesen 1942. godine rešio da organizuje novu i znatno snažniju, četvrtu po redu, ofanzivu protivu NOP. U njenom sprovođenju želio je da, pored mnogobrojnih okupatorskih snaga, što više angažuje i oružane formacije Pavelićeve ustaške države. S obzirom na stanje u kome su se nalazile ustaške i domobranske jedinice, Hitler je bio prinuđen da preuzme izvesne mere kako bi i ove oružane formacije osposobio i iskoristio u planiranoj ofanzivi protiv NOP.

Ne upuštajući se dublje u razloge zbog kojih narodnooslobodilački pokret nigde u Jugoslaviji, a posebno na teritoriji NDH, nije uništen, Hitler je odlučio da oružane formacije NDH potpuno uključi u sastav nemačkog Vermahta i da one budu pod njegovom neposrednom komandom.

Kada je posredstvom poslanika Trećeg Rajha Zigfrida Kašea, komandujućeg generala Glaisea Horstenaua i ostalih svojih funkcionera i agenata u NDH, pripremio teren za realizaciju ovoga plana, Hitler je septembra 1942. godine pozvao Pavelića u posetu u svoj Glavni stan na Istočnom frontu, koji se tada nalazio maskiran u jednoj šumi severoistočno od grada Vinice. Istovremeno, Hitler je u svoj Glavni stan pozvao i nemačkog vojnog zapovednika Jugoistoka armijskog generala Aleksandra Lera. Osnovni cilj sastanka bio je dogovor o preduzimanju mera za likvidaciju NOP, naročito na teritoriji takozvane Nezavisne Države Hrvatske u kojoj je u to vreme i bilo težište narodnooslobodilačke borbe.

U pratnji nemačkog poslanika u NDH Kašea, komandujućeg generala Glaisea Horstenaua i visokih ustaških funkcionera Ivana Perčevića, Jure Francetića i Vladimira Prebega, Pavelić je 20. septembra 1942. krenuo na put.

U Glavni Hitlerov stan stigao je tek trećeg dana oko 17 časova. Dočekali su ga ministar spoljnih poslova Trećeg rajha Joakim fon Ribentrop i general Kajtel, koji su Pavelića odmah odveli Hitleru. Bilo je predviđeno da sastanak Hitlera sa Pavelićem u četiri oka traje samo deset minuta; umesto toga, razgovor je trajao gotovo ceo sat. Kada je, zatim, na Hitlerov poziv, ušao i general Ler, zatekao ih je vrlo dobro raspoložene, u prijatnom razgovoru.

Prema svemu sudeći, Ante Pavelić nije u razgovoru sa Hitlerom ni pokušavao da pruži bilo kakav otpor

zahtevima nacističkog vođe. Učešće oružanih formacija NDH u borbi protivu NOP zajedno sa okupatorskim jedinicama, kao i uključivanje ustaša i domobrana u sastav Vermahta i stavljanje pod direktnu nemačku komandu, Pavelić je glatko prihvatio.

Međutim, Hitler se nije zadovoljio samo potpunim preuzimanjem i uključenjem oružanih snaga NDH u sklop Vermahta. On je Paveliću uputio i energični zahtev da se u ruke nacističkih okupatora preda i ceo policajsko-upravni aparat NDH zajedno sa ustaškom nadzornom službom, motivišući to potrebom da ih u što većoj meri osposobi i angažuje za borbu protiv NOP.

Međutim, najznačajnija odluka doneta na sastanku u Vinici uz učešće generala Lera, bez sumnje, bila je da se protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta na teritoriji NDH planiraju operacije šireg obima i da u njima, pored nemačkih i ustaških, uzmu učešće i italijanske trupe zajedno sa četnicima Draže Mihailovića.

Ideju za ove operacije dao je lično Hitler.

»U oktobru (septembru — nap. autora) 1942. godine« — izjavio je kasnije general Ler — »došao je Hitler do ubeđenja da se nezadovoljavajuće prilike u hrvatskoj državi mogu temeljito popraviti ako se odstrane sve oružane snage u Hrvatskoj i u ostalim oblastima zaposednutim od Italijana, ukoliko te snage nisu regularne hrvatske ili italijanske trupe. Ovo se odnosilo na partizane na području između Karlovca—Livna—Rame—Jajca—Petrinje — s centrom u Bihaću, koje je trebalo uništiti opkoljavanjem od strane nemačko-hrvatsko-italijanskih trupa... Hitler je očekivao da će uspeh ovih operacija obezbediti konsolidovanje hrvatske države, tako da će se sve nemačke trupe moći da povuku iz ove oblasti, a sigurnost države biti obezbeđena od strane hrvatskih trupa. Sve će ovo imati za posledicu dobijanje radne snage za nemačku ratnu privredu i mogućnosti odašiljanja hrvatskih trupa na Istočni front. U privrednom pogledu Hitler je očekivao da će se Hrvatska moći sama bar snabdevati i da će isporuke boksita, kao i železne rude (Prijeđor) obavljati u punom obimu.

U novembru (septembru — nap. autora) pozvao je Hitler Poglavnika i mene u glavni stan u Vinici. On je najpre izložio svoju već skiciranu odluku. Ja sam ponovio svoja gledišta i zamolio da nemačke trupe zaposednu barem područje Zagreba. Tada je pozvan Poglavnik i upi-

tan za mišljenje. On je povoljno ocenio Hitlerov plan i bio je, štaviše, optimista u pogledu unutrašnjih prilika u Hrvatskoj. On je predložio uspostavljanje jedne nemačke komande za sve akcije, izdašnu potporu u oružju i snabdevanje domobrana od strane Nemaca. Hitler se saglasio sa predlozima i obećao sprovođenje ovog sporazuma za jedno s Italijanima. O tadašnjem neprijatelju znao sam, odnosno dopunio sam svoje znanje.

U zapadnoj Bosni, kojom su potpuno vladali, partizani su imali dva težišta vojničkog karaktera i politički glavni grad Bihać. U njemu je postojalo veće pod vodstvom dr Ribara. Borbene snage su se nalazile pre svega oko baza za snabdevanje na Petrovoj gori i Grmeč planini. Sve se to nalazilo pod vrhovnim Titovim rukovodstvom, koji je pretežno boravio na Grmeč planini.¹

Na osnovu odluke donete na sastanku Hitlera i Pavelića u Vinici, pod Hitlerovim rukovodstvom održan je 18. i 19. decembra 1942. godine i sastanak u Rastenburgu na kome su učestvovali predstavnici generalštabova i ministri inostranih poslova Nemačke i Italije. I pored toga što su italijanski predstavnici smatrali da eventualne zimske operacije neće biti dovoljno efikasne, na sastanku je, pored ostalog, ipak rešeno da se što pre, još u toku zime, preduzmu zajedničke operacije širokog obima koje bi dovele do uništenja Narodnooslobodilačke vojske i »Titove države«. Izvođenje operacija povereno je generalu Leru, a na sastancima predstavnika nemačke i italijanske komande u Rimu 3. januara i u Zagrebu 9. januara 1943. godine, utvrđeni su i detalji operacijskog plana koji je dobio naziv »Vajs I«. Kako realizacija ovog plana na terenu nije donela zadovoljavajuće rezultate, on je 8. februara — u toku operacije — na sastanku u Beogradu održanom takođe između predstavnika nemačke i italijanske komande, proširen novim operacijskim planom pod imenom »Vajs II«.

Sušтина operacijskih planova »Vajs I« i »Vajs II« bila je da se izvrši potpuno opkoljavanje slobodne teritorije i koncentričnim napadima uništi glavnina snaga NOP, zajedno sa Vrhovnim štabom.

Da bi na oslobođenoj teritoriji onemogućili opstanak oružanim formacijama NOP, neprijatelji su planirali i totalno uništenje svih zaliha ljudske i stočne hrane, kao i odvođenje u logore sveg muškog življa iznad 15 godina starosti.

Mada je prvobitno bilo zamišljeno da se na sastanku u Beogradu razradi i operacijski plan »Vajs III«, koji bi predviđao detaljnije čišćenje okupirane teritorije i razoružavanje i četničkih jedinica na njoj, jer je u početku Hitler strahovao da bi se u slučaju savezničkog iskrcavanja i one mogle da im se pridruže — na beogradskom sastanku je ovaj plan odbačen. Razlozi za to bili su dvojaki: Narodnooslobodilačka vojska pružila je sve žešći otpor, a u toku izvođenja operacija »Vajs I« jugoslovenska vojska u otadžbini« kao i ranije tako se i tada pokazala kao veran saveznik i koristan saradnik okupatora u borbi protiv NOP.

U duhu Hitlerove odluke u Vinici, Vrhovna komanda Vermahta uputila je u Hrvatsku poseban štab. To je bio štab generala Rudolfa Litsersa koga je Hitler postavio za zapovednika nemačkih trupa u Hrvatskoj. Litsersov štab počeo je, prema Hitlerovom naređenju, da se formira još u oktobru, ali tek krajem 1942. godine on je bio definitivno spreman za operacije.

Dolaskom u Hrvatsku, Litsers je za sedište svoga štaba izabrao Slavonski Brod. Pod njegovom komandom bile su: 369. »Vražja«, 714. i 718. pešadijska divizija, zatim 187. rezervna i 7. SS dobrovoljačka brdska divizija »Princ Eugen«. Sve ove snage, ojačane 717. nemačkom divizijom i ustaškim i domobranskim formacijama stavljenim pod direktnu nemačku komandu, počele su krajem decembra 1942. i početkom januara 1943. godine da se, zajedno sa tri italijanske divizije i četničkim odredima Draže Mihailovića koncentrišu oko oslobođene teritorije koja je bila oivičena, grubo rečeno, linijom: Karlovac—Ogulin—Vrhovine—Gospić—Lovinac—Gračac—Knin—Ključ — Sanski Most—Bosanski Novi — Kostajnica—Petrinja—Karlovac.

U toku priprema za predstojeću ofanzivu formirana je pri Litsersovom štabu i »Specijalna komanda Sipo« (policija bezbednosti) i SD (nacistička partijska obaveštajna služba). Na čelu ove komande nalazio se SS major dr Alfred Hajnrih. Kada su otpočele neprijateljske operacije Hajnrih se priključio štabu 7. SS divizije »Princ Eugen«, a svoja dva službenika dodelio je štabu 369. »Vražije« divizije. I dok su ova dvojica imala zadatak da prikupljaju sve, uglavnom opšte podatke i informacije o NOP, Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima, dotle je Hajnrih uporno radio na proveravanju ras-

položivih i prikupljanju novih podataka koji su se odnosili isključivo na ličnost vrhovnog komandanta Tita.

Saznavši za odluku okupatora da još u toku zime 1942—1943. godine po svaku cenu uništi »Titovu državu«, Draža Mihailović je smatrao da je sada definitivno nastupio njegov davno očekivani momenat. On je stoga oduševljeno pohitao da doprinese likvidaciji oslobodilačkog pokreta sopstvenog naroda i tako obezbedi odlučujući preduslov u ostvarenju svog glavnog cilja — očuvanju buržoaskih pozicija u zemlji.

Na sastanku sa svojim istaknutijim saradnicima održanom početkom decembra 1942. godine u selu Lipovu, nedaleko od Kolašina, Mihailović donosi definitivnu odluku da svoje četničke snage, rasute po Lici, Kninskoj krajini, Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori prikupi i zajedno sa italijanskim divizijama krene u akciju protiv NOP. Da bi realizovao ovu svoju odluku, Mihailović je odmah preduzeo i konkretne mere. Majora Zaharija Ostojića, »čika Branka«, 11. decembra 1942. određuje za komandanta istaknutog dela štaba Vrhovne komande. Njemu stavlja u zadatak da na prostoru Kalinovika formira svoj štab i da odale rukovodi četničkim operacijama u Bosni i Hercegovini. Za komandanta četničkih operacija u oblasti Like, Kninske krajine i zapadne Bosne Mihailović određuje majora Miodraga Paloševića. I jedan i drugi su sredinom decembra 1942. godine napustili četnički štab u Lipovu: Ostojić je krenuo ka Kalinoviku, a Palošević u Kninsku krajinu.

U okviru prvih priprema za akcije, Mihailović već 2. januara 1943. godine donosi operativnu direktivu br. 1 koju je nešto kasnije, novim naređenjem, potpuno saobrazilo operacijskim planovima okupatora »Vajs I« i »Vajs II«.

U direktivi br. 1, Mihailović, pored ostalog, naglašava:

»Komunistički delovi drže prostoriju Bihać—Korenica — Udbina — Bosansko Grahovo — Livno — Jezero — Mrkonjić Grad (isključno) — Ključ (isključno) — Stari Majdan — Bihać...

Naše snage prikupiće se u oblasti Otočca, Gračaca, Knina i Drniša, Jablanice, Jajca i Manjače planine...

Naša namera je, da iz obuhvatnog položaja koga imaju naše snage izvrše koncentričan napad na komuniste na

označenoj prostoriji, komuniste unište i time oslobode ovu srpsku teritoriju komunističkog terora...

Glavnim snagama iz oblasti Knina i Gračaca izvršiti frontalni napad u cilju proboja i razdvajanja komunističkih snaga.

Snagama iz oblasti Jablanice i Otočca izvršiti duboko obuhvatanje komunističkih snaga i dejstvovati u njihov bok i pozadinu i time olakšati napad naših glavnih snaga.

Snagama iz oblasti Jajca i Manjače planine izvršiti napad sleđa u cilju opkoljavanja i razdvajanja komunističkih snaga, a potom njihovog uništenja...

Nastojati da se pripreme što pre izvrše.

Početak akcije ću naknadno odrediti.«²

U duhu ove direktive Mihailović je još pre otpočinjanja okupatorskih akcija izdao naređenje svojim komandantima u Sandžaku, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini da otpočnu sa svojim »akcijama čišćenja terena«. Cilj ovih akcija nije bio samo da se likvidiraju simpatizeri NOP i obezbedi pozadina četničkih jedinica, već da se ove teritorije, koje su prema Mihailovićevim planovima o budućoj državi ulazile u sastav njegove zamišljene Velike Srbije, očiste od maćež življa muslimanske verispovesti. To je dovelo do novih strahovitih četničkih pokolja, uglavnom žena, staraca i dece, u oblasti Pljevalja, Čajniča i Foče.

Da je Mihailović posredstvom svojih komandanata Pavla Đurišića, Voje Lukačevića i Petra Baćevića lično rukovodio ovim zločinačkim akcijama, vidi se i iz depeše koju je 2. januara 1943. godine uputio Baćoviću, a u kojoj pored ostalog stoji i sledeće:

»Povodom projekta za raščišćavanje Turske u oblasti Čajniča naredio sam Pavlu da sa Vojom izvrši potrebne pripreme za polovinu januara... Voji sam naredio da uhvati direktnu vezu sa Vama. Vojin pozivni znak je RO, ponavljam RO. Naredio sam i da stanica koja ide sa Crnogorcima odmah hvata vezu sa Vama. Njen pozivni znak javiću Vam čim ga dobijem od Peveca. Napad na oblast Čajniče kazao sam Pavlu da pripremi preko Voje. Napad bi išao od 4 pravca. Od Priboja, Ustiprača, Foče i Čelebića...«³

O strahotama koje je Mihailovićeva »jugoslovenska vojska u otadžbini« počinila u ovim akcijama dovoljno nam govori sledeći Đurišićev izveštaj Mihailoviću:

»Načelniku štaba Vrhovne komande. — Akcija u Pljevaljskom, Čajničkom i Fočanskom srezu protivu muslimana izvršena je.

Operacije su izvedene tačno po naređenju i izdatoj zapovesti. Napad je počeo u određeno vreme. Svi komandanti i jedinice izvršili su dobijene zadatke na opšte zadovoljstvo. Sva muslimanska sela u tri pomenuta sresa su potpuno spaljena da nijedan njihov dom nije ostao čitav.

Sva imovina je uništena sem stoke, žita i sena. Naređeno je i predviđeno prikupljanje ljudske i stočne hrane u određenim mestima, za stvaranje magacina rezervne hrane i ishranu jedinica koje su ostale na terenu radi čišćenja i pretresanja terena i šumovitih predela, kao i radi sprovođenja i učvršćivanja organizacije na slobodnoj teritoriji.

Za vreme operacija se pristupilo potpunom uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti. Žrtve. — Naše ukupne žrtve su bile 22 mrtva od kojih 2 nesrećnim slučajem i 32 ranjena.

Kod muslimana oko 1.200 boraca (čitaj: muškaraca, uglavnom civila — nap. autora) i do 8.000 ostalih žrtava: žena, staraca i dece.

Za vreme početnih operacija, muslimani su se dali u bekstvo ka Metaljci, Čajniču i r. Drini. Na Metaljci je našao sklonište mali deo stanovništva. U Čajniču se računa da ima do 2.000 izbeglica, a jedan deo je uspeo da umakne preko Drine pre nego što su određene jedinice izvršile presecanje mogućih otstupnih pravaca na tom sektoru. Sve ostalo stanovništvo je uništeno.

Moral kod muslimana bio je takoreći srušen. Zavlada la je epidemija straha od naših četnika, tako da su bili prosto izgubljeni...«⁴

Po završetku Đurišićeve akcije, Mihailović je 20. januara 1943. uputio pismo Baji Stanišiću upozoravajući ga da prema partizanima bude nemilosrdan:

»Izvešten sam da na teritoriji stare Crne Gore vlada kerenština u pogledu uništavanja komunista i zelenaša, a naročito na teritoriji nikšićkog sresa...

Sem toga iz svih srezova stare Crne Gore traže da se stave pod komandu Pavlu Đurišića navodeći da se tamo suviše blago postupa sa komunistima i da bi on vrlo brzo rasčistio sa kerenštinom...

Samo molim vas, da jedno uvek imate u vidu, da se mi nalazimo ne samo u ratu nego preživljujemo i revoluciju pod najtežim okolnostima — pod okupatorom. Sem toga komunisti stalno i mnogo računaju na našu 'buržoasku sentimentalnost'. Zato i mi moramo stegnuti srce i nemilice uništavati narodne krvoloke...«⁵

Istovremeno, Mihailović je, u cilju ostvarivanja što tešnje saradnje između četničkih i italijanskih snaga za planiranu akciju protiv NOP, angažovao svoga istaknutog »vojvodu« poznatog saradnika okupatora Dobrosava Jevđevića.

Sledeći instrukcije svoga ministra vojske, Jevđević je još krajem novembra 1942. godine predao komandantu Druge italijanske armije svoju »promemoriju« u kojoj pored ostalog piše:

»Pitanje unutrašnjih odnosa četnika prema Vojnim italijanskim vlastima.

Prema sporazumu sa Vašom ekselencijom utvrđeno je, da se sve naredbe italijanske vojske našim jedinicama imaju isključivo preneti preko naših oficira. Tako isto odobreno nam je, da u jedinicama možemo kultivisati nacionalne naše ideale jer se inače ne može zamisliti ideološka borba protiv komunizma. Ranije je naša organizacija spadala direktno pod komandu korpusa, a sada je to preneto na divizije od kojih svaka na svom teritoriju sarađuje sa našim jedinicama istoga teritorija. Usled toga se neke divizije tačno pridržavaju sporazuma, dok druge vrše neugovorene snage presije. Na primer, divizija Mesina u Pribilovićima naredila je da četnici skinu svoje orlove sa mrtvačkim glavama, dala im štambilj sa isključivo talijanskim natpisom, prisilila ih da se služe legitimacijama sa čisto hrvatskom terminologijom i ja sam sa teškom mukom prisilio četnike da se tome privremeno pokore, dok stvar ne izvidim sa Vašom Ekselencijom... Konačno mi imamo u Hercegovini preko trideset bataljona od kojih je samo trećina legalizovana... Radi toga je apsolutno potrebno, da se saopšti šestom korpusu da ćemo mi prijaviti oko dvadeset oficira, koji su na raznim položajima i da oni moraju biti smatrani legalizovanim, kao i ostali... U vezi sa ovim treba ispitati pitanje plata vojnicima i oficirima. Mi niukom slučaju radi prestiža ne možemo pristati da italijanski oficiri direktno vrše isplatu novca vojnicima, nego smo tražili da se novac plaća našim komandantima, a ovi da isplaćuju vojsci, jer mi dajemo novac i onima koji nisu legalizovani a u istoj jedinici služe sa legalizovanim. Neke su divizije uvidele da je naše traženje opravdano i tako postupile... Molim da se i ovo pitanje reši. Ovdje se postavlja i pitanje komunista koje uхватimo i zarobimo u borbi. Vrlo neugodno deluje na narod, ako ih predajemo Italiji i to komunisti iskorišćavaju i mi želimo da takve zlikovce mi sami streljamo, pa molimo da se u tom smislu izdaju potrebna naređenja.

Pitanje opreme naših bataljona.

Za sad je najpotrebnije, da nam se bar za legalizovane trupe dade zimski šinjeli četiri hiljade. Isto tako nam se treba odobriti potreban broj cipela za vojsku... Sto hiljada metaka... Tako isto za naših osam bacača 81 m/m po 50 granata i za četiri mala bacača po sto granata...

Pitanje naše pomoći četničkim odredima u Dinari.

Ekselenciji je poznato kakve gubitke i neprilike nose i nama i italijanskoj armiji skoncentrisane partizanske bande u zoni Like i severne Dalmacije, te Primorja. Naš je vitalni interes da definitivno uništimo te razbojнике... U tu svrhu mi smo voljni da pošaljemo u Dinaru dve hiljade naših najboljih boraca, koji bi im zadali smrtni udarac. Te trupe bi trebalo transportovati železnicom do Metkovića a brodom do Splita i opet železnicom do Knina. Za njih bi tražili samo svi da dobiju cipele, šinjele i dovoljno municije... Za ovo su Vam se obraćali odredi vojvode pukovnika Trifunovića, a i mi činimo to sa naše strane...⁶

Evo i tog zahteva koji su četnički odredi vojvode Trifunovića Birčanina uputili italijanskoj komandi:

»Situacija četništva na zoni Otočac za vreme boravka italijanskih trupa:

Život, rad i delovanje četništva imalo je najjači oslonac u prisutnosti italijanskih trupa — jedinica na ovoj zoni. Bez obzira da li ovaj fakat konvenira ili ne bilo kome, on je istinit i na njemu je počivala četnička organizacija.

— Drugo, partizani su u ovim krajevima sada najjači... sada se prikupljaju za udar na slabe i ugrožene četnike ove zone.

Udar ovaj biće upravljen baš protiv četnika, jer su oni jedini protivnici, odnosno bolje reći najveći protivnici partizana...

Sad dolazi momenat napuštanja ove zone. Tim momentom četnici gube jedini oslonac. I to oslonac u najtežem periodu vremena... Oslonac baš u vremenu kad je partizanska neman otvorila svoja strahovita usta da guta po ovoj zoni sve na što naiđe...

Skupljene četničke starešine, saznajući za namere italijanske vojske, nalaze se pobuđenima da izraze svoje negodovanje i da ukažu sledeće:

— Po odlasku Italijana sve stanovništvo odlazi automatski u partizane;

A da bi se ovo sprečilo, četničke starešine smatraju da će to biti onda ako bi se ovoj zoni dale, još dok su italijanske trupe na njoj:

— Najmanje 4.000—5.000 četnika iz Crne Gore i Hercegovine dobro naoružanih sa dovoljnim brojem automatskih oruđa, i sa potrebnim brojem bacača i artiljerije.

- Najmanje za 4-mesečnu borbu municije,
- Rezervne hrane za bar dva meseca...
- Obuća, odeća i oprema za sve četnike.

Kada bi se ovi uslovi ispunili, tada bi trupe italijanske mogle da napuste ovu zonu...«⁷

Obavešten da će se u Rimu 3. januara 1943. godine održati sastanak predstavnika nemačke, italijanske i ustaške komande na kome će se doneti plan akcije protiv snaga NOP na oslobođenoj teritoriji, Jevđević je pohitao u Rim. On je preko komandanta Druge italijanske armije, predstavnika italijanske Vrhovne komande na ovom sastanku generala Roate zahtevao da se u planu predstojećih operacija protiv NOP predvidi i učešće četničkih jedinica. Polazeći isključivo od sopstvenih interesa Italijani su usvojili Jevđevićev zahtev, te je italijanska Vrhovna komanda, a prema zahtevu i Musolinija lično, na sastanku predložila da u operacijama učestvuju i četnici Draže Mihailovića. Nemački i ustaški predstavnici nisu se usprotivili ovome zahtevu. Oni su samo odgovorili da po ovom pitanju ne mogu ništa odlučiti bez konsultovanja sa svojim komandama.

Osam dana kasnije, italijanski general Roata je izvestio svoju Vrhovnu komandu:

»Nisam još primio vest o stavu O. K. V. (nemačke Vrhovne komande — prim. autora) prema poznatoj operaciji četnika protiv partizana predloženoj u Rimu generalu fon Leru. Međutim, nedavna promena jugoslovenskog ministarstva u Londonu, pogotovu radi ulaska četničkih vođa, znači pojačani pokušaj da se uskladi i složi akcija Draže Mihailovića s partizanima. To nas upućuje na još jaču akciju četnika o kojoj je reč u uvodu telegrama, kako bi produbili postojeći jaz između dvaju pokreta. O poznatim formacijama Crnogoraca, koje bi trebalo da učestvuju u pomenutoj akciji, govorio sam s Poglavnikom. On je konačno pristao, ako je to vojnički potrebno i ako se pomenute formacije ne smatraju četničkim, nego kao dobrovoljački odredi u sastavu italijanskih snaga, da se za kratko vreme upotrebe, a po svršenim operacijama vrate u Crnu Goru. Molim da mi se izvoli saopštiti da li mogu u tom pravcu raditi.«⁸

Međutim, načelnik italijanskog generalštaba Ugo Kavalero svojim telegramom od 12. januara 1943. odobrio je upotrebu četničkih jedinica »uključenih u sastav italijanskih snaga u smislu sporazuma između Ekselencije Roate i Poglavnika«.⁹

Istoga dana Jevđević je predao talijanskoj komandi četnički »Plan operacija za čišćenje Podinarske oblasti od komunista«, sastavljen u duhu Mihailovićeve direktive. U planu pored ostalog stoji:

»1) Partizane iz zone Dinara—Sinj—Solin—Kozja—Pragošet—Drniš, sterati, opkoliti i tući na prostoru između Svilaže i Moseča.

2) Po pacifikaciji ove zone uspostaviti četničke garnizone i zatvoriti puteve sa Dinare ka Primorju i obratno...

Čišćenjem ove zone od komunista, uništava se glavni komunistički oslonac za celu Dalmaciju; onemogućava se svaka njihova akcija i propaganda ne samo na ovoj teritoriji, nego na teritoriji cele Dalmacije...

3) Presecaju se partizanima sve veze između Dalmacije i Bosne...

Nije dovoljno da se ova zona samo očisti od partizana, nego je neophodno potrebno da se na njoj uspostavi i vlast koja će se sigurno održati.

Četnička komanda se obavezuje da tu vlast uspostavi u srpskim selima i da obezbeđuje puteve i veze Knin—Vrlika—Sinj, kao i da partizanima preseče sve veze između Dalmacije i Bosne na toj zoni, ali pod uslovom da se ovoj komandi za tu svrhu dodeli odmah (pre početka operacije):

1) 10 automatskih oružja, sa po 3.000 metaka i dovoljnom količinom maziva.

2) 3.000 ručnih bombi.

3) 1.000 pušaka sa po 150 metaka na svaku.

Prema napred iznetom došlo se do zaključka, da bi akcija najbolje uspeła, ako bi se izvodila po sledećem planu:

A. Snage koje bi učestvovala u akciji:

a) četničke:

— 1.000 četnika iz dinarske divizijske oblasti

— 2.000 četnika iz Hercegovine i Bosne

b) italijansko-hrvatske:

— 1 bataljon iz Drniša

— 1 brdska (tovarna) baterija iz Knina

— 3 radio-stanice sa italijanskim osobljem (za

četnike)

— 4 bacača 81 mm sa poslugom

— 4 kamiona od po 3 tone

— ostale italijanske snage, za drugu fazu rada prema proračunu talijanskih vojnih vlasti.

B. Početak akcije

Odrediće se naknadno po odobrenju plana, od strane nadležnih italijanskih vojnih vlasti.¹⁰

Dalje je planom predviđeno da se operacije izvode u dve faze i to u prvoj fazi da četničke, hrvatske i italijanske snage nastupaju u tri kolone prema Vrljici i da krilnim kolonama opkole rejon Vrljice u cilju sprečavanju njihovog bekstva i konačnog uništenja. U drugoj fazi predviđa se postupak na uništavanju i čišćenju od partizana oblasti Vrljica—Sinj—S. Muć—Mose—Planina Perković—Drniš. Ideja manevra je opkoljavanje partizana na ovoj prostoriji, u cilju njihovog uništenja...

»Molim da se po ovom planu — kaže se na kraju izlaganja — donese rešenje i izdaju potrebna naređenja najhitnije. Akcijom bi trebalo što pre otpočeti, što je u zajedničkom interesu (četnika i okupatora — nap. autora) a pored ostalog i zbog toga, što se partizani u reonu Vrljice — Sinj koncentrišu radi odlučujućih akcija u pravcu Dalmacije o čemu imamo tačno proverene podatke.«¹¹

Tih dana i Birčanin je uputio telegram generalu Roati u kome traži pomoć u oružju za borbu protiv partizana:

»S pojačanjima iz Hercegovine imao bih nameru da ponovo zauzmem Bosansko Grahovo, Glamoč, Srb i Lapac. Tražim hitno obaveštenje:

1) Koliko pušaka mi se može staviti na raspolaganje da se naoružaju četnici na teritoriji koju ćemo zauzeti pošto snage, angažovane u borbi i u manevru, neće smeti da se oslabe radi čvrstog posedanja zauzetog zemljišta.

2) Je li za ove operacije osigurano dovoljno municije i je li obezbeđena služba snabdevanja (ishrana).

3) Da li Vaša Ekselencija može da mi stavi na raspoloženje za ove operacije 12 bacača od 81 mm i 24 teška mitraljeza s vašom poslugom.«¹²

Da bi obezbedio učešće što većeg broja četnika, zajedno sa italijanskim divizijama, u planiranim operacijama protivu NOP, Roata se i ovom prilikom pokazao »velikim četničkim prijateljem«. Birčaninu je dao »dve hiljade pušaka za Dinaru i 1.000 pušaka za Liku«, uz obećanje da će mu, u najskorije vreme, poslati još »6.000 pušaka za Dinaru i 3.000 za Liku.«¹³

O postignutom sporazumu sa italijanskim okupatorima Jevđević 18. januara 1943. obaveštava Mihailovića:

»Danas stiglo odobrenje iz Rima da Crnogorci idu preko Hercegovine. Našim trupama odobren pokret kad

Crnogorci krenu od Prozora. Naš pravac Grahovo — Glamoč. Talijani daju hranu, osoblje radiostanice, snabdevanje i sanitet. Bjelajca zadržavaju za posebnu akciju koju oni vrše sa njim za čišćenje Like. Nemci i Italijani zatvaraju odstupne pravce. Za naše ljudstvo daju 100 metaka vojniku, 1.000 puškomitraljescu, 10 teških bacača sa 3.000 granata. Komandant armije izjavio je da se divi našoj vojsci i daje joj sve. Organizaciju oslobođene zone prepuštaju nama. Putujem danas u Hercegovinu. Regulisao sam pasoš i vodim sa sobom radio-telegrafistu sa podmornice.«¹⁴

Prema sporazumu između Mihailovićevih delegata i okupatora, četničke snage u oblasti Like i Knina bile su pojačane i sa 2.700 hercegovačkih četnika pod komandom Petra Bačovića. One su početkom januara 1943. godine prebačene iz Hercegovine italijanskim brodovima do Splita, a zatim vozom u Knin. I ove četničke snage okupator je svrstao u svoje kolone i zajedno sa njima krenuo u ofanzivu na slobodnu teritoriju.

Međutim, i pored značajnih primedbi britanskih funkcionera na četničke stavove prema NOP i okupatoru, emigrantska vlada je preduzimala niz mera sa ciljem da spreči prodor istine o četničkom pokretu u savezničku javnost i da četničkom pokretu u zemlji pruži što efikasniju moralnu i materijalnu pomoć iako je, sa sigurnošću, bila svesna činjenica da će ova pomoć biti isključivo iskorišćena u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta naroda Jugoslavije.

Ne obzirujući se na napomene britanskih funkcionera, predsednik emigrantske vlade u Londonu Slobodan Jovanović 11. januara 1943. godine posećuje britanskog ministra spoljnih poslova Idna i predaje mu ed-memoar u kome pored ostalog, piše i sledeće:

»Bilo bi od neocenjive koristi da se đeneralu Mihailoviću dostavi što pre sledeće:

— 30.000 pari odela, obuće, rublja, da bi đeneral mogao da odene svoje četnike za zimu.

— Koncentrisanu hranu...

— Što veći broj ručnih bombi i lakog automatskog naoružanja sa što više municije.«¹⁵

Ovaj zahtev Jovanović upućuje Idnu u vreme kada su četnici već uveliko završili pripreme za ofanzivu na oslobođenu teritoriju NOP i očekivali naređenje okupatora da zajedno sa njim krenu u akciju.

Samo dva dana kasnije, 13. januara, Jovanović pre-
daje Idnu nov ed-memoar, u kome se predsednik emi-
grantske vlade žali na pisanje jednog dela britanske
štampe:

»Jugoslovenska vlada je konstatovala« — piše Jovano-
vić Idnu — »da su u poslednje vreme u izvesnim britanskim
listovima objavljeni mnogi napisi koji prikazuju celokupnu
akciju jugoslovenskog ministra vojske đenerala Draže Mi-
hailovića u vrlo nepovoljnom svetlu.

Ponekad se ide i tako daleko da se on otvoreno op-
tužuje za saradnju sa zajedničkim neprijateljem. Nastoji se
da se ceo motor jugoslovenskog naroda svede na borbu ko-
ju vode komunisti.

Predsednik jugoslovenske vlade, zastupnik Ministra
inostranih poslova... potpuno shvata da je britanska štam-
pa slobodna u izlaganju svoga stava po svim pitanjima. Ipak,
s obzirom na štete po opšte savezničke interese koje mogu
proisteci iz ovakvog pisanja britanske štampe, on bi bio veo-
ma zahvalan ako bi se uticalo u cilju obustavljanja nepo-
voljnog pisanja o đeneralu Mihailoviću.«¹⁶

Pored ovih i drugih mera, sračunatih na pružanje
pomoći četničkom pokretu u zemlji u periodu njegovih
priprema za učešće u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi,
emigrantska vlada je preko londonske radio-stanice upu-
ćivala narodima Jugosavije mnogobrojne apele kojima
ih je pozivala da se okupe oko Mihailovića i da izvršavaju
samo njegova naređenja.

Tako u svome govoru, održanom 1. decembra 1942.
godine na londonskoj radio-stanici, kraj Petar II je, pored
ostalog, rekao:

»Moj ministar đeneral Draža, naš ponos i heroj kome
se divi ceo svet, neka Vam bude stožer oko koga se trebate
svi prikupiti u čvrste redove bez obzira na političku pripad-
nost. Slušajte svi njegova naređenja, jer on vam naređuje u
moje ime, kao i moje vlade u Londonu.«¹⁷

Nekoliko dana kasnije, 7. decembra 1942, u emi-
siji na srpskohrvatskom jeziku u 12 časova, emigrantska
vlada, preko londonske radio-stanice poručuje:

»Svi oko đenerala Draže... U vašoj sredini nalazi se
Vrhovna komanda pod komandom đenerala Draže, koji će
blagovremeno narediti, preko svojih komandanata, sve što
je potrebno i u određeni čas... Rad đenerala Draže dovodi

se u saglasnost sa opštim savezničkim strategiskim planom...«¹⁸

U poruci emigrantske vlade čitanoj na BBC 24. decembra u 19 časova i 45 minuta bilo je i ovo:

»Svi oni koji hoće da idu mudro i da ne poginu ludo... neka se okupe oko jugoslovenske vojske u otadžbini... đeneral Mihailović vodi beskompromisnu borbu protiv Nemaca, ustaša, Italijana i njihovih najamnika. Dražini odredi jugoslovenske vojske predstavljaju zborna mesta za sve rodoljube...«

— U okupiranoj Jugoslaviji, svi pokreti, sve borbene jedinice, sve narodne organizacije, sve narodne snage u ovoj borbi moraju da budu potčinjene samo jednoj volji — Vrhovnoj komandi kralja Petra II... vojska može da se bori: 'S verom u Boga za kralja i otadžbinu.'«¹⁹

Takve i slične poruke slala je emigrantska vlada narodima Jugoslavije u vreme kada su Mihailović i njegovi četnici imali već mnogobrojne pismene i usmene sporazume sa okupatorima i kada su se grozničavo pripremali da zajedno sa njima uzmu učešća u do tada najzamašnjoj ofanzivi protivu narodnooslobodilačkog pokreta, koji se istinski borio protiv nacističko-fašističkih zavojevača i njihovih najamnika.

Međutim, u strahu da u ovim kritičnim momentima ne izazove bilo kakav poremećaj u odnosima između četnika i okupatora, emigrantska vlada se postarala da preko BBC, 7. januara 1943. godine, u emisiji u 19 časova i 45 minuta, ponovo objasni i podvuče svoj stav u odnosu na ustanak u zemlji, a samim tim i na borbu protiv okupatora.

»U svom govoru od 22. decembra« — kaže se u poruci emigrantske vlade — »Milan Nedić tvrdi da vas mi već sada pozivamo na ustanak. Cela zemlja nam je svjedok: da je i u govoru predsednika vlade Slobodana Jovanovića i u vojnim emisijama stalno podvlačeno: da ne pre naglite preuranjenim akcijama, da niko ne radi na svoju ruku, da čekate otsudni čas... Vrhovna komanda Kralja Petra II i đenerala Mihailovića daće znak našem narodu kad bude došao otsudni čas...«²⁰

Ovakav stav jugoslovenske prozapadno orijentisane buržoaske vrhuške, kako one u zemlji tako i one van nje, nije bio nimalo nov. To je bio onaj isti kapitulantski i izdajnički stav koji je ona zauzela neposredno posle sa-

znanja da se u zemlji narod, sa Komunističkom partijom na čelu, digao na ustanak protiv okupatora i njegovih pomagača. Jugoslovenska buržoazija je s razlogom verovala da ustanak u zemlji lako može da ugrozi njene pozicije. Zbog toga je i izabrala baš ovakav stav koji je bio sračunat na gušenje ustanka, a samim tim i na očuvanje njenih pozicija.

COMITATO DEI NAZIONALISTI MONTENEGRINI DI PODGORICA E
VALLE ZETA

da parte sua assume i seguenti impegni

- 1) - Condurrà senza alcun compromesso la lotta contro il comunismo ed i comunisti nel Montenegro - e cioè contro il più terribile nemico dei popoli;
- 2) - Il Comandante delle formazioni nazionaliste montenegrine di Podgorica e Valle Zeta, Colonnello Baje J. Stanišić, personalmente od a mezzo di persone a tale scopo delegate, sarà in contatto continuo col Comando Superiore delle Truppe Italiane nel Montenegro, per tutti gli accordi per il proseguimento della lotta in comune contro il comunismo nel Montenegro;
- 3) - Dal movimento sarà completamente eliminata ogni politica ed esclusivamente verrà condotta la lotta contro il comunismo nel Montenegro;
- 4) - Mentre le forze Italiane manterranno l'ordine nelle città, questo compito nei villaggi verrà eseguito dai nazionalisti. Per quanto riguarda le vie di comunicazione verranno presi accordi per la ripartizione dei compiti;
- 5) - I nazionalisti montenegrini, senza riguardo all'esito finale della guerra, non adopereranno mai le armi contro le truppe italiane.

Con reciproco rispetto, fiducia e lealtà strettamente terreno
fede agli accordi assunti.

Podgorica, 6 Marzo 1942/II.

IL COLONNELLO
CAPO DI STATO MAGGIORE
(U. Bogićević)

Baje Stanišić

Jakob B. Bogićević

27 IV 42

662

sastavljen u kotarskom predstojništvu u Varcar V. kufu dana 27. IV. 1942. .
a svrhu smirenja i pacificiranja cijelog područja, a u cilju postojećih
odnosa danas su se sastali u kotarskom predstojništvu ispred tzv. četni
vlasti g. Ervin Katal - bojnik, kao predstavnik domobranstva, Marko Jungić
- kotarski predstojnik, kao predstavnik upravnih vlasti i g. Konstantin
Urošević, kao predstojnik kotarskog suda, kao politički predstavnik, a sa
srpske strane odnosno četničke komande "Količ" g. Uroš Drenović, komandant
četničke organizacije, i g. Jozo Mitrović, kao predstavnik političkih čet-
ničkih organizacija.

Na sastanku je zaključeno sljedeće:

I.

Na oba strana ne pokazuje se valja i spremnost za likvidiranje
unajamnog neprijateljstva.

II.

Bojničkim saradnjama ima se odmah nakon ovaog sastanka poraditi
na pomedi svih stanovnika kako u gradu tako i u selu. Time se podrazumjeva
unajamni smirenje i manje ovih dobara, a u tu svrhu omogućiti nesmetani
dolazak i odlazak svih bez razlike u grad. Državne vlasti će svojim auto-
ritetom kao i materijalnom pomoći obnavljanje poručenih ili popaljenih
domova.

III.

Hrvatske oružane snage će svojim snagom zaštitivati srpska sela u
okolini od četničkih od napada komunističke odnosno t. sv. "partizana".

IV.

Ima se odmah ustanoviti i imenovati obilazni povjerenik za sela
Podunje, Poručica, Mošna, Baraki i Černovo, koji će saradjevati sa kotarskom
oblasti.

V.

Hrvatske oružane snage zajedno sa četnicima u gradu kao i na terenu
ne smiju biti i uništavati komunističke bande.

VI.

Obitelji čiji su članovi u zarobljeništvu, a koji ne pripadaju
komunističkoj partiji dobivati će odmah podjere u cilju postojećih o-
držaka i to na osnov 16 Kz, a na djete po 10 Kz dnevno.

VII.

Isto tako sve udovice koje su stradale prilikom akcija koje vršili
su pobunni a čiji članovi nije bio komunisti, dobit će odmah podjere a
od strane države.

VIII.

Sve stanovnike pravoslavne vjeroispovijesti garantuje se apsol-
utno slobodno ispoljavanje svoje vjere, slavljenje svojih vjerskih praz-
nika i običaja kao i jednako pred. zakonima. U tu svrhu svjedoci pravoslavne
vjere mogu slobodno vršiti svoja dužnost. Državne i vojne vlasti materijalno
će pomoći oko popunjavanja poručenih crkava.

IX.

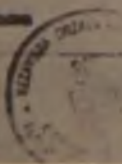
Sve obitelji koje uništavaju komunističkih bandi vršiti će sustavno
i nepovjednik hrvatskih oružanih snaga i nepovjednik četničkih organizacija.

Predstojnik kot. suda: Konstantin
Urošević v. r.
Predstavnik političkih organa:
J. Mitrović v. r.

Predstojnik kot. suda: Konstantin
Urošević v. r.
Kotarski predstojnik: Marko Jungić

H. P.
Velika ulica Pliva i Kosa
Jajce

Na temelju propisa:
Pravila organizacije odjela
glavnog i pomoćnog
(Drugi)

PROPUTNICA

za zapovjednika četničkog puka "Manjača" g. VUKAŠINA MARČETIĆA i zapovjednika 1. bataljona čet. puka "Manjača" g. MIŠIĆA JOVANA, - koji se s osam/ četnika idu na konferenciju u selo Grabatu, kotar Doboj, - radi biranja zajedničke uprave, koja će imati sedištu da suradjuje sa hrvatskom vladom, kao jedinstveno predstavništvo četnika na ovom području.

Svim usputnim vlastima naredjuje se da ispunjavaju isprave u svemu u susret i da im ne čine smetnje, već po potrebi uzaju pomoć. -

29.- VI - 1942.g

Banja Luka

Zapovjednik Polovnika
(Olasoviti)

7040 Zouk Ope

3. Propusnica ustaških vlasti četničkim komandantima Vukašinu Marčetiću i Jovanu Mišiću

4. Četnički komandant u zapadnoj Bosni Uroš Drenović (drugi zdesna) u društvu svojih saveznika ustaša i domobrana

5. Nemački okupatori očigledno zadovoljni četničkom saradnjom u borbi protiv NOP

6. Mihailovićeve žrtva, britanski major Terens Aterton

7. Britanski major Hadson (u sredini, sa šubarom) i levom rukom u džepu i sa četničkim komandantima u Hercegovini: Jevđević (drugi zdesna), Bačović (treći sleva)

8. Četnički vojvoda Dobroslov Jevđević poziva hercegovačke četnike u borbu protiv NOP

9. Grupa hercegovačkih četnika i Italijanskih vojnika u Jablanici u leto 1942. godine

10. Italijanski general Marlo Roboti

11. Vojvoda i komandant četničkog odreda na Majevici Radivoje Kerović

12. Iskreni saveznici: vojvoda Momčilo Đujić sa italijanskim oficijrom

13. Zastava izdaje u rukama četnika i italijanskog okupatorskog vojnika

14. Okupatori transportuju četnike Momčila Đujića u borbu protiv NOP

15. Uroš Drenović, komandant četničkog odreda u zapadnoj Bosni

16. Četnički komandanti Cvjetičanin i Bogunović predaju raport Italijanskom komandantu kod Bosanskog Grahova u leto 1942. godine

17. Četnički komandant u zapadnoj Bosni Uroš Drenović sa svojim saveznicima
nemačkim okupatorima

18. Pod četničkom zastavom našli su se i italijanski okupatorski vojnici

19. Četnički komandant Radoslav-Rade Radić (u sredini, u civilnom odelu) u društvu svojih četnika u Jošavki u leto 1942. godine

20. Četnički komandant major Pavle Đurišić (levo) i italijanski guverner u Crnoj Gori Pircio Birolì na zboru u Kolašinu 1942. godine

21. Četnički komandant pukovnik Bajo Stanišić (drugi sleva) u razgovoru sa svojim potčinjenim komandantima

22. Četnički komandant Srbije, od jeseni 1942. godine, general Miroslav Trifunović — Dronja

S-X-169

23. i 24. Foto-kopija izveštaja kapetana Miloša Markovića, komandanta četničkog Požeškog korpusa, upućenog Mihailoviću februara 1942. godine

25. Cesti prizori: Mihaloviće's »crna trojka« na delu

26. Četnički vođa Draža Mihailović (sedi u sredini) sa grupom četnika Bože Javorca u jesen 1942. godine

27. Šef britanske misije pri Vrhovnoj komandi Draže Mihailovića, pukovnik Bejli (fotografija iz dosijea Gestapoa)

28. Draža Mihailović (drugi sleva) sa britanskim pukovnikom Bejljem (treći sleva) u Lipovu kraj Kolašina u zimu početkom 1943. godine

ШТАБ
ОПШТИНСКИ САВЈАЧКИ ЧЕТНИЧКИ ОДРЕД

Срп. бр. 23
40 - 1 - 1943
ПОНОШАЈ

НАЧЕЛНИКУ ШТАБА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ

Бачић

Акција на десној обали Лима у срезу Бјелопольском завршена је. Иста је изведена тачно по утврђеном плану. Резултат ове борбе је:

1) потпуно су уништена следећа муслиманска села (Секција Плевње, Сјеница, Пећ и Колашин):
Вођавац, Губаваца, Рашијева, Ђсеговићи, Пресеченик, Батуриће, Ђсех Влах (секција Плевње), Куровићи, Поља, Рашијева Глава, Добретиће, Медина, Ђсех Костеница, Стубло, Брх, Ђижица, Ђисовице, Негобратина, Османбегово село, Дуљани, Јасен, Костиће, Камењар, Илава, Годијево, Ђилићи, Горња Црича, Горња Радулица, Врба, Црхал, Краденик, Сипање, Ђичине (Секција Сјеница-Пећ) -
укупно 33 села.

2) жртве: муслимана бораца око 400 (стотине) -
Жена и деце око.....1000

Наше жртве:

14 мртвих и

26 рањених *који су живи*

До оволиког броја жртвих хртва дошло је не услед неправилног вођења од стране старешина, већ због глупог нечувања самих војника и њихових херојских јуриша на муслимане, који су били затворени у својим кулама.

КОМАНДАНТ, мајор

Дав. и Ђурић

Договорено

1/1 члз

2004

REFERAT

Ministarskom Savetu

La potrebu izdržavanja vojske saopć Ministra vojske, mornarice
i vazduhoplovstva, divizijskog generala Dragoljuba M. Mihalovića u Jugos-
laviji, da se izdaje 40.000 engleskih funti.

Ovaj novac da se dostavi generalu Mihaloviću tajnim po-
tom u dinarima koji izdaje u Srbiji, računajući 1000 dinara sa 1 funtu-
kom, da se u Londonu predati Englesima.
da se sa se ovaj blizni odobri.

Predsednik Ministarskog Saveta i
zastupnik Ministra vojske, mor-
narice i vazduhoplovstva,

S Jovanović

30. Referat predsednika emigrantske vlade Slobodana Jovanovića Ministarskom savetu o snabdevanju novcem organizacije Draže Mihalovića

31. Četnički komandanti Bačović (1) i Đujić (2) okruženi svojim četnicima pred 4. neprijateljsku ofanzivu, početkom 1943. godine

32. Crnogorski četnici na železničkoj stanici u Nikšiću pred polazak prema Neretvi februara 1943. godine

33. Crnogorski četnici na železničkoj stanici pred polazak prema Neretvi
februara 1943. godine

34. Hercegovački četnici i italijanski okupatori, nerazdvojni saveznici u borbi protiv NOP

Драг Државо

Боже милог немојно је Државо у ко-
ја Титов не мислимо истрајати у одржању којег
је драматичан јаким мислима са једном мис-
лом. Због тога не одговарајући у својој мисли

Рекло је да имамо сте државу у
једном нешто од свих у држави по
мислима која заједно немојно?

Добро је мислимо истрајати својом
по одржаву одржаву и садржајима својом
мислима која пред се је још

Види мислимо на једном још немојно
мисли са 22 мисли у још немојно

Благодарење Држави, оно оно
у мисли пред се је још и још -
Титов и још за још и још и још

мислима оно оно у још и још
мислима оно у још и још
за још одржаву и још и још, још
мислима још и још и још
мислима још и још и још

28/IV
910 h

мислима
мислима

36. Pismo majora Zaharija Ostojića »Branka« Draži Mihailoviću »čika Doki«

[The page contains faint, illegible handwriting, likely bleed-through from the reverse side.]

37. Pismo Draže Mihailovića «tika Doka» majoru Zahariju Ostojiću
«Branku»

2. *Explain the importance of the following factors in the development of a country's economy:*
 a. *Human Resources*
 b. *Capital Resources*
 c. *Technology*
 d. *Government Policy*
 e. *Infrastructure*
 f. *International Trade*
 g. *Investment*
 h. *Education*
 i. *Health*
 j. *Environment*
 k. *Demography*
 l. *Political Stability*
 m. *Legal System*
 n. *Corruption*
 o. *Religion*
 p. *Culture*
 q. *Language*
 r. *History*
 s. *Geography*
 t. *Climate*
 u. *Soil*
 v. *Water*
 w. *Energy*
 x. *Transportation*
 y. *Communication*
 z. *Information Technology*

40. Draža Mihailović (drugi zdesna) sa svojim saradnicima prilikom bekstva iz Crne Gore maja 1943. godine

41. Draža Mihailović (u sredini) sa Dragišom Vasićem (iza Mihailovića) vrši smotru Keserovićevog korpusa po dolasku u Sandžak, maja 1943. godine

42. Četnički komandant major Dragutin Keserović (u sredini) sa svojim komandantom brigade Nikolom Gordićem (levo) i pratiocem (desno)

43. Draža Mihailović (u sredini) sa Dragišom Vasićem (prvi zdesna) i kapetanom Predragom Rakovićem (prvi sleva) u Sandžaku maja 1943. godine

44. Draža Mihailović (u sredini) sa britanskim pukovnikom Bejljem (prvi zdesna) po dolasku u Srbiju, juna 1943. god.

POGREŠNE PROCENE

Realizacija plana »Vajs I« počela je 20. januara 1943. godine opštim napadom okupatora i njegovih pomagača na oslobođenu teritoriju sa severa, istoka i zapada.

Samo dva dana kasnije, u popodnevnoj emisiji radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« je o ovoj, dotle najvećoj neprijateljskoj akciji protiv NOP, obavestila domaću i savezničku javnost:

»Neprijatelj je 20. januara otpočeo sa sviju strana ofanzivu na našu oslobođenu teritoriju. Iz Karlovca nastupa petnaest hiljada Nemaca, ustaša i domobrana. Iz Like od Gračaca nastupa sedam hiljada Italijana i četiri hiljade četnika Draže Mihailovića. Iz Prijedora napada tri hiljade i pet stotina Nemaca, ustaša i domobrana. Iz Gline i Petrinje šesnaest hiljada legionara, domobrana i Nemaca. U Banjaluci je takođe koncentrisano deset hiljada Nemaca, ustaša i domobrana. Od Knina su pokušali da napadaju četnici i Italijani. Protiv nas nastupa sada ukupno šezdeset i pet hiljada neprijateljskih vojnika...«¹

Iako ne potpuno, brojno stanje neprijateljskih vojnika, izneto u ovom saopštenju, bilo je uglavnom tačno.

Sutradan posle ove emisije, 23. januara, »Slobodna Jugoslavija« je objavila i notu Vrhovnog štaba i AVNOJ-a upućenu savezničkim vladama u kojoj se, pored ostalog, govori i o činjenici da zajedno sa okupatorskim snagama, Nemcima i Italijanima, nastupaju i četnici Draže Mihailovića.

Detaljnijom razradom operacijskog plana »Vajs I« bilo je predviđeno da se, brzim prodorom motorizovanih delova dveju nemačkih divizija koji bi krenuli s oba kraja puta Karlovac—Slunj—Bihać—Bosanski Petrovac—Ključ, severozapadni deo slobodne teritorije prepolovi, a zatim da se, ostalim snagama koje će nadirati koncentrično na slobodnu teritoriju, obe polovine sistematski »pročešljaju«.

Za planirane operacije nije bila stvorena jedinstvena komanda. Nemačkim trupama komandovao je zapovednik nemačkih trupa u Hrvatskoj general Liters, a italijanskim komandant Petog italijanskog korpusa general Glorija. Ali česte intervencije dolazile su i od generala Lera i Roate. Da bi ipak postojala izvesna koordinacija u operacijama, nemačka i italijanska komanda su razmenile vojne misije, ali one nisu bile u stanju da otklone nezgode dvojnog komandovanja. Za vreme izvođenja operacija ustaše, domobrani i četnici bili su pod nemačkom ili italijanskom komandom, već prema tome kojoj su okupacionoj zoni pripadali.

Istovremeno sa nemačkim, u napad je trebalo da krenu i italijanske snage, divizije »Lombardia«, »Re« i »Sasari«. Divizija »Re« bila je ojačana ustaškim i domobranskim bataljonima, a »Sasari« četničkim odredima iz Like, Dalmacije i Hercegovine. Njihov je zadatak bio da sa zapadnih linija slobodne teritorije koncentrično nadiru prema Bihaću. U napadu na slobodnu teritoriju učestvovalo je i 12 eskadrila.

Evo nekoliko karakterističnih delova iz izveštaja četničkih komandanata Bačovića i Radojlovića upućenih Zahariju Ostojiću sredinom januara 1943. koji najbolje ilustruju stanje u kome su se tada nalazili četnički odredi Dalmacije, Like i Hercegovine:

»Slavko Bjelajac (major, četnički komandant u Lici — nap. autora) izdvojen i bez veze sa nama. Ima široku prostorijsku (3.100 četnika). Njemu komanduje samo II Italijanska armija. S nama ne sme da ima veze. Isto i Medak (350 četnika). Njihova pomoć samo po odobrenju Italijana.

U Dalmaciji ima oko 3.500 četnika. Velika prostorija. Za akciju samo 1.500. Neorganizovani, bez discipline i dobrog vođstva. Ljudi slabi i prilaze partizanima. U vođstvu intrige i podmetanja. Bačović spasao, jer bi svi prišli partizanima.

Partizani vrlo jaki. Oko 25.000. Sa ovom i ovakvom našom snagom samo poraz, nikako uspeh.

Starešine nemaju upliva na svoje četnike. Po raznim izjavama sve starešine su se uvek izvlačile. Kada je bila evakuacija Italijanske vojske iz Gračaca, oficiri — četničke starešine su prve pobile sa svojim stvarima u Knin. Odmah posle ovoga nastalo je rasulo. Sporazumno s Italijanskom komandom prikupicu sve svoje jedinice na reonu Knina.²

Da bi, u neku ruku, sredio ovu situaciju, komandu nad četničkim odredima Dalmacije, Like, zapadne Bosne i Hercegovine, po Mihailovićevom naređenju, primio je 22. januara 1943. godine major Miodrag Palošević, jedan od istaknutijih četničkih vođa iz Srbije.

Po svemu sudeći, neprijatelj je o snagama NOP, a naročito o njegovim oružanim formacijama, imao delimično površnu, a u celini prilično nejasnu sliku. Zato je, već drugi dan po otpočinjanju ofanzive, general Liters konstatovao da mu je računica bila sasvim pogrešna.

Glasovi o predstojećoj neprijateljskoj ofanzivi počeli su da stižu u Vrhovni štab još u početku njenih priprema. U prvoj polovini januara 1943. godine Vrhovni štab je raspolagao mnogobrojnim podacima na osnovu kojih se sa sigurnošću pretpostavljalo da će neprijatelj uskoro krenuti u ofanzivu na slobodnu teritoriju. Ali, iz ovih podataka nisu se mogli prozreti zamah, koncepcija i težište ofanzive, kao ni vreme njenog otpočinjanja. Prema tome, nije bilo ozbiljnijih razloga da se prekida dotadašnja ofanzivna aktivnost oružanih formacija NOP i da se zauzima neki izrazito odbranbeni stav.

Ali, sprovodeći odluku Vrhovnog štaba — koja je, u početku neprijateljske ofanzive glasila: po svaku cenu sprečiti prodor neprijatelja na slobodnu teritoriju — jedinice Prvog hrvatskog i Prvog bosanskog korpusa NOVJ ipak su, svojim upornim borbama pod veoma teškim okolnostima, uspele da spreče neprijatelja u ostvarivanju njegovog prvobitnog plana.

Posle pet dana operacija, 24. januara 1943. uveče, čete dve neprijateljske divizije koje su imale zadatak da se drugog dana ofanzive sastanu kod Vrtoča, bile su još na međusobnoj udaljenosti od oko 150 kilometara, dok su

ostale neprijateljske snage dobrim delom tapkale u mestu.

Situacija na svim frontovima bila je pod kontrolom jedinica NOV. I pored toga što je neprijatelj na pojedinim pravcima, naročito u Kordunu i Baniji, uspeo da zauzme znatne delove oslobođene teritorije, njemu nije pošlo za rukom da opkoli, a još manje da uništi i najmanje jedinice NOV.

Za ovaj neuspeh Nemci su bacili krivicu na Italijane, tvrdeći da se njihova akcija nije uopšte osetila. Zato su preko italijanske Vrhovne komande postavili zahtev da italijanske trupe energičnije i brže nadiru prema Bihaću. Međutim, o bržem nadiranjju nije moglo biti ni govora, jer je plan o presecanju slobodne teritorije potpuno propao. Neprijateljska operacija »Vajs I« svela se na frontaško, koncentrično potiskivanje, ali ne sasvim kružno, jer je prostor prema jugoistoku između 7. SS i 717. divizije bio još slobodan.

Kada je 26. januara 7. SS diviziji pošlo za rukom da savlada snažan otpor jedinica NOV, da pređe reku Koranu, zauzme Drežnik Grad i dopre do Vaganca ugrožavajući sam Bihać, situacija se unekoliko izmenila.

Međutim, već sutradan, 27. januara 1943, Vrhovni štab je uspeo da u potpunosti otkrije prave neprijateljske namere. Zato on, još istoga dana, odlučuje da se delom snaga, Prvim hrvatskim i Prvim bosanskim korpusom produži odbrana slobodne teritorije i na taj način usporava neprijateljsko nadiranje, a da 1. i 2. proleterska i 3. udarna divizija obrazuju glavnu operativnu grupu i krenu i u protivofanzivu. Pravac ove protivofanzive bio je: prodor na jug ka Neretvi, a zatim dalje ka Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku.

Jednovremeno sa donošenjem odluke, Vrhovni štab je izdao i prva naređenja za protivofanzivu.

Da bi se dobilo u vremenu neophodnom za evakuaciju oko četiri hiljade ranjenika i bolesnika, kao i desetine hiljada staraca, žena i dece koji su, u opravdanom strahu od palikuća i ubica, napustili svoja ognjišta i po velikom snegu i jakoj zimi, krenuli u zbegove tražeći skloništa u slobodnim planinama, Prvom hrvatskom i Prvom bosanskom korpusu stavljeno je u zadatak da zatvore sve pravce ka Grmeču i prema putu Bihać—Bosanski Petrovac—Drvar.

U cilju da se obezbede što povoljniji uslovi za uspešno izvršenje planirane protivofanzive, vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito je 7. februara 1943. izdao naređenje kojim poziva u akciju sve partizanske jedinice koje nisu bile direktno angažovane u borbama u ovoj neprijateljskoj ofanzivi. Naređenje je glasil:

»Usled velike ofanzive koju su započeli ujedinjeni neprijatelji — Nemci, Italijani, ustaše i četnici Draže Mihailovića — na našu oslobođenu teritoriju u Bosni i Lici, naredjem svim partizanskim odredima i brigadama u Slavoniji, u Sloveniji, u Srbiji, u Crnoj Gori, u Hercegovini i istočnoj Bosni, da smesta preduzmu pojačane napade protiv oslabljenih garnizona neprijatelja, da smesta preduzmu uništavanje železničkih pruga, raznih vrsta transporta, vojnih skladišta, saobraćajnih puteva i veza, kao i svih vojnih objekata.«³

U međuvremenu neprijatelj je, pojačavajući pritisak, nastavio nadiranje na oslobođenu teritoriju. Sedma SS divizija je, posle nekoliko uzastopnih bombardovanja iz vazduha, 29. januara uveče, ne nailazeći na veći otpor, ušla u napušteni Bihać.

Pokušaj Nemaca da iz Bihaća prodru prema Donjem Lapcu i da se spoje sa italijanskim snagama bio je osujećen snažnim protivnapadom Pete brigade 8. divizije na Drenovači.

Tako je dobijeno potrebno vreme i prostor za evakuaciju ranjenika, izbeglica, ustanova i materijala sa planina Grmeča i Podgrmeča.

Zahvaljujući nemačkim akcijama, prvenstveno 7. SS divizije, italijanske snage su za ovo vreme uspele da stignu do Slunja i Ličkog Petrovog Sela. Kada je, prodorom 7. SS divizije u Bihać, odbrana pojedinih terena bila već potpuno kompromitovana, italijanski delovi su prodrli i u Koreničku kotlinu i na Kravsko polje. A diviziji »Sasari« pošlo je za rukom da stigne i do Gornjeg Lapca. Ali, snažnim napadom jedinica Prvog hrvatskog korpusa, ona je, pretrpevši ogromne gubitke, odbačena ka Gračacu, odakle je, zatim, pobjegla čak u Knin. Jednovremeno i istim putem, sa divizijom »Sasari« pobjegli su i četnici koji su se borili pod njenom komandom.

O bekstvu divizije »Sasari« i četnika iz Like, major Radovan-Raša Ivanišević je 26. februara obavestio Zaharija Ostojića:

»Tetkići (četnički naziv za Italijane — nap. autora) su nas obavestili da napuštaju sve garnizone u Lici, od Vrhovina do Knina i svu tu teritoriju su ostavili nama na raspolaganje. Đujić i Mihić nisu u stanju da organizuju ovu teritoriju, zbog čega će se uskoro obnoviti 'republika' crvenih.

Da bih koliko-toliko olakšao rad četnika ja sam sporazumno sa komandantima uputio Italijanskoj komandi predlog da se za odbranu garnizona i naselja (hrvatskim stanovništvom) upotrebe domobrani. Pošto sutra odlazim sa Bačovićem u Split, ići ću kod generala Singa i objasniću mu težak položaj. Verujem da ću uspeti u ovom, jer je i njihov interes da se ne razori Lička železnička pruga i iz Like ugrožavaju njihovi garnizoni u Primorju.«⁴

Izvojevanom pobedom jedinice NOV u Hrvatskoj, zapadno od reke Une, uzele su inicijativu u svoje ruke i prešle u protivofanzivu.

O akcijama i sadejstvu divizije »Sasari« i četnika u sprovođenju neprijateljskog plana »Vajs I«, četnički vojvoda Đujić je, u izveštaju upućenom 28. februara 1943. svome vođi Mihailoviću, napisao i sledeće:

»Italijanska ofanziva u Lici protiv partizana sasvim je promašena. Ovo je došlo kao posledica slabih snaga koje su učestvovala u operacijama, slabosti ljudskog materijala u borbenom smislu... Njihova akcija u Ličkom polju još traje, a u pripremi je operacija u pravcu Livna, Glamoča i Bosanskog Grahova, u kojoj će uzeti učešće četnici ove oblasti.

Duh kod boraca ove oblasti ostao je na visini, dok moral kod naroda nešto pokoleban.

Pregled operacija izvedenih za vreme boravka hercegovačkih trupa na ovoj teritoriji:

25. i 26. januara o. g. izveli su uglavnom, Hercegovci i Dinarci, potpomognuti slabijim italijanskim delovima, operaciju u pravcu Vrljke. Cilj ove operacije je bio da se Mosić, Svilaja i Vrljiška krajina očiste od partizana. Ova operacija nije privedena kraju, jer su komunisti, u međuvremenu, veoma jakim snagama napali i okupirali Strmicu, Golubić, Plavno i Radljevac, te je operacija morala biti prekinuta.

U ovoj operaciji stiglo se je do Vrljke. Na jači otpor naišla je samo naša leva kolona sastavljena od Hercegovaca, koja se na padinama Dinare sukobila sa proleterima...

28. i 29. januara 1943. godine izvršena je operacija u pravcu Golubića i Strmice.

Ovu akciju su izvršili Hercegovci i Dinarci, potpomognuti od dva italijanska bataljona, slabijeg sastava, sa jednom baterijom.

12. 13. i 14. februara o. g. Hercegovci i Dinarci potpomognuti jednim italijanskim bataljonom i jednom baterijom topova vršili su akciju u pravcu Srbske doline.

U ovoj akciji ove kolone vršile su svoj zadatak. Sem desne kolone, sastavljene od Hercegovaca, pod komandom poručnika Popovića. Ova kolona je 12. februara zadocnila, zabavivši se pljačkom u Strmici, čisto četničkom selu.

Italijanska divizija 'Sasari' deјstvovala je pravcem Gračac—Bruvno—Mazin—Lapac—Kulen Vakuf.

Naša zamisao je bila da akciju sprovedemo sve do Dobrog Sela i spojimo se sa divizijom 'Sasari' i tako stvorimo neprekidan front. Na taj način bolje bismo primorali komunističke snage, zaostale u nedovoljno očišćenoј pozadini, da se predaju, a komunističke snage pred nama nabacili bi na Nemce. Najzad su pristali (Italijani — nap. autora) da jedan deo četnika ostane u Srbu a mi smo ostavili hiljadu Dinaraca. Komunisti, koji su nastupali i oni koji su zaostali u pozadini, koncentrisali su se i jačim snagama udarili naše snage u Srbu sa fronta i oba boka jednim delom. a drugim delom diviziju 'Sasari'.

Jednovremno ostale partizanske snage napale su diviziju 'Sasari', presekli na tri dela i opkolili dva bataljona u Gornjem Lapcu, a jedan bataljon u šumi između Gornjeg Lapca i Mazina. Ovi bataljoni bili su opkoljeni četiri dana, sve do 21. o. m. kada su oslobođeni od 6 italijanskih bataljona i 1.000 Dinaraca.

Od 16. februara t. g. Hercegovačke jedinice nalazile su se razmeštene po selima u neposrednoj blizini Knina, ne rađeći ništa, već pljačkajući srpska četnička sela.

Postupci Italijana, četnika i komunista za vreme operacije:

Italijani su, u krajevima gde su sami operisali, pljačkali i palili sve do čega su stigli. Čak su skinuli i zvona sa sprskih crkava u Bruvnu i Mazinu.

Hercegovci, u pogledu pljačke, za vreme operacije nisu ni ukoliko zaostajali za Italijanima. Ova pljačka je vršena nerazumno i divljački. Na primer, u jednoј kući se uzme brašno, ali se u drugoj naiđe na dragoceniј plen, pa se brašno prosipa, ma gde da bi se novi plen uzeo.

Komunisti, njihove boračke jedinice su se izvlačile pod jačim pritiskom, uvlačile u međuprostore i udarale u slaba mesta naših i italijanskih snaga.

Krajevi, kroz koje smo operacije vršili ostavljaju nezaoravno tužan utisak: sela su porušena, popaljena, gradovi uništeni, sve je opljačkano, stoka nestala, zemlja napuštena, neobrađena.

Vojna situacija na teritoriji ove oblasti nije povoljna, pošto je u Lici gro partizanskih domaćih snaga ostalo skoro netaknuto. Ista se može popraviti, ako Italijanska akcija ka

Bosanskom Grahovu, Glamoču i Livnu donese pozitivne rezultate, ako glavne partizanske snage koje su sada na putu za Hercegovinu, budu potučene.«⁵

A evo i Ivaniševićevog izveštaja komandantu Dinarske četničke oblasti o razgovorima sa italijanskim generalom Singom vođenim 28. februara u Splitu:

»General Singo, komanant XVIII Italijanskog armiskog korpusa, u prisustvu majora Bačovića i njegovog načelnika štaba, zatim majora Paloševića, Dr. Svilokosa i dva đenerala sa dva pukovnika italijanske vojske, između ostalog izjavio je danas sledeće:

1. — Četničke jedinice u Crnoj Gori, Hercegovini, Gornjoj Lici pa čak i u Slovenačkoj, vrlo su dobro organizovane i rade požrtvovano, složno i disciplinovano i na opšte zadovoljstvo. Jedina komanda gde četnici rade slabo to je sektor Dinarske oblasti.

2. — Mi smo dali za naoružanje u Dinari velike količine oružja i municije, sve na zauzimanje i reč vojvode Birčanina. Međutim, naoružani su nesigurni borci koji su postepeno prešli u partizane. Na taj način skoro 2.000 naših pušaka sa dosta automatskog oružja i municije nalazi se danas u komunističkim redovima.

3. — Danas u Dinari ima oko 4—5.000 naoružanih četnika koji neće da se bore van njihovih sela. Bore se i prestaju da se bore kad je njima stalo, a ne kad to naredi starešina. Na te četnike mi se uopšte ne smemo osloniti, jer nas dovode u tešku situaciju, ostavljajući usred najjače borbe naše jedinice na cedilu, kao što je to bio slučaj prilikom napuštanja Srba, čime je divizija 'Sasari' bila izložena bočnom udaru i pretrpela oko 600 gubitaka u dvodnevnoj borbi. Nekoliko bataljona divizije Sasari bili su opkoljeni i jedva smo uspeli sa novim trupama da ih oslobodimo. General Piaconi, sadanji komandant VI korpusa koji je u to vreme komandovao divizijom 'Sasari' izvestio me je da u napadu od Bruna i Mesina ka Lapcu 1.000 četnika iz Dinare nije htelo da se bori kao što treba. Jedini čovek koji je hrabro nastupio i išao napred sa jednom grupicom vojnika bio je komandant Đujić. Ostali ga nisu hteli slušati niti slediti uopšte.

4. — Između starešina u Dinari postoje nesloge. U kancelariju našeg đenerala u Kninu dolaze naizmenično vojvode i razne starešine i rade jedni protiv drugih. Vojvoda Brana Bogunović i vojvoda Mane Rokvić ne priznaju vojvodu Đujića i neće da rade sa njim uopšte niti ga slušaju.

5. — Trebalo bi da su četnici svi složni, da su mobilni tako da u borbi budu svih 4—5.000 a ne samo 1.500 boraca koliko jedva prikupe.

Saslušao sam pažljivo reči generala i uviđajući da u glavnom govori istinu, nisam mogao da protivrečim.

... Ja sam pokušao da ublažim donekle te konstatacije sledećom izjavom:

'Ekselencijo,

Jedini put da se brzo i energično sprovede organizacija četnika u Dinari, to je da uprava i komandovanje pređe u ruke valjanih oficira. Zbog toga su već komandanti jedinica oficiri, a komanda operativnih trupa poverena je majoru Paloševiću. Nekoliko veoma valjanih oficira već radi i uskoro ćete videti rezultate njihovih napora.

Pošto pojedine narodne starešine ometaju rad oficira i sprečavaju izvođenje organizacije, potrebno je da vi sa svoje strane podržite oficire i da samo sa njima radite, a na ostale da se ne obazirete već da im zabranite dolazak u vašu komandu.'

General me je u dva maha pripitao da li je sa ovim rešenjem saglasan vojvoda Đujić, našta sam mu odgovorio da jeste. Đujić je teritorijalni komandant i nacionalno politički poverenik, dok su oficiri komandanti operativnih jedinica koje su u formiranju.

General Singo izdao je pismeno naređenje komandantu severnog sektora generalu Đanuciju da podrži i olakša rad oficira u svakom pogledu, kako bi se od dosadanje teritorijalne milicije i narodne vojske prešlo na organizovanje jedinica.⁶

Očigledno italijanske i četničke snage nisu uspele da prodru na sve delove slobodne teritorije. Veliki deo planine Plješevice sa komunikacijama i selima od Donjeg Lapca do Drenovače ostao je netaknut i stalno slobodan. Ovaj prostor je odlično poslužio za bazu jedinicama NOV i za sklonište mnogih zbegova.

Mada je realizacija neprijateljskog plana »Vajs I« nanela ogromne patnje narodima Banije, Korduna, Like i Bosanske krajine, čiji su mnogi sinovi i mnoge kćeri, u zbegovima, promrzli, izgladneli, našli smrt u vejavici i bespuću, ipak je i ova neprijateljska ofanziva pretrpela pun operativni neuspeh.

Jedinice NOV koje su ostale na svojim terenima ponovo su, iza nemačkih i italijanskih kolona, otpočele snažan pritisak na komunikacije i neprijateljska uporišta.

Poučena ovim iskustvom i duboko uverena da je pretpljeni neuspeh posledica nedovoljno jakih snaga angažovanih protiv NOP, nemačka komanda naređuje da se

u Jugoslaviju upute nove operativne i policijske trupe i da se domobranski i ustaški pukovi reorganizuju i ojačaju.

Kada je krajem januara Mihailović dobio prve izveštaje o borbama započetim 20. januara 1943. godine, u njemu su se probudile još čvršće nade i uverenja da je došao kraj NOP i da će on, sačuvavši dobar deo svojih snaga, posle završenih operacija okupatora, uspeti da dočue ono što je okupatoru izmaklo. Zbog toga su prodori okupatorskih kolona sa svih strana na oslobođenu teritoriju, potpomognuti četničkim snagama, oduševljavali Mihailovića. On je u ovim početnim uspesima već zamišljao obruč koji se steže oko glavnine snaga NOP i koji će na kraju dovesti do njegove potpune likvidacije. Ovakav razvoj situacije na početku ofanzive stvarao je i kod Mihailovićevih saradnika u Vrhovnoj komandi euforično, gotovo pobedničko raspoloženje.

Mihailović se sa svojim štabom u to vreme nalazio u krševitom crnogorskom selu Gornje Lipovo, razbacanom po jugozapadnim padinama planine Sinjajevine, pod sigurnom zaštitom Pavla Đurišića, komandanta Limsko-sandžačkih četničkih odreda, koji se sa svojim štabom tada nalazio zajedno sa italijanskom posadom u Kolašinu, udaljenom jedva desetak kilometara od Lipova.

U pomenutoj psihozi, Mihailović i njegovi najbliži saradnici provodili su dane uglavnom bezbrižno i u dobrom raspoloženju. Mihailović je sa svojim saradnicima, a često i sa raznim posetiocima koji su sa terena dolazili u Vrhovnu komandu, uz čašicu vodio razne optimističke diskusije. Pod uticajem Dragiše Vasića, koji je čak i spavao sa njim u sobi, Mihailović se oduševljavao planovima za rešavanje raznih političkih problema, a naročito onih o budućem uređenju države u kojoj će njegov ravnogorski pokret igrati glavnu ulogu i biti stub novog državnog uređenja. U diskusijama sa oficirima on je izlagao svoj program o organizaciji, formaciji i naoružanju vojne sile, kao i njenom ustrojstvu posle rata. A kada bi se zamorio ovakvim i sličnim diskusijama, Mihailović je prelazio na razne priče iz svoje prošlosti, kojima su se njegovi sabesednici servilno divili i od kojih su kasnije planski stvarali legende o »gorskom caru« i »besmrtnom Čiči«.

Naročito uživanje Mihailoviću je tih zimskih dana pružalo svakodnevno skijanje u društvu svojih saradnika padinama Sinjajevine koje su bile pod debelim snežnim pokrivačem. Po povratku sa skijanja, on se obično povlačio u svoju sobu, gde mu je đeneralštabni major Mirko Lalatović, koji je vršio funkciju Mihailovićevog načelnika štaba i takođe stanovao u kući sa njim, podnosio na uvid izveštaje koji su proteklog dana stigli sa terena u Vrhovnu komandu.

Udaljen oko jedan kilometar od Mihailovića, u kući levo d puta koji se spušta ka Kolašinu, bio je smešten centar za vezu Vrhovne komande kojim je rukovodio kapetan Jože Pevac. U ovoj kući, u kojoj su se sticali radio-izveštaji iz raznih krajeva zemlje do kojih je dopirao Mihailovićev uticaj i odakle su kroz etar slate razne direktive i naređenja četničke Vrhovne komande potčinjenim starešinama, vladalo je tih dana takođe dobro raspoloženje. Radio-telegrafisti i njihov komandant Pevac, uvek puni novih vesti, s bocama rakije koje su kružile od usta do usta, već su proslavljali predstojeću pobjedu nad NOP, koja im se činila bliska i neminovna. Slično raspoloženje vladalo je i u poslednjoj kući sela Lipova, koja se nalazila ispod samog Sinjajevačkog krša i bila udaljena od Mihailovićeve oko tri stotine metara. U njoj su u jednoj velikoj sobi na spratu bili smešteni ostali Mihailovićevi saradnici. Atmosferu ove sobe stvarale su, pored ostalog, i razne fotografije filmskih glumica i nagih žena koje su bile izlepljene po njenim zidovima.

U sobi su, pored ostalih, boravili i članovi ravnogorskog »Centralnog nacionalnog komiteta« Stevan Moljević i Mladen Žujović. Iako su zbog lične surevnjivosti bili međusobno oštro zavađeni, i njih je raspoloženje koje je tih dana vladalo u Vrhovnoj komandi u nečemu zbližilo. Slagali su se potpuno u oceni da se narodnooslobodilački pokret Jugoslavije nalazi pred skorim i sigurnim uništenjem i da je došao čas i za njihovu energičnu i ozbiljnu akciju. U duhu ovoga zaključka oni donose i odluku da kao organ ravnogorskog pokreta pokrenu i list »Ravna Gora«. Prvi glavni i odgovorni urednik lista bio je Dragiša Vasić, a malo kasnije na toj dužnosti ga je nasledio Stevan Moljević. Cilj lista je bio da se putem propagande pripremi teren za planirane političke akcije Mihailovićeve organizacije.

Međutim, Mihailovićevo raspoloženje i psihoza skoro pobjede stvorena u njegovoj Vrhovnoj komandi u toku prvog meseca četvrte ofanzive, nisu bili duga veka.

Kada se jedne februarske večeri raspoložen i veseo vratio sa skijanja i po običaju počeo da čita pristigle izveštaje, Mihailović se pred jednim telegramom sa oznakom »hitno« osetno trgao. Pošto je neko vreme ukočeno zurio u njega, naglo je skinuo naočari i užurbano počeo maramicom da im trlja stakla, a zatim ih ponovo stavio i opet zgrabio izveštaj. Bacivši najzad iz ruku ovaj zloslutni komadić hartije, uzbuđeno je uzviknuo:

— Zar je ovo moguće? Ne! To nije tačno! Ovo odmah treba proveriti!

Major Lalatović koji je za sve ovo vreme mirno sedeo s druge strane odvratio mu je hladno i tiho na njemu svojstven način:

— Na žalost, gospodine ministre, prema svemu izgleda da je ovaj izveštaj tačan. Ubeđen sam da nam ga čika Branko bez provere ne bi uputio. Ja lično verujem — a na osnovu dosadašnjih obaveštenja — da će crveni, ukoliko to dosad već nisu učinili, sigurno razbiti Italijane.

Mihailović se na to zamislio i posle kraće pauze, kao odgovor Lalatovića, nekoliko puta ponovio:

— Ne, ne, to je ipak nemoguće! Na Neretvu su sigurno već stigle i naše sveže snage čiju smo mobilizaciju naredili pre četiri dana.

Posle ovoga je ponovo uzeo odbačeni izveštaj i počeo da ga glasno čita:

»16. II. U svome povlačenju ka Hercegovini, komunisti su noćas prešli na levu obalu Neretve...«

Zatim nastade, malo se zamisli i zapovedničkim tonom obrati se Lalatoviću:

— Smesta uputite telegram majoru Ostojiću. Naredite mu da ovu vest odmah proveri i da me o rezultatu hitno izvesti. Ukoliko je vest tačna, neka odmah preduzme potrebne mere, dalje direktive će uslediti. Telegram potpišite: Čika Đoka.

Pošto mu je Mihailović izdiktirao još nekoliko naređenja, Lalatović je napustio sobu u kojoj je te noći, sve do svanuća, čkiljavo gorela petrolejka. Pored nje, i Dragiše Vasića koji je ležao u svome krevetu, ministar vojske i načelnik štaba Vrhovne komande Kraljevine Jugoslavi-

je, nagnut nad rasprostrtim geografskim kartama, pripremao je novu direktivu svome načelniku Operativnog odeljenja i komandantu Isturenog dela Vrhovne komande majoru Zahariju Ostojiću, zvanom Čika Branko.

Ostojićev štab se u to vreme nalazio u Kalinoviku sa zadatkom da uskladi četničko-okupatorske akcije i komanduje četničkim jedinicama koje su zajedno sa okupatorom učestvovala u četvrtoj ofanzivi protivu Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

Sledećeg dana je vest o prodoru nekih delova glavne operativne grupe Vrhovnoga štaba NOV i POJ u dolinu Neretve i prelaska njenih manjih odeljenja na levu obalu reke, bila potvrđena. U pitanju su bili delovi Druge proleterske divizije koja je već 15. februara izbila na Neretvu i u noći između 16. i 17. februara razbivši neprijateljske jedinice, zauzela Drežnicu i Grabovicu.

Čim je vest potvrđena, Mihailović preko Ostojića naređuje mobilizaciju novih trupa u Crnoj Gori, Bosni, Hercegovini i Sandžaku. On je bio ubeđen da je reč o prebacivanju delova NOV koje je okupator već razbio i koje će on sa svojim jedinicama, kao lešinar, dočekati na Neretvi i završiti njihovo uništenje.

Tok koncentracije ovih mobilisanih četničkih snaga na Neretvi, mere koje su bile preduzete za obezbeđenje uspeha i izdajnička saradnja sa italijanskim okupatorom, vide se i iz sledećih nekoliko dokumenata.

Evo najpre delova depeše koju je Ostojić 18. februara 1943. uputio glavnom četničkom predstavniku kod Italijana, vojvodi Jevđeviću:

»Čiča javlja: Pavlović, 2.500 ljudi, na putu ka meni. Pukovniku Baju naredio da spremi njegove za pokret. Tražio sam da Bajo dađe 2.000, jednu na Gacko, a drugu na Bileće. Nezavisno od ovoga Voja Lukačević, koji je kod mene, već je uredio svojih 2.000 ljudi, od kojih pola sutra stiže u Miljevinu. Danas Vukasović stiže sa 400 u Umavane... Najhitnije uputi ljude za raščišćavanje puta: Nevesinje—Ulog, a ja ću do Uloga. Čim se put osposobi šalji hranu hitno i municiju. Preko Talijana izradi prevoz Bajovih od Gacka i Bileća... Traži da što jače bombarduju komuniste jer ih to najviše rastrojava, naročito one prema Konjicu i Mostaru... Napiši letke sa Šantićem (Milanom — nap. autora) da dolaze Crnogorci i Bosanci i zapreti da ćemo streljati sve izdajnike i upaliti njihove kuće. Gde je Pantić? Pokreni starešine

na najaktivniji rad. Podižite moral. Sigurno ćemo do nogu potući komuniste, samo izvršavajte sva naređenja i sprečite upad na levoj obali... Branko.«⁶

Međutim, situacija se za četnike i dalje sve više pogoršavala. Razvijanje italijanskih snaga na pravcu Neretve i pomisao da bi se usamljeni i bez svojih okupatorskih saveznika mogli naći licem u lice s snagama NOP, znatno je poljuljala moral ne samo običnih četnika, već i njihovog komandnog kadra. Ali, bez obzira na ovo, Mihailović je bio čvrsto rešen da po svaku cenu sprovede svoj plan. U tome duhu su i bila sva njegova naređenja Ostojiću, na osnovu kojih je ovaj usmeravao svoje dalje akcije. Tako, na osnovu novih Mihailovićevih direktiva, Ostojić 20. februara 1943. upućuje Jevđeviću novu depešu u kojoj kaže:

»Pantić i Radulović da napregne sve snage za sprečavanje daljeg nadiranja komunista ka Žižlju. Traži od Tetkića (Italijana — nap. autora) teške bacače i artiljeriju da pojačaju Pantića jer će tako lakše uspeti... Neka sa izviđanjem iz vazduha utvrde tačno pravac njihovog nadiranja na celom frontu i iz pozadine, gde se pojačavaju... Javi tačnu liniju fronta; delove na levoj obali: crvenih i naše položaje. Molim te hranu i municiju šalji što pre. Mogu li baciti hranu i municiju iz vazduha; ovo će trebati Voji Lukačeviću... Da li glavne snage komunista idu levim krilom ili centrom njihovim? Kako je moglo preći preko Neretve 3.500 ljudi za kratko vreme? Koliko mostova imaju? Neka ih bombarduje avijacija. Čiča naredio da urediš hitno da Bačović krene od Grahova za udar u pozadinu. Učini sve da se ovo ostvari najhitnije i objavi narodu da je zauzet Glamoč i da Hercegovci dolaze...«⁷

Ali kada je glavna operativna grupa NOV POJ razbila u dolini Rame četničkog saveznika italijansku diviziju »Murde« i ušla 22. februara u Jablanicu i na taj način izbila na Neretvu frontom dugim oko 80 kilometara ovladavši svim mostovima između Mostara i Konjica, u četničkim redovima na tom sektoru izbila je panika. To se vidi i iz izveštaja majora Radulovića upućenog Ostojiću, u kome, između ostalog, piše:

»Čim sam došao ovde, sa Jocom otišao sam na položaje i donekle smo uspostavili red... U toku noći izdali smo zapovest u svrhu da se skрати front i da se izvrši preformiranje trupa jer su jedinice ubacivane u borbu bez ikakvog reda... U toku noći i danas do podne nije bilo borbe, a artilje-

rija stalno gađa samo se bojim kontrabatiranja, jer su komunisti zarobili italijansku bateriju dugačku od 105 mm. Prema prikupljenim podacima jačina komunista koji nas napadaju iznosi dve proleterske brigade... U borbama su odlični. Naoružani automatskim oružjem i pikavcima. Napadaju smelo, brzo i mangupski: 'Hopa Miko!' i 'Hopa Seko!' to su im komande koje zbunjuju naše vojnike... Izvidamo iz vazduha i Italijani kažu da ima partizana na pravcima Široki Brijeg — Mostar, Ljubuški — Mostar, ali ja se bojim upada u južnu Hercegovinu...⁸

NOVI PORAZ

U strahu da se snage NOP u svome nadiranju ne upute dolinom Neretve u pravcu Ljubuškog i dalje ka primorju, komandant italijanske II armije general Roata još 18. februara 1943. naređuje komandantu italijanskih trupa i jedinicama »Jugoslovenske vojske u otadžbini« pod komandom pukovnika Baje Stanišića raspoređenim u Mostaru i njegovoj okolini, da po svaku cenu zaštite pravce ka Širokom Bregu i rudnicima boksita. Uvidevši da su rudnici zaista ugroženi, nemački komandant Ler, iako je prethodno odbijao italijanski zahtev za nemačku intervenciju u ovome pravcu, 21. februara donosi odluku da udružene nemačke, ustaške, italijanske i četničke snage odmah krenu u ofanzivu i to jednovremeno od Bugojna, Sarajeva, Mostara i Konjica ka Jablanici. Time je počela realizacija plana »Vajs II«.

Najduža borbena saradnja svih ovih neprijatelja NOP odmah je i najotvorenije došla do izražaja u borbama za Konjic, čijim bi oslobođenjem divizijama i brigadama NOP bio otvoren put za uspešan prodor u Hercegovinu i Crnu Goru. Uočavajući tu njegovu važnost, nemačka komanda ulaže naročite napore i njene trupe, uz oštre borbe i gubitke, 22. februara stižu u Konjic u pomoć

italijanskom garnizonu. Sa istim ciljem u Konjic je istog dana sa Nemcima ušao i Mihailovičev komandant Vojslav Lukačević sa svojim snagama.

O svome dolasku u Konjic i o situaciji zatečenoj u njemu Lukačević sutradan, 23. februara, izveštava Ostojića:

»Dragi čika Branko!

Tek što sam bio napisao jučerašnji izveštaj iz sela Džepe, dobih hitan poziv od Vukčevića i italijanske komande u Konjicu da im priteknem u pomoć, jer su u toku 22. februara partizani probili odbrambenu liniju u Vukčevića i zauzeli Gornju i Donju Bijelu i presekli vezu između Glavatičeva i Konjica.

Ja sam hitno iz Džepe krenuo sa zagorskim bataljonom i pratinjom i spustio se na drum i drumom došao u Konjic gdje sam zatekao pravu paniku...

Juče oko 10 časova stigla je u Konjic jedna nemačko-hrvatska kolona... Pored ove kolone sa pravca Pazarića—Tarčina krenula je još jedna nemačka kolona. Pravac ove prve kolone Nemaca je otprilike paralelan sa pravcem ove prve kolone. Jedna nemačka jaka kolona nastupa pravcem Donji Vakuf — Prozor — Mostar.

I prva i druga nemačka kolona imale su teške gubitke u borbama na Ivan-planini i Bradini. Nemačka druga kolona izgleda da je zadržana negde na liniji Lepovci—Bale...

Ovog trenutka primih tvoje naređenje. Vidim da se uglavnom u ideji slažemo i da si obavešten o pokretu Nemaca...

S verom u Boga za kralja i otadžbinu!

Draža nas vodi ka veličini i slobodi!

Konjic 23. II. 43 u 4,45 časa, komandant kapetan Voj. S. Lukačević.«¹

Istoga dana u 14 časova je i Dobrosav Jevđević uputio telegram Ostojiću. On javlja:

»Danas sam sa Nemačkim oficirima napravio sporazum da ne prelaze levu obalu Neretve, a da međusobno izbegavamo kontakt. Komunisti imaju 3 divizije 2 Prozor—Drežnica, a 1 Imotski. Dalmaciju bez Jovanovića ne mogu dati. Tetkići (Italijani — nap. autora) sa 5 bataljona idu sa Crnogorcima sa desne strane Neretve. A mi sa 800 Tetkića sa leve da unište grupu u Drežnici. Javi 700 (major Borivoje Radulović — nap. autora) šta misliš? Imamo sa ove strane 8 topova i 7 bacača. Ako odeš Bačoviću, ovde će stvar otići do đavola.

Poslao sam kurira u Split da ga odmah puste. Garantu-
jem nema ... Pošalji mi hitno 200.000 lira za hranu.«²

U telegramu, takođe upućenom Ostojiću, Jevđević
2. marta javlja:

»Pantić zauzeo Glogošnicu, Grabovicu i Drežnicu, di-
vizija Peka Dapčevića razbijena beži ka severu i izvornom
delu Drežanke. Gojnić (Blažo — komandant brigade, kapetan
— nap autora) sarađivao pri zauzeću Drežnice. Naredio sam
da cela leva kolona promeni pravac i krene od Čabulje pre-
ko Rosne Poljane i posedne položaje: Bijeke Stijene — Ra-
kitski Gvozđ — Rujavac, Debelo Brdo — Vetrenjača i zatvori
prolaz Drežankom. Pantić da uputi manji deo od Drežnice u
leđa komunista a glavninom da gura ka Jablanici radi spaja-
nja sa Vojom. Šta je po ovome urađeno još ne znam. Voja
izgleda očistio levu obalu na prostoru Konjic — Jablanica.
Kuburi sa hranom i municijom, jer je teško za 5.000 ljudi ba-
citi iz vazduha, a komora putuje dva do tri dana. Inače Tali-
jani i Nemci Voji daju sve i prvi ga pozdravljaju. Zovu ga
četničkim deneralom. Voja je stekao rano opštu popularnost,
ne samo kod naših, nego čak i kod okupatora. Nastojacu da
ovo iskoristim za lakše jurenje komunista po Bosni. Nemci
na Vojin zahtev užurbano zatvaraju pravce na frontu Ivan—
Bitovnja—Prozor. Sutra od njega očekujem detaljniji izve-
štaj.«³

Na osnovu ovog obaveštenja, Ostojić 3. marta jav-
lja Mihailoviću:

»Nemci dali Voji hranu i municiju i bombardovali
boljševike po Vojinom zahtevu.«⁴

A sutradan Ostojić od Jevđevića prima sledeće oba-
veštenje:

»Nemci zauzeli Livno i Grahovo. Lukačeviću sam javio
na osnovu moga sporazuma sa generalom Letersom da Nem-
ci neće dole, a on da samo u sporazumu sa Letersom ide na
Prozor. Bio sam sa Radulovićem u širokom Brijegu. Počelo
je nasilno izviđanje. Docnije ću javiti pozicije, jer juče avi-
oni nisu izviđali.«⁵

Istog dana kada su četničke i nemačke trupe upa-
le u Konjic, otpočeli su uveče i prvi napadi proletera na
njega, koji su se sa još većom žestinom ponovili noću
24—25. i 25.—26. februara, ali bez uspeha. Usled pogorša-
nja situacije na frontu kod Prozora, Vrhovni štab odusta-
je od daljih borbi za Konjic. Međutim, na pravcu od Mos-
tara Druga proleTERSka divizija je uspešno sve do 26. fe-

bruara zadržavala vrlo jake italijansko-četničke snage (samo četnika bilo je oko sedam hiljada) nanevši im teške gubitke.

Težinu situacije u kojoj su se našle snage NOP usled vrlo snažnog pritiska okupatora na Prozor i zatvaranje pravca preko Konjica povratila je Mihailoviću samopouzdanje. A potpuno iznenađujuće vesti, koje je primio o povlačenju partizanskih snaga na desnu obalu Neretve i rušenju svih mostova na reci, koje su te snage po svoje povlačenju izvršile u vreme od 1. do 4. marta sasvim su ga ohrabrile i ponovo kod njega stovarile čvrsto ubeđenje da će »potpuno opkoljenim«¹ glavnim oružanim snagama NOP sada biti zadat i poslednji, smrtni udarac, posle čega će njemu još jedino ostati da ih do kraja likvidira.

Mihailoviću nije ni na kraj pameti bilo da je, u stvari, reč samo o genijalno smišljenom manevru Vrhovnoga štaba NOV i POJ kojim su izigrani svi neprijateljski planovi i koji je značio propast glavnog Hitlerovog cilja u četvrtoj ofanzivi. Kao što ćemo malo kasnije videti, uspešna realizacija ovog manevra označila je isto tako i početak poraza Mihailovićevih oružanih formacija i njegove organizacije, a samim tim i politike koju je do tada sprovodila emigrantska vlada u Londonu sa Slobodanom Jovanovićem na čelu.

Ubeđen da je na pragu pobede, dok je, u stvari bio na pragu svog presudnog poraza, Mihailović je 28. februara 1943. prihvatio poziv jednog domaćeg četnika iz sela Donjeg Lipova da mu krsti novorođenče. Na svečanost je Mihailović — pored svojih bližih saradnika među kojima su bili Vasić, Žujović, Moljević i drugi — poveo i šefa britanske vojne misije pri njegovom štabu pukovnika Bejlja. Po završenom ceremonijalu počela je zakuska uz koju se popilo prilično rakije. U najoptimističnijem raspoloženju zbog pobede koju je očekivao, okružen svojim saradnicima i u prisustvu meštana, Mihailović je digao čašu i uz zdravicu održao govor u kome je oštro napao politiku britanske vlade i, po njegovom mišljenju, nedovoljnu pomoć koja mu je pružana. Rezimirajući svoje izlaganje, Mihailović je doslovce izjavio:

»Sve dok Italijani budu moj jedini izvor pomoći, saveznici neće moći ništa učiniti što bi izmenilo moj stav prema njima.«⁶

Završavajući govor, Mihailović je istakao da su njegovi glavni neprijatelji partizani, ustaše, Hrvati i Muslimani i tek pošto se sa njima bude obračunao, on će okrenuti i prema okupatoru, Italijanima i Nemcima.

Da bi se razumeo ovaj težak, javno učinjen Mihailovićev politički ispad, treba podsetiti na ono što ga je izazvalo. Evo njegove pozadine.

U svojim planovima za uništenje oslobodilačkog pokreta sopstvenog naroda, Draža Mihailović je i te kako računao na sigurnu pomoć emigrantske vlade — čiji je član, kao ministar vojske, i on bio — ali, ne manje i na veliku pomoć zapadnih saveznika, naročito Engleza. Na obilatu pomoć računao je posebno prilikom pripremanja svog najvažnijeg plana, učešća u operacijama »Vajs I« i »Vajs II« koje je, kako smo videli, smatrao idealnom prilikom za ispunjenje okupatorovog i njegovog zajedničkog cilja — uništenje NOP. Međutim, baš u tom periodu ova pomoć, naročito u oružju i municiji, ne samo da je bila nedovoljna, već je postala takva da na nju Mihailović nije mogao sa sigurnošću ni da računa.

Na to su uticala dva uzroka. Prvi se ogledao u tome što je istina o NOP i njegovoj borbi protiv okupatora u zemlji već bila počela da prodiru u svetsku javnost, dok je u isto vreme saradnja Mihailovića i njegove organizacije sa okupatorom postojala sve opštija i sve vidnija. Drugi je uzrok proisticao iz toga što britanski saveznici, koji su na sebe primili zadatak pružanja pomoći Mihailoviću za borbu protiv okupatora, nisu tada ni uz najbolju volju bili u stanju da, s obzirom na vojnu situaciju u kojoj su se nalazili, zadovolje Mihailovićeve, u to vreme nimalo skromne zahteve.

Neispunjavanje svih njegovih zahteva veoma je ogorčilo Mihailovića. On je bio ubeđen da znatan deo odgovornosti za takvo stanje pada na novog šefa britanske vojne misije pukovnika Bejlja, čijem se dolasku u njegovu Vrhovnu komandu bio u početku obradovao.

Mihailović je, naime, računao da će u Bejlju imati čoveka koji će ga potpuno razumeti i da će preko njega obezbediti kod britanske vlade i savezničke komande na Srednjem istoku punu podršku i pomoć za ostvarenje svo-

jih ciljeva. Ovo utoliko pre što je verovao da će sa Bejljem, čovekom koji je više godina boravio u Kraljevini Jugoslaviji kao jedan od direktora rudnika Trepče, lako naći zajednički jezik, naročito u odnosu na borbu protiv NOP.

Međutim, bez obzira na Bejljev intimni stav u kome se Mihailović verovatno nije prevario, šef britanske vojne misije se u zvaničnim razgovorima sa ministrom vojske i načelnikom štaba Vrhovne komande Kraljevine Jugoslavije čvrsto držao zvaničnog stava britanske vlade. A taj stav je, kako se to jasno vidi iz napred navedenih dokumenata, počeo krajem 1942. i prvih nedelja 1943. godine, u odnosu na Mihailovića, osetno da se menja. Zbog takvog Bejljevog držanja, a naročito zbog činjenica što su zahtevi upućeni za pomoć u oružju i municiji preko Bejlja ostali u ovom odsudnom periodu uglavnom glas vapijućeg u pustinji, Mihailović je, čim mu se ukazala zgodna prilika, i javno u Bejljevom prisustvu istakao svoje nezadovoljstvo politikom britanske vlade.

Taj ispad nije šokirao samo pukovnika Bejlja, koji je prilično razumevao i govorio srpski jezik i za vreme Mihailovićevog govora stalno crveneo i bledeo. On je neprijatno iznenadio i Vasića i Žujovića koji su se u toku tog govora nekoliko puta trgli i međusobno značajno pogledali.

Iako su, i pored svega, svi prisutni poltronski pozdravili kraj govora klicanjem kralju i njemu, Mihailović je već sutradan, posle diskusije sa Vasićem i Žujovićem koji su osuđivali ovaj njegov ispad; pokušali da privole pukovnika Bejlja da odustane od eventualne namere da o ovome obavesti britansku vladu. U tom cilju Žujović je, prema Mihailovićevim instrukcijama, vodio duži razgovor sa Bejljem, ubeđujući ga da se govor ni u kom slučaju ne može tumačiti kao izraz stvarnog Mihailovićevog raspoloženja i politike koju on sprovodi i koja je potpuno na liniji saveznika.

Ubeđeni da je Žujovićeva misija uspjela i da je pukovnik Bejli prešao preko svega ne obaveštavajući svoju vladu, Mihailović i njegovi saradnici produžili su uporno i spokojno izdajničkim putem kojim su već bili duboko zabrazdili. Ali ovde, na spoljnopolitičkom sektoru, relativno brzo ih je čekalo teško razočaranje. Prethodno su, međutim, imali da iskuse svu gorčinu poraza na bojnopolju.

Nailazilo je vreme kad je morala početi plaćanje računa za dotadašnju prljavu rabotu.

Oraspoložen izveštajima i obaveštenjima koja su sa fronta stizala u Vrhovnu komandu kada su snage NOP počele svoje spektakularno povlačenje na desnu obalu Neretve, Mihailović je, čvrsto uveren u pobedu, uputio Ostojiću nove direktive za produženje započete akcije. Na osnovu ovih direktiva, procenjujući sa svoje strane da su snage NOP već prilično razbijene, Ostojić 28. februara javlja Jevđeviću:

»Dragi Jevđo sad od tebe tražim sledeće:

1) Da se sa br. 11 i br. 22 (br. 11 Nemci, br. 22 Italijani — nap. autora) sporazumeš da se četnicima dade za čišćenje zona: Rama—Prozor—Sujica—Livno—Iakarska—morska obala do ušća Neretve — desna obala Neretve — Rama, s tim da broj 11 na ovu zonu ne prelazi, već čisti ostalu zonu severnu.

2) Da broj 22 dade municiju, hranu i automatsko oruđe za 20.000 četnika za ove operacije. Sa Baćovićem ćemo imati u stvari oko 15.000, a onih 5.000 pravo je da dignemo. Obezbedi davanje topova i bacača i pomoć avijacije za bombardovanje i izviđanje.

3) Da broj 22 da svojih 5.000 ljudi i obezbedi prevozna sredstva za prebacivanje naših snaga prema operativnim potrebama. Da za svaku kolonu da radio-stanice i telefonski materijal.

4) Rezultat po ovome moram da znam za 3 dana radi priprema naređenja i promene moga komandnog mesta, negde oko Nevesinja. Ako se ovo ispuni garantujem za uspeh u najkraćem roku.

5) Major Vesković (Andrija, komandant brigade — nap. autora) sa 2.000 Vasojevića stiže danas do mraka u Glavatičevo. Odatle ću mu dirigovati prema rezultatima današnjih napada. Zato mi do mraka neizostavno javi što tačnije situaciju na celom frontu gde se nalazi Buljanova kolana. Ako Vesković ostane duže u rezervi u Glavatičevu, za njega se mora baciti hrana i municija...

6) Uloži sve snage, preti, obećavaj, pohvaljuj, podstiči sa Vojom i pokretni na najenergičniji rad sve starešine i vojnike iz srednje i leve kolone, jer od brzine njihovog rada zavisi da li ćemo potpuno uništiti boljševike u džepu Ne-

retve ili će nam pobeći. Krivce za slab rad i kukavice kaznićemo zakonskim kaznama bez milosti...
28. II. 1943. g. u 11,30 č. Pozdrav Branko»⁶⁴

Međutim, posle neuspeha koje su pretrpele italijanske divizije u januarskim i februarskim operacijama, načelnik italijanskog generalštaba kopnene vojske general Vitorio Ambrozio je, prvih dana marta 1943. godine, pozvao u Rim na razgovore generale Robotia i Birolija. O razgovorima u Rimu general Roboti je napravio »zabeležku o putu u Rim komandanta Glavne komande za Sloveniju i Dalmaciju od 3. i 4. marta 1943. u pratnji šefa obaveštajne službe i šefa operativne službe«, u kojoj piše:

»Pre podne 3. marta u 10.30 časova bio sam zajedno sa ekselencijom Pircijem primljen kod Ambrozia.

Razlozi našeg poziva u Rim:

A. Razoružanje četnika.

B. Partizanske operacije koje su u toku.

Što se tiče prve tačke Ambrozio je u vezi s tim već dovoljno poznatim spornim pitanjem stalno dolazio do zaključka istovetnog sa mojim mišljenjem:

Ni u kom slučaju ne bi smelo doći do razoružavanja četnika, a ukoliko se već ide na to onda je potrebna krajnja obzirnost, jer četnici su se hrabro borili i još se bore s nama protiv partizana i stoga zaslužuju priznanje za svoje odvažno držanje i naše poverenje. Ali, danas Nemci ne žele više da se u to upuštaju, rekao je Ambrozio. Pogotovu Hitler, s obzirom na mogućnost eventualnog engleskog upada na Balkan, neće ni da čuje za naše razloge i na svaki način želi da se četnici, kao budući neprijatelji, razoružaju i iskorene. On bi navodno to preduzeo odmah posle operacije 'Vajs', dakle kroz nekih 20 dana. Po mojoj oceni, to znači 50.000 neprijatelja više, naime, 25.000 saveznika koje ćemo izgubiti i 25.000 saveznika koje će dobiti partizani.

General Ambrozio rekao mi je doslovno: 'Jadni Roboti! Vidim kako si se snuždio. Verujem da ti teško pada nedovoljna sposobnost Nemaca za prilagođavanje. Cenim i prihvatam tvoje razloge. Ali, prilikom poslednjeg sastanak u Nemačkoj (Kavalero) mi smo sebi vezali ruke kad smo dali poznato obećanje.'

Zatim je nastavio: 'Ostaje dakle kao što je dogovoreno. Razoružanje četnika počinje po završetku operacije 'Vajs', makar i uz svu obzirnost koju zahteva ceo slučaj.'

Pokušao sam stvar da odložim uz sledeće obrazloženje: da će i posle operacije 'Vajs' rat protiv partizana postajati sve žešći i oštriji, da Nemci, kao i obično, ne shvataju stvarne prilike, da su se partizani ponovo vratili u Slunj, da

stoga razoružavanje četnika treba da se odloži do ostvarenja krajnjeg cilja, do uništenja partizana, to jest, do roka koji se ne da sagledati.

Ambrozio mi je rekao: 'Strpljenja, dragi Roboti, strpljenja! S tim se mora početi čim se završi 'Vajs'. To se ne može više odlagati. Ali, ti si pametan! Znaš za ono: dobra stvar traži vremena. Dakle, na posao. A posle ćeš mi reći kako si ga obavio.'

Dalje se u dokumentu govori o razmatranju istog pitanja između Amrozija i Pircija Birolija, kao i o popodnevnom nastavku sastanka gde se raspravljalo o planu operacija protiv partizana na prostoru zapadna Bosna—Dalmacija—dolina reke Neretve, a zatim se nastavlja:

»U 20. časova bili smo dovedeni kod šefa vlade, i to Ambrozio, Pircio Birol i ja.

Duće je počeo s tim što nas je upoznao sa jednim dužim Hitlerovim pismom. U pismu se iznose poznati razlozi u prilog razoružanju četnika. Hitler je opsednut strahom od eventualnog engleskog upada na Balkan i izražava uverenje da bi se 'naši' četnici u slučaju takvog upada takođe našli na strani neprijatelja, a oni ionako ne kriju svoju privrženost Draži Mihailoviću.

Pircio Birol i ja nismo isključivali takvu mogućnost. Jedino smo tražili da se razmotri: sve dok iskrcavanje ne bude stvarnost, četnici se bore s nama protiv partizana, a najveća opasnost preti zasad od komunista. Bolje je da četnike do kraja iskoristimo nego da ih odjednom razoružamo i time ih pošaljemo u zagrljaj neprijatelja. Mi navodimo poznate činjenice, koje se ne mogu osporiti, o njihovoj lojalnosti prema nama i o našem uverenju da bi bila gruba greška njih sada baciti u more.«

U nastavku dokumenta general Roboti iznosi tok razgovora kod Musolinija, Dućeove pogleda na odnose sa Nemcima u vezi sa pitanjem četnika D. Mihailovića, u čemu je šef italijanske fašističke vlade bio saglasan sa svojim komandantima: da treba na vešt način izigrati nemačkog saveznika — to jest očuvati četničke jedinice, kao pomoćne snage italijanskim trupama sve do »bar približnog okončanja borbe protiv partizana«.⁷

Kao i prethodnih desetak dana, 7. marta 1943. godine u Mihailovićevoj Vrhovnoj komandi vladala je prilično smirena atmosfera. Nervoza i sumnja u pobedonosni završetak započete akcije, koji su bili zavladali u drugoj polovini proteklog meseca posle izveštaja o prvom

prelasku proletera na levu obalu Neretve, bili su kao rukom odneti veću o povlačenju partizana na desnu obalu reke i rušenju mostova. Mihailović je sa grupom skijaša obnovio svoje omiljene izlete po još snežnim padinama Sinjajevine. Ostali u štabu, vrlo često potpuno besposleni, u iščekivanju pobeđe i potpune likvidacije narodnooslobodilačkog pokreta, već su stvarali svoje lične planove za budućnost. Oni su međusobno vodili razgovore i pričali šta će ko biti i kako će, kao zaslužni i privilegovani »ravnogorci« u oslobođenoj zemlji, na visokim položajima u državnoj upravi ili vojsci, živeti u izobilju i raskoši. Besposličevići, neki od njih su često odlazili na provod u Kolašin, dok bi se drugi zadovoljavali krstarenjem po kućama Lipova i okolnih sela da bi se domogli neke žene ili raki-je. U takvim prilikama oni bi ponekad objašnjavali meštanima politiku i stavove »Gorskog cara«.

— Pametan je ovaj naš Čiča — govorili su. Zna on šta radi. Zašto bismo se mi borili protiv Italijana, pa i Nemaca, i džabe ginuli kada će kao pobednici iz ovoga rata sigurno izaći naši saveznici. Prema tome, njihova pobeđa je i naša pobeđa. Kada propadnu Švabe, propašće i ustaše. Sa Hrvatima i Muslimanima već smo se prilično obračunali i imamo vremena da se do kraja, pa i kasnije, potpuno obračunamo.

Ali, braćo, sa komunistima stvar stoji drugačije. Dobro naš Čiča kaže: oni su naši neprijatelji broj jedan. I, hvala svevišnjem bogu, ovo će im biti poslednja zima. Nemci i Italijani su ih opkolili i potpuno razbili, a naši ih, ovako razbijene i u paničnom bekstvu, samo dočekuju u spremljenoj mišolovci na Neretvi. Nijedan od njih neće izvući živu glavu. Mi u Vrhovnoj komandi svakoga momenta očekujemo izveštaj da su i poslednje boljševičke grupe potpuno likvidirane. A onda će, braćo, nastati slavlje kako do sada niste videli, jer to će zaista biti naša velika i stvarna pobeđa. Kada budu tučeni od naših saveznika, Italijani i Nemci povući će se sami, a mi ćemo ih dokusuriti i tako će naša zemlja ponovo biti slobodna.

A sada, braćo, da nazdravimo Njegovom veličanstvu kralju i našem Gorskom caru, našem čika Draži, koji nas vodi veličini i slobodi.

Ovakve reči su održavale tadašnje stvarno mišljenje i ubeđenje celog Mihailovićevog štaba, sa njim na čelu. Tako su isto mislili i komandanti Mihailovićevih odre-

da na Neretvi, pa i znatan deo onih kojima su oni komandovali.

Zatišje, odnosno, bolje rečeno, odsustvo svake borbe tih dana na levoj obali Neretve, posednutoj Mihailovićevim četnicima, omogućilo je Mihailoviću i njegovim komandantima da prikupe i organizuju svoje snage kako bi već 6. marta krenuli u napad sa ciljem da, po njihovom mišljenju već razbijene, snage NOP definitivno dotuku.

Međutim, baš tada dolazi do odsudnog preokreta. Glavna operativna grupa NOV počinje izvođenje drugog dela velikog manevra Vrhovnog štaba. Pošto su jedinice Druge dalmatinske brigade pod komandom Ljuba Vučkovića 4. marta ponovo oslobodile Jablanicu i izvršile pripreme za forsiranje Neretve, uveče 6. marta, kada se već dobro smračilo, jedna desetina dobrovoljaca bombaša sa Stevom Opačićem na čelu, počela je, sa bombama u zubima, da se puže preko čelične konstrukcije porušenog železničkog mosta na Neretvi kod Jablanice, čiji su lukovi visoko štrčali iz vode.

Četničke predstraže, postavljene u bunkeru kod samog mosta na levoj obali reke, primetivši ljudske siluete koje su im se, puzeći, sve više približavale, obasuše ih kišom zrna. Pogođeni, dva bombaša padoše sa mosta u reku, ali to samo ubrza herojske napore ostalih. Ubrzo, Opačić prvi, a zatim i ostali, završavajući svoj vratolomni put skočiše sa mosta na obalu. Njihove bombe začas dokrajčiše bunker i dva puškomitraljeza čijom su vatrom četnici pokušavali da osujete akciju hrabrih bombaša. Daljim uništavanjem i razbijanjem četničkih predstraža stvoreni su uslovi za prelazak jačih snaga. Prvo se prebacio samo jedan bataljon, a zatim, kada je oko ponoći na porušenom skeletu starog postavljen provizorni viseći most, na levu obalu reke prešla su još tri bataljona Druge dalmatinske i tri bataljona Druge proleterske brigade. Do zore, ove su jedinice, zalazeći iza četničkih položaja, svojim napadima sa fronta i iz pozadine, uspele da u četničkim jedinicama izazovu strahovitu paniku razbiju ih i nanoseći im ogromne gubitke, odbace ih prema istoku. Na taj način su već 7. marta uslovi za prelazak ostalih jedinica bili obezbeđeni. A sutradan, kada je Druga proleterska brigada noćnim napadima i manevrima slomila otpor četnika i potpuno razbila njihove snage u okuci Neretve, mostobran je bio definitivno učvršćen.

Paralelno sa ovom akcijom, 7. marta krenula je u protivnapad i Treća divizija NOV. Ona je, nadirujući desnom obalom Neretve ka Konjicu, 9. marta prešla reku Neretvicu, razbila delove 718. nemačke divizije i četnike Voje Lukačevića i, oslobodivši Ostrožac, produžila gonjenje razbijenih neprijateljskih snaga koje su se povlačile prema Konjicu. Sutradan, 10. marta, preko mosta kod Ostrošca, a delom i gazovima preko reke, na levu obalu Neretve prebačene su dve brigade, 5. crnogorska i 10. hercegovačka.

Do 15. marta prebačene su i ostale jedinice, a noću između 15. i 16. marta preko mosta na Neretvi prebačena je i poslednja grupa ranjenika sa zaštitnicom. Ma nevar Vrhovnog štaba NOV i POJ potpuno je uspeo, a glavne neprijateljske snage do kraja su izigrane.

Nemačke divizije koje su 17. marta izbile na Neretvu mogle su samo da konstatuju da su izvršile prodor uprazno — na desnoj obali reke više nije bilo onih snaga NOP čije je uništenje Hitler svojim planom pripremao. Uloga nemačkih snaga u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi protivu NOP bila je time i završena.

Vest o prelasku prvih proleterskih jedinica na levu obalu Neretve i o prvim poraznim rezultatima toga prelaska, koju je Mihailoviću uputio njegov komandant Voja Lukačević, pala je u Vrhovnu komandu kao grom iz vedra neba. Umesto očekivanih izveštaja o uspešnim akcijama i pobedama četničkih napadnih kolona, koje je, prema njegovoj direktivi upućenoj nekoliko dana ranije majoru Ostojiću, već trebalo da su u ofanzivi, Mihailović je, ne razumevajući od uzbuđenja u prvi mah gotovo ništa, držao grčevito pred očima sledeći Lukačevićev izveštaj:

»Situacija današnjeg dana do 23,30 časova je sledeća:

— Komunisti stegnuti obručom uništenja odlučili su se za izvršenje proboja kod Jablanice.

U tu svrhu nekoliko odlučnih odeljenja naoružanih velikim brojem automatskih oruđa prebacili su se preko mosta na Neretvi. Pobili stražare i jakom automatskom vatrom branili uži mostobran koji se postepeno proširivao.

Usled noći i nespremnosti jedinica, nastalo je vatreno djestvo međusobno, a potom gubljenje veze i odstupanje bez plana i komande.

U toku 7. o. m. komunisti su u svojim rukama imali Krstac i dovoljnu snagu prebačenu preko Neretve i sa uspehom gonili demoralisane delove Leve kolone.

Upućena leteća brigada bila je nedovoljna da prihvati lutajuće delove kao i da zadrži navalu komunista, ali je do 22 časa držala položaj Golo Brdo k. 1217 — s. Izvori. Dalji razvoj toka borbi nepoznat.

Leva kolona noćas se prikuplja i upućuje na položaj Turija za dejstvo 8. o. m. pravcem Ljubina — s. Izdbar — M. Račica — Krstac.

Jačina prebačene komunističke snage ceni se na oko 1.000 boljševika.

Kod desne kolone bez promena. Pred njome procenjena komunistička snaga oko 800 boljševika.

Kolona 11 brani Ostrožac. Danas tamo upućena pojačanja pripadnika broj 11 (Nemci — nap. autora) sa bornim kolima i topovima.

Jevđević javlja da će sutra snage iz Mostara (četnici i Italijani — nap. autora) sa linije Crni Kuk — Mala Vidova — Glogovo poći u napad ka Krstacu.

8. o. m. preduzeće se napad za povratak izgubljenog dela položaja. U ovu svrhu traženo 400 ljudi iz sastava desne kolone.

Položaj grupe za pojačanje iz Mostara još nepoznat. Ponovo tražena municija.

Neka ovaj lokalni neuspeh bude samo pouka komandantima i jedinicama kako treba držati ljudstvo u rukama, a naročito na međusobno ukazivanje pomoći koje se ovom prilikom nije ispoljilo...

S verom u Boga za Kralja i otadžinu.

Draž nas vodi ka Veličini i slobodi.«⁸

Slično obaveštenje od Lukačevića primio je i Ostojić. Da bi sprečio dalji prodor divizija NOV, on 6. marta u 13.05 časova naređuje Baćoviću:

»Majoru Baćoviću, zaprepašćen sam očajno slabim otporom trupa koje su branile prodor ka Nevesinju. Tačne podatke ne znam, ali iz Bajove depeše vidim da su njegove trupe odstupile za oko 20 kilometara ka jugu. Vi i Ilić morate ovih dana da učinite krajnje napore i što bolje pomognete pukovniku Baju kako bi se prodor ka Nevesinju po svaku cenu sprečio do dolaska Pavlova, koji sutra stiže kod mene. Stupite hitno u vezu sa pukovnikom Bajom i na osloncima: Crvenj — Crna Gora i Velež planina prema stvarnoj situaciji izaberite najpogodniju liniju na kojoj se mora po svaku cenu sprečiti dublji prodor ka Nevesinju. Tražite hitno pojačanje od Talijana. Organizujte odbranu Nevesinja. Zahtevajte što češće bombardovanje danju i noću, takođe i neprekidno izviđanje. Javljajte situaciju.«⁹

Ne samo u momentu kad se dovoljno sabrao da relativno mirno pročita izveštaj, nego ni znatno kasnije

Mihailović uopšte nije bio svestan onoga što se noću između 6. i 7. marta 1943. godine stvarno počelo da odigrava. Opijen svojim planovima o skorom uništenju slobodarskih snaga sopstvenog naroda, samouveren, zbog bezrezervne podrške i pomoći jugoslovenske kraljevske vlade, zbog savezničkog priznanja i zbog pozicija stečenih kod okupatora, Mihailović nije bio u stanju ni da pomisli, a kamoli da zaista shvati da je te noći otpočeo njegov presudan poraz. Poraz, koji će ga dve godine kasnije — posle onih tokom 1944. godine u Srbiji i 1945. u Bosni, koji su bili samo neminovna posledica ovog odlučnog — dovesti do definitivnog sloma i izvesti pred neumitan sud naroda, koga je u najtežim časovima krvavo izdao, i istorije, čiji je točak zajedno sa najcrnijim snagama svetske reakcije pokušao da zaustavi.

Zbog svega toga, on je u prvi mah verovao da je prodor izvršila neka partizanska grupa koja predstavlja deo razbijenih snaga NOP i koja, bežeći ispred nemačkih trupa, traži spas na levoj obali Neretve u pokušaju da se probije ka Hercegovini. Kod ovakvog zaključka njega je hvatao bes pri pomisli na paniku koja je ovim prodorom stvorena među njegovim trupama. On je, kao i Lukačević, verovao da za ovo priređeno iznenađenje i strahoviti meteži koji je ono stvorilo među njegovim trupama, glavnu krivicu snosi komandni kadar koji se ne pridržava dovoljno naređenja dobijenih od Ostojića. Zato se, pošto je ovome uputio potrebne direktive u vezi sa novom situacijom, a da ne bi bilo nikakve sumnje ko stvarno rukovodi operacijama u ovim akcijama, kao i da bi Ostojićevim naređenjima dao maksimalan autoritet, odmah, 9. marta, obraća pismom pukovniku Baji Stanišiću, jednom od glavnih rukovodilaca četničkih akcija na Neretvi. U pismu se, pored ostaloga, doslovno kaže:

»Celokupnim radom rukujem ja preko Branka. Nijedno preduzeće nije naređeno bez mog odobrenja. Branko me obaveštava o svemu do najmanjih situacija. Svi predlozi njegovi se pregledaju, studiraju, odobravaju ili koriguju.«¹⁰

Kritičnost situacije koju su njegove snage iz Crne Gore, Hercegovine, Bosne i Sandžaka preživljavale u okuci Neretve, Mihailović je shvatio tek 13. marta kada je primio izveštaj u kome je, pored ostaloga, stajalo:

»Konjička i Sarajevska brigada su u rasulu i, prema dobijenim izveštajima, ne postoje, a takođe ne postoje na

terenu ni 1. ni 2. durmitorska brigada, već su u najvećem neredu pobegli kućama u Crnu Goru.«¹¹

Samo jedan sat kasnije, na Mihailovićevoj radio-stanici taster je otkucao depešu majoru Ostojiću sa novom direktivom za sređivanje i reorganizaciju trupa »Jugoslovenske vojske u otadžbini« u dolini Neretve, koju je Ostojić hitno preneo potčinjenim komandantima.

Odmah zatim Mihailović izdaje naređenje Pavlu Đurišiću da izvrši opštu mobilizaciju na teritoriji pet srezova koji su bili pod njegovom komandom.

Ostojić, sa svoje strane pošto očigledno nije bio u stanju da prati buran razvoj situacije i shvati obim panike i rasula kod svojih trupa u okuci Neretve koje su izazivale gotovo neprestani brzi i energični napadi proletera — naređuje sutradan Raduloviću i Baćoviću da sa trupama pod svojom komandom 15. marta izvrše opšti napad na snage NOP koje su nezadrživo napredovale.

Kako su, zbog pomenutog stanja u četničkim jedinicama, Ostojićeva naređenja mahom ostala mrtvo slovo na hartiji, on 15. marta upućuje dve depeše pukovniku Baji Stanišiću. U prvoj se, između ostalog, kaže:

»Čičino naređenje glasi: Prodor se mora sprečiti po svaku cenu do dolaska Pavlova... Vesković me izvestio da ih je noćas napala prethodnica crvenih i potisla do Čičeva. Deo njihov prebacio se na desnu obalu Neretve u blizini Glavatičeva... Molim da grupe prikupite i još u toku noći preduzmete najenergičniji napad u duhu date direktive od juče. Prebacite dovoljno snaga na desnu obalu i uništite crvene na desnoj obali... Vi ste bar dva puta jači od boljševika i opet napad nije izvršen. Pasivan rad samo ubija moral i gubimo teren... Formirajte jake rezerve i parirajte udarce. Pazite da ne prodru na desnu obalu i preko Prenja. Zašto ih danas nije napala leva kolona u bok, nego i ona i desna posmatraju kako odstupa srednja. Zahtevam najveće zalaganje starešina, inače ih staviti pred preki sud za neizvršenje naređenja...«¹²

Druga depeša je glasila:

»Radi zadržavanja bjegunaca molim Vas da Vi lično krenete još noćas preko Hanskog polja za Glavatičevo, sa 500 dobrih boraca. Izvidite i vratite na položaj sve begunce. Zavedite preki sud i kolovođe streljajte na licu mesta, kao i sve sumnjive.

Vidačić treba da radi isto, i da pohita na položaj Paklena—Gudac—Borašnica i stupi u vezu sa Lukačevićem.

Dok naši naređuju, ova panika kod Durmitoraca, a sada i Sandžaklija, rezultat je komunističke propagande u našim redovima.

Linija: Konjic—Paklena—Borašnica mora se održati po svaku cenu. Beguncima saopštite da sam već streljao 100 uhvaćenih i da isto čeka i sve ostale begunce. Moral se mora povratiti po svaku cenu.

Javite rezultat.«¹³

Istog dana, Ostojić je od Baćovića primio sledeći izveštaj:

»Zahtevao sam od kolone 22 (Italijani — nap. autora) da jedan bataljon uputi u reon Čepa radi pojačanja desnog krila Popovića. Jedan bataljon da zatvori liniju Dolovi—Gradina i da na taj način uhvati i održava vezu između trupa Stanišića i Popovića. Da jedna njihova baterija ojača ovaj bataljon i da bočnom vatrom u pravcu Borčića i s. Dolovi potpomaže akciju trupa Stanišića. Naši gubici do sada su 34 mrtva i 65 ranjenih. Moral je odličan. Sve dezertere sam kaznio, pet streljanjem, ostale batinjanjem i razoružavanjem pojedinaca. Od naoružanih 180 Pivljana dodeliću oružje pozdanim borcima. Veskovićeva kolona na 850 smanjena. Njegovih 110 koje je vratio sa položaja kao bolesne uputio sam za Nevesinje. Situacija je u našim rukama. Sporazumeo sam sa Italijanskom Vrhovnom komandom da talijanska vojska posle operacija napusti garnizone Nevesinje i Gacko. Tražili su kao uslov da ne diramo garnizone hrvatske u ta dva grada. U jednom ima 150 domobrana a u drugom 170. Pristao sam na to jer su bezopasni a i radi propagande. Kasnije sam se sporazumeo sa hrvatskim divizijarom da ne smiju pojačavati te garnizone na što je pristao. Nemci su poseli fiksirane linije i ne miču se.«¹⁴

Kao što se vidi, pribegavalo se i poslednjim sredstvima — masovnom streljanju onih koji su bili silom mobilisani i nisu hteli da se krve sa sopstvenim narodom.

U stvari, situacija na glavnom pravcu nadiranja snaga NOP u to vreme, posle prvih velikih uspeha, prebacivanja jačih snaga i definitivnog učvršćenja mostobrana, razvijala se ovako: u skladu sa naredbom Vrhovnog štaba od 13. marta, ojačana Druga proleterska divizija krenula je lepezasto u tri kolone dalje u napad sa zadatkom da definitivno razbije već dobro načetu četničku odbranu i produži nadiranje u Hercegovinu preko Boraca, Čičeva i Glavatičeva, prema Ulogu, Kalinoviku i Nevesinju.

Izvršavajući zadatak, ona u noći između 14. i 15. marta lomi centra četničke odbrane kod Čičeva, koji je bio obrazovan od Zetskog odreda i Nikšićke brigade pod komandom pukovnika Baja Stanišića, a iduće noći u snažnom naletu vrši iznenadni napad na Stanišićevu rezervu, Prvu kalinovačku brigadu, razbija je potpuno i zuzima Glavatičevo.

Kakvo je dejstvo imao ovaj napad, i sve ono što mu je prethodilo posle partizanskog forsiranja Neretve, na ideološku uzdanicu takozvanog ravnogorskog pokreta vidi se iz priče Vojina Andrića, jednog od omladinskih rukovodilaca Mihailovićeve organizacije ispričane autoru krajem maja 1943. godine:

»Prva kalinovička brigada, rezerva Bajovih trupa, nalazila se tog kritičnog 15. marta zajedno sa Propagandnim centrom u Glavatičevu ne sluteći katastrofu koja se odigrala toga dana kod Čičeva. Oko deset časova uveče mi propagandisti smo veći bili pripremili poslednji broj 'Vojničkih novina'. One su stajale na stolu, u jednoj od učionica škole gde smo bili smešteni, spremljene za upućivanje na položaj radi rasturanja među borcima. Pošto smo završili uspešno svoj posao, većina nas omladinaca napustila je školsku zgradu u kojoj ostadoše samo nekolicina. Jedan deo ode u šetnju drumom ka Borcima, a mi drugi uputismo se na kafu i razgovor kod komandanta brigade kapetana Todorovića, u kuću u kojoj se nalazio i njegov štab. Uz kafu Todorović nam je davao podatke o situaciji i stanju na položajima, za sledeći, sutrašnji bilten.

Odjednom svi se trgosmo. Do nas su jasno dopirali odjeci jake mitraljeske i pušćane paljbe. Minut — dva kasnije sve se utišalo. Tek tada, u tišini koja je ponovo nastala, jedan od nas upita:

— Šta li je sad? Da nisu ovo partizani?

Pošto se malo pribrao, i sam u nedoumici, kapetan Todorović, uočivši strah kod prisutnih, odgovori:

— Ne brinite se ništa. Nemojte se plašiti. Napred, a i okolo nas su jake naše snage. A, pored njih, po brdima oko Glavatičeva, isturene su predstraže moje brigade. Partizani nas sigurno ne mogu iznenaditi. Oni, pre svega neće biti u stanju da savladaju ove naše snage a, ukoliko bi im to i uspelo, njima treba prilično vremena da dođu do nas. Dotle bi mi sigurno već bili obavesteni.

Jedva što je Todorović izgovorio poslednju reč, prolomiše se sa svih strana novi, znatno zvučniji mitraljeski rafali i pušćana vatra. Jedan omladinac u strahu polete iz kuće, ali još brže ponovo ulete u nju.

— Braćo — reče sav unezveren — mi smo opkoljeni! Sa svih strana mitraljeska i puščana zrna pljušte kao kiša oko nas i duž puta. Ovo je vatra iz neposredne blizine i...

— Smiri se, mladiću! — upade Todorović očigledno i sam jako uznemiren — To se tebi samo čini. — Zatim, u želji da, kako mi se činilo, umiri nas koliko i sebe, produži:

— Noću je odjek uvek jači, pa imaš utisak da zvuci dolaze sa znatno kraćeg odstojanja, nego što je ono u stvarima...

Nova, još strašnija vatra natera nas da jurnemo iz kuće, ne obzirući se na Todorovića. Potrčasmo koliko su nas noge nosile prema školi da bi se domogli svojih stvari i spreme koju smo sobom nosili, praćeni zrnima koja su fijukala oko nas.

U školi ne zatekosmo nikog od naše braće. Izgleda da su oni pravilno ocenili situaciju i na vreme pobjegli. Pukivši samo najpotrebnije, ugledasmo se na njih i trčecim korakom, koristeći koliko smo mogli mrtve uglove, pobegosmo putem koji kroz Glavatićevo vodi prema Ulogu. Preko mostića na Neretvi prebacismo se na desnu obalu reke i hitro, mestimično i četvoronoške, popesmo se na jedan čuvik. Tek tu smo, umorni i bez daha, zastali, pošto nam očito nije više pretila neposredna opasnost.

U jednom momentu iz pravca Glavatićevo suknuo je ogroman plamen i počeo da se uzdiže k nebu. Zaključili smo, prema položaju, da to gori baš kuća u kojoj smo pre kratkog vremena sedeli i diskutovali sa kapetanom Todorovićem.

Kad smo se malo odmorili, krenusmo dalje.

Na putu ka Ulogu sreli smo ostatak naše Propagandne grupe koja je sada bila prepolovljena. Među preživelim bio nas je i ranjenih.

Usput smo pričali o onome šta je ko od nas te noći video i preživeo.

— Strašni su ovi partizani! — reče jedan. Šetajući drumom ka Borcima, odjednom sam opazio, na 10—20 koraka od nas, kako se kao koze sjuriše niz krš i stenje i, dok takoreći ne trepnusmo ni okom sleteše na nas sa svih strana uz silnu vatra.

— Mora da su zaobišli naše trupe i predstraže, te napadoše nas u pozadini, a sada će sigurno napadati na naše položaje s leđa — govorio je drugi.

— Ne znam, braćo! Ali ja mislim da ovako treba danas ratovati. Jesu nam krvni neprijatelji, ali svaka im čast... — počeo treći.

— Vi kao da ste neki njihovi simpatizeri, kad ovako govorite — prekide ovaj razgovor jedan od starijih. — Vi još ne znate šta su komunisti, kao što i oni još uvek ne zna-

ju ko smo i šta smo mi. Naišli su oni na tvrd orah. Udario tuk na luk. Ovo što oni rade, to su samo mangupski trikovi. Ove naše operacije vodi lično Čiča preko majora Ostojića i Radulovića, a to su ti sve đeneralštapci — majstori ratne veštine. U njih, braćo, imajmo poverenja i nećemo se prevariti.

— Znam, brate. Ja da nemam u njih poverenja ne bih ni bio danas ovde — pravdao se onaj koji je započeo priču, očigledno kajući se u sebi što je uopšte nešto rekao. Ali, sada, u strahu da ono što je rekao ne bi bilo pogrešno shvaćeno, on produži:

— Ja ovo dobronamerno govorim. Čini mi se da ovi naši đeneralštabovci upotrebljavaju neku staru, klasičnu taktiku koja nas samo dovodi dotle da se sada povlačimo kao razbijena vojska. A siguran sam da smo jači od komunista i da...

Taman htedoh da se i ja umešam u diskusiju, kad, nekako potišteno, uze reč jedan koji je takođe dotad ćutao.

— More, izgleda mi — reče — da ovi naši i neće baš mnogo da se bore. Čujem od nekih vojnika da su mobilisani sa motivacijom da idu u borbu protiv ustaša, te da su zato i krenuli, a kada su videli da su ispred njih partizani, oni ustuknuše. Nešto im se ne stupa u borbu s njima. Malo usled straha, a malo i zato što narod nije baš mnogo raspoložen da proliva bratsku krv.

Izgleda da su ove reči proizvele jednak utisak na sve nas, jer posle ovog svi ućutismo.

Umorna koraka, oborene glave, utonuli u sopstvene misli, išli smo kroz noćnu tamu stazom prema Ulogu, držeći se čvrsto jedan iza drugoga. Ubrzo su nas počele stizati i prestizati brojne grupice — delovi naših razbijenih trupa koji su, činilo mi se, hitali i sami ne znajući kuda.¹⁵

Uspesi kod Čičeva i Glavatičeva otvorili su glavnoj operativnoj grupi snaga NOV i POJ put za dalje prodiranje prema Kalinoviku, Ulogu i Nevesinju.

Saznavši za poraz svojih trupa kod Čičeva i Glavatičeva, Mihailović je bio formalno van sebe. Situacija je zahtevala hitno preduzimanje odlučnih mera. Nemaajući više mnogo poverenja u sposobnost svoga komandnog kadra i smatrajući da u tome leži osnovni uzrok pretrpljenih poraza, on, prvo, donosi odluku da napusti Lipovo i da lično, iz neposredne blizine, uzme u ruke komandu nad svojim razbijenim i rastrojenim trupama. Računao je da će njegovo prisustvo na položajima i pristizanje svežih snaga koje je Pavle Đurišić na osnovu pomenutog

naređenja o opštoj mobilizaciji trebalo da dovede, povratiti moral njegovim trupama, te da će na taj način uspeti da bar spreči prodor snaga NOP ka Hercegovini i Crnoj Gori, što mu je sada postao osnovni i jedini cilj.

O ovoj odluci Mihailović je obavestio samo najuži krug svojih saradnika, vodeći strogo računa da za šefa britanske misije pukovnika Bejlja ona, na svaki način, ostane tajna.

IZGUBLJENA BITKA

Pošto je Pavlu Đurišiću uputio zahtev da što je moguće više ubrza popunu svojih jurišnih bataljona novomobilisanim ljudstvom iz mileševačkog, pljevaljskog, andrijevačkog, kolašinskog i bijelopoljskog sreza, Mihailović u prvi sumrak 17. marta napušta Lipovo i sa svojim ličnim telegrafistom, radio-stanicom, i prатnjom odlazi za Kalinovik.

Te večeri na drumu Kolašin—Mojkovac, pod zaštitom mraka, Mihailovića je sačekao jedan automobil. To su bila italijanska kola koja mu je, po prethodnom dogovoru, uputio Đurišić. Sa njim je Mihailović, preko Pljevalja, još istoga dana oko ponoći stigao u Čajniče. Tu, u jednoj kući na zapadnoj periferiji Čajniča, Mihailović se sastao sa Đurišićem, svojim komandantom u koga je polagao poslednju nadu.

Đurišić je još pre Mihailovićevog dolaska napravio sa italijanskom komandom plan za dalju akciju. Interesi i jednih i drugih su se, kao i dotada, i u ovome trenutku potpuno poklapali. I Italijani i četnici želeli su da po svaku cenu spreče prodor snaga NOP u Hercegovinu i Crnu Goru. Zato je Mihailović, sastavši se sa Đurišićem, pošto su obojica prethodno proanalizirali situaciju, u pot-

punosti usvojio Đurišićev plan koji je, praktično, bio samo deo plana italijanske komande.

Taj plan je predviđao stvaranje druge linije odbrane u rejonima Nevesinjsko polje, Ulog i Kalinovik, predviđajući ofanzivno dejstvo prema Glavatičevu, u bok i pozadinu snaga NOP koje su nastupale prema Kalinoviku i Ulogu, kako bi se sprečio njihov prodor ka istoku.

Ujutro je Mihailović preko Bukovice i Ustikoline otišao u Foču, a Đurišić je, s obzirom na ozbiljnost situacije, najkraćim putem, italijanskim kamionima, počeo da prebacuje svoje trupe ka Kalinoviku.

Sutradan po Mihailovićevom odlasku iz Lipova, iako prilično svestan situacije u kojoj su se nalazile četničke snage u dolini Neretve, Lalatović je, prema prethodnom dogovoru sa Mihailovićem, a u nameri da prikrije četničke poraze i na taj način spreči eventualno demoralisanje četničkih odreda u Srbiji, uputio, 18. marta pismo istaknutom četničkom komandantu Predragu Rakoviću u kome mu, pored ostaloga, piše:

»Dragi Frike,

Primio sam vaše pismo.

... Komuniste moramo nemilosrdno uništiti. Sada se tučemo sa njihovim glavnim snagama u oblasti Konjica. Oni su ispred Nemaca i ustaša pobjegli iz 'Bihaćke republike' i ovamo su ih sačekali naši odredi. Zbog teških prilika pod kojima se radi, trebalo nam je malo duže vremena da prikupimo potrebne snage. Nadam se da ćemo za desetak dana i ovo pitanje skinuti sa dnevnog reda. Sad se komunisti nalaze između Prenja i Bjelašnice u dolini Neretve i naši ih napadaju sa svih strana. Oni se nalaze u veoma teškom položaju i svakog dana ih je sve manje i manje, a naši se stalno ojačavaju pristiglim pojačanjima. Verujem da će im ovde biti definitivna grobnica.

Vidim da i vi ne sedite skrštenih ruku. Tako i treba. Vaš skorašnji lov dobro je osakatio komuniste. Preduzmite još sve za skidanje Mandića i njegove grupe. Imajte u vidu da su Nemci veliki lopovi i nemojte se sa njima sastajati. Uostalom vi ih dobro poznajete...

Vaš Lalatović¹

Mihailović je u Kalinovik stigao 19. marta 1943. Odmah za njim stigao je i Đurišić sa svojim jurišnim bataljonima koji su predstavljali poslednju Mihailovićevu uzdanicu. Već odranije ovde se nalazio i Ostojić sa trupama. Tu, na liniji Oblja—Kalinovik—Ulog Mihailović

se nadao da će u saradnji sa svojim italijanskim savez-
nikom zadržati partizanski prodor, komandujući lično
svojim snagama.

Istovremeno sa Mihailovićem i njegovim četnicima,
na položaj pred Kalinovikom stigle su i snage Druge pro-
leterske divizije i počele sa pripremama za napad koji je
odmah usledio. Na celoj liniji razvile su se teške i krvave
borbe. Mihailovićeva nada nije dugo potrajala. Delovi
Prve proleterske brigade nanose 21. marta poraz četnič-
kim snagama kod Uloga, a Druga proleterska brigada
20. i 21. marta potpuno razbija četničke snage kod Oblja,
čime je put za napad u bok i pozadinu četničkih snaga
bio otvoren.

Mihailović je sa osmatračnice na položaju lično pos-
matrao napad Druge proleterske i rasulo koje je usled
poraza nastalo među njegovim trupama na krajnjem des-
nom krilu fronta prema Oblju. Nemajući više kud, a da
bi izbegao opkoljavanje i time sačuvao bar Đurišićeve
snage, on naređuje napuštanje položaja i povlačenje ka
Sarajevu. Pred mrak 22. marta i on je sa operativnim
štabom obrazovao svoju žalosnu kolonu i sa njom napu-
stio Kalinovik.

Uz put menja prvobitnu odluku i preko Jabuke i
Ustikoline prebacuje se u Foču, u kojoj se u to vreme na-
lazio italijanski garnizon.

U međuvremenu su i na drugim pravcima prema
Hercegovini i Crnoj Gori delovi glavne operativne grupe
razbili i ostale četničke snage, koje su bile pod koman-
dom Stanišića i Bačovića, i nastavile svoje nadiranje.

Posle debakla kod Kalinovika, Italijani i četnici po-
kušali su još jednom, poslednji put, da na Drini zausta-
ve prodor glavne operativne grupe. Bila im je to zaista
poslednja nada. Plan zajedničkih akcija sa italijanskom
komandom pripremio je Ostojić, 26. marta. Svoju punu
saglasnost sa ovim planom Mihailović je dao Ostojiću 28.
marta. Evo šta mu je s tim u vezi, pored ostaloga, javio:

»Bolje linije nego što je Drina u vezi sa Pivom ne
možemo imati za odbranu. Moramo je braniti jakim snaga-
ma sa dobrim moralom...

Komunisti u ovom momentu pripremaju nešto... Sle-
deće mogućnosti su:

1) Pripremaju planove za prelaz. U tom slučaju izbe-
gavaće domašaj artiljerijske vatre... Dok još nisu stigle no-
ve snage 22 (Italijani — nap. autora) od Ustikoline nizvodno

obratiti pažnju dobro da nas ne zaobiđu i kompromitiraju ovako dobru liniju za odbranu.

2) Da se zadovolje dosadašnjim uspehom...

3) Da pokušaju da se prebace u istočnu Bosnu...

Na obali preduzeti najhitnije utvrđivanje i stalno ga produžiti. Obratiti pažnju da se brani i sama reka, a ne da se suviše sa prvom linijom ode u visinu.

Preduzeti najenergičniju propagandu kod ljudstva, a naročito da su komunisti u vezi sa Turcima i da među njima ima malo Srba, ostalo Turci i ustaše. Udariti i na njihovu vezu s Nemcima.

Dobro je što ste izdali naređenje za otsudnu odbranu na sadašnjim položajima. Moral sada treba da je jak.

Ako iziđu na grebene dobro ih poduhvatiti sa 22 (Italijanima — nap. autora). Juče su dobro pomogli...»²

Italijansko-četnički plan je predviđao da se posle konsolidacije nove linije i prikupljanja svih raspoloživih jedinica, zajedničkim snagama, uz pomoć italijanske avijacije, artiljerije i tenkova, krene i u napad prema Kalinoviku.

Međutim, istoga dana, 28. marta, kada je, kako smo videli, Mihailović izrazio Ostojiću svoju saglasnost sa italijansko-četničkim planom, na njihovo i italijansko najveće iznenađenje Prva proleterska i Druga dalmatinska brigada izbijaju na Drinu. Prva u oblast Ustikoline, a druga na prostoru Broda, tri kilometra južno od Foče.

Nalazeći se u Foči, pored Lukačevićevog štaba, Mihailović je odmah naredio Lukačeviću da sa svojim snagama interveniše na pravcu Ustikoline i da po svaku cenu spreči eventualni pokušaj snaga NOP da tamo forsiraju Drinu.

I dok su se oko Ustikolone još vodile borbe, Druga dalmatinska brigada 6. aprila 1943. forsira Drinu kod Broda i posle razbijanja četničkih snaga na tome sektoru obezbeđuje mostobran.

U pokušaju da osujeti ovu akciju, Mihailović lično, u depeši upućenoj 7. aprila u 23,00 časa svom načelniku operativnog odeljenja Ostojiću, traži hitnu pomoć italijanskih trupa:

»Dragi čika Branko...

Preduzmite na svaki način da broj 22 što pre pošalje na desnu obalu Dragočevske reke bar jednu četu i da se postavi iznad Strugara...

Čika Đoka»³

Samo četrdeset minuta kasnije Ostojić mu odgovara:

»Dragi čika Đoko...

Br. 22 izveštaja da je jedan bataljon upućen ka Dragočevskoj Reci i izveštava da je ovaj bataljon još u sumrak otišao pozadi patrola...

Pozdrav Branko⁴

Na poleđini akta Mihailović je napisao svojom rukom:

»Primio znanju — Treba se samo uveriti da li je bataljon 22 zaista otišao u Dragočevsku Reku. Broj 46, 8—IV, 1205 č.

Čika Đoka⁵

Međutim, snažni naleti snaga NOP bili su nezadrživi. Delovi Druge proleterske divizije razbijaju neprijateljske snage i 9. aprila ulaze u deo Foče na levoj obali Čehotine. Sada već i fizički ugrožen, Mihailović na brzinu prikuplja delove svoga štaba i razbijene Lukačevićeve trupe i naređuje prelazak na desnu obalu Čehotine, a zatim povlačenje prema Pljevljima.

Krenulo se istog dana oko 17 časova. Pošto su odmakli nekoliko kilometara od Foče, Mihailović je privremeno obustavio pokret. Kako je put vodio pored italijanskog utvrđenja na brdu između desne obale Čehotine i leve obale Drine, trebalo je, koliko god je bilo moguće srediti ovu razbijenu gomilu i, obrazujući kolonu, dati joj pred saveznikom, bar spolja, dobar vojnički izgled. Najzad, oko ponoći, Mihailović je dao naređenje za polazak. Tako formirana kolona prošla je pored italijanskog utvrđenja, pred kojim su se nalazili postrojeni karabinjeri.

O boravku Mihailovića u Foči njegov nepoznati pratilac je u svoj dnevnik zabeležio:

»Gребеном брда, у 7 часова долазак у Фочу... (3. aprila).

4. IV. Ujutru kod Čiče (tako su četnici zvali Mihailovića — nap. autora) ... rukovao se sa svima. U 9 časova sa Čičom u obilazak položaja, sneg pomešan sa kišom, po blatnjavom putu. Izlazak na položaj. Čiča među Italijanima... Povratak u Foču u 6 časova...

5. IV. Izlazak iz Foče u 11 časova. Masa četnika napuštaju položaj. Okupljeno ljudstvo poseda položaj prema komunistima...

6. IV. Silazak ujutru po mraku na nove položaje. Komunisti preko reke... Čuje se borba četnika i Italijana sa komunistima... Vukajlović ubio komunistu. Pokret u pravcu Pljevalja...»⁶

Sutradan po dolasku u oblast Pljevalja, Mihailović je od svoga predsjednika vlade iz Londona primio sledeću poruku:

»Generalu Mihailoviću — Neophodno potrebno da se što pre sastanete sa Bejlijem, bilo Foča, ili drugo mesto. Bejli ima da vam saopšti hitne i važne poruke od strane Jugoslovenske vlade. — Jovanović.«⁷

Pošto je Ostojiću stavio u zadatak da u oblasti Pljevalja obrazuje novu liniju odbrane u cilju sprečavanja daljeg prodora snaga NOP prema Sandžaku i Crnoj Gori, Mihailović hita u Lipovo, ne samo radi prijema pomenute poruke, već i radi prebacivanja svoje Vrhovne komande sa prostora koji je svakim danom postajao sve ugroženiji.

U Lipovu, gde je stigao 14. aprila oko 10 časova pre podne, Mihailovića je čekalo novo, veoma neprijatno iznenađenje.

Njegov govor na krštenju u Lipovu, u kome je oštro napao britansku vladu i na koji je, računajući da će ga pukovnik Bejli ipak prećutati, bio gotovo zaboravio, odjeknuo je iz sinjajevinskog krša mnogo dalje nego što je Mihailović želeo u času kad ga je održao. Bejli je, naime, i o ovome incidentu i o borbi Mihailovićevih snaga protiv NOP obavestio svoju vladu.

Zapanjen ovakvim Mihailovićevim izjavama, predsednik britanske vlade Winston Čerčil, koji je u tome momentu zastupao i momentalno odsutnog ministra inostranih poslova Idna, uputio je 29. marta 1943. oštru notu jugoslovenskoj vladi, koja je uručena lično njenom predsedniku Slobodanu Jovanoviću. U njoj je, pored ostalog, stajalo:

»Izveštaji koje je vlada Njegovog veličanstva dobila od oficira za vezu s generalom Mihailovićem, i iz drugih izvora, ne ostavljaju sumnju da tamo još vlada potpuno nepostojanje jedinstva među raznim elementima otpora, da se između snaga generala Mihailovića i četnika, s jedne strane, i drugih jedinica otpora, s druge strane, vodi stvarno građanski rat i da se u toj borbi i sam general Mihailović povezao, direktno ili indirektno, s italijanskom okupacionom vojskom. Ovi izveštaji, među kojima ima i takvih kojima vlada Njego-

vog veličanstva nije bila sklona da veruje, bili su potvrđeni od generala Mihailovića u govoru koji je održao na mesnom skupu 28. februara, a o kome je izvestio tamo prisutni pu-kovnik Bejli.

Vi ste svesni da je politika vlade Njegovog veličanstva uvek bila: pružiti generalu Mihailoviću punu pomoć u njegovoj borbi protiv Osovine, slati mu svu moguću materijalnu pomoć. Kroz dve godine ona je sprovedila tu politiku do granica svojih mogućnosti i zbog toga je utoliko više preneražena kad vidi reakciju Mihailovića. Smatram da reči izgovorene u uzbuđenju možda ne predstavljaju trezveno razmišljanje i da je general Mihailović privremeno ogorčen zbog male količine pomoći koju mu je vlada Njegovog veličanstva u poslednje vreme mogla slati — na žalost, iz razloga koji su izvan njene kontrole. Vi ćete shvatiti da vlada Njegovog veličanstva ne može preći preko ovog napada niti prihvatiti, bez objašnjenja i prethodnog pretresa, politiku koja je u celosti suprotna njenoj. Ona ne bi nikad mogla opravdati pred britanskom javnošću ili svojim saveznicima svoju dalju pomoć pokretu čiji vođa ne okleva javno izjaviti da su njegovi neprijatelji njegovi saveznici — da li privremeno ili trajno, to nije važno — i da njegovi neprijatelji nisu Nemci i Italijani, upadači u njegovu zemlju, nego njegovi sugrađani Jugosloveni, a na prvom mestu među njima ljudi koji se u ovom času bore i daju svoje živote da oslobode svoju zemlju od jarma stranaca.

Vi ćete, siguran sam, shvatiti da će, ukoliko general Mihajlović nije spreman izmeniti svoju politiku prema italijanskom neprijatelju i prema svojim jugoslovenskim sugrađanima, za vladu Njegovog veličanstva zaista biti potrebno da revidira svoju sadanju politiku podupiranja generala Mihailovića . . .

U duhu ove Čerčilove note, predsednik emigrantske vlade Slobodan Jovanović je 5. aprila 1943. uputio Mihailoviću sledeće pismo:

»Britansko ministarstvo inostranih dela dobilo je tekst onog govora koji ste vi držali 28. februara ove godine na jednom lokalnom skupu. U tom govoru, koji je sav ispunjen optužbama protiv britanske vlade, ima jedno mesto koje je privuklo njenu naročitu pažnju. To je ono mesto gde kažete da su Italijani vaš jedini pravi izvor pomoći i potpore. Britanska vlada je uzela ozbiljno ovu tvrdnju i učinila mi je tim povodom oštre predstave. Britanska vlada je takođe jako uznemirena onim mestom gde izjavljujete da smatrate partizane, ustaše, Muslimane i Hrvate kao vaše glavne neprijatelje i da ćete tek pošto svršite s njima obrnuti vaše snage protiv Italijana i Nemaca. Britanska vlada ne može nikako

odobriti gledište po kome su glavni neprijatelji Jugoslavije njeni rođeni sinovi i to poglavito oni koji se bore protiv Nemaca i Italijana, a ne sami Nemci i Italijani.

Kako ste vi član jugoslovenske vlade, britanska vlada želela je da vam stavim na znanje da je potrebno da prominite stav kako prema Italijanima, tako i prema onim Jugoslovenima koji se bore protiv neprijatelja, jer bi inače britanska vlada morala revidirati svoju dosadašnju politiku koja se sastojala u pomaganju vašeg pokreta sa isključenjem svih drugih centara otpora u Jugoslaviji.

Primajući na znanje ovu pretstavku, ja sam britanskoj vladi svratio pažnju na vaše najnovije izveštaje u kojima vi poričete svaku saradnju s Italijanima i obeležavate partizane kao napadače na srpski živalj koji vi ne možete ostaviti bez odbrane. Za ustaše sam pomenuo da oni čine sastavni deo neprijateljske oružane snage i da su prema tome sukobi s njima neizbežni. Pored svega toga ja moram izjaviti da vaš govor od 28. februara, ako je tačno dostavljen, ne odgovara ne samo pogledima britanske nego ni pogledima jugoslovenske vlade. Nemci i Italijani koji su rasparčali Jugoslaviju i oduzeli našem narodu slobodu jesu naši prvi i glavni neprijatelji. Protiv njih valja udružiti sve borbene snage Jugoslavije ostavljajući na stranu naše unutrašnje razmirice. Svaki građanski rat koji se vodi za vreme neprijateljske okupacije koristi samo neprijatelju i nikom više. Mi razumemo da je bilo prilika kada ste morali primiti borbu s partizanima, ali iz toga još ne sleduje da i saradnja sa Italijanima protiv partizana može biti opravdana. U svakom slučaju vojnu pomoć Velike Britanije mi možemo tražiti samo za borbu protiv Nemaca i Italijana, kao i njihovih satelita, ali ne i za međusobne sukobe. Ma koliko trenutno s pogledom na lokalne prilike italijanska potpora izgleda korisna, ona bi bila skupo plaćena ako bi zbog nje bila dovedena u pitanje ona mnogo važnija i dragocenija potpora koju nam Velika Britanija ukazuje. Ta vam je potpora mogla izgledati do sada nedovoljna, ali britanskoj vladi nije oskudevala dobra volja da vas pomogne. Veliko rastojanje između vas i britanskih trupa, oskudica prevoznih sredstava i potreba da se sve snage prikupe za operacije na Srednjem istoku jedini su uzrok što su vaši opravdani zahtevi bili do sada ne potpuno zadovoljeni. Prema uveravanju britanske vlade promenjena vojna situacija na Srednjem istoku učiniće uskoro mogućim da vam se pošalje pomoć u većem obimu ali pod uslovom da britanska vlada bude uverena da će vaš stav prema neprijatelju biti saobrazan njenom stavu i da ćete vi u buduće sarađivati s njima lojalno i od sveg srca.

U saopštenju svega ovoga ja vam kao predsednik jugoslovenske vlade stavljam na srce da u sporazumu sa ta-

mošnjim britanskim oficirima zauzmete kako prema Italijanima tako i prema partizanima jedan stav koji neće davati povoda zamerkama ni britanske ni jugoslovenske vlade.«⁹

Poruka koju je Bejli imao da saopšti Mihailoviću odnosila se baš na ova pitanja izneta u Čerčilovoj noti i pismu Slobodana Jovanovića. Primajući je, Mihailović je morao da proguta veoma gorku pilulu.

Prema Jovanovićevim savetima, on je odmah uputio depešu Čerčilu u kojoj mu se, dajući svoju verziju o incidentu u Lipovu, duboko izvinjava.

Koristeći se Mihailovićevom verzijom, a da bi incident potpuno izgladio, Jovanović je vodio i više razgovora sa istaknutijim britanskim predstavnicima u kojima je branio svoga ministra vojske. Da bi došao do novog materijala za njegovu odbranu, Jovanović mu tendenciozno upućuje, 25. februara 1943. godine, telegram sa sledećim pitanjima:

»1) Da li je Jevđević zaista prošle godine sklapao kakve sporazume sa Italijanima?

2) Da li je istina da je posle ovoga Mihailović posećio Negria, italijanskog generala?

3) Da li je tačno da se uništavaju naselja Hrvata od strane četnika Jevđevića, a pod zaštitom Italijana?¹⁰ — znajući unapred kakav mu odgovor na njih Mihailović jedino sme dati.

I zaista, Mihailović mu 2. marta šalje zvaničan odgovor pun bestidnih laži, među kojima — ilustracije radi — navodimo samo sledeće:

»Niti ove, niti prošle godine, Jevđević nije sklapao sa Talijanima sporazume makakave vrste...

Jevđević lično nije nikakav vojnički vođa, pa prema tome i nije mogao uništavati hrvatska naselja. Naprotiv, sva njegova nastojanja su bila da utiče na narod da se zbog zverstava ustaša, izvršenih po srpskim selima, ne sveti nad hrvatskim stanovništvom...

Do sporazumevanja i sklapanja izvesnih sporazuma dolazilo je samo između komunista i Gestapoa. Rezultat ovih sporazuma je ujedinjena njihova saradnja, koja danas besni protiv nas...¹¹

Ne zaostajući u beskrupuloznosti nimalo za svojim ministrom vojske i načelnikom štaba Vrhovne komande, Slobodan Jovanović, predsednik vlade Kraljevine Jugoslavije, prosleđuje 24. aprila 1943. godine svojim aktom St.

pov. NO. 105 ovaj Mihailovićev izveštaj britanskoj vladi i premijeru Čerčilu u nameri da što je moguće više obmane najodgovornije savezničke faktore.

Međutim, sve ovo je pokazivalo da istina o pravnoj situaciji u Jugoslaviji sve više i sve šire prodire u svet i da ova prljava igra emigrantske vlade i njenog glavnog eksponenta u zemlji neće moći još dugo da traje.

Krivicu za ovaj incident sa britanskom vladom Mihailović nije tražio u svome zavereničkom i izdajničkom stavu i saradnji sa okupatorom u borbi protiv sopstvenog narod, već je za poremećaj odnosa optuživao britansku misiju pri svom štabu, a naročito njenog šefa pukovnika Bejlja i kapetana Karla Robertsona, koji je još krajem jula 1942. godine iz savezničke komande na Srednjem istoku parašitiran na Durmitor radi priključenja britanskoj misiji pri Mihailovićevoj Vrhovnoj komandi. Pored ostalog, za Robertsona je Mihailović tvrdio da je »komunista i da je njegovom zaslugom uspostavljena veza između britanske vlade i partizana«. ¹²

Zbog svega ovoga između Bejlja i Mihailovića počinje sve češće da dolazi do prilično šućnih rasprava i objašnjavanja, što je sve više pogoršavalo njihove odnose. Mihailović je od tada sve članove britanske misije pri svojoj organizaciji počeo da, i kroz zvanična akta i depeše upućivane svojim komandantima, naziva »mošinovci«. (Mihailović je smatrao da je Bejli Jevrejin — nap. autora).

Petog dana po dolasku u Lipovo Mihailović je primio od Ostojića poraznu vest. Jedinice NOP su u noći između 17. i 18. aprila 1943. kod Broda na Drini iznenadno napale Đurišićeve snage, prodrle preko Čelebića u pozadinu četničkih snaga i 18. aprila ujutro potpuno razbile njihovo levo krilo. Ovaj poraz izazvao je novu paniku i potpuno rasulo četnika na ovome prostoru. Pored mrtvih i ranjenih, bilo je više od 200 zarobljenih četnika, a ostali su u neredu bežali preko reke Tare, ka Kolašinu.

Osvrćući se na svoje učešće u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi protiv oružanih formacija NOP, Mihailović je, u toku sudskog procesa 1946. godine izjavio:

»Za moje učešće u toj ofanzivi nalazi se glavni moment u Dalmaciji. Još u toku zime 1942—1943. ja sam bio upoznat o iskrčavanju koje treba da se izvrši na dalmatinskoj obali, upravo ne na dalmatinskoj obali, nego na našem

primorju. Procenjujući kao vojnik mogućnost iskrcavanja došao sam do uverenja da su najpovoljniji uslovi za iskrcavanje u Dalmaciji i to prema Splitu gde se nalazi veći broj ostrva koja omogućavaju lakše operacije iskrcavanja. U to vreme partizani su počeli da napadaju na Dalmaciju. Sada se ovde ističe jedan momenat da treba da održim svoje pozicije u Dalmaciji. Pod takvim prilikama i uslovima ja sam se, po mome mišljenju, nalazio u nužnoj odbrani za pozicije u Dalmaciji.

To je do četvrte ofanzive. Pod takvim uslovima ja sam, prikupivši podatke, sastavio operacisku direktivu od 2. januara. Mi vodimo borbe u Dalmaciji, gde učestvuje Bačović, a sve ostale snage niti su pristigle, niti su došle na mesto koje sam odredio...

U toj, četvrtoj ofanzivi, bilo je velike neposlušnosti jer Pavle Đurišić, koji je bio pozvan kao rezerva, da ide u oblast Kalinovika, umesto toga kazao je da će uz put, krećući se po Sandžaku, očistiti Sandžak od italijanske milicije i Muslimana. Međutim, on s vratio sa pljačkom i raspustio jedinice koje je imao. Ofanziva partizana treba da se kreće u pravcu Prozora. Borba se vodi. Bačović prolazi kroz prostoriju Imotskog i dolazi nazad u Hercegovinu. Za mene je bilo glavno sačuvati Hercegovinu i ne tiče me se ništa za neprijateljsku nameru. Ja sam želeo da pod takvim prilikama nastupanja partizana u pravcu Jablanice sačuvam prostoriju Hercegovine, Sandžaka i Crnu Goru. Borbe se razvijaju. Operacijama stvarno rukovodi Ostojić i on je izdavao naređenja. Ja sam se posle toga rešio da iziđem na samo bojište i zato se od Lipovika krećem ka Kalinoviku, odlazim na tu prostoriju i tamo ne ostajem u tom štabu nego sam sa Pavlovim trupama išao u pravcu Bilinića i docnije se vraćam ka Kalinoviku i odlazimo u levo, odakle mi je grozila opasnost za zadržavanje linije u Hercegovini. Sve radnje, koje se vrše tada u tim operacijama, pod rukovodstvom su Ostojića, jer ja nisam imao vremena da se bavim tim poslovima, pošto sam stvarno dolazio radi obilaska trupa i upoznavanja sa stvarnom situacijom...

Predsednik: ... Koji su korpusi, pod čijom komandom i sa kolikim snagama trebalo da učestvuju u borbi protiv partizana?

Optuženi: Podataka nismo imali. Šta bi ko mogao da povede, bila je samo želja: prvi korpus 2.000 ljudi pod komandom Bjelajca.

Predsednik: Je li tačno da je Drugi korpus učestvovao pod komandom Bjelajca?

Optuženi: Ja verujem da je tačno. To piše u optužnici i direktive pokazuju. Ja ne znam koliko je u tome stvarno

učestvovao Bjelajac, o tome nemam podataka. Drugi korpus od 2.000 ljudi pod komandom popa Đujića u oblasti Otočca, Treći korpus pod komandom majora Bačovića od 3.000 ljudi u okolini Knina, Druga kosovska brigada u jačini od 6.000 ljudi pod komandom Novaka Mijovića u okolini Drniša, Četvrti korpus pod komandom Baja Stanišića u jačini od 3.000 ljudi na prostoru Donja Jablanica, Peti korpus od 3.000 ljudi pod komandom Bore Mitranovića u oblasti Ključa i Manjače. Ne verujem uopšte da je plan izvršen. Kao rezerva Pavle Đurišić sa 4—5.000 ljudi trebalo je da po direktivama bude u oblasti Kalinovika, jer sam tu oblast smatrao kao vrlo važnu i posle, kad sam hteo da ostupim natrag od Kalinovika, imao sam tu tendenciju da se uzme linija Piva—Drina, jer je to najjača linija u vojničkom pogledu i kao takva nudi najpovoljnije uslove...

Predsednik: Jesu li vam poznati bliži detalji prodora Narodnooslobodilačke vojske prema Čičevu i Glavatičevu u pravcu Kalinovika?

Optuženi: To je bilo na Jablanici. Tamo je bio Andrija Vesković sa delom snaga iz Crne Gore, koje su trebale da zaštite levu obalu Neretve. Razvile su se borbe. On je bio krajnje neaktivan i omogućio je prelaz time što nije dobro osigurao samu odbranu reke. Posle toga na tom pravcu bio je Lukačević. Andrija Vesković i Lukačević odstupaju prema Glavatičevu, odvaja se Voja Lukačević i, umesto da drži Treskavicu i Bjeliniće, on se baca sasvim uredno, za Konjic, odakle vrši svoje napade u pravcu Drežice...

Onog trenutka kada su partizani stigli do Bjelinića, ja sam istog tog dana došao iz Lipova. Došao sam i odmah tog istog dana bio sam na čelu svojih snaga i krenuo u pravcu Bjelinića. Nisam znao tačno položaj partizana. Kad sam se udaljio od Kalinovika nekoliko kilometara, valjda je prošlo dva sata, ja sam naišao na partizane i sa 15 ljudi zadržao se, dok je Pavle naišao posle jedan sat. On se razvio i krenuo u napad. Vođene su teške borbe, nije uspeo ni jednim ni drugim da se odbace, ali te iste večeri Vesković, koji je bio na desnom krilu kod Oblja, na jedan dosta lak način, ja sam to posmatrao sa položaja na kome sam se nalazio, borbama je odbačen. Tada je bila prekinuta veza položaja, koji je u tom momentu bio obrazovan na liniji Bjelinić—Nevesinja. Onda sam potpuno bio otopljen od svih tih snaga koje su se nalazile u oblasti Hercegovine, kod Nevesinja.

Predsednik: Gde ste se uputili odatle?

Optuženi: U Kalinovic. Ja sam odmah uvideo kakve je prirode manevar koji se vrši preko Lelije. Ja sam bio ceo dan na osmatračnici. Mene je to nateralo da celo odstupanje orijentišem prema Sarajevu. Uz put taj pravac promenim i

odem preko Jabuka. Tako sam stigao na Ustikoline, određujući kao drugu liniju koja se ima braniti, liniju Bilja—Drina...

Front je bio jak. Italijanski garnizon (u Foči — nap. autora) mi smo zatekli na bregu... Raspored naših snaga bio je izvršen na celoj Pivi i Drini. Pavle odjedared dolazi sa predlogom da hoće da izvrši manevre prema Hercegovini preko Maglića i Volujka, vrlo teškog terena. Ja sam bio apsolutno protivan. Međutim, on je odlazio i ostavio Veskovića koji je kao komandant bio nesposoban i odlazi na Volujak. Glavne svoje tačke koje sam smatrao da mogu da budu opasne smatrao sam one od Broda na jug i oko Ustikoline. To sam smatrao kao glavne tačke gde će se prodor izvršiti. Ovakom oslabljen na frontu izvršen je prodor kod Broda, a Veskovića nije bilo. On je bio dalje iznad obale. Tako nastaje odstupanje i Veskovićeve trupe se brzo gube. Đurišić se vraća na Ščepan-polje. Kada je došao gde je trebalo da izvrši napad, nije ga izvršio, čuvši šta se dešava, vraća se na Ščepan-polje gde ne učestvuje ni tamo u Hercegovini, ni ovamo na ovoj strani. Posle toga mi sa Ostojićem odstupamo u pravcu Pljevalja i obrazujemo novi deo fronta. Ostavljamo Ostojića na ovom mestu da produži rad, a ja hitam u Lipovo gde me je zvao pukovnik Bejli. Osećao sam jednu drugu stvar: približavanje Nemaca prema Novom Pazaru i Sjenici.«¹³

Porazi koji su Mihailovićeve snage pod komandom Baje Stanišića i Petra Bačovića i Hercegovini i Crnoj Gori pretrpele u prvoj polovini aprila, i ovaj poraz Đurišića na Drini, naterali su Mihailovića da donese odluku da sa Vrhovnom komandom beži u Srbiju.

Još istog dana on naređuje pokret.

ISPOVEST DRAGIŠE VASIĆA

Bilo je to ujutru, 19. aprila 1943. godine. Oko kuća razbacanih na padini Sinjajevine, levo i desno od strme i kamenite konjske staze stajali su, dobrim delom već natovareni, brdski konjići »bidženi«. Između konja vrteli su se ljudi zarasli u kosu i bradu. Svi su bili obuzeti nervozom jer se, posle primljenog naređenja za pokret, nestrpljivo očekivalo da se što pre napusti padina Sinjajevine. Uskoro je počeo pokret.

Među pripadnicima Mihailovićevog užeg štaba muvao se i penzionisani pukovnik Jevrem Simić, zvani »Drška«, školski drug Draže Mihailovića. On je do proleća 1943. godine živio u Beogradu, a zatim je prešao u selo Konjeviće, u okolini Čačka. Odatle ga je kapetan Predrag Raković uputio u Vrhovnu komandu u koju je stigao samo nekoliko dana pre njenog pokreta iz Lipova.

Pre rata Simić je radio u Beogradu kod firme »Hannau«, čiji su se pojedini pripadnici, pored ostalog, bavili i poslovima u korist britanske obaveštajne službe. Zbog toga, Gestapo ga je — kako je on tvrdio — često pozivao na saslušanje. Navodno, uvek je uspevao da obori njihovu sumnju i izbegne hapšenje. Pošto mu je ovo »dosadilo«

odlučio je da pobjegne iz Beograda i da pruži pomoć svom dugu i prijatelju Draži.

Njegove priče o sopstvenim uspesima kod žena, o doživljajima za kockarskim stolom i njegov obavezni doručak koji se sastojao od tri crne kafe i pola litra šljivovice nisu se mnogima sviđali. Pojedinci su čak i javno izražavali sumnju da je u Mihailovićev štab došao po nalogu Gestapoa.

U prvi sumrak 19. aprila 1943. na drumu u Mojkovcu su se iz Lipova i okolnih sela prikupljali delovi tada već prilično razgranate Mihailovićeve Vrhovne komande. Nešto pre ponoći u zamračenom Mojkovcu vladala je neopisiva gužva. Kroz noć su na sve strane odjekivala dovikivanja ljudi koji su, lutajući po mrklom mraku, tražili svoje matične grupe. Mnogi su šapatom, a neki i glasno, raspravljali o situaciji i teškim porazima koje su njihove snage pretrpele u borbi protiv NOP, pokušavajući da za to nađu neko opravdanje ili krivca. Bilo je i takvih koji su, osećajući svu težinu sloma, utonuli u sumorne misli pokušavajući da odgovore na pitanja koja su im se uporno nametala. Kakvi su novi Dražini planovi? Kuda će sad?

Sutradan oko podne u Mojkovac su počeli da stižu iz obližnjih sela i ostali delovi Vrhovne komande. Po podne stigla je i komanda pozadine.

Od ove uskomešane gomile na drumu u Mojkovcu formirana su tri ešalona koja su te noći krenula u pravcu Sandžaka. U poslednjem je bio i Mihailović sa svojim Operativnim odeljenjem, Centrom za vezu i savezničkom misijom. Prvi cilj ovog ešalona bio je selo Zaostro, udaljeno samo pet kilometara severno od Berana, u kojima se tada nalazio štab italijanske divizije »Venecija«. Ostala dva ešalona Mihailović je prebacio na desnu obalu Lima: prvi u selo Trešnjevicu, a drugi, sa ogromnom komorom, u selo Crvsko.

Bekstvo Mihailovića i njegovog štaba iz sela Lipova, intendant u Vrhovnoj komandi, poručnik Nikodim Ralević je u svome dnevniku opisao:

»19. IV u s. Lipovu osvanuo je vrlo divan dan. Rano ujutru čujem da se vrši priprema za pokret kuda i kada ne znam. Dobio sam naređenje da pođem sa dodeljenim mi ljudstvom i konjima za Kolašin, uzmem sve moje stvari i da se prebacim za Mojkovac gde će biti zborno mesto. Došao sam u Kolašin gde je bilo prepuno pak sveta, jer je bio pazarni

dan... Završio sam posao i na veliku sreću dobio sam kamion za prebacivanje do Mojkovca. Uputno sam razmimoilazio putnike koji se kreću u istom pravcu. Stigosmo u Mojkovac. Mesto je prepuno. Komora je zauzela put. Pala je noć. Razmešteni smo po zgradama u koliko smo se mogli smestiti. Noćio sam u jednoj kafani i nisam mogao zaspati celu noć. Jedva sam čekao da svane.

20. IV. osvanuo je vrlo lep dan. Varošica je prepuna Prošetao sam malo i sreo sam se sa mnogim poznatim ljudima koji su se povratili iz akcije. To su bili ljudi iz odreda jednog našeg majora (Đurišića — nap. autora). Razgovarao sam sa njima. Bili su vrlo umorni, gladni i zabrinuta lica. Uvideo sam da je kod njih prava panika, jer su mi pričali neverovatne stvari. Najedanput se čula buka motora koji stenu pod teretom prepunih kola. To ide Pavle sa svojim jurišijama. Kolona već stiže. Pozdravio sam se sa mnogima... Kolona se krenu i poslednja kola prodoše. Oko jedne limuzine se sakupila jedna grupa četnika. Pošao sam tamo da vidim šta je i video sam da je tu jedan naš oficir ranjen, ranjen je od crvenih koji su ih napali u putu. Vrlo sam nervozan i nemam mira da sednem. Čujem da ćemo u toku noći nastaviti put, ali kuda ne znam... Po podne saznajem da idemo za Zaostro i raspoloženje je malo bolje. U prvi sumrak ukrkali smo se svi u kola i pošli put Ribaševina gde je bila italijanska posada i gde smo prošli nesmetano. Stigli smo pod Zaostro gde se iznenadno sretosmo sa talijanskom kolonom koja se kretala niz Lim. Srećno smo se razmimoišli i poskakali iz kola i otpočeli penjanje u selo. Stigli smo na određeno mesto i ubrzo je svanulo.¹

Stigavši u Zaostro, Mihailović je smestio svoj štab u školu iz koje je godinu i po dana ranije, uz pomoć italijanskih okupatora, Pavle Đurišić počeo da stvara četničku organizaciju u ovim krajevima Crne Gore.

Od članova ravnogorskog Centralnog nacionalnog komiteta uz Mihailovića se nalazio jedino Mladen Žujović, dok je Dragiša Vasić bio u prvom, a Stevan Moljević u drugom ešalonu.

Petrpljeni težak poraz Mihailovićevih odreda, koji je prouzrokovao ozbiljne posledice i na drugim sektorima, odrazio se i na Mihailovićevim najbližim saradnicima, a naročito na Vasiću koji je po prirodi bio lako podložan utiscima.

Dragiša Vasić, bio je rođen 1885. u Gornjem Milanovcu, jedan od eminentnih predstavnika srpske književnosti između dva rata, jedan od retkih prozaista koji su gledali i opisivali prvi svetski rat sa pozicija izrazito na-

predne građanske inteligencije. Vasić je bio među onima koji su dvadesetih godina posećivali Sovjetski Savez. Bio je ubeđeni republikanac.

Naš poznati književnik i kritičar Milan Bogdanović je 1929. godine, u prikazu zbirke Vasićevih pripovedaka (izdanje Srpske književne zadruge, XXXII kolo), pored ostalog o Vasiću napisao i sledeće:

»G. Dragiša Vasić je izvanredno upečatljiva priroda, podložna utiscima do mere koja se kreće od beskrajnih ushićenja do potpune klonulosti, i preživljene stvari ostavljaju mu neizgledive tragove. U idealističkom duhovnom postroju kakav je kod njega najčistije što se da zamisliti, ovakva impresionabilnost može da dovede do tragičnih doživljavanja. Iz jednoga takvog tragičnoga doživljavanja rodio se u Dragiši Vasiću pripovedač. To doživljavanje bio je rat, i on je u njemu izazvao jedan preokret iz osnova.

U predgovoru koji je prvoj knjizi pripovedaka G. Vasića, 'Utuljenim kandilima', dao G. Slobodan Jovanović, ta velika duhovna metamorfoza analizirana je podrobno. G. Jovanović je reljefno pokazao kako se, pod pritiskom događaja i prilika, dakle pod preživljavanjem sudbonosnih kriza, menjaju i najčvršće ideologije, stare ruše i nove rađaju. U vezi s tim. G. Jovanović je uočio i istakao jedno opšte obeležje u psihologiji glavnih ličnosti iz pripovedaka G. Vasića, koje su sve živi primeri za zavisnost čoveka i njegove unutrašnje vrednosti od sila koje spolja deluju. 'Sve pripovetke G. Vasića — kaže G. Jovanović — pružaju primer za jednu istu ideju, — a to je, da se čovek lako menja, ali ne pod pritiskom unutrašnjih nego pod pritiskom spoljašnjih činilaca, koji ne zavise od njegove volje. Njegova sudbina stvara i njegovu ličnost, a on je prima bez ikakve mogućnosti slobodnoga izbora ...'

Tom činjenicom, da je G. Dragiša Vasić ličan pisac, subjektivan pisac, može se objasniti i ova socijalna boja kojom su prelivene skoro sve njegove pripovetke, i koja u trenucima kao da dobija izgled određene tendencije. Iz nacionalizma, kojima je on bio nošen do ratova i u ratovima, u socijalni progresivizam, kojim je, posle krize, ispunjen njegov duhovni nemir, on je preneo isti intenzitet ideologije i moglo bi se mirno reći, istu strast ideja. Taj emotivni momenat u njegovoj ideologiji je osnovni pokretač njegovog umetničkog stvaranja.²

Takav je bio Vasić do svoje četrdeset pete godine. Kasnije njegova politička orijentacija skreće sve više udesno. Svoju karijeru završio je boreći se za očuvanje po-

zicija velikosrpske buržoazie, kojoj je poslednjih godina svoga života i pripadao.

Imao sam prilike, tih dana, da lično razgovaram sa Vasićem i evo šta mi je ispričao:

»Zamislite, molim Vas, došao sam u situaciju da ja danas ovde nemam s kim da razgovaram. Naša situacija je gora nego kritična, a svi ćute. Niko ništa ne preduzima. Komandant (tako je Vasić zvao Mihailovića — prim. autora) je okružen ulizicama i poltronima. Njegova ideja o uništenju partizana pala je u vodu. I iskreno da Vam kažem, ja ne znam šta komandant sada, posle svega ovoga što se dogodilo, misli! Molim Vas, ja sam uveren da komandant uopšte nije svestan odgovornosti koju je on, pred istorijom, primio na sebe. A ona je i te kako velika.

Otkako sam došao u Lipovo pa sve do komandantovog odlaska u Kalinovik nas dvojica smo bili nerazdvojni. Čak smo spavali u istoj sobi. Bio je oduševljen planovima o napadu na partizane, koje je sam, često do duboko u noć, sastavljao i obrađivao. Sa oduševljenjem i pun sigurnosti za njihovo uspešno izvršenje, objašnjavao mi je osnovne ideje. Moram da priznam da je i moje oduševljenje bilo slično njegovom, naročito posle prvih vesti o uspešnom nemačko-italijanskom napadu na parizansko-komunističku republiku u Bihaću. Duboko sam bio uveren da će 'akcija čišćenja', koju je komandant zamislio i preko vojvode Jevđevića sinhronizovao sa onom italijanskom, dati željene rezultate.

Ali, našem oduševljenju brzo je došao kraj.

Kada je jedne februarske večeri počeo da čita pristigle izveštaje, komandant se pred jednim telegramom sa oznakom 'hitno' приметно trgao. Bio je to izveštaj da su partizani prešli na levu obalu Neretve.

Ostojićev štab se u to vreme nalazio u Kalinoviku sa zadatkom da uskladi našu akciju s italijanskom i komanduje našim jedinicama koje su učestvovalе u akciji protivu partizana i komunista.

Preko Ostojića komandant naređuje mobilizaciju novih trupa u Crnoj Gori, Bosni, Hercegovini i Sandžaku. On je bio ubeđen da se radi o prebacivanju partizanskih delova koje je okupator već razbio i koje će naše jedinice dočekati na Neretvi i završiti njihovo uništenje.

Međutim, situacija se za nas i dalje sve više pogoršavala. Razbijanje italijanskih snaga na pravcu Neretve i pomisao da bismo se usamljeni mogli naći licem u lice sa partizanima, znatno je poljuljala moral ne samo vojnika već i njihovog komandnog kadra. Ali, bez obzira na ovo, komandant je bio čvrsto rešen da po svaku cenu sprovede svoj plan. U tome duhu su bila sva njegova naređenja Ostojiću.

Potpuno iznenađujuće vesti koje smo primili o povlačenju partizanskih snaga na desnu obalu Neretve i rušenju svih mostova na reci, koje su one po svom povlačenju izvršile, obradovale su nas i vratile nam samopouzdanje. Komandant je stekao čvrsto ubeđenje da će opkoljenim partizanima sada biti zadan i poslednji, smrtni udarac.

Ali, samo nekoliko dana kasnije dolazi do odsudnog preokreta.

Sedmoga marta u Vrhovnu komandu je stigla vest da su partizani sa jačim snagama forsirali Neretvu, razbili naše predstraže, a zatim i pojedine delove glavnine naših snaga koje su zapele levu obalu reke. Njihov prodor bio je nezadrživ.

Zbog svega toga, komandant je u prvim momentima verovao da je prodor izvršila neka partizanska grupa koja predstavlja deo razbijenih partizanskih snaga i koja, bežeći ispred nemačkih trupa, traži spas na levoj obali Neretve u pokušaju da se probije ka Hercegovini. Zaključivši ovako njega je hvatao bez pripomisli na paniku koja je ovim prodorom stvorena među našim trupama. On je tvrdio da za ovo iznenađenje, paniku i strahoviti metež u našim trupama, glavnu krivicu snosi komandni kadar koji se ne pridržava dovoljno naređenja dobijenih od Ostojića.

Sa fronta su i dalje stizale sve lošije vesti.

Situacija je zahtevala hitno preduzimanje odlučnih mera. Nemajući više mnogo poverenja u sposobnost komandnog kadra i smatrajući da u tome leži osnovni uzrok pretrpljenih poraza, on, kao prvo, donosi odluku da napusti Lipovo i da lično, iz neposredne blizine, uzme u ruke komandu nad našim razbijenim i rastrojenim trupama. Računao je da će njegovo prisustvo na položajima i pristizanje svežih snaga Pavla Đurišića vratiti moral našim trupama, te da će na taj način uspeti da bar spreči prodor partizana ka Hercegovini i Crnoj Gori.

Međutim, on nije bio u stanju da zadrži partizanske snage. Pre nekoliko dana naše trupe su razbijene i na Drini. Sa ostacima, nemoćan, napustio je položaj i vratio se u Lipovo.

Ja sada ispitujem uzroke našeg poraza sa kojima se ne mogu lako pomiriti — govorio mi je dalje Vasić. — Ja sam uvek bio za to da se suprostavimo komunistima. To sam od prvoga dana govorio i tvrdio komandantu. Ali isto tako sam ga savetovao da njihovo uništenje treba prepustiti Nemcima i Italijanima. Nama jedino ostaje da izvršimo čišćenje terena, što smo mi četrdeset prve i uradili i sprovedi u Srbiji. A nikako da mi, zajedno sa okupatorom, idemo u borbu protiv njih. Građanski rat, koji je komandant počeo da vodi, u našem narodu nije popularan. A naročito ne ovakav kakav je komandant započeo.

S obzirom na sve što mi je poznato, i očigledno je da Crnogorci nisu hteli da se bore. Tu mora da je po sredi neki dublji politički razlog, a ne samo nesposobnost oficira, kako to komandant uporno tvrdi. Ne mogu da verujem da su naši đeneralštabni oficiri baš toliko nesposobni.

Ja smatram da je pukovnik Bejli imao pravo kada je neki dan rekao Pevecu:

'Ovde, u Vašem štabu, bio bi potreban još jedan puč kao onaj u martu četrdeset prve, jer bi to bio jedini put da se izvučete iz situacije u koju ste zapali.'

Ne može jedan Moljević, čovek koji nije ništa drugo do jedna obična crno-žuta voštana figura, sa mentalitetom austrijskog roba, da danas, u najtežim časovima naše istorije, vodi politiku ove zemlje, a pogotovu naše Šumadije i velike Srbije. Iskreno da Vam kažem, odlučio sam se da, ukoliko komandant ne revidira svoj sadašnji stav, pređem u apstinenciju.

To je moje mišljenje koje sam ja, neki dan, pred pokret iz Lipova, saopštio komandantu. A sada jedva čekam da se vratim u našu Srbiju. I čudi me šta komandant još uvek ovde čeka.»

Nervozni Vasićev glas i izgled lica, naročito na kraju izlaganja, odavali su duboko preživljavanje u njemu. Posle kraće pauze, Vasić je nastavio:

»Naš narod voli slobodu i mrzi sve one koji pokušavaju da ga pretvore u roba. Zbog toga, on ne može da prihvati ni jedan razlog koji bi opravdao javnu saradnju pojedinih naših komandanata s nemačkim i italijanskim okupatorskim trupama koje, nad njim, sprovode nezapamćeni teror i neopisive zločine.

To je ono što je za nas najstrašnije i što može da nas dovede do prave katastrofe.

U poslednje vreme mnogo razmišljam o tome. Sve više stičem uverenje da je ta javna saradnja naših komandanata sa italijanskim i nemačkim trupama glavni i osnovni razlog naših poraza u borbama s partizanima, kako na bojištu, tako i na političkom polju.

Donoseći odluku da krenemo u kontrarevolucionarnu borbu, budite uvereni da niko od nas nije ni pretpostavljao da nas ona može dovesti i do formalne izdaje. Danas, ja sam ubeđen da je to sudbina svih kontrarevolucionara koji izgube bitku. A pomisao da ćemo možda izgubiti bitku za mene je strašna, jeziva.

Ali put kojim smo krenuli više ne možemo napustiti:

— Terorističke metode kojima se pojedini komandanti obilatito služe da bi se održali na svojim položajima, o kojima se u narodu skoro javno i naveliko priča;

— Krađa zlata koje stiže vazdušnim putem iz Kaira? U Dragačevu sam čuo da su komandanti brigada ukrali celo sanduče i da se ni do danas nije pronašao lopov. A oni u koje narod sumnja i dalje sede na komandantskim položajima;

— Sve jači uticaj kvislinga Nedića i Ljotića, koji njihovi oficiri infiltrirani u organizaciju neometano sprovode.

Sve su to strašne pojave na koje se gadim i od kojih želim da se potpuno ogradim.»³

Ovaj Vasićev stav, koji je bio posledica pretrpljenih poraza, razlikuje se od onoga koji je zastupao samo nekoliko meseci ranije. Lična mržnja i netrpeljivost prema Moljeviću koji je sada, odobravajući Mihailovićeve postupke, počeo da izbija u prvi plan, i strah od podele »odgovornost pred istorijom« sa svojim komandantom, naterao je Vasića da se povuče u apstinenciju. Njegovo mesto pored Mihailovića zauzeo je Moljević, a Žujović je otišao u Split na mesto umrlog Ilije Trifunovića Bircanina. Tako je »Izvršni odbor ravnogorskog CNK« bio razbijen. Svim političkim akcijama ravnogorskog pokreta od tada pa sve do priprema kongresa u selu Ba, rukovodio je, prema Moljevićevim savetima, lično Mihailović.

Međutim, do razmimoilaženja između Mihailovića i Vasića došlo je i iz ličnih razloga, o kojima mi je pričao kapetan Serafim Negotinac, tada na službi u Obaveštajnom odeljenju Vrhovne komande.

Svoju priču Negotinac je počeo od momenta kada je napustio Beograd. Tvrdio je da ga je napustio zbog intriga koje su mu pleli Nedićevi ljudi ubačeni u Mihailovićevu organizaciju. Kao najistaknutijeg među ovima pominjao je Aleksandra Sašu Mihajlovića koji je, do dolaska na položaj četničkog komandanta Beograda, bio na dužnosti šefa jednoga od obaveštajnih odeska u Nedićevoj žandarmeriji (kasnije Srpskoj državnoj straži). Tvrdio je da je »ideja ravnogorstva« propala i da je Mihailovićev pokret preplavljen nedićevcima. Kao dokaz ovoj tvrdnji analizirao je komandu Beograda i dokazivao je da je ona više u rukama Nedića i upravnika grada Dragog Jovanovića, nego li u Dražinim.

»Raković je do juče bio komandant Nedićevog odreda. I danas održava vezu s njegovom policijom i tajno se sastaje s nemačkim komandantima, a u Čičinim očima je jedan od stubova pokreta u Srbiji — rekao je Negotinac i nastavio — ali Vasić ima najmanje razloga da bude nezadovoljan. On je za sve kriv. Kada sam došao u Vrhovnu komandu on je sa

Čičom bio u najvećem prijateljstvu. Bio je Čiča br. 2. Nekoliko dana pred Čičin odlazak u akciju protiv partizana, kao i obično, svi smo sedeli za stolom i doručkovali. U početku, Čiča je bio raspoložen i pričao neke svoje doživljaje iz prvog svetskog rata. Odjednom se naglo uozbiljio i počeo da kritikuje komandante koji su bili u akciji protiv partizana na Neretvi. A zatim je govorio o svojim planovima, o budućem uređenju države i njene vojne sile. U toku Čičinog izlaganja, neko je od prisutnih dobio: 'Kamo sreće da su vas i pre ovog rata slušali i usvojili Vaše predloge. Sigurno je da se danas ne bismo potucali po ovim planinama.' Na ovo je Vasić, prilično usplahiren, povišenim tonom uzviknuo: 'Molim Vas, nemojte da lupate koješta. Ko je, pre rata, znao za pukovnika Dražu Mihailovića? Šta je on to značajno predlagao i govorio? Ko ga je fermao i ko ga je slušao?'

Posle ovih Vasićevih reči nastao je tajac. Očigledno duboko uvređen, Čiča se naglo digao od stola i hitrim koracima otišao u svoju sobu. Kratko vreme posle njega otišao je i Vasić.

Nekoliko dana zatim nisam ih viđao zajedno. A onda sam čuo da je između njih dvojice došlo do žučnog objašnjavanja. Da li zbog ovog incidenta ili zbog poraza pretrpljenog u akciji protiv partizana, ili i zbog jednog i zbog drugog, ne mogu da tvrdim. Ali da je između njih došlo do ozbiljnih razmimoilaženja, u to sam siguran.

Lično smatram da je za sve greške koje smo učinili i Vasić kriv. On je posle Čiče bio najuticajnija figura u ravnogorskom pokretu. Zbog toga je i dobio pseudonim Čiča broj dva.«⁴

U selu Zaostru, neposredno uz Mihailovićev užu štab, bio je smešten i Centar za vezu Vrhovne komande u kome je uvek vladala živa, i u neku ruku, prijatnija atmosfera. Pevecova grupa, kako su je u Štabu nazivali po prezimenu njenog komandanta bila je obrazovana uglavnom od stručnog ljudstva: radio-telegrafista, njihovih pomoćnika i mehaničara. Tu su se sticali izveštaji iz raznih krajeva zemlje do kojih je dopirao Mihailovićev uticaj i odakle su kroz etar slate razne direktive i naredjenja Vrhovne komande.

Uvek puni novih vesti i raznih šala, raspoloženi i kao pravi domaćini snabdeveni dobrom rakijom, Jože Pevec i njegovi radio-telegrafisti predstavljali su omiljeno svratište mnogih pripadnika Vrhovne komande i onih koji su u nju dolazili. Redovni posetioci bili su i članovi britanske misije. Zbog svega toga, ona je bila mezimče Vrhovne komande i uživala je izvestan povlašćeni položaj.

Pevecov pomoćnik kapetan Radoslav Filipović pre dolaska u Vrhovnu komandu bio je u Srbiji komandant jedne od trsteničkih brigada. Četnički komandant Srbije Miroslav Trifunović, zvani Dronja, optužio ga je da dok po »njegovom terenu krstare partizani, on se guši u gibanici ostavljajući za sobom brda pilećih kostiju«.⁵ O četničkom gibaničarenju, origijanju i pljački, u narodu su uveliko kružile gotovo neverovatne priče. Po dolasku u Vrhovnu komandu, Filipović je, kao oficir za vezu, dodeljen Pevecovoj grupi. Ali na novoj dužnosti, duboko ubeđen u krajnju četničku pobjedu, njegova je glavna brigada bila da trpeza bude uvek puna.

Tih dana u Zaostru stvaran je, prema Mihailovićevom naređenju, i novi plan veza sa potčinjenim komandama koji je 5. maja 1943. dostavljen Mihailoviću radi sa Glasnosti.

Međutim, sutradan ujutru, oko tri časa, svi pripadnici Vrhovne komande bili su na nogama. U selu su ostali samo dežurni, dok su se ostali popeli na obližnje brdo. Okupljena na livadi okruženoj šumom, na kojoj su gorele vatre i pored kojih su, nataknuti na ražnjeve, ležali jaganjci, sa burićima i čuturicama punim rakije, Mihailovićeva Vrhovna komanda je, sa svojim gostima, pripadnicima britanske misije, proslavljala Đurđevdanski uranak.

Na travi, pored Mihailovića, sedeo je šef britanske misije pukovnik Bejli koji je u toku razgovora u jednom momentu upitao Mihailovića:

— Ima li u Srbiji partizana?

— Njih u Srbiji i narod goni, — reče Mihailović i nastavi: — Narod u Srbiji nam je potpuno odan, ali pod uslovom da ga ne izlažemo žrtvama, naročito paljenju sela, ako to nema presudan karakter koji dovodi do potpunog oslobođenja. Zbog toga komunisti u Srbiji vrlo slabo prolaze. Narod ih mrzi do te mere da ih čak odaje Nemcima. U martu, kada sam napuštao Srbiju, prilikom prelaska reke Morave, nedaleko od Čačka, stanovnici obližnjeg sela su sumnjali da je moj odred komunistički. Odmah su to prijavili Nemcima. I Nemci su krenuli u poteru. Gonili su me od sela Kaone u Dragačevu do Golije, jer sam se tim pravcem kretao... Inače, komunisti u Srbiji mogu operisati samo po trojkama. Najveći su im odredi do dvadesetak ljudi. Poznato mi je da postoje takvi odredi, i to po jedan na planini Jastrepču, u Krajini i u oblasti Knjaževca. Glavna njihova snaga pritajena je u Beogradu, u kome je i naša organizacija veoma jaka. Nemci sa-

da u Srbiji koriste komuniste protivu nas. Eto, takva Vam je situacija u Srbiji u odnosu na komuniste, završi Mihailović.⁴

Posle obavljenog đurđevdanskog doručka, negde pred podne, prilično raspoloženi, svi su se vratili u selo.

Sutradan, u Vrhovnu komandu su stigle vesti da se ionako loša situacija, u kojoj se našla Mihailovićeve organizacija posle pretrpljenih poraza na Neretvi i Drini, i dalje pogoršava.

Po podne naređen je pokret. U prvi suton Mihailović je sa svojim štabom napustio Zaostro i pošao ka Srbiji.

NEĆEMO BRATOUBILAČKU BORBU!

Da bi obezbedio svoju Vrhovnu komandu i njeno već planirano bekstvo u Srbiju, Mihailović je, samo nekoliko dana po dolasku u Zaostro, uputio naređenje Dragutinu Keseroviću, komandantu Rasinskog korpusa, da izvrši mobilizaciju na terenu svoga korpusa i da se sa svojim trupama uputi prema Limu, njemu u susret. A 1. maja 1943, kada je primio izveštaj da su Đurišićeve trupe 30. aprila kod Šahovića konačno razbijene i da su snage NOP nekoliko dana ranije počele sa prodorom jugozapadno od Pljevalja prema Limu, Mihailović hitno upućuju isti poziv i komandantu Drugog ravnogorskog korpusa Predragu Rakoviću.

Ujutru 8. maja čelo Mihailovićeve kolone približavalo se jednoj livadi u selu Zatonu, u koje je samo nekoliko časova ranije stigao i Keserović sa svojim Rasinskim korpusom. Ubrzo, on se sastao sa Mihailovićem.

Evo šta je izpričao Keserović prilikom suđenja 1945. godine o svome putu od aprilske kapitulacije do prvih dana maja 1943. godine:

»U optužnici se kaže da sam se jula meseca 1941. godine stavio pod komandu Koste Pećanca i da me je on postavio za vojvodu rasinskog, kao i da sam u to vreme izrekao

smrtnu kaznu trojici. To je tačno... Posle kapitulacije bivše jugoslovenske vojske doneo sam odluku da se posle povlačenja iz Caribroda, gde sam bio kao komandant bataljona, ne predajem neprijatelju, nego da organizujem narod na otpor protiv okupatora, što sam i učinio. Počeo sam prikupljati oficire i podoficire po srezu kruševačkom. Naišao sam na vrlo dobar odziv. Pomoglo mi je to što sam u Kruševcu služio četiri i po godine i što je za to vreme kroz moje ruke, kroz moj bataljon, prošlo oko dvadeset hiljada obveznika. Ljudi su shvatili celu stvar dobro i primili se posla. Posle izvesnog vremena ja sam pokušao da uhvatim vezu bilo sa kojom organizacijom u mojoj neposrednoj blizini, da se povežem sa ostalima. Doznao sam da se na Sokolovcu nalazio Kosta Pećanac, sa nekoliko svojih ljudi. Pošao sam zajedno sa mojim načelnikom štaba, potporučnikom Radivojem Milivojevićem, i na Sokolovcu našao sam Kostu Pećanca. Izložio sam mu stanje na mome rejonu i pripreme koje sam izvršio. On mi je rekao da je vrlo srećan što ima ljudi koji misle na dobro naroda i otadžbine i što su odbegli u šumu da pведу borbu protiv okupatora. Pokazao mi je tom prilikom punomoćje izdato od komandanta Pete armijske oblasti, generala Čukavca, koji mu je naredio, u ime Vrhovne komande, da u otadžbini produži četničku akciju. Tom prilikom postavio me je za komandanta Rasinskog odreda... Dao mi je neka uputstva i direktive, mnogo nije imao šta da daje. Ja sam mu rekao da i u drugim oblastima ima povoljnog terena za rad. Za taj rejon, za okolinu Stalaća i Žitkovca, postavio je za komandanta potpukovnika Milutina Radovića, koji se docnije izdvojio iz organizacije. U to vreme, jun—juli 1941. godine, koliko ja znam, Kosta Pećanac nije bio izdajnik. Za Dražu još nisam znao, ni za njegovu organizaciju... O sporazumu znam kada je Kosta Pećanac otišao za Bukulju, mislim u avgustu mesecu, da je napravio sporazum o nenapadanju... Po izjavi potporučnika Radovića, on se, Kosta Pećanac, obavezao da neće napadati Nemce... a isto tako obavezao se da će se zajedno sa okupatorom boriti protiv partizana. To je bilo meseca avgusta 1941. godine... Mislim da je zaključen i pismeni ugovor, ali ja to nisam video...

Po izvršenom sporazumu potpukovnik Radović izvestio ga je da on ne pristaje na sporazum koji je potpisao Kosta Pećanac, pa da i mi to isto, ostali komandanti, ne činimo. Ja isto tako nisam priznao taj sporazum...

Po naređenju Koste Pećanca imalo je da se obrazuju sudovi...

Tek posle napada na Kruševac saznao sam da postoji partizanski odred, Rasinski odred...

U početku ja sam iz Kruševca izdavao naređenja. Čim sam opazio da će Nemci da me uhapsu, povukao sam se na

Jastrebac. Posle proglasa Koste Pećanca uhvatili su me Nemci na putu u blizini Kruševca i sproveli me u zatvor. Izvukao sam se najviše zahvaljujući izdajniku Kosti Pećancu. Kosta u to vreme još nije znao da ja više nisam njegov vojnik i da ne slušam njegova naređenja. Nemci su pitali da li sam bio komandant. Zatražio je da me vidi krajskomandant. On je tražio od mene da obećam saradnju u borbi protiv partizana. Ja sam, naravno, obećao samo da bih se izvukao. Ništa napisмено nisam dao... Prilikom puštanja krajskomandant je zahtevao da se fotografišem. Ja tada nisam o tome mnogo razmišljao. Pristao sam, mada sam insistirao da se ne fotografišem. Na slici je bilo još, pored krajskomandanta, i nekoliko oficira...

Prisutvovao sam 21. septembra u selu Strmcu zakletvi šest hiljada regruta. Po povratku sa te zakletve našao sam u štabu generala Novakovića, koji mi je izdao opšte naređenje za opšti ustanak u Šumadiji, napad na sve gradove u kojima su Nemci. Ja sam imao da izvršim organizaciju i da sa svojim odredom zauzmem Kruševac. Raspisao sam naređenje o mobilizaciji da bi se prikupile trupe. Tom prilikom sam naredio komandantu žandarmeriske čete, smatrajući da je nacionalan čovek, to jest javio sam mu da ću izvršiti napad na Kruševac, i to noću između 22. i 23. po naređenju generala Novakovića. Tražio sam da me u toku napada pomogne sa svojim žandarmima, to jest svojom borbom u samoj varoši. Dodao sam da, ako mu to nije moguće, onda da saopšti žandarmima da se pre pola noći kako ko može udalji i da dođe u oblast Paševičke šume. Plan sam bio stvorio, još nisam uhvatio vezu sa komandantom Ročkom iz stalačkog odreda. ... Napad je zakasnio iz razloga što Gočki odred nije došao. Trebalo je početi u noći između 22. i 23, a međutim 23. Nemci izvrše prepad. Nemaca je bilo oko 5 do 600... Po izjavama ljudi iz samoga grada, i nađenim leševima koje ranjenih, koje poginulih, bilo je 190, a zarobio sam oko 29 'zorki'... Ja sam skoro bio zauzeo Kruševac. Jedino je bilo još otpora u jednoj gimnaziji. Trebalo je da Gočki odred zatvori svoj sektor. Ja sam docnije bio sprečen pristizanjem nemačkih pojačanja iz Stalaca i Kraljeva... Ja sam morao da prekinem, jer mi Stalački odred nije uopšte dolazio, a znao sam da će Nemcima stići pojačanje, da će biti tenkova i rušenja zgrada i da će me najzad, odbaciti.

Raspustio sam obveznike bez oružja kućama, a obveznike sa oružjem krenuo sam na Jastrebac, jer sam dobio izveštaj da Kosta Pećanac nemačkim kamionima i sa oko 2.000 četnika ide iz Toplice da me razoruža, što je bilo u stvari.

Posle borbi na Kruševcu i selu Brzemci i Jaslici, ja sam se povukao ka Kraljevu, jer sam saznao da se tamo vode borbe od strane partizana i od strane Dražinih četnika sa

Nemcima. Tamo sam se našao sa majorom Đurićem, koji je bio komandant operacija i opsedao Kraljevo. Javio sam se njemu i stavio mu se pod komandu. Tada sam saznao za Dražu Mihailovića. Stavljajući se pod komandu Đurića, ja sam se stavio i pod komandu samoga Draže. Produžio sam borbu dokle god je trajala opsada Kraljeva... Opsada nije uspjela. Ona je bila probijena od pravca Kruševca, ali se taj krug mogao zatvoriti da nisu iskrsele druge stvari, koje sam kasnije saznao. Došlo je do sukoba između partizana i četnika u Požezi... Major Đurić je povukao veći deo snaga ka Čačku... Ja nisam imao tačne podatke, ali Đurić ne bi povukao snage da nije dobio naređenje od Draže...

Po povratku sa Kraljeva, vratio sam se u oblast sreza župskog odakle sam poslao oficira-kurira Draži da uhvati vezu sa njim i izložim mu tok operacija kod Kraljeva, gde sam se nalazio, i šta sam na terenu postigao. Mislim da je to bilo u decembru mesecu. Tada mi je doneto uputstvo za organizaciju na terenu i naređenje kojim me postavlja Draža za komandanta Rasinskog korpusa, a ne odreda. To sam naređenje dobio u januaru. Daje mi se za organizaciju rejon kopaoničkog i župskog sreza... Mislim da je izdao naređenje 1942, koliko se sećam, da se onemogući rad partizana na terenu... Da se spreči rad njihovim odeljenjima i borbom, ako ne može na drugi način... Ja sam shvatio da se to odnosi samo na partizane. Kasnije izišla su naređenja i za simpatizere. Kasnije je Draža naredio da se uništavaju svi koji rade za partizanski pokret... Kod njega je uvek bilo to: 'Očistiti partizane sa terena!' Ja sam jedanput rekao. 'Gospodine generale, partizani nisu đubre, a mi metla, ne može se to očistiti. Mene jure Nemci tri godine, pa me nisu mogli očistiti, pa ne mogu ni ja partizane'. 'Ama, rekao je Draža, 'ne kažem tako, Keseroviću, nego onemogućiti ih!'

... Ja sam 1943. godine aprila meseca krenuo po nalogom naređenju za Sandžak i u maju sam se našao u selu Zatonu, kod Bijelog Polja. Tamo sam bio pozvan depešom u kojoj je stajalo ovako: 'Prikupite i mobilizite sve ljudstvo s tim da na terenu ostavite najnužniji broj za službu, i krenite najpogodnijim pravcem i dođite u oblast Zlatara, a tamo vas čekaju dalja naređenja.' Kada sam došao kod Zlatara, naređeno mi je da krenem u pravcu Bijelog Polja preko planine Jadovnika ne znajući u kom cilju. Kada sam došao u Zaton, on je sa engleskim pukovnikom Bejljem izvršio smotru trupa, naredio da se onde odmore, pošto ih za sutra očekuje zadatak. Sutra je naređeno da posednemo desnu obalu Lima, nizvodno, i dao mi je jedan otek sa zadatkom da sprečim partizane da pređu na desnu obalu reke Lim... On je insistirao na tome da se partizanima ne dozvoli prelaz u Srbiju...

Nemci nisu bili tada tu, nego posle tri dana... Nemci su imali akciju protiv partizana... Peta ofanziva...

Da vam kažem svoj razgovor sa Dražom Mihailovićem u selu Zatonu. Bio je ručak. Mislim da je on tad bio ministar. Ja sam rekao ovako: 'Gospodine ministre, zašto da se vodi borba sa partizanima, a ne sa Nemcima?'. On je rekao: 'Da vodimo borbu!' 'Pa zašto da se borimo i sa partizanima? Treba se boriti samo sa Nemcima.' 'Ne! Partizani su veći neprijatelji. Nemci će pasti, a ovi će nam sesti na grbaču, ako uzmu vlast!' «1

U prvi sumrak Mihailovićeva kolona krenula je u pravcu planine Jadovnika. Sutradan u svanuće i Keserović je poveo svoje četnike ka Limu. Stigavši tamo, izvršio je raspored i poseo desnu obalu reke.

Samo tri dana kasnije Mihailović se u selu Požeginama sreo i sa Drugim ravnogorskim korpusom pod komandom Predraga Rakovića.

Sve do pred kraj 1942. godine Raković je bio komandant Čačanskog četničkog odreda, legalizovanog kod Nedićeve vlade i nemačkih okupatora. Nalazeći se sa svojim štabom u Čačku, Raković je uspostavio i veoma prisne veze sa pukovnikom Frikeom, u to vreme komandantom okupacionih trupa u Čačku i, uz njegovu podršku, sprovodio teror i zločine nad pripadnicima i simpatizerima NOP u srezovima ljubičkom, trnavskom i žičkom. Istovremeno, pod njegovim obezbeđenjem, »prikivali« su se kao »ilegalci« i pojedini viši funkcioneri Mihailovićeve organizacije, među kojima su bili Dragiša Vasić i u to vreme komandant Srbije Dragoslav Pavlović, kome je Raković, u leto 1942. godine, organizovao sastanak sa Frikeom.

Sastanak između Pavlovića i Frikea, kome je prisustvovao i Raković, održan je u manastiru Nikolju, u Ovčarsko-kablarskoj klisuri.

Tom prilikom Frike je zamolio Pavlovića da svoje »šumske« odrede što više orijentiše na proganjanje pripadnika i simpatizera NOP i manjih partizanskih odreda i grupa kojih je bilo svuda na teritoriji Srbije, samo što je njihova aktivnost, usled snažnog pritiska okupatora kvislinških snaga Ljotića, Pećanca, Nedića i Mihailovićevih »legalizovanih« odreda, pa i onih »šumskih«, bila u znatnoj meri ograničena.

Kao protivuslugu Frike je obećao Pavloviću da će njegove odrede ne samo tolerisati, već i preko »legalizovanih« odreda pomoći.

Pavlović je s velikim zadovoljstvom prihvatio ovaj usmeni aranžman, koji je, uostalom, potpuno odgovarao stavu cele Mihailovićeve organizacije. Na račun ovog sporazuma on je sebi kasnije pripisivao neka diplomatska svojstva, hvaleći se postignutim uspehom na pregovorima sa Frikeom. Naročito je isticao značaj činjenice što je sastanak bio zaista konspirativno izveden, te nimalo nije štetio Mihailovićevoj lažnoj paroli o neprijateljskom stavu prema okupatoru, koju su u cilju obmane naroda on i njegovi komandanti u Srbiji uporno širili.

Posle odluke okupatorskih vlasti da se razoružaju četnički odredi u Srbiji, Raković je uspeo da povuče svoj odred u »ilegalnost«, a kratko vreme posle toga Mihailović ga postavlja za komandanta Drugog ravnogorskog korpusa.

Međutim, naviknut da se oslanja na okupatore i kvislinge, Raković se, 26. februara 1943. godine telegramom obraća Mihailoviću, tražeći od njega odobrenje za novi sporazum sa okupatorima. Trećeg marta 1943. on ga obaveštava:

»U smislu depeše koju sam podneo G. Ministru, stao sam se 2. marta t. g. na Savincu u jednoj šumi sa nemačkim komandantom potporučnikom Krigerom iz Gor. Milanovca. Sastanak je izveden potpuno tajno. Na sastanak je od strane Nemaca došao potporučnik Kriger i njegov tumač. A sa naše strane bio sam ja i moj Načelnik štaba p. por. Lazarević. Tema razgovora bila je isključivo uništenje komunističkih bandi na teritoriji koju obezbeđuje Nemačka jedinica iz Gor. Milanovca. Uglavnom dolazi u obzir komunistički vođa Labud koji ima oko 150 komunista pod svojom komandom u okolini Rudnika, u srezovima: Kačerskom i Orašačkom. Utvrdili smo plan za ovaj rad. O izvođenju ove akcije detaljno sam se dogovorio sa Zvonkom (Vučkovićem, komandantom Prvog ravnogorskog korpusa — nap. autora) noću između 2/3-III t. g. u čemu smo postigli potpunu saglasnost. Zatim nastojao sam da se svi nemački agenti (sve svoje protivnike četnici su nazivali 'komunistima' ili 'nemačkim agentima' — nap. autora) koji su komunisti otpušte iz službe Nemačke i zatvore, i to koji su kod Nemačkih komanda u gradovima: Gor. Milanovcu, Čačku, Kraljevu, Požezi i Užicu, na što je potporučnik Kriger pristao i obećao je da će ispuniti. Zahtevao sam da pušti iz zatvora sve naše ljude po spisku koji ja

podnesem, a koje su Nemci uhapsili u srezovima: Takovskom, Ljubičkom, Žičkom i Trnavskom. Obećao je da će učiniti ukoliko se nalaze u hapsu još u gradovima u domenu ovih srezova i u Kragujevcu. On zna da sam prestavnik organizacije Draže Mihailovića i otvoreno je rekao da on i kolege njegove razumeju Dražu ali njihovo više vođstvo, kako vojno tako i političko, ne razumeju Dražu i njegov pokret, odnosno ne trpe ga. Zato mi je sam preporučio da se čuvamo dobro i ne dozvolimo da se sukobimo još sa njihovim jedinicama. Sastanak je bio kratak, svega 1 sat. Molio je da se i u buduće sastanemo pod uslovima koje ja želim, pa ukoliko mi bude potreba i ukoliko mi se dozvoli od više komande, to ću učiniti. Inače kroz ceo njegov razgovor provejavala je želja da sa 'šumskim' uhvati vezu za dani momenat.«²

O rezultatima postignutog sporazuma Raković je 23. marta 1943. godine telegramom obavestio Mihailovića:

»Hapšenje naših ljudi više neće biti na reonu nemačke komande G. Milanovca. Ako pogine okupatorski vojnik na ovome terenu neće se paliti redom kuće, već samo po našem spisku i to partizanske i samo će se partizani ubijati. Na drugom sastanku bio je prisutan i poručnik Maja. (Batričević, načelnik štaba kod Vučkovića — nap. autora). Ugovorili smo sve potrebno za uništenje komunističke grupe Labuda Labudovića, koji operiše u srezovima takovskom, kačerskom i oraškom. Obaveštajnu službu u gonjenju ove grupe vodi biv. predsednik opštine sa Rudnika Kosta Kostić. Tako ćemo iskoristiti Nemce za uništenje ove grupe. Ugovorili smo da Vučković upotrebi jednu svoju jedinicu za čišćenje sreza kačerskog, ali odvojeno od Nemaca i ilegalno. Ona neće biti uznemiravana od Nemaca i drugih. — Dobio sam 5.000 metaka za čišćenje moga reona od komunista.«³

A u telegramu od 29. marta Raković javlja Mihailoviću da ti sporazumi dobro funkcionišu:

»Sa Nemcima se više ne sastajem jer nemam potrebe. Zvonko (Vučković — nap. autora) preko svojih ljudi rukovodi sa uništenjem Labudove grupe. Tamo operiše i 60 četnika Zvonkovih. Sa Nemcima sam ugovorio te me snabdejavu municijom.«⁴

Kada je Raković sa svojim korpusom stigao u Požegine, Mihailović je i njemu naredio da posedne desnu obalu Lima, s tim da se levo krilo rasporeda njegovih trupa nasloni na Keserovićevo desno. Rakovićev zadatak

bio je isti kao i Keserovićev — sprečiti partizanskim snagama prelazak preko Lima i eventualni prodor u Srbiju.

Međutim, prilikom saopštenja naređenja za pokret jedinica, radi zauzimanja određenih položaja, dva bataljona Čačanske brigade su otkazale poslušnost.

Neposredno posle ovog incidenta, komandant Čačanske brigade poručnik Milorad Ristović je izjavio:

»Sa mojom brigadom, koja je u sastavu Rakovićevog korpusa, ovde sam stigao 10. maja. Odmah sam dobio naređenje da posednem i branim prelaz preko reke Lima, između sela Oluja i Rasova, s tim da moje levo krilo naslonim na Keserovićevo desno.

Kada sam naredio pokret ka položaju, moj 3. i 4. bataljon i štabna četa otkazali su mi poslušnost. Neko je uzviknuo: 'Nećemo bratoubilačku borbu!' Mnogi su ovo prihvatili, a komandir štabne čete nastavio je: 'Preko Lima ima preko trideset hiljada dobro naoružanih partizana koji se bore protiv okupatora. I Đurišićevi četnici su bacili oružje i vratili se svojim kućama. A kuda sada mi da idemo i za koga da se borimo? Ja neću da se borim sa svojom braćom. Ko se slaže sa ovim neka pođe sa mnom kući.'

Ogromna većina krenula je za njim. Nisam bio u stanju da ih zaustavim. Razgovarao sam o tome s Rakovićem. On je svu krivicu bacio na mene. Ovih dana sam o svemu razmišljao i zaključio da su ovi begunci zaista u pravu. Odlučio sam da se više ne borim protiv partizana. Idem kod Čiče da mu ovo saopštim.«⁵

Ristović je bio jedan od organizatora četničkog pokreta u Trnavskom srezu i, u svojstvu komandanta četničkog odreda, kasnije Čačanske četničke brigade, bio inicijator i izvršilac mnogobrojnih zločina nad pripadnicima i simpatizerima NOP. Između njega i Rakovića, pod čijom je neposrednom komandom bio, vladao je krajnji antagonizam i vodili su tešku međusobnu borbu za prestiž. Ristovićeva odluka, da se najzad solidariše sa onima koji su odbili da izvrše Mihailovićevo naređenje, bila je isključivo rezultat njegovog momentalnog raspoloženja i krize, nastalih u momentu kada je shvatio da je rasulo jedinice kojom je komandovao posledica nepopularnosti borbe koju Mihailovićeve jedinice vode protiv NOP i da ga ova činjenica može lako staviti u položaj komandanta bez vojske. Istovremeno, razulo Čačanske četničke brigade predstavljalo je i definitivni Ristićev poraz u borbi za prestiž sa njegovim partnerom Rakovićem.

Prema Mihailovićevom naređenju, Ristović je 23. jula 1943. godine smenjen sa dotadašnjeg položaja i protiv njega je, zbog odricanja poslušnosti, povedena istraga.

U toku istrage vršio je dužnost komandanta Deževske četničke brigade. Po završetku istrage, po kratkom postupku osuđen je na smrt i streljan.

ODGOVOR MOSKVI I RASPUŠTANJE KOMINTERNE

Jedanaestog maja, samo dan posle incidenta u Čačanskoj brigadi, kada su dve čete odbile da se bore protiv partizana, Mihailović je pozvao šefa Centra za vezu kapetana Peveca i njegove pomoćnike i saopštio im neobično upozorenje:

»Naši odnosi s engleskom misijom, a samim tim i s britanskim saveznikom, iz dana u dan postaju sve zategnutiji. Rezultati ovakvih odnosa već se osećaju. Njihov stav prema nama nanosi nam dosta štete. Vama je poznato da je član engleske misije, pri mome štabu, komunista 'Dragi' uspostavio vezu između partizana i britanske vlade. (Ova Dražina tvrdnja je netačna. Kasnije će biti detaljnije izneti odnosi Mihailovićeve četničke organizacije s britanskom misijom — prim. autora). Zahvaljujući ovoj vezi Englezi dolaze i do podataka koji su sračunati na to da nas kompromituju u očima saveznika i njihove javnosti. Koristeći obilato ove podatke Radio London je otpočeo sve oštriju propagandu protiv nas, a u korist komunista. To je bio razlog zbog koga sam zabranio slušanje Radio Londona.

Imajući u vidu pogoršavanje naših odnosa sa Englezima, ja sam doneo odluku da za naš glavni oslonac na međunarodnom planu pridobijem Ameriku, dakle Sjedinjene Američke Države. Da bih što bolje realizovao ovu odluku, potreb-

na mi je direktna radio-veza s Amerikom. Ona mora biti van engleske kontrole. Preko ove radio-stanice mogao bih održavati i nekontrolisanu vezu s vladom. (Radio-veza između Mihailovića i emigrantske vlade bila je pod kontrolom britanskih organa — prim autora).

Pored toga, nama je, u ovakvoj situaciji, neophodna i jedna radiofonska stanica većeg dometa, preko koje bismo razvijali sopstvenu propagandu. Bilo bi dobro ako bi njen domet išao i preko granica Jugoslavije.

Eto, to su dve stvari zbog kojih sam vas pozvao. Interesuju me vaša stručna, tehnička mišljenja i da li imamo mogućnosti da izgradimo ovakve dve radio-stanice.«¹

Prvi je uzeo reč Jože Pevec. Objasnio je Mihailoviću da se u njegovoj rado-mehaničarskoj radionici već radi na jednoj kratkotalasnoj radio-telegrafskoj stanici većeg dometa i da pretpostavlja da će njome, kada je završe, moći održavati vezu i s Amerikom.

— Isto tako u radionici pokušavaju da konstruišu i jednu radiofonsku stanicu. Međutim, ni za jednu od njih nemamo sav potreban materijal, niti smo bili u stanju da ga do sada nabavimo. Mislim da bi se mogao pronaći jedino u Beogradu — završio je Pevec.

— Ja smatram — rekao je zatim kapetan Mihailo Stojanović, šef radio-telegrafskog kursa — da bi ovde najveći problem bio izvor energije za napajanje radio-stanica ovakve vrste. I prvo bi trebalo to pitanje rešiti.

— O svemu ovome još razmislite, a ja ću vas ovih dana ponovo pozvati. Gledajte da po svaku cenu nađete rešenje. To mi je sada od prvorazrednog značaja. Sredstva nećemo žaliti — završio Mihailović.

Dva dana kasnije, Mihailović je ponovo pozvao istu ekipu stručnjaka za veze i posle prilično iscrpne diskusije i ne baš neke dublje analize svega onoga što mu je rečeno, zaključio je da za ostvarenje njegovog plana ipak postoje izvesne mogućnosti. Na kraju je naredio:

»Radio-stanicu za vezu s Amerikom neka, pod Pevecovom kontrolom, radi Grbec (Josip Grbec bio je dobar radio-amater. U to vreme bio je radio-telegrafista u Centru za vezu Vrhovne komande — nap. autora). Radio-mehanička radionica iz Pevecovog centra ima zadatak da izradi radiofonsku stanicu. Šef radionice je radio-inženjer koji ima dosta iskustva na konstruisanju i izradi radio-stanica. Radio-materijalom bićete snabdeveni iz Beograda. To sam već uredio. Materijalna sredstva za ove nabavke dobijaćete od mene, a Rakoviću sam izdao naređenja za smeštaj i obezbeđenje radio-stanice.

Najteži zadatak ostavio sam Stojadinoviću. On mora da mi reši izvor energije za napajanje ovih radio-stanica, i to što pre.«²

Sa planom da uspostavi direktnu vezu sa SAD i da u njoj stvori svoj glavni oslonac na međunarodnom planu, Mihailović je, u Požeginama upoznao i Dragišu Vasića, ali se on sa ovim nije u potpunosti složio.

Kada ga je Mihailović obavestio o svojim namerama, Vasić mu je, prema sopstvenom kazivanju, odgovorio:

»U načelu nemam ništa protiv, ali smatram da je Rusija naš najprirodniji saveznik i da bi prvenstveno, i to po svaku cenu, trebali da nađemo zajednički jezik sa njom. Da je detaljnije upoznamo sa našim stvarnim položajem i situacijom u kojoj se nalazimo. Da je upoznamo sa našim planovima i namerama.«³

U tom duhu Vasić je aprila 1943. godine, u ime Centralnog nacionalnog komiteta ravnogorskog pokreta, uputio odgovor Panslavenskom komitetu u Moskvi, u kome četničke glavešine klevetaju NOP i njegovo rukovodstvo i pokušavaju da opravdaju svoj kontrarevolucionarni i izdajnički stav.

Tako, u ovom dokumentu piše:

»Naš narod je u zadnje vreme imao prilike da sluša emisije radio Londona, koji ponavlja pozive Panslavenskog komiteta u Moskvi svim malim slovenskim narodima, podstičući ih da sakupe svoje snage u teškoj borbi, koju ujedinjenje nacije vode protiv Hitlerove tiranije. U tim pozivima Panslavenski komitet u Moskvi, izražavajući svoje priznanje doprinosima onih koji sudeluju u zajedničkoj borbi, takođe osuđuje izvesne reakcionarne elemente, koji ometaju borbu.

Stav koji je Moskva smatrala prikladnim da zauzme do sada, kao i ta deklaracija, ne ostavljaju nas ni u kakvoj sumnji na koga se ta osuda odnosi. Uvereni da ta osuda, koja je zasnovana na lažima, može poticati samo iz krajnjeg nepoznavanja ovdašnjih uslova, mi najiskrenije žalimo one nesporezume pod kojima Panslavenski komitet radi.

Nesreća koja se oborila na našu Otadžbinu bila je dovoljna da ožalosti naša srca, a ta žalost sada produbljena nepravdom učinjenom prema nama od onih od kojih ju je naš narod najmanje očekivao. Naš narod, čiji su osećaji prema Majci Rusiji uvek bili čvrsti i nepromenjeni, prati sve što se u njoj događa sa simpatijom i razumevanjem, čudeći se što je njegov vlastiti položaj tako slabo shvaćen.

Srpski narod je od samog početka video u ruskoj revoluciji epsku osvetu prema jednom od najnepopustljivijih i najkrvavijih tirana u modernoj povesti, i razumljivo je, da je ona, kao i sve revolucije, ostavila tragove kako patnje tako i veličine...

Naš narod zna da mali slovenski narodi moraju biti ne samo zahvalni Rusiji, već takođe ponosni i za patnje koje je izdržala, i koje je jedino ona mogla izdržati, da bi se mogao roditi jedan bolji svet...

Sećanja na nepravde počinjene od raznih režima između dva svetska rata, gnev, ogorčenje i njegovo sadašnje poniženje, povećali su buntovničko osećanje našeg naroda. Krv mu je zavrela i u isto vreme se setio svoje sjajne prošlosti s njenom divnom tradicijom i sjajnim ostvarenjima — znajući da dan osvete mora doći. Njegova želja je bila da čeka na taj dan... On zna da opšti ustanak može biti uspešan samo ako bude učinjen u pravi čas. S velikom dalekovidnošću narod se svrstao u četničke formacije i počeo rat gerilskog tipa, koga nikada nije nameravao napustiti...

Suočen sa brutalnom silom našao se usred oružanog ustanka, preduzetog u pogrešno vreme, i osuđenog na propast od samog početka. Neizlečivo naivan, narod nije čak ni znao ko ga je gurnuo u preuranjenu akciju. Njegova mržnja prema neprijatelju i njegova želja da se oslobodi ustankom bile su zloupotrebljene.

Niko ne zna bolje od naše ruske braće da se u dubokim skrovištima revolucije uvek može naići na strance. Stranci toga tipa su, svojim izdajstvom, inicirali proces, koji je urodio zaslužnim porazom naše Nacije, koja ne zna većeg zločina ni većeg bogohulstva od dizanja oružja protiv Otadžbine.

Tada su svi, koji su još uvek ostali poštteni, ustali na ogorčen ustanak... Da li je to sve Rusima zaista neverovatno? Zašto Panslavenski komitet donosi brzoplete zaključke, stavljajući se na stranu šačice stranaca, protiv jednog srodnog i lojalnog naroda. Da li je taj njegov stav rezultat strpljivog i savesnog ispitivanja činjenica, ili puka posledica slepe propagande? Trebamo li mi, bez pitanja, prihvatiti savet i mišljenje onih, koji nemaju nikakvih dokaza u prilog svojih tvrdnji, i koji nisu izrazili čak ni svoju spremnost da nas saslušaju?

Ima li ikoga među nama, ko nije očekivao da će naše patnje naići na najveće simpatije jedne bratske Nacije? A ipak smo doživeli da vidimo, kako se onima, koji nemaju nikakve veze sa srpskim narodom, pruža utočište pod njenim (ruskim) okriljem. Ona štiti ljude, koji su učinili sve što su mogli da iskorene naše moralne ideale i da uguše naše prirodne osećaje, i koji su poučili našu omladinu u zlo-

činu i prolivanju krvi, tako da više nije mogla ništa da učini, već da izdrži s partizanima do kraja.

Smatraju li Rusi da jedan srodan i odan narod treba da vode stranci? Velika Oktobarska revolucija je bila vođena od jednog Rusa — Vladimira Iljića Lenjina. Rusi su poznavali svog vođu, a verovatno i kuda ih vodi. Da li bi Rusi sledili samo Lava Bronštajna kao vođu? Da li članovi Panslavenskog komiteta u Moskvi zaista smatraju da jedna nacija kao naša, sa svojom istorijom i tradicijama, treba da ostane bez vođe? (Posle godinu i po dana partizanske delatnosti, niko još ne zna pravo ime njihovog načelnika štaba). Treba li tog bezimenog čoveka pretpostaviti generalu Mihailoviću, koji se stavio na naše čelo s odobrenjem naroda? Mora li naš narod biti vođen od tog neznanca, čiji je glavni pomoćnik u Beogradu 'boem' Moša Pijade.

Srbi ne bi nikada mogli primiti takav savet, čak ni od Rusa. Naš narod zna šta je u interesu naše ruske braće. On može razumeti da se zaraćena Rusija obraća porobljenim narodima pozivom na ustanak protiv zavojevača kako bi angažovali neke njegove snage, slabili njegovu jačinu i uznemiravali njegovu pozadinu. No, nije ništa manje razumljivo da porobljene nacije gledajući na taj ruski poziv s gledišta svojih vlastitih nacionalnih interesa, sadašnjih i budućih, zadrže pravo da same odluče kada će dignuti oružje na ugnjetača.

Naš narod zna šta radi i seća se svoje prošlosti. On će svoj budući život voditi u svetlu vlastitih interesa i u skladu sa vrednostima koje je sam stvorio. On će očistiti svoju revoluciju od svih smetnji i spasti je od opasnosti njezinih vlastitih apstrakcija... Iako naš narod nije protiv internacionalizma, on je pre svega i iznad svega patriot... U ovom velikom ratu naš narod zna šta hoće i njegova je vera čvrsta. On je znao da se nada i kada su sve nade bile izgubljene, i kako da savlada nesavladljivo. On je duboko uveren, da će sigurno proći kroz sve krize i da će prekaljen nesrećom, preživeti svoje sadašnje patnje.«⁴

U isto vreme Vasić je, uz Moljevićevu i Žujovićevu asistenciju, sastavio i »Uputstva za nacionalnu propagandu« koja su, kao poverljiv dokument, dostavljena svim komandantima.

Najzanimljiviji je drugi deo ovih uputstava. Tu je, pored ostalog, pisalo:

»Unutrašnji socijalno-ekonomski poredak u Rusiji prikazaće propaganda u svetlosti istine, sa gledišta koje je, bar formalno, i Rusija prihvatila (između ostalog i svojim sporazumima sa Engleskom) da je u pitanjima za unutrašnje uređenje svaki narod suveren.

Pri obradi ovog pitanja naročito je važno obratiti pažnju na evoluciju sovjetskog poretka od 1917. do 1923. (tj. od perioda ratnog komunizma koji karakteriše nastojanje ruskih vlastodržaca da dođe do privredne obnove zemlje), kao i na promene do kojih je došlo u Rusiji posle uvođenja u život novog ustava; najzad, i promene do kojih je došlo u unutrašnjem poretku Rusije za vreme samog rata mogu biti od interesa za nas. Vraćanje porodici kao osnovnoj ćeliji društvenog života, verska trpeljivost, borba protiv socijalnog izjednačenja (egalitarizam), poštovanje nacionalnih kultura, nadovezivanje savremene ruske kulture na kulturne vrednosti ruske prošlosti itd., sve ove pojave savremene ruske stvarnosti novijeg su datuma i predstavljaju vrlo krupna odstupanja od klasičnog komunizma ka jednoj novoj formi nacionalizma.

Specijalno treba obraditi pristupanje Rusije Atlantskoj platformi⁵ i njeno obavezivanje da se neće mešati u unutrašnje stvari pojedinih naroda. Treba razbijati verovanje našeg sveta da postoji mogućnost spuštanja ruskih padobranaca, tenkova itd. kod nas. U vezi s tim treba naglašavati da veličanstveni otpor koji pruža danas ruski narod ne dolazi toliko od vojničke snage Crvene armije koliko od patriotizma ruskog naroda, koji nikakav režim ne bi mogao uništiti. Pristanak na neizmerne žrtve u današnjoj, u istoriji najkrvavijoj borbi, jeste prvenstveno za ideju otadžbine.

Pouzdanje je jedno: da za dve decenije sovjetske vladavine ideja društvene pravde nije u toj meri ni primenjena ni ostvarena da bi se samo za njene tekovine proliło onoliko krvi. Ako je radnička klasa donekle u ovome zadovoljena, široke narodne mase nisu ni izdaleka tako zadovoljene, da bi se moglo reći kako se one danas bore da bi očuvale, za protekle dve decenije stvoreno, blagostanje. Naprotiv, one su nam pružile samo dokaza o tome: da je ljubav prema otadžbini jedno isintinktivno osećanje prema otadžbini, koje je mržnja zbog nepravdi ranijih vladavina učinila da privremeno utrne i koje se prirodno pojavilo onog istog trenutka kada se nacija kao takva osetila ugrožena.«⁶

Međutim, ništa manje nije interesantan ni deo uputstva koji govori o stavu organizacije Draže Mihailovića prema borbi protiv okupatora. Taj stav glasi:

»U zemlji agrarnoj, industrijski nerazvijenoj, sabotaza kao oblik akcije protiv neprijatelja ne može biti efikasna (primer: da bi razorili jedan drveni most, malo črvšći, partizani su često ostavljali po nekoliko sati, dok je okupatorskoj vojsci trebalo najčešće samo pola sata pa da taj isti most osposobe za prevoz svojih trupa preko njega itd.). U zemlji relativno malih prostora, kao što je naša, ni gerilske akcije

ne smeju biti stalne. Inače zemlji i narodu prete ničim neisplative posledice.

U zemlji agrarnoj, industrijski nerazvijenoj, zemlji malih prostora, kao što je naša, zemlji ustaničkih tradicija, oružani ustanak je onda, kada je blagovremen, jedino efikasna forma borbe protiv okupatora. Oružanom ustanku mogu prethoditi gerilske borbe, ali i to u velikim vremenskim razmacima.«⁷

U ostalim delovima uputstva bio je iznet već poznati stav prema NOP, klevete na račun njega i njegovog rukovodstva.

U selu Požeginama Mihailović se zadržao oko desetak dana. A zatim, pošto je primio izveštaj o pokretima i koncentraciji okupatorskih, nemačkih i bugarskih snaga i njegovom izbijanju na reku Drinu i Lim, on naređuje Keseroviću i Rakoviću da napuste položaj i da se kao zaštitnica i obezbeđenje njegove Vrhovne komande vrate u Srbiju, na terene odakle su i pošli.

Prešavši preko planine Zlatara, Draža Mihailović je krajem maja 1943. godine stigao u Srbiju i smestio svoj štab u Brekovu i okolnim selima gde se zadržao nekoliko sledećih dana.

Odmah po dolasku u Brekovo do Mihailovića je doprla vest da je u Moski doneta odluka o raspuštanju Kominterne. Bio je to dovoljno značajan povod da Mihailović 30. maja 1943. godine uputi raspis svim svojim komandantima:

»Raspis svima. — Dajem sledeću direktivu, kao dopunu ranije, za pojačanje propagande protiv komunista. Poglavlja su sledeća:

Prvo: Kominternu i njen cilj. Svim sredstvima podriivanje narodnih snaga u svim zemljama da bi u pogodnom času izveli svetsku revoluciju i zaveli diktaturu u svim zemljama.

Drugo: Posledica 25-godišnjeg rada Kominterne. Nemački komunisti stavili se na raspolaganje Hitleru, a ne Staljinu, u broju od 12 miliona organizovanih članova. Italijanski komunisti postupili na isti način. Kominternu kod neprijatelja Rusije nije uspela, u savezničkim zemljama i razjedinila otpor. Naši komunisti radovali su se slomu Jugoslavije. Danas ih vode Jozef Broz, zvani Tito, i Moša Pijade...

Treće: Kominternu je protiv Rusije izazvala sumnje celog sveta i zato je morala raspustiti Kominternu.

Četvrto: Narodi posle rata očekuju mir, a Kominternu sprema haos.

Peto: Osovinske sile kao i naši komunisti pretrpeli su poraz.

Šesto: Rusija se vraća sebi, da svoje brige posveti svome narodu. Ovim aktom priznaje Atlantsku povelju. Komunisti u drugim zemljama imaju da saviju svoje zastave i da se pokore svima. Naš ravnogorski pokret ima da izvede narodni preporod.«⁹

A samo nekoliko dana kasnije četnička Vrhovna komanda je, povodom raspuštanja Kominterne, izdala i letak namenjen Srbima komunistima. Njegov sadržaj bio je sračunat na razbijanje jedinstva u redovima NOP:

»Komunisti! Staljin je razoružao komunističku Internacionalu (Kominternu).

Posle ukidanja komesara u ruskoj vojsci prošle godine sada je ponovo baš sam Staljin zadao još jedan, možda poslednji smrtonosni udarac komunizmu i njegovoj političkoj, socijalnoj i ekonomskoj ideologiji. Na dan 22. maja u 9 sati naveče, iz Londona je objavljena senzacionalna za sav svet značajna vest iz Moskve — da je Staljin raspustio (bolje rečeno razjurio) Komunističku internacionalu, Kominternu. To znači: jedinstvo komunističke organizacije u svetu ne postoji, jer mu je Rusija, najveća nada komunizma, okrenula leđa i Kominternu otkazala gostoprimstvo.

Dobiti rat protiv neprijatelja ili izgubiti rat, žrtvujući ljudske živote i zlato, za maglovite i neostvarljive teorije i utopije komunizma? To pitanje postavljeno je pred Staljina u svojoj sudbonosnosti. Kao realan političar, Staljin je, sa svojim saradnicima a rukovođen željama ruskog naroda, izabrao ono što je bolje, korisnije i pametnije. U odluci o raspuštanju Kominterne kaže se 'da je to učinjeno zato da bi se omogućila što bolja saradnja saveznika za pobedu nad neprijateljem'. Znači da je Kominternu bila zapreka na putu do pobeде, pa ju je Staljin uklonio, udario je šakom u nos.

Srbi partizani! Posle ove Staljinove odluke, međunarodni komunizam i ideologija mrtvi su! Rusija se više, politički i ideološki, približava svojim i velikim demokratskim saveznicima Engleskoj i Americi. Njen državni brod punom parom plovi u vode demokratije! Kao što je Kominternu bila smetnja Rusima za uspešno vođenje rata protiv neprijatelja, pa je morala da bude razjurenjena, tako su i Vaši politički komesari najveća smetnja za uspešno vođenje naše srpske oslobodilačke borbe...

Tresnite što pre o zemlju sa političkim komesarima i komandantima, jer što pre, to bolje po vas...

Srbi partizani! Kada sami obračunate sa svojim političkim komesarima, slobodno bez ikakvog straha i kolebanja pristupite svojoj srpskoj braći — četnicima... Ako tako ne

postupite, istorija će Vam ne samo udariti žig Brankovića, žig izdajnika svega srpskog naroda i srpstva...

U istoriji poznata su dva žalosna tipa izdajnika: Juda i Efijalt. Juda je izdao Boga, a Efijalt je izdao svoj grčki narod u borbi kod Termopila. Ova dva izdajnička tipa, obadva jednako, gadna su jer izdajnik svoga narod, gadan je kao izdajnik božji, a možda je Efijalt gadniji i žalosniji izdajnik od samoga Jude. A vi, braćo Srbi, ako i dalje budete išli za svojim političkim komesarima, koji vas danas vode u bratoubilački rat, bićete u isto vreme i Juda i Efijalt, izdajica Boga i izdajica srpskog naroda. Narod će vas pregaziti i osuditi, a istorija će Vam udariti sramni žig izdajnika!...⁹

U Brekovu je Mihalović doživeo novo neprijatno iznenađenje. Naime, šef britanske misije pukovnik Bejli predao mu je 28. maja 1943. dve poruke. Prvu je Mihailović uputio predsednik emigrantske vlade Slobodan Jovanović, a druga je poticala od Britanske vrhovne komande na Srednjem istoku.

»KOMUNIKACIJA« BRITANSKE VLADE

Jugoslovenska emigrantska vlada je u toku 1943. činila ogromne napore kod savezničkih vlada, a u prvom redu engleske, da se održi međunarodno priznanje četničke organizacije kao pokreta otpora protiv okupatora u Jugoslaviji.

Zahvaljujući veličanstvenoj borbi Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije protiv okupatora i njihovih pomagača, koja je zadivila svet, naročito slavnim bojevima u IV i V neprijateljskoj ofanzivi, istina o stvarnoj situaciji u Jugoslaviji sve više je prodirala u javno mnjenje demokratskih zemalja, zbog čega su dezinformatorski i razbijački pokušaji emigrantske vlade iz dana u dan imali sve manje uspeha.

Na osnovu lažnih izveštaja koje je dobijala od Draže Mihailovca, emigrantska vlada je pokušavala da kod britanskih zvaničnih krugova povрати poverenje prema četnicima i da im obezbedi njihovu daljnu moralnu i materijalnu podršku. Zbog toga je predsednik emigrantske vlade Slobodan Jovanović predao britanskom ministru inostranih poslova, Idnu 11. januara 1943. godine »podsetnik«, u čijem se prvom delu, između ostalog, kaže:

»Đeneral Mihailović organizavao je sve srpske zemlje i Sloveniju i svuda postavio aktivne i rezervne oficire kao komandante... U otsudnom času đeneral Mihailović može da podigne blizu 200.000 najboljih boraca, pod uslovom da za ove borce ima i naoružanje...

... Bilo bi od neocenjive koristi da se đeneralu Mihailoviću dostavi što pre sledeća pomoć:

— 30.000 pari odela, obuće i rublja, da bi đeneral Mihailović mogao da odene svoje četnike za zimu.

— Koncentrisanu hranu za borce, jer u našem narodu ne samo po gradovima, čak i po selima, vlada glad. Nemci su sve odneli.

— Što veći broj ručnih bombi i lakog automatskog naoružanja sa što više municije.«¹

U drugom delu ovog »podsetnika«, kaže se, pored ostalog:

»Partizani — komunisti u sred rata nametnuli su socijalnu revoluciju i izvršili velika zverstva nad našim narodom. Ubijanje oficira i istaknutih domaćina imala su za cilj da obezglave narod.

Londonski radio stavlja partizane u isti red sa odredima đenerala Mihailovića. Đeneral Mihailović skrenuo je pažnju da ovo u najvećoj meri škodi ne samo interesima naroda — koji zna šta su partizani počinili — već isto tako škodi i engleskim interesima, naročito kod Srba. Isticanje partizana razjedinjuje akciju našeg naroda protivu Nemaca i okupatora. Unosi naročito pometnju u Hrvatskoj i Sloveniji.«²

Samo deset dana posle ovoga, 21. januara 1943, Slobodan Jovanović predao je Idnu i drugi »podsetnik«, koji glasi:

»Izgleda da je u poslednje vreme u specijalnim emisijama za Jugoslaviju isticana borba jugoslovenskih partizana sa sve većom učestalošću i jačinom.

Međutim, jugoslovenski partizani, iako se u njihovim redovima nalaze ljudi mnogih narodnosti, dejstvuju pod vođstvom i direktivom komunista. Pobude vođa partizanskog pokreta u Jugoslaviji prvenstveno su ideološke, a njihovi ciljevi vezani su isključivo za njihovu koncepciju društvenog poretka. Ovaj ideološki i socijalni karakter partizanskog pokreta izražava se u njihovom nepomirljivom stavu prema svima izrazito nacionalnim pokretima, njihovom planskom uklapanju svih istaknutih radnika na nacionalnoj stvari i sistematskom uništavanju temelja društvene i narodne državne organizacije.

Na taj način ozbiljna opasnost da se slavljenje parti-
zanskih uspeha i postavljanje njihove aktivnosti kao primer
drugima može pogrešno protumačiti kao odobravanje celo-
kupnog njihovog programa i kao nameran poziv ostalima da
se pridruže njihovom pokretu. Izveštaj koji je u svome tele-
gramu br. 935 od 7. novembra 1942. godine đeneral Mihailović
uputio Kraljevskoj jugoslovenskoj vladi, potvrđuje da se e-
misije iz Londona tumače na ovaj način. Šteta je utoliko
veća što se emisije vesti BBC-a slušaju u celoj Jugoslaviji
sa naročitim interesovanjem, a samim tim usmeno šire.

Celokupno dejstvo ovakve propagande u korist parti-
zana do krajnosti je škodljivo. Ona ubija moral i slabi duh
jugoslovenskih snaga, koji se bore protiv napadača iz čisto
nacionalnih razloga. Ona u velikoj meri stvara zabunu među
svima delovima jugoslovenskog naroda u pogledu ciljeva i
koristi svakog otpora uopšte. Dalje, ona često navodi druge
koji su raspoloženi na otpor, naročito među Hrvatima, da
pridu partizanima ili da stvaraju potpuno nezavisno jedinice.
Konačni rezultat ovoga je cepanje i slabljenje otpora prema
zajedničkom neprijatelju, kao i velika smetanja stvaraju u-
jedinjene akcije pod zajedničkom komandom.

Skrećući pažnju na ove činjenice, Predsednik jugo-
slovenske vlade i zastupnik Ministra spoljnih poslova, ima
čast da zamoli da se izdadu potrebne instrukcije kako se
partizanski pokret u Jugoslaviji ne bi isticao i veličao u emi-
sijama BBC, jer usled njegovih izrazito ideoloških ciljeva,
on predstavlja stvarnu opasnost ne samo za jugoslovensku
nacionalnu državu već i za društveni poredak.»¹

Ove diplomatske korake vlada je preduzimala na
osnovu izveštaja koje je dobijala u tom periodu od Draže
Mihailovića, pa se tom prilikom služila i njegovom ar-
gumentacijom u klevetanju NOP.

Međutim, povodom prvog zasjedanja AVNOJ-a u
Bihaću i odluka donetih na njemu, Mihailović je 23. de-
cembra 1942. godine obavestio vladu. U telegramu on
kaže:

»Skupština u Bihaću i odluke na njoj donete nisu prve
ove vrste. Sve se ovo već odigralo u manastiru Ostrogu po-
četkom ove godine i bilo zaboravljeno, kao i u Užicu prošle
godine. Niko živi ovamo ne pridaje ovim odlukama nikakvog
značaja niti ih uzima ozbiljnim. Na njih se već priviklo. Zna-
čaj se ovome ne pridaje u toliko pre što se na njihovom
čelu nalazi neki Tito, o kome se ne zna ni ko je, ni šta je,
ni odakle je. Cela ova komedija u Bihaću je stvar propa-
gande. Ovo je najbolji dokaz da cilj komunističke borbe nije

borba protivu okupatora nego borba za preuzimanje vlasti i svetsku komunističku revoluciju.«⁴

U ovom periodu, koji se vremenski poklapa sa IV neprijateljskom ofanzivom u kojoj su Dražini četnici zajedno sa okupatorima vodili neprestane borbe sa jedinicama NOV, Mihailović je dostavio emigrantskoj vladi više depeša u kojima je i dalje lažno prikazivao situaciju u Jugoslaviji. U tim depešama on stalno prenosi tobožnje proteste naroda protiv propagande londonske radio-stanice, napominjući da pojedini njegovi četnici u znak protesta protiv takve propagande, u ogorčenju, razbijaju radioaparate. Pored toga, Mihailović u tim depešama servira emigrantskoj vladi izmišljotine o »zverstvima« partizana i njihovoj »saradnji« sa ustašama. Tako 17. januara 1943. Mihailović obaveštava emigrantsku vladu:

»U vezi sa izjavom preko Radio-Londona o ustaškom pukovniku Francetiću javljam istinu. Sa pouzdane strane obavešten sam da je Francetić živ i zdrav i da je došao da vodi pregovore sa komunistima u ime Pavelića za borbu protiv Srba. Ustaše smatraju da je to jedini put kojim mogu izbeći odgovornost i kaznu za svoj zločin. Zato i pomažu komuniste ljudstvom, oružjem i novcem. Ponavljam — Francetić je živ i zdrav.«⁵

Lažna informacija o Francetiću trebalo je Draži da bude jedan od »konkretnih dokaza«, koje je najavio u svojoj depeši vladi i čiju je sadržinu Jovanović 3. januara 1943. preneo diplomatskim predstavnicima emigrantske vlade akreditovanim kod vlada savezničkih i neutralnih zemalja. Pod tačkom 2. obaveštenja kaže se:

»U poslednje vreme ustaše su počele u veliko da sarađuju sa partizanima sa ciljem da što više unište Srba i da nađu utočište od neminovne kazne koja ih čeka zbog njihovih nečuvenih pokolja nad Srbima. Imamo konkretne dokaze.«⁶

Sa ciljem daljeg uticaja na promenu kursa propagande londonske radio-stanice, emigrantska vlada je ponovo intervenisala kod direktora BBC-a Kirpatrika. Razgovore s njim vodio je Živan Knežević. Pored toga, on je razgovarao i sa Herbertom Harisonom, urednikom emisija za Jugoslaviju.

Obavešten o merama koje je preduzimala emigrantska vlada i ozlojeđen propagandom iz Londona, a

naročito komentarima novinara Harisona, koga u depešama upućenim svojim komandantima naziva »drkadžijom« i drugim pogrdnim imenima, Draža Mihailović je 17. februara 1943. uputio svim svojim komandantima sledeći telegram:

»Raspis svima bez razlike

Naša vlada u Londonu je protivna engleskom navijanju za komuniste. Englezi su obični trgovci sa ljudskim mesom. Svi izveštaji o hrabrim partizanima u Jugoslaviji obične izmišljotine. Oni se ne bore protiv okupatora već samo protiv nas i to za vlast. Naredite da se prekine slušanje Radio-Londona čim počne da hvali komuniste. Kad Harison govori uvek prekinite slušanje. Ovih dana se uništavaju poslednji partizani u zapadnoj Bosni. Navijanje Radio-Londona dođe im kao posmrtno slovo.«⁷

Emigrantska vlada je preduzimala mera da i u američkom javnom mnjenju opovrgne istinu, koja je, i tamo sve više prodirala. Zbog toga je Slobodan Jovanović 4. februara 1943. godine tražio od Mihailovića posebno ovlašćenje:

»Molim ovlastite nas da pod Vašim potpisom uputimo mesaż američkoj štampi u kome ćemo izneti: prvo, da ni jednog dana niste prestali da se borite; drugo, da ste učinili sve da se spreči bratoubilačka borba i da je inicijativom drugih nametnuta ideološka borba i našem narodu; da ne sarađujete ni sa jednim okupatorom niti narodnim izdajnikom. Naši američki prijatelji smatraju, da je ovo neophodno potrebno u ovom trenutku.«⁸

Na ovo je Draža 9. februara 1943. godine odgovorio:

»Molim Vas učinite sve što je potrebno za obaveštenje američke javnosti i pobijanje tendencioznih laži. Dokaze i materijal dostavljam sam Vam i dostavljam Vam stalno. Prema ovome možete odmah preduzeti potrebno ne čekajući izveštaj koji ću Vam za kratko vreme dostaviti o situaciji i našem radu u pojedinim našim pokrajinama. Ponovo tvrdim da bratoubilačku borbu vode oni kojima nije cilj oslobođenje nego vlast po svaku cenu. Neprijatelja spoljnih i unutrašnjih imamo mnogo. Naša borba je teška i složena, ali i istrajna.«⁹

Pre nego što je dobio Mihailovićev odgovor, Jovanović je 8. februara 1943. godine uputio ambasadoru Kra-

ljevine Jugoslavije u SAD Konstantinu Fotiću sledeću depešu:

»U odgovor na Vaš telegram POV. br. 70 ovlašćujem Vas da izdate sledeći demanti:

Ovlašćen sam da izjavim u ime svoje Vlade:

1. Nije tačno da italijanska vojska snabdeva Đenerala Mihailovića oružjem.

2. Nije tačno da je jugoslovenska vlada bila protiv saradnje Đenerala Mihailovića i partizana.

3. Iz pojmljivih razloga nije moguće davati pojednosti o aktivnosti Đenerala Mihailovića, ali se iz jugoslovenskih, britanskih i američkih zvaničnih podataka jasno vidi da je Đeneral Mihailović glavni stožer otpora u Jugoslaviji.«¹⁰

Kako je istina o saradnji Draže Mihailovića i njegovih komandanata sa okupatorima sve više prodirala u međunarodnu javnost, emigrantska vlada je bila prinuđena da traži od svog ministra vojnog objašnjenja u tom pogledu. Zato je 25. februara 1943. uputila Mihailoviću sledeću depešu:

»Dobili smo izveštaj da je koncem septembra prošle godine Jevđević sklopio pakt sa Italijanima i da ste Vi posle toga posetili u Mostaru italijanskog generala Negra. Tvrdi se dalje da su Jevđevićevi četnici pod zaštitom Italijana uništili hrvatska naselja u Dalmaciji. Usled toga sovjetska vlada saopštila nam da smatra da Vi saradujete sa Italijanima. U tom smislu počeli prodirati glasovi i u američkoj i engleskoj štampi. Na osnovu Vaših ranijih izveštaja mi smo te glasove suzbijali, ali kako se oni uporno održavaju na štetu naše opšte stvari, a i na Vašu ličnu, molimo Vas da nas o svemu tačno izvestite.«¹¹

Na ovu depešu Mihailović je odgovorio 2. marta 1943.

»Najveća je neistina da je Jevđević koncem septembra prošle godine sklopio ma kakav pakt sa Italijanima. Jevđević nema četnika niti ičim i kome komanduje, prema tome nije se mogao baviti uništavanjem hrvatskih sela. Isti je sa teškom mukom obuzdavao odmazdu našeg naroda prema ustaškim elementima u zapadnoj Hercegovini koji su elementi dali najkrvoločnije članove Crne Legije i kojim se danas na pustim srpskim zgarištima naseljava Bosanska krajina.

U označeno vreme kao ni u toku rata nisam uopšte bio u Mostaru, još manje imao kakvog sastanka ma s kojim Italijanom niti italijanskim generalom. Bilo je više pokušaja

kako od strane Italijana tako isto i od strane Nemaca da do ovakvih susreta dođe ali do njih nikad nije dolazilo jer sam ih uvek sa najvećim gnušanjem odbijao. Samo pre nekoliko dana obnovljen je isti pokušaj od strane Nemaca, o čemu sleduje poseban izveštaj. Napominjem uzgred da je od meseca avgusta prošle godine pa sve do danas nerazdvojno sa mnom i neprekidno uz mene bio engleski major g. Bil Hadson sa kojim sam se nalazio na velikom odstojanju od oblasti Mostara.«¹²

Nastojeći da podupre svoje obmane, Mihailović je istog dana uputio predsedniku emigrantske vlade i izveštaj o pokušaju Nemaca da dođu sa njim u kontakt:

»Jedan naš komandant poslao mi je pod 26. februarom sledeći radiogram:

Nemački komandant u Gornjem Milanovcu poručnik Kriger pisao mi je pismo i moli da se sastanem s njim pod uslovom u pogledu mesta i bezbednosti koje ja budem postavio. Razlog sastanku nije izneo. Molim naređenje po prednjem.

Na ovaj radiogram odgovorio sam: Ne odobravam i ne primam nikakav sastanak sa nemačkim komandantom. Odgovorite — dok Vi streljate i hapsite nevine Srbe i dok se nalazite u našoj Otadžbini ne može između nas biti nikakvog razgovora.

S druge strane od jednog našeg poverenika dobio sam pod 1. martom sledeći radiogram:

Šef nemačkog Gestapoa u Jugoslaviji pita da li biste primili Hitlerovog izaslanika radi razgovora. Pregovori bi se uglavnom sveli na to da Vi primite svu vlast u Jugoslaviji a da Nemci i Bugari izađu iz zemlje. Traži se samo slobodna železnička pruga za jug i za Bugarsku, s tim da prugu osiguraju naše trupe.

Ne proveravajući verodostojnost ove druge ponude naredio sam sledeći odgovor: Veran opštoj savezničkoj stvar i ujedinjenih naroda, odbijam svaki pregovor.«¹³

Ovaj Dražin izveštaj Jovanović je 2. aprila 1943. godine dostavio svim diplomatskim predstavnicima emigrantske vlade akreditovanih kod vlade savezničkih i neutralnih zemalja, sa napomenom:

»U pogodnoj formi dajte publicitet ovoj vesti.«¹⁴

Međutim, Mihailović nije obavestio emigrantsku vladu da je taj njegov komandant, Predrag Raković, istog dana kada je Draža poslao navedeni odgovor, 2. marta 1943, održao sastanak sa nemačkim komandantom iz

Gornjeg Milanovca Krigerom, o čemu je 3. marta obaveštio Dražu. Isto tako Draža je prečutao emigrantskoj vladi o svom sastanku koji je održao sa nemačkim predstavnicima u Divcima novembra 1941. godine.

Za vreme trajanja četvrte neprijateljske ofanzive protiv NOP, Mihailović je svakodnevno obaveštavao vladu o nekoj tobožnjoj aktivnosti protiv okupatora u Srbiji, ali o Bosni, Hercegovini i Dalmaciji nije slao nikakva obaveštenja. Međutim, pored obaveštenja iz savezničkih izvora — da četnici učestvuju zajedno sa okupatorima u borbama protiv jedinica NOV u rejonu Hercegovine — emigrantska vlada je imala takvo obaveštenje i od komandanta jugoslovenskih trupa u Kairu, pukovnika Putnika. U telegramu upućenom emigrantskoj vladi 14. aprila, on kaže:

»Od Engleza saznao sam da Bejli već mesec dana nema veze sa deneralom Mihailovićem. Mislio da je Draža otišao ka Foči, da rukovodi operacijama. Učiniću sve da saznam stvarno stanje.«¹⁵

Tek kada su jedinice NOV izvršile proboj četničkog fronta na Neretvi, Mihailović je počeo, potpuno izvrćući činjenično stanje, da izveštava emigrantsku vladu o borbama sa partizanima. Tako je 26. marta poslao telegram u kome kaže:

»Dokorašnja propaganda Radio-Londona za partizane uspeja je da pojača ideološku borbu, što nas jako slabi u pogledu otpora prema Nemcima i Italijanima i pokolebava domobrane da nam prilaze. Komunisti i dalje vode pregovore sa Nemcima, a Nemci imaju cilj da nas podvojenom uništavaju, upotrebljavajući na prvom mestu komuniste protiv nas...»

Sad je situacija u Hercegovini sledeća: komunisti napadaju nas a Nemci i ustaše idu pozadi njih. Komunisti se bore samo protiv nas a ne protiv Nemaca, Italijana i ustaša. Komunisti beže i iz propale nazovi Bihačke republike, upali su u severnu Hercegovinu i tamo stvaraju haos vršeći pljačku naroda koji je inače počeo umirati od gladi, odvođeci mu svu stoku i paleći sela gde su bili četnici.«¹⁶

Nastavljajući sa takvim »obaveštavanjem« emigrantske vlade, Draža je 5. aprila, poslao sledeći telegram:

»Komunisti u Jugoslaviji bore se samo protiv nas sa težnjom sovjetiziranja naše zemlje, u čemu neće uspeti, ali svojim radom toliko štetno utiču na nacionalne organizacije

da parališu celokupnu borbu protiv okupatora i celokupan rad se svodi na uzajamne borbe koje će trajati sve dotle dok oni postoje, jer mi se borimo za čistu demokratiju.

Sve podrške koje im se propagandom daju iz inostranstva pojačavaju samo ideološku borbu, a od toga jedino ima korist okupator. Da nije komunista i njihovog štetnog rada mi bi mogli dati najveće koristi u borbi protiv okupatora u momentu savezničke invazije Evrope, međutim, mi se u isto vreme moramo boriti i protiv komunističkih zločinaca i protiv okupatora.¹⁷

Međutim, o Mihailovićevom neposrednom učešću, zajedno s okupatorima i kvislinzima, u operacijama četvrte neprijateljske ofanzive protiv NOP, bila je dobro obaveštena i britanska vlada.

Čineći i dalje napore da Mihailovića i njegove četnike najzad odvrate od saradnje s okupatorima i da ih privole na obustavljane borbe protiv NOP, britanska vlada je predala Slobodanu Jovanoviću kominike koji je emigrantska vlada 11. maja 1943. prosledila Mihailoviću. U ovojme dokumentu britanska vlada izražava nadu da će, ubuduće, moći Mihailoviću da šalje obimniju pomoć nego do sada, ali pod uslovom da između nje i Mihailovića dođe do sporazuma u sledećem:

a) Primarni objekt pokreta đenerala Mihailovića mora biti otpor Osovini. U tom cilju očevidno je potrebno da on koncentriše svoje snage na izgradnju jedne organizacije koja može dati maksimum pomoći savezničkoj stvari i da se neće dati odvući od tog zadatka iz obzira prema unutrašnjim razmiricama. Njegovi su neprijatelji Osovina, a ako ima elementa otpora s kojim on ne može da sarađuje, on mora da izbegava sukobe s njima.

b) Mora postojati najtešnja i najstalnija saradnja đenerala Mihailovića i Vrhovne komande britanskih trupa na Srednjem istoku preko pukovnika Bejlja, kome je poveren zadatak da predstavlja britansku komandu i da dejstvuje kao tumač njenih pogleda i namera u Štabu đenerala Mihailovića. Koordinacija respektivnih planova ima da ide preko pukovnika Bejlja. Vlada Njegovog Veličanstva polaže naročitu važnost ovoj tački.

c) Svaka saradnja mora prestati sa Talijanima, niti može biti kontakata ili kolaboracije sa đeneralom Nedićem. Odstupanje od ovoga pravila može biti posle prethodnog konsultovanja britanske Vrhovne komande preko pukovnika Bejlja, a sa odobrenjem britanske i jugoslovenske vlade.

d) Naročiti naponi moraju se učiniti da bi se došlo do kooperacije sa gerilskim grupama u Hrvatskoj i Slovenač-

koj protiv Osovine i ni u kom slučaju ne mogu se preduzeti operacije protiv Hrvata i Slovenaca, osim protiv onih koji aktivno sarađuju sa Osovinom. Valja ukazati potporu onim britanskim oficirima koji bi bili određeni da stupe u vezu sa hrvatskim i slovenačkim grupama u cilju ujedinjavanja jugoslovenskog otpora.

e) Uzimaju se u obzir teškoće da se odjednom pre-kine borba s partizanima, ukoliko se oni razlikuju od hrvatske i slovenačke gerile, ali od savezničke akcije ne može se očekivati pun i brz uspeh na ovoj teritoriji gde građanski rat besni između dve grupe koje su davno u borbi sa Osovinom. Stoga moraju svi oni kojih se to tiče preduzeti svaki napor da se **dođe** do mirnih odnosa s partizanima i u svakom slučaju **đeneral** Mihailović imao bi protiv njih da vodi operacije samo **onda** ako bi to bilo potrebno radi samoodbrane.

f) Đeneral Mihailović treba što pre može da počne sa diskusijom o sredstvima izvođenja gornjeg plana sa pukovnikom Bejljem, kome je jedan prepis ovoga saopštenja telegrafisan i koji će dobiti potrebna uputstva od britanske Vrhovne komande na Srednjem istoku i od vlade Njegovog veličanstva. Ova diskusija imala bi za cilj da detaljno razradi zajednički program otpora i da takođe obuhvati plan o broju i rasporedu drugih misija pod komandom pukovnika Bejlja koje će biti ustanovljene što pre da bi se potpomoglo organizovanje jugoslovenskog otpora kao jedne celine.«¹⁸

U drugoj tački ove komunikacije, pored ostalog se, kaže:

»Britanska vojna komanda na prvom mestu je zainteresovana za prinos koji pokreti otpora u okupiranim krajevima mogu učiniti za produženje rata. Prema tome, pod uslovom da đeneral Mihailović prihvati sporazum izložen u tački prvoj i bude voljan da doprinese koliko od njega zavisi zajedničkoj stvari pod pomenutim uslovima, njegov pokret dobiće maksimum moralne i materijalne potpore, koju vlada Njegovog veličanstva može imati na svom raspoloženju za taj cilj.«¹⁹

Dostavljajući Mihailoviću ovaj kominike britanske vlade, Slobodan Jovanović izražava nadu da će on prihvatiti predloženi sporazum i na kraju kaže:

»Nije potrebno dodati da Kraljevska Vlada ima puno poverenje u Vašu odlučnost i uvidavnost koju ste Vi posvećili u mnogobrojnim i izuzetno teškim prilikama.«²⁰

Dva dana kasnije, 13. maja 1943, Jovanović je poslao Mihailoviću i poruku kralja Petra II, u kojoj se kaže:

»Po nalogu Njegovog Veličanstva Kralja, molim Vas da obratite najozbiljniju pažnju prestavci Britanske vlade koja Vam je dostavljena depešom VK 40 i da željama Britanske vlade po mogućnosti izađete u susret.«²¹

Obe ove poruke Draži Mihailoviću je predao 28. maja 1943. i šef britanske vojne misije pukovnik Bejli. Istovremeno, on mu je predao i odluku britanske Vrhovne komande na Srednjem istoku, koja je bila formulisana u sledećih pet tačaka:

»1. Izvešćete đenerala Mihailovića da ga kao saveznika Vrhovna komanda britanskih trupa na Srednjem istoku moli da prekine svaku kolaboraciju sa Osovinom i da pređe ka istoku u Srbiju. Tamo bi imao da posveti svoj pun autoritet i lični uticaj produženju napada na neprijatelje komunikacije.

2. Izveštavaćete đenerala Mihailovića da bi trebalo odmah da krene na Kopaonik sa svima odanim oficirima i vojnicima. Ako bude ustrebalo, treba se i oružanom silom probiti.

3. Ubuduće Vrhovna komanda smatraće rejon pod njegovom komandom i uticajem ograničen sa zapada elementima već ustanovljenim na desnoj obali Ibra i ka jugu do Skoplja.

4. Na toj teritoriji Vrhovna komanda poslaće obilnu pomoć iz vazduha.

5. Vrhovna komanda je zamolila britanski radio da napada kao izdajnike sve kvislinge koji se bore sa Talijanima, među ostalima Baju Stanišića, đenerala Đukanovića, i g. Jevđevića. Vi ćete da imenujete druge iz Vašeg iskustva.«²²

Na odluku i kominike britanske vlade Mihailović je odgovorio telegramom 1. juna 1943. upućenim predsedniku emigrantske vlade. U telegramu on kaže da je »dosađašnja materijalna pomoć mala, slaba i nedovoljna za predstojeću akciju«, a zatim naglašava svoju spremnost da najtešnje sarađuje sa Britanskom komandom na Srednjem istoku, ali pod uslovom da mu se ne postavljaju »zahtevi koji bi bili suprotni sa osnovnim zakonom i vojničkim pravilima Kraljevine Jugoslavije«. Na kraju odgovora Mihailović kaže:

»Sve prigovore da svaka saradnja mora sada prestati sa Italijanima i da ne može biti kontakta i kolaboracije sa bivšim đeneralom Nedićem, smatram za suvišne jer takva saradnja, i pored svih pokušaja sa druge strane, odbijena je sa gnušanjem od moje strane.

Što se tiče kontakta i kooperacije sa gerilskim grupama u Hrvatskoj, što se sada svodi samo na Slavoniju, jer u ostalim pokrajinama Hrvatske ne postoje organizacije Jugoslovenske vojske, to kontakt i kooperacija se uspostavlja i pored svih teškoća veze i dodira... Borba sa Hrvatima i Slovencima, od delova Jugoslovenske vojske vodi se samo u slučaju njihove pripadnosti osovinskim silama. I do sada sam ukazao svaku potporu britanskim oficirima koji su dolazili u našu zemlju, pa i od sada im ta potpora neće nedostajati za razne zadatke koje izvršavaju.

Za građanski rat u zemlji nisam kriv ja već komunisti. Oni su napadači a ja u stavu nužne odbrane.«²³

Pored britanske vlade, o saradnji Mihailovićeve organizacije sa okupatorima bil su obavješteni i najviši vladini funkcioneri u SAD, koji su bili upoznati sa izveštajem upućenim Upravi strategiskih službi 5. maja 1943. godine, u kome piše:

»Italijansko-četnička koalicija

Nedavno je čitava italijanska štampa proglasila drugu godišnjicu pripajanja raznih jugoslovenskih krajeva Italijanskoj Imperiji. Štampa je takođe naglašavala, da ofanziva sila Osovine koja je u toku protiv jugoslovenskih snaga treba da dovede do daljeg učvršćivanja italijanskih pozicija na Balkanu.

Jugoslovenski pobunjenički pokret je od samog početka bio ozbiljno shvaćen od italijanske Visoke komande, koja je, radi sopstvene zaštite, išla tako daleko da zauzme neke od teritorija datih Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, posle kolapsa Jugoslavije. Italijani su više nego bilo koja druga okupaciona sila pokušali da smanje jugoslovenski otpor, šireći konfuziju i propagandu o komunističkoj opasnosti i jačanju trvenja između raznih snaga koje su pružale otpor. U stvari, Italijani su uspeli ne samo da frakcije pretvore u nepomirljive frontove, nego i da postignu sporazume sa raznim grupama o zajedničkoj borbi protiv jugoslovenske oslobodilačke armije.

Sve ovo, međutim, ne isključuje činjenicu da su sami Italijani aktivno učestvovali u borbi protiv pobunjeničkih snaga. Saopštenja italijanske Visoke komande redovno navode svoje gubitke u jugoslovenskim krajevima. Prema službenom italijanskom priznanju, njihovi gubici u Jugoslaviji, od januara 1942. godine do marta 1943. godine, bili su 5.913 mrtvih i 7.157 ranjenih. Drugi, još nepotvrđeni izveštaji ukazuju da su u martu italijanski gubici u Jugoslaviji iznosili 1.600 mrtvih i ranjenih i 1.862 zarobljenih.

Italijanski odredi koordiniraju sa različitim jugoslovenskim grupama koje predvodi nekoliko izdajnika. Ovi antigerilski odredi koje Italijani nadziru i opremaju, do sada su organizovani u Sloveniji, Dalmaciji, Crnoj Gori i Hercegovini.

U Sloveniji, gde od novembra 1941. godine postoje dva neprijateljska fronta, tj. 'Bela garda' i Osvobodilna fronta, Italijani su uspjeli da cementiraju svoju koaliciju sa 'Belom gardom' protiv slovenačkih boračkih snaga. Italijanska — 'belogardijska' koalicija (koja se sastoji od slovenačkih klerikalaca, profašista i grupa naklonjenih jugoslovenskoj vladi u inostranstvu) snosi glavnu odgovornost za činjenicu da je otpor slovenačkog naroda sveden na minimum.

Posle masakra Srba u Bosni i Hercegovini, koji su vršile ustaše i koji se odigrao juna i jula 1941. godine, mnogi Srbi su pobjegli u Dalmaciju. Oni su ovde bili dobro primljeni od strane stanovništva, ali su ih nekolicina srpskih izdajnika odmah počela organizovati u četničke jedinice koje su bile pridodate Italijanima kao pomoćni odredi. Split je bio centar i sedište ove nove 'armije' — koja je bila pripremana, opremljena i indoktrinirana da se bori ne protiv hrvatske armije i ustaša, nego protiv partizanskih snaga koje su se sastojale pretežno od srpskog elementa. Tako su srpski četnici bili organizovani da sarađuju sa Italijanima i ustašama u njihovoj 'zajedničkoj' akciji protiv jugoslovenskih snaga.

Glavni organizator ovih četnika bio je Ilija Trifunović — Birčanin, prijatelj generala Draže Mihailovića. Za nekoliko meseci Italijani su, uz pomoć svojih srpskih marioneta, podelili njihovu četničku organizaciju na tri operativne 'armije'. Prvu, koju je vodio Đujić, i koja izvodi operacije u hrvatskom priobalju; drugu, koju vodi Drenović i koja operiše u severnoj Dalmaciji; i treću, koju vodi Trifunović (sada, navodno, mrtav), i koji operiše u južnim i centralnim delovima Dalmacije. (Ilija Trifunović-Birčanin, umro je u Splitu početkom februara 1943. Svi ovi dalmatinski četnici aktivno učestvuju u novoj ofanzivi sila osovine protiv partizanskih snaga. Dok Đujić udara po partizanskim uporištima u Lici, Drenovićevi odredi bore se s partizanima u dolini Neretve. Četnici pod komandom Uroša Drenovića vodili su borbe protiv partizana u zapadnoj i centralnoj Bosni — nap. autora).

U proleće 1942. godine Italijani su uspjeli da postignu modus vivendi sa jednom grupom crnogorskih izdajnika. Osnovana je nova organizacija 'nacionalističkih četnika' i preduzeta hitna akcija protiv antifašističkih snaga. Bajo Stanišić, potčinjen Draži Mihailoviću i Blažo Đukanović crnogorski separatist, stavili su se na čelo ove nove organizacije koja je od samog početka bila pod komandom neprijatelja i koja je već nanela ozbiljne gubitke onim snagama u Jugo-

slaviji koje se bore. Italijani su poverili ovim »nacionalističkim četnicima« dužnost da čuvaju železničku prugu Nikšić—Dubrovnik, da vrše policijsku ulogu u neposrednoj blizini mesta gde su Italijani imali svoje garnizone i da pomažu italijanskim kaznenim ekspedicijama protiv jugoslovenskih antifašističkih boraca.

Zahvaljujući nemoći rukovodilaca Nezavisne Države Hrvatske da uspostave red i zakon u svojoj zemlji, Italijani su okupirali neke krajeve koji su ranije bili dati Paveliću. Hercegovina, iako nominalno pod Pavelićevom vladavinom, u stvari je italijanska okupaciona zona. Italijanski vojni štab za ovo područje nalazi se u Mostaru. Nekoliko hiljada ustaša došlo je na taj način direktno pod italijansku komandu.

Italijani su takođe uspjeli da stvore svoju antigerilsku koaliciju s četnicima u Hercegovini. U stvari, četnici u ovom području su bolje organizovani i bolje opremljeni nego u bilo kojem drugom kraju. Oni su stacionirani zajedno sa italijanskim i hrvatskim regularnim trupama i ustašama u gotovo svakom gradu u Hercegovini i Južnoj Bosni. Izgleda da vojni talenat generala Draže Mihailovića ima najviše zasluga za odličnu organizaciju hercegovačkih fašističkih četnika. Ovi četnički odredi koje nadziru Italijani i koji su stacionirani u gradovima u kojima se nalaze i italijanski garnizoni, dobili su trostruku dužnost.

a) da aktivno vode operacije protiv jugoslovenske oslobodilačke armije;

b) da šire antisavezničku propagandu među stanovništvom i

c) da vrše pomoćnu policijsku ulogu među lokalnim stanovništvom.

Ovi četnički odredi opremljeni su od strane Italijana, ali imaju i nešto ratnog materijala kojeg su im dali Britanci.

Krajem januara 1943. godine zajedničke nemačke, hrvatske, italijanske i četničke snage povele su veliku ofanzivu protiv jugoslovenske oslobodilačke armije. Neprijatelj je potpomognut od Drenovićevih četnika uspeo da potisne jugoslovenske patriote u Hercegovini i jugoistočnoj Bosni. Glavni udar u sadašnjoj neprijateljskoj ofanzivi vrše kombinovane četničke snage u Hercegovini (V. Lukačević, član Mihailovićevog Glavnog štaba), u Crnoj Gori (Bajo Stanišić) i u Sandžaku (Pavle Đurišić, član Mihailovićevog Glavnog štaba). Ishod ove borbe je još neizvestan. Partizani govore da su oni odneli pobjedu, dok četnici insistiraju na tome da su gotovo potpuno očistili ove jugoslovenske krajeve od naci-fašističkih snaga. Tačno je, međutim, da su jugoslovenski antifašistički gerilci pretrpeli teške teritorijalne gubitke, ali daleko je od toga da su njihove snage uništene ili razbijene. Na drugoj strani, mnogo slavljeni četnici generala Mihailovića danas su

angažovani u jednoj od najžešćih ofanziva za uništenje jugoslovenskih demokratskih snaga.

Četnici su, isto tako, dali još jedan doprinos neprijateljskom ratnom naporu. Pošto njihova snaga na teritoriji jadranskog priobalja raste, Italijani mogu sebi dozvoliti da svoje okupacione trupe pošalju ili u Italiju, koja se priprema da se suprotstavi eventualnoj savezničkoj ofanzivi, ili na Istočni front.

Jugoslovenski četnici danas su jači nego ikada ranije. Da ironija bude veća, njih danas pomaže Jugoslovenska vlada u izgnanstvu više nego ikada pre.«²⁴

U izveštaju od 25—26. maja 1943. godine, piše:

»Izveštava se iz Hrvatske da neprijateljska ofanziva protiv partizana samo što nije počela u Crnoj Gori, Bosni i Hrvatskoj. Neprijateljske snage sačinjavaju 8 nemačkih i 3 italijanske divizije i broje oko 200.000 ljudi. Nemci i Italijani su podržani od strane Pavelićeve armije koju čini 15.000 četnika i 35.000 ustaša. Četnici i ustaše su potpuno naoružani, opremljeni, obučeni i vođeni od strane Nemaca i Italijana. Izvor je imao priliku da se uveri u ovo i da razgovara sa četničkim zarobljenicima i takođe da čita rutinska i dnevna naređenja. On je video fotografije na kojima su izmešane grupe ustaških, četničkih, italijanskih, nemačkih vođa. U italijanskim lecima, bacanim iznad Hrvatske, kaže se da će četnici uskoro tamo biti osnovani od strane Italijana.

Neprijateljska ofanziva protiv partizana počela je posle podne 24. maja 1943. Italijani su napali Senj, ali su tri puta bili odbačeni i pretrpeli su teške gubitke. Drugi napad počeo je kod Knina.

Nemački i ustaški napad na Knin, čiji je cilj bio Gračac, suzbijen je. Nemci, četnici i ustaše se kreću ka unutrašnjosti iz Mostara, Trebinja, Bijelog Polja, Kolašina, Pljevalja i Foče, prema Žablaku kao njihovom krajnjem cilju. Partizani gotovo svugde zadržavaju ovaj napad.«²⁵

Međutim, i pored svega, dosledna svojoj politici i odluci da, preko svoga ministra vojnog Mihailovića, po svaku cenu, uništi NOP, u zemlji, emigrantska vlada Slobodana Jovanovića je i tokom 1943. godine nastavila i sa pružanjem materijalne pomoći četničkom pokretu i njegovom vođi. Sa raznih strana: iz Carigrada, Berna, vazdušnim putem iz Kaira, i u Mihailovićev štab su stizale pošiljke znatne količine novca i zlata namenjene isključivo za organizovanje i vođenje borbe protiv NOP. Isto tako, u Mihailovićev štab je, u prvoj polovini 1943. godine stiglo i nekoliko komandosa iz Kaira sa raznim porukama emigrantske vlade četničkom vođi.

REGISTAR IMENA

- ANĐELINOVIC GRGA**, građanski političar i bivši ministar. Pobjegao iz zemlje 1941. godine. Umro u inostranstvu.
- BARTULOVIC NIKO**, građanski političar, bivši narodni poslanik. Pripadao je građanskoj stranci Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici (JRZ). Saradnik okupatora i jedan od organizatora četničke organizacije u oblasti Knina.
- BOŽIC SAVA**, sveštenik, komandant Trebavskog četničkog korpusa. Organizator četničkog pokreta u oblasti Trebave u Bosni i saradnik okupatora i kvislinga. Poginuo 1945. godine.
- BRKOVIC ŽIVKO**, bliži saradnik vojvode Momčila Đujića i jedan od organizatora četničkih odreda u Kninskoj krajini. Pobjegao iz zemlje 1944. godine.
- ČELAR ZDRAVKO**, rođen u Rašinovcu, Bosanski Petrovac 1917. godine. Bio je student i član KPJ od 1940. godine. Bio je organizator ustanka u petrovačkom srezu. Poginuo na Motajici 1942. godine. Narodni heroj.
- DERIKONJA SAVO** bio je komandant Sarajevske četničke brigade i jedan od organizatora četničkih odreda u oblasti Sarajeva. Poginuo u odmetništvu po završetku 2. svetskog rata.
- DRENOVIC UROŠ**, učitelj i rezervni poručnik vojske Kraljevine Jugoslavije. U leto 1941. bio je jedan od vođa Srba koji su se suprotstavili ustaškom terorizmu na području Mrkonjić-Grada. Do decembra 1941. kao komandant bataljona »Kočić« u sastavu krajiškog NOPO sarađivao u borbi protiv okupatorskih i kvislinških snaga. Desetog decembra proglasio je bataljon četničkim (na odredskoj konferenciji u s. Gerzovu) i sa Štabom odreda sklopio sporazum o saradnji. Marta 1942. prešao na stranu neprijatelja i vodio borbe

- protiv NOP do kraja marta 1944. kada je poginuo prilikom savezničkog bombardovanja.
- FRANCETIĆ JURE**, pre II svetskog rata student i ustaški emigrant. Za vreme NDH postao je ustaški pukovnik i komandant zloglasne »Crne legije« sa kojom je izvršio mnogobrojne masovne zločine nad srpskim življem i pripadnicima NOP.
- GOJNIĆ BLAŽO**, major vojske Kraljevine Jugoslavije. Bio je jedan od organizatora četničkog odreda u lovcenskom i barskom srezu i komandant Lovčenskog četničkog korpusa od 20. juna 1942. godine. Krajem 1944. godine Pavle Đurišić ga je postavio za svoga pomoćnika. Ustaše su ga ubile u Jasenovcu aprila 1945. godine.
- KNEŽEVIĆ RADOJE**, profesor, član Upravnog odbora Demokratske stranke. Učesnik u organizovanju vojnog puča 27. marta 1941. godine. Posle uspešno izvršenog puča imenovan je za ministra dvora. Zajedno sa kraljem Petrom II i vladom Dušana Simovića pobjegao je 1941. iz zemlje i ostao u emigraciji i po završetku II svetskog rata. U toku rata bio je na strani organizacije Draže Mihailovića.
- KOSTIĆ MLADEN**, kapetan, bio je neposredni saradnik vojvode Ilije Trifunovića Birčanina i jedan od organizatora četničkog pokreta u oblasti Dalmacije. Posle kapitulacije Italije pobjegao iz zemlje.
- KUKIĆ ILIJA**, potpukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. U toku 1942. godine bio je komandant Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Posle II svetskog rata osuđen na vremensku kaznu.
- KUKLIĆ MIRKO**, poručnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Bio je obaveštajni organ kapetana Rudolfa Perhineka i Pavla Đurišića, a zatim i Draže Mihailovića. Nestao 1945. godine.
- MIHIĆ ILIJA**, potpukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Kao ratni zarobljenik od 1941. prihvatio je ponudu italijanskih okupatora za saradnju i zajedničku borbu protiv NOP. Pod tim uslovom pušten iz zarobljeništva i otpočeo stvaranje četničkih odreda u Lici u rejonu Gračaca, Medaka i Plitvičkih jezera. Posle kapitulacije Italije pobjegao iz zemlje.
- NEŠIĆ SLOBODAN**, kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. Jedan od organizatora četničkih odreda u oblasti Kalinovika i komandant Kalinovičkog vojnočetničkog odreda. Od 1943. na službi u obaveštajnom odeljenju Vrhovne komande Draže Mihailovića. Nestao 1945. godine.
- PERISIĆ RADOJICA**, sveštenik, četnički vojvoda. Jedan od organizatora četničkog odreda i komandant gornjo-gatačkog bataljona, kasnije Golijske brigade. Saradnik okupatora. Poginuo 1945. godine.
- PETKOVIC MUTIMIR**, pravnik i rezervni sudski potporučnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Bio je ađutant majora Boška Todorovića i njegov opunomoćenik za pregovore o saradnji sa italijanskim okupacionim trupama u borbi protiv NOP.
- POPOVIĆ PAVLE — PAJA**, veleposjednik, organizator četničkog odreda »Četnički puk Onisima Popovića« sa sedištem u Bisku-

- piji na Kosovu Polju (kod Knina). Bio je bliski saradnik vojvode Momčila Đujića. Poginuo 1942. godine.
- RADIĆ RADOSLAV** — **RADE**, rođen 1890. u Jošavki, srez banjalučki. Trgovac. Bio je komandant četničkih odreda u Bosni i član Centralnog nacionalnog komiteta. Istaknuti saradnik okupatora i ratni zločinac. Osuđen na smrt i streljan 1946. godine.
- RAĐENović STEVO**, rodom iz Srba. Bio je pripadnik Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) i narodni poslanik na listi Milana Stojadinovića. U toku rata jedan od organizatora četničkog pokreta u Lici i istaknuti saradnik okupatora. Nestao 1944. godine.
- RAKIĆ MIODRAG**, pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Od 1941. godine u emigraciji. Za vreme II svetskog rata obavljao je razne dužnosti pri Vrhovnoj komandi Kraljevine Jugoslavije u Kairu. Održavao je neposrednu vezu sa Dražom Mihailovićem i bio pristalica njegove organizacije.
- RISTOVIĆ MILORAD**, poručnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Bio je komandant Trnavske četničke brigade do juna 1943. godine, a zatim je premešten u Deževsku brigadu i streljan zbog otkazivanja poslušnosti jer se jedinica kojom je komandovao izjasnila protiv »bratoubilačke borbe».
- ROKVIĆ MANE**, vojvoda, pre rata je bio mehaničar. Bio je organizator četničkih odreda u okolini Drvara, a zatim komandant »Četničkog puka kralj Aleksandar« koji je izvesno vreme imao sedište u Drvaru. Istaknuti saradnik okupatora i kvislinga. Nestao 1944. godine.
- SALATIĆ DANILO**, kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije, jedan od organizatora četničkog pokreta u Hercegovini i zamenik komandanta 6. grupe četničkih odreda. U tome svojstvu je 1942. bio određen za oficira za vezu sa italijanskom okupacionom komandom u Mostaru. Istaknuti saradnik okupatora. Nestao 1945. godine.
- SAMARDŽIĆ PETAR**, seljak iz Gornjeg Bratača (Nevesinje). Pre rata je bio član Zemljoradničke stranke. Juna 1941. vođa ustanka protiv ustaškog terora u svom selu. Od 1942. do 1944. komandant četničkog odreda u Nevesinjskoj brigadi. Posle rata ubijen u odmetništvu.
- STEPINAC ALOJZ**, nadbiskup u Zagrebu. Bio je saradnik okupatora i kvislinga Ante Pavelića. Posle oslobođenja uhapšen radi neprijateljske delatnosti i osuđen na vremensku kaznu. Umro 1960. godine.
- SANTIĆ MILAN**, pre rata novinar »Politike«. U leto 1941. radio u četničkoj organizaciji u Beogradu, odakle je u jesen došao u Mostar radi organizovanja četnika. Posle rata osuđen na kraću vremensku kaznu.
- URUKALO SERGIJE**, sveštenik, prota. Jedan od organizatora četnika u Splitu. Bio je bliski saradnik Ilije Trifunovića Birčanina i istaknuti saradnik okupatora.

IZVORI I OBJASNJENJA

OBJEDINJENIM SNAGAMA PROTIV NOP

¹ Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, knj. 1, Beograd, 1945. godine, Dok. br. 14. Ovaj sporazum je zaključen februara 1942. godine u Beranu.

^{1a} Isto kao pod 1, Dok. br. 35.

² Isto kao pod 1, Dok. br. 38.

³ Isto kao pod 1, Dok. br. 39.

⁴ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 20, reg. br. 5/2 (VK—Y—704).

⁵ Brojem »505« označen je Lazar Trklja, profesor i sekretar Zemljoradničke stranke Milana Gavrilovića, jedan od organizatora pokreta Draže Mihailovića.

⁶ Reč je o nemačkim i italijanskim jedinicama koje su izvodile operacije protiv jedinica NOP-a u istočnoj Bosni.

⁷ Reč je o dobijanju saglasnosti od italijanskog okupatora za prebacivanje četničkih snaga sa desne na levu obalu r. Lima radi zajedničkih dejstava protiv partizanskih jedinica. Italijanski guverner Crne Gore armijski general Pircio Biroli dao je saglasnost i četničke snage (udružene sa crnogorskim separatistima) sa italijanskim okupatorom preduzele su početkom maja napad na partizansku slobodnu teritoriju Crne Gore i Sandžaka. Posle neprekidnih borbi tokom maja i prve polovine juna partizanske snage su bile prinuđene na povlačenje.

⁸ Isto kao pod 4.

⁹ AVII, ahivski fond D. M., Ča, k. 302, reg. br. 2/1.

- ¹⁰ Zapisnik o saslušanju Dragoljuba Draže Mihailovića u toku istražnog postupka 1946. Odlomci ovog zapisnika objavljeni su u listu »Duga — feljton«, 1972.
- ¹¹ AVII, arhivski fond D. M., Ca, k. 299, reg. br. 1/1.
- ¹² Reč je o napadu na delove 1. proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade u vreme kada su dva bataljona 2. proleterske NOU brigade i jedna četa Drinskog NO dobrovoljačkog bataljona napadali blokiranu Rogaticu.
- ¹³ AVII, arhivski fond D. M., Ca, k. 171, reg. br. 39/1 (BH—V—1936)
- ¹⁴ AVII, arhivski fond D. M., Ca, k. 18. reg. br. 18/8 (VK—X—16)
- ¹⁵ Isto kao pod 1. Dok. br. 41.
- ¹⁶ Isto kao pod 10.
- ¹⁷ Odnosi se na legalizovani Samostalni požeški četnički odred.
- ¹⁸ U pismu od 5. juna 1942. majoru Bačoviću, major Glišić piše, između ostalog, da je u Novu Varoš morao otići po naređenju Italijana.
- ¹⁹ Bogoljub Irić, žandarm, četnički vojvoda.
- ²⁰ To su bile jedinice pod komandom Glavnog štaba NOPO za Sandžak koje su, pod pritiskom jačih neprijateljskih snaga, bile prisiljene da se povuku.
- ²¹ Reč je o povlačenju dela Intendanture VS NOPO i DVJ pod zaštitom delova jedinica štaba durmitorskih trupa.
- ²² AVII, arhivski fond D. M., Ca, k. 141, reg. br. 316 (CG—V—1585/1).
- ²³ Odnosi se na sandžačke četničke odrede koji su tada dejstvovali kao Nedićeve jedinice.
- ²⁴ AVII, arhivski fond D. M., Ca, k. 231, reg. br. 3/1 (BH—X—3). Radi izvršenja ove akcije major Zaharije Ostojić je izdao još niz uputstava i naređenja.
- ²⁵ AVII, arhivski fond D. M., Ca, k. 231, reg. br. 1/1 (BH—X—1).
- ²⁶ Reč je o učešću četničkih jedinica u italijanskom napadu na jedinice Južnohercegovačkog NOPO (operacija »Stolac«) koji je počeo 23. maja i trajao do kraja meseca.
- ²⁷ Vlada Šegrt je tada bio komandant Sjevernohercegovačkog NOPO.
- ²⁸ Početkom druge polovine maja 1942. VS NOPO i DVJ uputio je tri bataljona 1. proleterske NOU brigade u istočnu Hercegovinu sa zadatkom da tamošnjim jedinicama i rukovodstvu pomognu u sprečavanju osipanja NOP koje je usledilo zbog četničkog delovanja u saradnji sa italijanskim okupatorom. Željeni cilj nije postignut pa je, početkom juna, brigada prebačena u rejon pl. Golije. Sa istim zadatkom bili su upućeni i delovi 2. proleterske NOU brigade.
- ²⁹ Vojislav Đokić, major vojske Kraljevine Jugoslavije, tada na službi u Štabu 2. proleterske NOU brigade. Poginuo je 10. maja 1943. godine kao načelnik Štaba 7. divizije NOVJ.
- ³⁰ Odnosi se na Dinarsku četničku diviziju.

- ³¹ Odnosi se na pošiljku traženu od autora ovog pismenog izveštaja.
- ³² Odnosi se na Iliju Trifunovića Birčanina.
- ³³ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 204, reg. br. 27/2.
- ³⁴ Odnosi se na četnike Zubačkog četničkog bataljona.
- ³⁵ Na tom terenu su se nalazili Štab i dva bataljona 1. proleterske NOU brigade koji su 4. juna na drumu Bileća — Meka Gruda razbili četnički tzv. »Čoravi bataljon«, posle čega su se povukli ka Gacku.
- ³⁶ Početkom juna 1942. u Divinu (Bileća) nalazio se Operativni štab NOPO za Hercegovinu pod čijom komandom su tada bili 1, 2. i 3. udarni bataljon, Konjički partizanski bataljon i nekoliko teritorijalnih četa. Ostale jedinice Južnohercegovačkog i Sjevernohercegovačkog odreda bile su razbijene od nadmoćnijih italijansko-četničkih snaga i osule se zbog unutrašnjih previranja pod uticajem četničke propagande i njihove saradnje sa italijanskim okupatorom. Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu je tada reorganizovao preostale snage i stavio ih pod neposrednu komandu Operativnog štaba. Posle toga (5. juna 1942.) Operativni štab se sa tri bataljona i pratećom četom povukao iz rejona Divina.
- ³⁷ Miro Popara, tada politički komesar Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu i južnu Dalmaciju, narodni heroj, streljan od Italijana 21. jula 1942. godine u Nevesinju.
- ³⁸ Petar Ilić Drapšin, tada komandant Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu i južnu Dalmaciju, narodni heroj, poginuo nesrećnim slučajem 1945. godine.
- ³⁹ Vlado Tomanović je tada bio komandant Južnohercegovačkog NOPO.
- ⁴⁰ Rade Pravica, tada politički komesar Sitničkog partizanskog NOPO. Bio je zarobljen prilikom četničkog napada na partizansku bolnicu u Zvijerini i predat Italijanima koji su ga jula 1942. streljali.
- ⁴¹ Spasoje Spaić, tada politički komesar bataljona »Luka Vukalović«. Streljan jula 1942. od Italijana pošto su im ga četnici predali.
- ⁴² AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 232, reg. br. 2/10 (BH—X—340).
- ⁴³ O razgovorima sa delegatima Ozrenskog četničkog odreda komandant 4. domobranske divizije je 6. aprila 1942. telegramom obavjestio Glavni stožer domobranstva i predložio da se prihvate ponuđeni pregovori. Za pregovore o saradnji sa četnicima bio je zainteresiran i poglavnik NDH Ante Pavelić. (Uputstvo Glavnog stana poglavnika od 13. maja 1942. za pregovore sa četnicima.)
- ⁴⁴ Okupivši četnički nastrojeno ljudstvo iz Ozrenskog NOPO, Cvjetin Todić je 18. aprila 1942. napao 1. istočnobosanski udarni bataljon i razbio jednu njegovu četvu. Posle toga su se Bataljon i Štab Ozrenskog NOPO povukli na teritoriju Zeničkog NOPO.

- ⁴⁵ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 235, reg. br. 1/9 (BH—X—903).
- ⁴⁶ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 235, reg. br. 1/19 (BH—X—926). Isti takav sporazum su sa NDH (14. juna 1942. u Zenici) sklopili predstavnici Zeničkog četničkog odreda.
- ⁴⁷ Vukašin Subotić, poručnik vojske Kraljevine Jugoslavije, u jesen 1942. pristupio NOP-u i 1943. postao član KPJ. U toku rata bio načelnik Štaba 15. majevičke i 6. istočnobosanske NOU brigade, načelnik Štaba 17. NOU divizije, pomoćnik načelnika Štaba 1. korpusa.
- ⁴⁸ Odnosi se na Domobransku dobrovoljačku pukovnicu formiranu od dela Muslimana (početkom januara 1942.) na području severoistočne Bosne. Njen osnivač i komandant bio je Muhamed Hadžiefendić, trgovac iz Doboja.
- ⁴⁹ Taj sastanak je održan 15. juna 1942. u s. Lopari. Obe strane su tada izrazile spremnost da se reše svi sporovi, ali do sporazuma nije došlo.
- ⁵⁰ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 233, reg. br. 7/9 (BH—X—480).
- ⁵¹ Isto kao pod 10.

PIONI OKUPATORSKE POLITIKE

- ¹ »Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera«, Zagreb, 1946.
- ² AVII, K. U. O. 9, reg. br. 6/7—1—87 (Zapisnik o saslušanju Davida Sinčića od 19. VI 1946.).
- ³ Drago Gizdić, »Dalmacija 1941« IP 27. *Srpanj*, Zagreb, 1959.
- ⁴ AVII, arhivski fond D. M., H—X—240.
- ⁵ Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941—1944, dokumenti, »Arhivski pregled«, Beograd 1976. Dokumentat je prevod s italijanskog jezika.
- ⁶ Isto kao pod 3.
- ⁷ Isto kao pod 3.
- ⁸ Isto kao pod 3.
- ⁹ Četničke jedinice u Dalmaciji, Lici i u zapadnoj Bosni nazivane su imenima poznatih ličnosti iz istorije borbe srpskog naroda za slobodu. U ovom slučaju uzeto je ime Petra I Karađorđevića, kralja Srbije od 1903, koji je kao Petar Mrkonjić komandovao jednim ustaničkim odredom u bosansko-hercegovačkom ustanku 1875—78. Međutim, iako su nosile nazive pukova, njihova jačina i sastav nisu odgovarali tom nazivu. U ostalim krajevima jedina četnička jedinica kao puk pojavila se početkom septembra 1941. u istočnoj Bosni.
- ¹⁰ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 151, reg. br. 1/3 (H—V—56).
- ¹¹ AVII, arhivski fond D. M., Dok. H—V—315.
- ¹² Isto kao pod 3.

- ¹³ Isto kao pod 3.
- ¹⁴ Isto kao pod 2.
- ¹⁵ Isto kao pod 3.
- ¹⁶ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 170, reg. br. 19/4 (BH—V—1898).
- ¹⁷ U administrativnom pogledu teritorija koju je obuhvatala Nezavisna država Hrvatska (NDH) bila je podeljena na župe. Na čelu svake župe bio je veliki župan.
- ¹⁸ Isto kao pod 2.
- ¹⁹ Roata Mario, italijanski general, bio je komandant 2. italijanske armije sa sedištem u Rijeci 1941—1943.
- ²⁰ Dalmacio Renco, italijanski general, bio je komandant 6. armijskog korpusa sa sedištem u Dubrovniku 1941—1943.
- ²¹ De Blazio Ettore (De Blasio Ettore) brigadni general, načelnik štaba italijanske 2. armije.
- ²² Guljelmo (Guglielmo), pukovnik, načelnik Obaveštajnog odeljenja italijanske 2. armije.
- ²³ AVII, A NDH, k. 242, reg. br. 5/1—1.
- ²⁴ Isto kao pod 2.
- ²⁵ Isto kao pod 2.
- ²⁶ Isto kao pod 2.
- ²⁷ Nikola Kotle, tada komandant 5. krajiškog NOPO.
- ²⁸ Milutin Morača, tada komandant 5. krajiškog NOPO.
- ²⁹ Početkom aprila 1942. jake italijanske snage preduzele su operacije protiv partizanskih jedinica na pravcu Knin-Grahovo-Drvar-Petrovac protiv Grupe NOPO za Liku i 3. krajiškog NOPO. U operaciji su učestvovali i četničke jedinice, puk »Petar Mrkonjić« i puk »Gavrilo Princip«. One su počele sa dejstvom 13. aprila 1942. i uspele da zauзму s. Tiškovac iz koga su se bile povukle još krajem marta.
- ³⁰ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 159, reg. br. 4/2 (H—X—6).
- ³¹ Na tom području su tada dejstvovali delovi 3. i 5. krajiškog NOPO i NOP bataljoni »Vojin Zirojević« i »Starac Vujadin«.
- ³² AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 159, reg. br. 8/2 (H—X—12).

PREKO ZLOČINA U IZDAJU

- ¹ Zbornik dokumenata i podataka o NOP naroda Jugoslavije, tom IV.
- ² Isto kao pod 1.
- ³ Rade Bašić, »Doktor Mladen«, *Narodna armija*, Beograd, 1969.
- ⁴ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 234, reg. br. 2/2 (BH—X—661).
- ⁵ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 234, reg. br. 1/2.
- ⁶ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 234, reg. br. 10/2 (BH—X—660).
- ⁷ AVII, K. J. O. 9, reg. br. 6/7—1—87.
- ⁸ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 235, reg. br. 5/4.

- ⁹ »Gvozdeni bataljon« je fomiran od ljudstva 2. bataljona (bataljon »Iskra«) 3. krajiškog NOPO, koji je bio pod jakim uticajem četničke propagande kojom je rukovodio Mitar Trivunčić, žandarm, član Štaba bataljona. Proces njegovog formiranja trajao je od kraja marta do 17. maja 1942, kada je izvršen puč u bataljonu »Iskra«.
- ¹⁰ Inž. Hilmijs Bešlagić, tada ministar prometa i javnih radova u vladi NDH.
- ¹¹ Na tom području su tada dejstvovali 1. i 2. krajiški NOPO.
- ¹² Četničko rukovodstvo je pred javnošću skrivalo da je priznalo suverenitet NDH i da je sklopilo sporazume o saradnji protiv NOP-a, iako je o tome pisala ustaška štampa. Srpski nacionalni četnički komitet u Mostaru je početkom juna 1942. čak izdao i proglas »Srbima Bosne i Hercegovine« u kome je tvrdio da to nije tačno.
- ¹³ Bilo je dogovoreno da u napadu 3. krajiškog NOPO učestvuje i bataljon »Kočić«, kojim je komandovao Uroš Drenović. Napad nije uspeo zbog toga što je Drenović dozvolio italijanskim jedinicama da sa položaja koje je on trebalo da drži tuku partizanske snage (»Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 3, dok. br. 84, 90 i 93). Posle toga se Drenović odvojio sa bataljonom i poveo otvorenu borbu protiv NOP-a. Kasnije je protiv njegovih snaga borbe vodio Grmečki udarni partizanski bataljon (Zbornik NOB-a, tom IV, knj. 5, dok. br. 76).
- ¹⁴ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 233, reg. br. 1/8 (BH—X—511).
- ¹⁵ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 233, reg. br. 5/8 (BH—X—512).
- ¹⁶ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 233, reg. br. 2/8 (BH—X—513).
- ¹⁷ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 204, br. 4/6 (BH—V—9518).
- ¹⁸ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 235, reg. br. 7/13 (BH—X 931).
- ¹⁹ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 233, reg. br. 15/8.
- ²⁰ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 234, reg. br. 44/2.
- ²¹ AVII, arhivski fond D. M., (BH—X—519/2).
- ²² »Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom«, Beograd, 1946.
- ²³ Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, knj. 1, Beograd 1945. Dok. br. 113.

SASTANAK POD OBEZBEĐENJEM KARABINJERA

- ¹ Krajem marta 1942. partizanske snage u Hercegovini su protiv neprijatelja dejstvovali kao teritorijalni bataljoni pod komandom Štaba Sjevernohercegovačkog i Štaba Južnohercegovačkog NOPO. Sredinom aprila formirani su i udarni bataljoni. Opširnije o tome Zbornik NOR-a, tom. IV, knj. 4, dok. br. 36; Oslobođilački rat, knj. I, str. 202—205; Hercegovina u NOB, str. 230.
- ² Vidak Kovačević, rezervni poručnik nije Draži Mihailoviću podneo usmeni, već pismeni izveštaj u kome je, pored nekih

detalja o vojno-političkoj i ekonomskoj situaciji u Bosni i Hercegovini, Lici i Dalmaciji, izneo šire podatke o situaciji u Crnoj Gori, saradnji Blaža Đukanovića sa italijanskim okupatorom i o odnosima između četnika i tzv. zelenša.

³ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 157, reg. br. 11/1 (H—P—8).

⁴ Odnosi se na nemačko-italijansko-domobransko-ustaške operacije protiv NOPO i DVJ u istočnoj Bosni i Hercegovini (tzv. treća neprijateljska ofanziva). Plan operacija je utvrđen na konferenciji vojnih predstavnika Nemačke, Italije i NDH 2. i 3. marta 1942. u Opatiji, a operacije trebalo je da otpočnu 15. aprila u istočnoj Bosni, s tim da se izvedu u tri etape (»Trio I«, »Trio II« i »Trio III«). Operacije su, međutim, počele 31. marta 1942. napadom jedinica ustaške »Crne legije« iz Han-Pijeska ka Vlasenici. Usledila su zatim dejstva nemačke 718. divizije, italijanskih divizija »Pusterija« (Pusteria), »Taurinense« (Taurinense) i »Kačatori dele Alpi« (Cacciatore delle Alpi) i ustaško-domobranskih jedinica, koja su izvođena od 22. aprila do 15. maja. Neprijatelj je uspeo da zauzme područje u zahvatu Foča—Goražde—Kalinovik—Trnovo—Ulog i da deblokira Praču i Rogaticu. Protiv neprijateljskih snaga borbe su vodile jedinice pod komandom operativnih štabova NOPO i DV za istočnu Bosnu i Sandžak, kao i 1. i 2. proleTERSka NOU brigada. Prilikom planiranja ovih operacija protiv NOP bilo je razmatrano i učešće četničkih jedinica. Međutim, iako je, zbog protivljenja NDH, zauzet načelan stav da oni ne učestvuju, komandant italijanske 2. armije general Roata uspeo je da za četničko učešće dobije saglasnost nemačkog opunomoćenog komandanta u Srbiji i predstavnika NDH, ali je kasnije ona stavljena van snage. Italijanski okupator se toga nije pridržavao i sa četničkim jedinicama sklopio je sporazum, naoružao ih i snabdeo ratnim materijalom, i one su učestvovalе u operaciji protiv snaga NOP-a u Hercegovini. Crnoj Gori i Sandžaku.

⁵ U Sarajevu su se tada nalazile štab nemačke 718. divizije i komanda nemačke borbene grupe »General Bader«.

⁶ Blažo Đukanović (1883, Lukovo, Nikšić — oktobra 1943, man. Ostrog, Nikšić), divizijski general vojske Kraljevine Jugoslavije u penziji, pre aprilskog rata ban Zetske banovine. Od marta 1942. komandant tzv. Komande crnogorskog nacionalnog pokreta koja je u saradnji sa italijanskim okupatorom rukovodila dejstvima četničkih jedinica protiv NOP-a u Crnoj Gori. Oktobra 1943. zarobljen je od partizanskih jedinica u man. Ostrogu i streljan kao zločinac i saradnik okupatora.

⁷ Odnosi se na 1. hercegovački partizanski bataljon, koji je formiran 28. januara 1942. od boraca iz južne Hercegovine i Nikšićkog NOPO (po formiranju nazvan je Hercegovačko-crnogorski udarni bataljon). Pored ostalih, njegov zadatak je bio likvidacija četničkih jedinica koje su, u saradnji sa italijanskim okupatorom, povele oružanu borbu radi uništenja NOP-a u Hercegovini. Opširnije o tome Zbornik NOR-a,

- tom. IV, knj. 3, dok. br. 46, 51, 79, 89; knj. 4, dok. br. 22, 45; Hercegovina u NOB, str. 267.
- ⁸ Krajem marta 1942. u Hercegovini je bilo 14 teritorijalnih partizanskih bataljona pod komandom Štaba Sjevernohercegovačkog i Štaba Južnohercegovačkog NOPO. Kasnije su formirani i udarni bataljoni. Dejstvima pomenutih partizanskih snaga rukovodio je Operativni štab NOPO za Hercegovinu (Oslobodilački rat, knjiga 1, str. 202—205; Hercegovina u NOB, str. 230).
 - ⁹ Reč je o akcijama Ozrenskog NOPO (Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 4, dok. br. 117, 122, 125.).
 - ¹⁰ Odnosi se na Majevičku četničku grupu (vidi Arhiv VII, Ča, k. 210, reg. br. 3/2).
 - ¹¹ U proleće 1942. na području Bosanske krajine dejstvovalo je pet NOPO. O njihovim dejstvima, vidi Zbornik NOR-a, tom. IV, knj. 3. i 4; Oslobodilački rat, knj. 1, str. 232—238.
 - ¹² Aprila 1942. na području južno od Banjaluke postojala su tri četnička odreda (»Manjača«, »Borje« i »Kočić«) i dva bataljona (»Obilić« i »Mrkonjić«). Sve su te jedinice tokom aprila i maja sa predstavnicima NDH sklopile pismene sporazume o saradnji u borbi protiv NOP-a.
 - ¹³ U proleće 1942. u Lici su partizanske jedinice dejstvovalе objedinjeno pod komandom Ličke grupe NOPO. Opširnije o tome Zbornik NOR-a, tom. V, knj. 3, dok. br. 81—83, 91, 95, 96, 105, 113, 125, 131—133; knj. 4, dok. br. 128.
 - ¹⁴ Reč je o razgovorima koje je Vjekoslav Vraničić, upravni poverenik NDH za obalni pojas (sa sedištem na Sušaku), vodio sa Dobrosavom Jevđevićem 23. marta 1942. u Splitu i 29. marta u Dubrovniku i sa Radmilom Grđićem 23. marta u Splitu. Opširnije o tome Zbornik NOR-a, tom. XII, knj. 2, dok. br. 48, 73; tom XIII, knj. 2, dok. br. 2.
 - ¹⁵ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 18, reg. br. 24/8 (VK-X-6).
 - ¹⁶ »Marke« (»Marche«), štab u Trebinju, alpinska divizija »Taurinense« (»Taurinense«), štab u Mostaru i delovi alpinske divizije »Kačatori dele Alpi« (»Cacciatori delle Alpi«), štab u Dubrovniku.
 - ¹⁷ Reč je o formiranju Štaba hercegovačke grupe vojnočetničkih odreda.
 - ¹⁸ Reč je o borbama koje su vodili 1. proleterska NOU brigada i delovi 1. udarnog hercegovačkog NOP bataljona. Opširnije o tome Zbornik NOR-a, tom II, knj. 5, dok. br. 74, 77 i 161, knj. 6, dok. br. 143; tom. III, knj. 4, dok. br. 142.
 - ¹⁹ Napad na veoma utvrđeni Gat (k. 1120, Gacko) izvršili su (11. a ne 12. juna 1942.) delovi 1. i 2. proleterska NOU brigade, kojom prilikom su pretrpeli osetne gubitke. Opširnije o tome Zbornik NOR-a, tom III, knj. 4, dok. br. 74, 77, knj. 6, dok. br. 143.
 - ²⁰ Sporazum između vlade NDH i italijanske Više komande oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija« o postepenom povlačenju italijanskih posada iz 3. zone i delimično iz 2. zone i o

odnosima između italijanskih i ustaških vlasti na području ovih zona potpisan je 19. juna 1942. u Zagrebu. Vidi Zbornik NOR-a, tom V, knj. 32, dok. br. 116, tom XII, knj. 2, dok. br. 95 i tom XIII, knj. 2, dok. br. 67.

- ²¹ AVII, arhivski fond D.M. Ca, k. 231, reg. br. 6/10 (BH-V-129).
- ²² Odnosi se na pripadnike partizanskih jedinica koje su se, pod uticajem četničko-italijanske propagande i delovanja pročetničkih elemenata unutar samih jedinica i zajedničkih oružanih dejstava četnika i italijanskih jedinica u proleće 1942, demoralisali i napustili svoje jedinice.
- ²³ Na prostoriji Trbušće, Zakmur, Zelengora, Čurevo, Tjentište tada su se nalazili 5. proleterska (crnogorska) NOU brigada i hercegovački NOPO sa centralnom bolnicom (oko 170 ranjenika) i zbegom naroda iz Crne Gore. Njihov zadatak je bio da obezbede bolnicu i zbeg da u zahvatu tromede Bosne, Crne Gore i Hercegovine ožive NOP i stvore uslove za ofanzivna dejstva ka Hercegovini i Crnoj Gori. Međutim, pod pritiskom nadmoćnijih četničkih snaga brigada i odred su krajem jula 1942. bili prisiljeni da napuste pomenutu oblast.
- ²⁴ Nastupajući ka zapadnoj Bosni, grupa proleterskih brigada u prvoj polovini jula 1942. godine, postigla je značajnije uspehe u borbi protiv neprijatelja: porušila je oko 60 km žel. pruge Blažuj-Konjic, uništila više žel. stanica i objekata, oslobodila Konjic (8. jula), Gornji Vakuf (11/12. jula) i Prozor (13. jula).
- ²⁵ Renco Dalmaco (Renzo Dalmazzo), komandant 6. korpusa druge italijanske armije.
- ²⁶ Reč je o akcijama jedinica 1. slavonskog NOPO.
- ²⁷ AVII, arhivski fond D.M., Ca, k. 231, reg. br. 12/7 (BH-X-70).
- ²⁸ Proleterske brigade tada u Hercegovini nisu postojale, verovatno se to odnosi na sjevernohercegovački i južnohercegovački NOP odred. Delovi 1. proleterske brigade vodili su borbe u Hercegovini krajem maja i u prvoj polovini juna 1942.
- ²⁹ Ilija Birčanin je tada obišao četničke jedinice u nevesinjskom, gatačkom i bilečkom srezu. Pratili su ga italijanski general Luzana (Lusana), Dobrosav Jevđević i izvesni četnički komandanti iz pomenutih srezova. Četnicima u Bileći održao je sledeći govor: »Zahvaljujem vam se junaci, što ste u ovim krajevima slomili komunizam i uništili te krvave bande. Pozivam vas da se pokoravate zakonima i ne nasjedate lažnim vestima, te da se i dalje borite protiv komunizma, jer su boljševičke armije već na umoru. Danas je glavna borba uperena protiv komunizma, u kojoj se osim ostalih naroda Evrope bore i svi Južni Sloveni, jednako Srbi, Hrvati i Slovenci, a iz koje će borbe izići nova Evropa, gdje nas očekuje novi život, koji će sigurno biti bolji, te ćemo u miru moći podizati svoje razrušene domove i orati naša polja.«
- ³⁰ Reč je o dolasku grupe proleterskih brigada (1, 2, 3. i 4. proleterska NOU brigada) sa područja u zahvatu međurečja

Pive i Tare i planine Zelengore na slobodnu teritoriju u zapadnoj Bosni. Odluku o tome doneo je VŠ NOPO i DVJ 19. juna 1942.

- ³¹ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 157, reg. br. 20/1 (H-P-17).
³² AVII, arhivski fond D.M., VK-P-684.
³³ Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941—1944. dokumenti, »Arhivski pregled«, Beograd, 1976. (dokument je prevod sa nemačkog jezika).
³⁴ Reč je o četničko-italijanskom napadu na jedinice Sjevernodalmatinskog i 3. ličkog NOPO u severnoj Dalmaciji i južnoj Lici. U borbama od 16. do 24. jula neprijatelj je uspeo da potisne partizanske snage u rejon Srba, a zatim se povukao u Gračac.
³⁵ Na tim položajima su se nalazili bataljoni »Branko Vladušić« i »Bude Borjan« Sjevernodalmatinskog NOPO sa zadatkom da neprijatelju spreče prodor u južnu Liku.
³⁶ Partizanski gubici na Liscu bili su 3 mrtva i 4 ranjena, a na Sedlu 11 mrtvih i 13 ranjenih.
³⁷ Nije reč o rascepu, već o pometnji nastaloj kada je četnicima uspeo, da veštim manevrom razdvoje krila bataljona »Bude Borjan« i jakim snagama udare na njegove bokove. Partizanima je, uz to, bilo ponestalo municije, a i komandovanje se u toj situaciji nije najbolje snašlo.
³⁸ On je bio operativni oficir bataljona »Bude Borjan«.
³⁹ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 159, reg. br. 16/2 (H-X-21).

ODNOSI IZMEĐU BOSANSKIH ČETNIKA I DRAŽE MIHAILOVIĆA

- ¹ AVII, arhivski fond D.M., BH-X-511.
² AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 78, reg. br. 41/9—1 (BH-X-521, 573).
³ AVII, BH-X-711; BH-X-557, pismo kapetana Vurjaneka Vukašinu Marčetiću.
⁴ AVII, BH-X-679, pismo Građevnog ureda iz Banjaluke komandantu četničkog odreda »Manjača« Marčetiću od 21. jula 1942. godine.
^{4a} AVII, BH-X-6070.
⁵ AVII, BH-X-862, 530, 536.
⁶ AVII, BH-X-560.
⁷ Arhiv radničkog pokreta, 15.775, X, 14—29, telegram Valtera (Josip Broz Tito), Moskva.
⁸ AVII, BH-X-909.
⁹ AVII, BH-X-862, 530, 536, 711, 909, 6070; Arhiv radničkog pokreta, 155775, XX, 14—29; 15826, XII, 14—15.
¹⁰ AVII, BH-X-534.

¹¹ Istorijski arhiv KPJ, tom. 1, knj. 2, 367 i 368.

¹² Isto.

¹³ Istorijski arhiv KPJ, tom 1, knj. 2, 283—284.

¹⁴ Na sastanku u zgradi Velike župe u Banjaluci 15. juna 1942. godine zamenik komandanta četničkog puka »Manjača« Branko Petrović u prisustvu dr Oskara Turine, opunomoćenika vlade NDH, dr Petra Gvozdića, velikog župana Velike župe Sane i Luke, stožernika Mirka Beljana, Viktora Novaka, oružaničkog pukovnika, Jakova Džala, izaslanika Ustaške nadzorne službe i Ivana Rajića, natporučnika, dao je izjavu i predloge koji glase: »Mi strogo postupamo protiv partizana i svakog koga uhvatimo dojavimo i predajemo hrvatskim vlastima na postupak. Kako u našem puku imade ljudi iz svih sela poznamo čitavo žiteljstvo i znamo za svakoga da li je partizan ili nije. S toga predlažem: ... 4. Da se svim hrvatskim i njemačkim operativnim jedinicama dodeli jedan naš povjerenik koji pozna ljude u selima u kojima se momentano vodi akcija čišćenja. Taj naš povjerenik pokazati će odnosnim vojnim vlastima sve partizane i njihove pomagače u tim selima da budu predvedeni zaslužnoj kazni... Konačno molim da se ta moja izjava i ti moji predlozi predlože njemačkom generalu u Banjoj Luci, sa molbom da se sa njima suglasi...«

¹⁵ Isto kao pod 1.

¹⁶ AVII, arhivski fond D.M., BH-W-40.

¹⁷ Od kraja avgusta 1942. godine umesto naziva »Glavni štab bosanskih četnika« upotrebljavan je nezvaničan naziv »Komanda bosanskih četničkih odreda«. Promena u naziv »Komanda bosanskih četničkih odreda«, izvršena je na međudredskoj konferenciji koja je održana u Kulašima, srez Prnjavor.

¹⁸ AVII, BH-X-573, zapisnik sa konferencije u Kulašima.

¹⁹ Svi navedeni podaci o radu konferencije u Kulašima uzeti su iz zapisnika te konferencije.

HAJKA NA PRIPADNIKE NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA

¹ Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941—1944. dokumenti, »Arhivski pregled«, Beograd 1976. (AVII, 18/1—1 i 2, k. 147).

² AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 132, reg. br. 26/1 (CG-V-20).

³ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 148, reg. br. 20/4 (CG-X-410).

⁴ Reč je o odustajanju Italijana od zahteva da četnici napuste Kolašin i da Sandžak odvoje od Crne Gore kao zasebnu zonu.

⁵ U tom govoru Pavle Đurišić je za sve nevolje crnogorskog naroda optužio komuniste i okrivio ih za ustanak protiv italijanskog okupatora 13. jula 1941, zatim osudio stav ko-

munista po crnogorskom nacionalnom pitanju i izrazio punu lojalnost prema italijanskom okupatoru. U svom odgovoru general Biroli je odao priznaje četnicima za njihovu borbu protiv partizana u Crnoj Gori i upozorio ih da se ne povedu ni za čim što bi došlo sa strane, već da slede i izvršavaju direktive i naređenja italijanskih vojnih i civilnih vlasti. Biroli je, istovremeno, podržao i separatističko vođstvo u Crnoj Gori sa Krstom Popovićem na čelu. Govor Birolijev je objavljen u »Glasu Crnogoraca« 14. novembra 1942.

⁶ Odnosi se na Lipovo, sedište Draže Mihailovića i njegovog štaba, krajem 1942. i do maja 1943. godine.

⁷ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 148, reg. br. 22/4 (CG-X-412).

⁸ Od jeseni 1942. u Crnoj Gori i Sandžaku počela je jača aktivnost ilegalnih partizanskih grupa i organizacija KPJ, naročito po dolasku partijskih radnika koje je VŠ NOPOJ i CK KPJ, početkom oktobra, iz zapadne Bosne uputio u Crnu Goru.

⁹ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 1, reg. br. 43/2 (VK-V-25).

¹⁰ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 148, reg. br. 40/1 (CG-X-301).

¹¹ Reč je o akcijama za uništenje ilegalnih partizanskih grupa, komunista i simpatizera NOP-a.

¹² U naredbi komandanta Limsko-sandžačkih četničkih odreda od 25. novembra 1942. piše da je žandarmerijski podnarednik Dragutin Jaćimović, kao vođa patrole, 18. novembra u selu Tustu uhvatio »iz sreza bjelopoljskog komunista Žižića Novaka i Mirša i Dacića Vuka«. Zbog toga je Jaćimović pohvaljen i predložen za unapređenje, a obećana mu je i materijalna pomoć (Arhiv VII, Ča, k. 132, reg. br. 7/2i k. 133, reg. br. 8/2). U selu Kruščici (na ograncima pl. Volujka) bilo je opkoljeno 12 ilegalaca, od kojih je 10 uhvaćeno, dok su Jovan Čorović i Bogdan Kotlica izvršili samoubistvo (Arhiv VII, Ča, k. 140, reg. br. 11/3; izveštaj Štaba šavničkog četničkog odreda od 20. novembra 1942.).

¹³ U Podgorici (sada Titograd) tada se nalazio Štab italijanske divizije »Ferara« (Ferrara).

¹⁴ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 148, reg. br. 5/2 (CG-X-313).

¹⁵ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 144, reg. br. 24/1 (CG-P-130).

¹⁶ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 15, reg. br. 10/4.

POKOLJ U FOČI

¹ O tome je Baćovića obavestio Dobrosav Jevđević na osnovu izveštaja komandanta kalinovačkog sreza od 8. juna 1942.

² AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 231, reg. br. 30/6 (BH-X-52).

³ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 231, reg. br. 34/6 (BH-X-54).

⁴ AVII, mf. lok. muz. 2/409.

⁵ Nikola Milovanović, »Generali izdaje«, Sloboda, Beograd, 1977.

- ⁶ O tom sastanku Glišić je 10. juna 1942. telegramom obavestio predsednika srpske kvislinške vlade, zatraživši da se i u Beogradu preduzmu mere sa ciljem da Foča pripadne četnicima (Arhiv VII, Ča. k. 50).
- ⁷ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 127, reg. br. 17/10 (S-X-140).
- ⁸ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 132, reg. br. 16/5 (CG-V-128).
- ⁹ Isto kao pod 5.
- ¹⁰ Isto kao pod 5.
- ¹¹ Isto kao pod 5.
- ¹² Inž Vladimir-Vlado Zečević je upućen u Hercegovinu radi angažovanja za četnički pokret pristalica Zemljoradničke stranke, čiji je član i sam bio. Radi što uspešnijeg izvršenja tog zadatka, za nekoliko meseci je, iako nije bio rezervni oficir ni podoficir, proizveden u kapetana I klase i komandanta Nevesinjske četničke brigade.
- ¹³ Naumović je doleteo iz Kaira i padobranom se spustio u Hercegovinu donoseći sa sobom znatnu novčanu pomoć emigrantske vlade Mihailoviću.
- ¹⁴ AVII, arhivski fond D.M., k. 222, reg. br. 49/5, (BH-V-2285).
- ¹⁵ Isto kao pod 5.
- ¹⁶ Isto kao pod 5.
- ¹⁷ Isto kao pod 5.
- ¹⁸ Isto kao pod 5.
- ¹⁹ Reč je o povlačenju italijanskih trupa iz 3. zone i delimično iz 2. zone.
- ²⁰ Sedište Štaba 2. italijanske armije je tada bilo na Sušaku, a u Dubrovniku se nalazio Štab italijanskog 6. armijskog korpusa pod komandom generala Renca Dalmacca (Renzo Dalmazzo).
- ²¹ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 231, reg. br. 44/6 (BH-X-67).
- ²² Isto kao pod 5.
- ²³ Isto kao pod 5.

NAPAD NA PARTIZANSKU BOLNICU I NOVI SPORAZUM SA OKUPATOROM

- ¹ Ulogu zaštitnice imali su 1. i Kombinovani (dragačevsko-čelebički) bataljon 5. proleterske (crnogorske) NOU brigade.
- ² Prema izveštaju Štaba 5. proleterske brigade od 4. avgusta 1942. partizanski gubici (računajući zbeg i bolnicu) bili su 30 mrtvih, 17 ranjenih i 64 nestala. Pored toga, oko 150 boraca iz 3. bataljona i oko 20 boraca iz Hercegovačkog NOPO bilo je odsečeno ali su oni, posle mesec dana, uspeali da se probiju u Bosansku krajinu. Ne računajući ljudstvo u štabovima, brigada je posle tih borbi imala 503, a Hercegovački NOPO 300 boraca. Od toga je ranjenih bilo 63 i bolesnih 20 (u bolnici), a u zbegu je bilo 137 ljudi.

- ³ Dragoslav Bogavac je tada bio zamenik političkog komesara Kombinovanog bataljona, poginuo je kod s. Rataja (Foča); narodni heroj.
- ⁴ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 142, reg. br. 52/1 (CG-V-1565/3).
- ⁵ Delegati su bili Mirko Đukanović, ađutant komandanta Majevičke četničke grupe, Ljubomir Petrović, komandant Brčanskog bataljona i Branko Jeremić, komandant pozadine.
- ⁶ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 233, reg. br. 17/2 (BH-X-487).
- ⁷ Odnosi se na Muslimansku miliciju i na Muslimane pripadnike ustaških jedinica ili proustaški orijentisane.
- ⁸ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 233, reg. br. 29/2 (BH-X-488/2).
- ⁹ Odnosi se na kapetana Pavla Grubača.
- ¹⁰ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 210, reg. br. 35/2 (BH-V-10990).
- ¹¹ U odgovoru Štaba Majevičke četničke brigade od 19. avgusta 1942. »Komandantu nemačke vojske — na ruke potpukovniku Vistu — Tuzla« piše da se nemački zahtev za predaju oružja ne može prihvatiti, pored ostalog, zato što bi srpsko stanovništvo bez oružja bilo izloženo opasnosti da bude uništeno od strane Muslimanske legije i što brigadi preti neposredna opasnost od napada 6. istočnobosanske NOU brigade.
- ¹² AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 210, reg. br. 23/2 (BH-V-10973).
- ¹³ Major Bačović je 20. avgusta 1942. obavestio Dražu Mihailovića da se kod njega nalaze Borivoje-Bora Mitranović i Lazar Trklja.
- ¹⁴ Odnosi se na Gorski štab bosanskih četničkih odreda pod komandom Stevana Botića.
- ¹⁵ Dr Vlatko Maček vođa HSS (Hrvatske seljačke stranke).
- ¹⁶ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 222, reg. br. 56/5 (BH-P-173).
- ¹⁷ Odnosi se na 6. istočnobosansku NOU brigadu, 3. NOPO 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske i Majevički NOPO protiv kojih su nemačke i ustaško-domobranske snage (ukupno devet bataljona) 15. decembra 1942. počele koncentrično nastupanje (operacija »Tuzla II«) s ciljem da ih opkole i unište. Posle višednevnih borbi brigada i odred su uspjeli da se preko komunikacije Tuzla—Žvornik prebace u Birač, gde su sa Birčanskim NOPO naneli osetne gubitke četničkim snagama koje su se povukle ka Romaniji. Majevički NOPO i 3. NOPO su ostali u Biraču, a 6. NOU brigada je 27. decembra 1942. otpočela prodor na Romaniju. U dvanaestodnevnim akcijama brigada je nanela znatne gubitke četničkom Romanjskom korpusu, uništila ustaško uporište u s. Zljebovima i od novih boraca sa Glasinca formirala jedan bataljon. (AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 176, reg. br. 23/1 (BH-V-2828)).
- ¹⁸ Mrkonjić-Grad su 24. avgusta 1942. zauzele 1. krajiška i 2. proleterska NOU brigada.
- ¹⁹ Reč je o dejstvima 2. krajiške NOU brigade. Po zauzimanju Sitnice, Čadavice i okolnih sela (24. avgusta 1942.) koje je držao četnički puk »Manjača«, brigada je stupila u borbu

protiv nemačke borbene grupe »Putlic« (Pudlitz). U toku dana ona je uspela da neprijatelja, koji je imao zadatak da spreči nadiranje partizana ka Banjaluci i povrati Mrkonjić-Grad, zadrži i nanese mu osetne gubitke. Četničke snage koje su učestvovalе u ovim borbama protiv partizana dejstvovale su pod neposrednom komandom nemačkih oficira i podoficira.

²⁰ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 233, reg. br. 26/8 (BH-X-531).

²¹ 30. jula 1942. godine komandant četničkog odreda »Manjača« je izvestio glavni štab bosanskih četničkih odreda da je sektor njegovog odreda sa tri strane ugrožen jakim partizanskim snagama i zatražio pomoć. Pomenuti štab je odlučio da uputi: iz odreda »Borje« i »Obilić« po 150 ljudi, iz Trebavskog odreda 100 ljudi i iz Ozrenskog odreda 200 ljudi. Četnici iz Trebavskog odreda su se vratili iz sela Liplja (kod Kotor-Varoša) gde su se samovoljno zadržali sa motivacijom da im je pri polasku rečeno da idu samo do tog sela »na paradu«, a oni iz Ozrenskog odreda vratili su se po pristizanju na desnu obalu Vrbasa.

²² U borbama protiv partizanskih snaga u regionu Manjače od 31. avgusta do 10. septembra 1942. učestvovali su četnički odredi »Manjača«, »Borje« i »Obilić«. AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 233, reg. br. 31/8 (BH-X-535).

²³ Štreker (Strecker).

²⁴ Gajtner (Geitner). On je tih dana predavao dužnost načelnika štaba nemačke 718. pešadijske divizije, majoru Štrekeru.

²⁵ Smit (Schmidt), tada komandant bataljona u 738. puku roneute nemačke divizije.

²⁶ Oficir za vezu kod nemačke 718. pešadijske divizije.

²⁷ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 236, reg. br. 8/9 (BH-W-37).

²⁸ Za vreme operacije nemačke 718. pešadijske divizije protiv 6. istočnobosanske NOU brigade i Bircanskog NOPO (od 24. do 30. avgusta 1942.) Savo Derikonja je sa svojim jedinicama sadejstvovao sa nemačkim jedinicama. Opširnije o tome Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 6, dok. br. 169 i 171; tom XII, knj. 2, dok. br. 128.

²⁹ Isto kao pod 27.

³⁰ Dobrosav Jevđević je početkom oktobra 1942. zatražio od potčinjenih i od Srpskog nacionalnog komiteta u Mostaru da mu dostave spisak interniraca u italijanskim logorima i to samo za lica za koja se može garantovati »da će biti nacionalno ispravna i da nisu ni u kakvoj vezi sa komunistima«.

³¹ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 231, reg. br. 22/10 (BH-X-42).

CETNIČKE BRIGADE U OKUPATORSKIM PLANOVIMA »Albia«, »Alfa« i »Dinara«

¹ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 170, reg. br. 51/3.

² AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 222, reg. br. 29/5.

³ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 299, reg. br. 7/1.

⁴ Reč je o učešću četničkih jedinica u italijanskoj operaciji »Alfa«, odnosno u tzv. »maloj operaciji«, kako se u četničkim dokumentima naziva ta operacija.

⁵ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 170, reg. br. 53/3 (BH-V-2014).

⁶ AVII, arhivski fond D.M., BH-X-71.

⁷ General Roata (Roatta) je 13. septembra odleteo u Rim, a 19. septembra 1942. u Zagrebu razgovarao sa Pavelićem. Pavelić nije dao saglasnost da se četničke jedinice zadrže u zoni predviđene operacije, ali je obećao da će poslati poruku sa odlukom ili predlozima. O tome je Roata 21. septembra telegramom obavestio svoju Vrhovnu komandu istakavši da će, ukoliko ne bude bilo moguće izvesti kombinovanu operaciju većih razmera, on svojim snagama preduzeti operaciju radi rasterećenja zone rudnika.

Sutradan (22. septembra) komandant Glavnog stana Poglavnika maršal Kvaternik izvestio je generala Roatu da se vlada NDH u načelu slaže sa izvođenjem zajedničkih operacija protiv partizanskih snaga između gornjeg Vrbasa i pl. Dinare, ali da se sa učešćem snaga NDH ne može računati pre 15. oktobra s obzirom da su one angažovane u drugim akcijama, kao i da je za njihovo angažovanje van nemačke okupacione zone potrebno odobrenje nemačke komande. O učešću četničkih snaga u operaciji, Kvaternik je istakao »da ne bi bilo umesno, sa hrvatske tačke gledišta, da se u ovoj akciji angažuju četnici, s obzirom da je u tom kraju hrvatsko stanovništvo u većini i s obzirom na njihovo teško iskustvo sa četnicima«. O tom stavu vlade NDH Roata je 27. septembra telegramom obavestio Vrhovnu komandu naglasivši da će on, ipak, na nekim pravcima upotrebiti i četničke snage i da će preduzeti dejstva ka Prozoru kao prvu fazu operacije »Dinara«.

Odluku o napadu na partizanske snage u rejonu Prozora (5. proleterska crnogorska i 10. hercegovačka NOU brigada) general Roata je sproveo u delo: 5. oktobra jedinice italijanske divizije »Mesina« (Messina), dva domobranska puka i jedinice četničkog Nevesinjskog i Trebinjskog korpusa otpočeli su sa operacijom »Alfa«. Do 13. oktobra neprijatelj je uspeo da potisne partizanske snage na područje između G. Vakufa, Travnika i Bugojna.

⁸ Taj sastanak je održan 18. septembra, dok u izveštaju policijskog atašea pri nemačkom poslanstvu u Zagrebu od 24. septembra 1942. između ostalog piše da je 16. septembra Draža Mihailović bio u rejonu Nevesinja i da je održao savetovanje sa svojim komandantima o uspostavljanju fronta u rejonu Prozora i Glamoča; da su Dobrosava Jevđevića zbog učešća na tom savetovanju Italijani odveli u komandu 2. italijanske armije i da je taj događaj izazvao uznemirenost kod Italijana.

⁹ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 159, reg. br. 52/2 (H-X-3).

¹⁰ AVII, NAV-J-T-821, č. 31, sn. 354—60 (prevod sa italijanskog jezika).

- ¹¹ Reč je o akciji protiv partizanskih snaga u zapadnoj Bosni i Dalmaciji.
- ¹² AVII, NAV-J-T-821, č. 31, sn. 349—50.
- ¹³ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 159, reg. br. 28/2 (H-X-39).
- ¹⁴ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 12, reg. br. 45/2 (VK-P-26).
- ¹⁵ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 1, reg. br. 22/3 (VK-V-41/3).
- ¹⁶ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 159, reg. br. 49/2 (H-X-40).
- ¹⁷ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 159, reg. br. 35/2 (H-X-43).
- ¹⁸ »Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom«, Beograd 1946.

SMERNICE POLITIČKOG PROGRAMA I CILJEVI RAVNOGORSKOG POKRETA

- ¹ AVII, arhivski fond D.M., Ča, k. 275, reg. br. 2/1 (D-III od »Jozefa«).
- ² AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 299, reg. br. 3/1 (D—4—40).
- ³ Isto kao pod 2, (D—4—47).
- ⁴ Isto kao pod 2, (D—2—203).
- ⁵ Isto kao pod 2, (D—VII—od »505«).
- ⁶ Isto kao pod 2, (D—4—56).
- ⁷ Isto kao pod 2, (D—4—666).
- ⁸ Isto kao pod 2, (D—4—122).
- ⁹ AVII, arhivski fond D. M., D/i—5—376.
- ¹⁰ Isto kao pod 9, D/i—5—450.
- ¹¹ Isto kao pod 9, D/i—V—94.
- ¹² Isto kao pod 9, D—4—39.
- ¹³ Isto kao pod 9, D—15—1822.
- ¹⁴ Isto kao pod 9, D—XV—790.
- ¹⁵ Isto kao pod 9, D—XXII—2250 i 2251.
- ¹⁶ Isto kao pod 9, D—13—1286.
- ¹⁷ Isto kao pod 9, D—10—725.
- ¹⁸ Isto kao pod 9, D—XX—1913 i 1914.
- ¹⁹ Isto kao pod 9, D—12—1070.
- ²⁰ Isto kao pod 9, D—10—659.
- ²¹ AVII, arhivski fond D. M., VK—P—41.
- ²² AVII, arhivski fond D. M., BH—P—34.
- ²³ Isto kao pod 22.
- ²⁴ Isto kao pod 22.
- ²⁵ AVII, arhivski fond D. M., VK—P—40.
- ²⁶ Isto kao pod 25.
- ²⁷ AVII, arhivski fond D. M., VK—P—3/1.
- ²⁸ AVII, arhivski fond D. M., VK—P—12.
- ²⁹ AVII, arhivski fond D. M., D—IV— od 1002.

BRITANSKE VOJNE USTANOVE PRUŽAJU POMOC MIHAILOVICU

- ¹ F. V. Đ. Dikin, »Bojovna planina«, Beograd, *Nolit*, 1973.
- ² Isto kao pod 1.
- ³ AVII, arhivski fond D. M., H—W—16.
- ⁴ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—347.
- ⁵ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—193.
- ⁶ Isto kao pod 1.
- ⁷ Isto kao pod 1.
- ⁸ Ljuba Novaković je bio general vojske Kraljevine Jugoslavije. Za vreme okupacije bio je kratko vreme načelnik štaba četničkog pokreta Koste Pećanca. Zatim je vodio pregovore s Mihailovićem, posle kojih se izjašnjavao kao pristalica NOP. Na kraju je pokušavao da stvori sopstvenu četničku organizaciju. Poginuo je 1943. godine u Crnoj Gori.
- ⁹ AVII, arhivski fond, D. M., VK—Y—703.
- ¹⁰ AVII, arhivski fond, D. M., BH—Y—1.
- ¹¹ Nikola Milovanović, »Generali izdaje«, *Sloboda*, Beograd, 1977.
- ¹² AVII, arhivski fond, D. M., VK—Y—705.
- ¹³ AVII, arhivski fond D. M., D/i—3—252.
- ¹⁴ Isto kao pod 11.
- ¹⁵ AVII, arhivski fond D. M., D/i—2—125.
- ¹⁶ Isto kao pod 1.
- ¹⁷ »Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom«, Beograd, 1946., AVII, arhivski fond D. M. VK—Y—706.
- ¹⁸ Isto kao pod 1.
- ¹⁹ Isto kao pod 11.
- ²⁰ Isto kao pod 1.
- ²¹ Isto kao pod 1.
- ²² Isto kao pod 1.
- ²³ Isto kao pod 1.
- ²⁴ Isto kao pod 1.
- ²⁵ Stevan Moljević u izjavi pred istražnim organima 1946. (M—130/1).
- ²⁶ Isto kao pod 11.

OBMANE EMIGRANTSKE VLADE

- ¹ AVII, arhivski fond D. M., D/i—2—107.
- ² AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—65.
- ³ Isto kao pod 2.
- ⁴ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—107.
- ⁵ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—118/1.
- ⁶ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—190.
- ⁷ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—206.

⁸ Isto kao pod 7.

⁹ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—76.

¹⁰ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—92.

¹¹ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—120/1.

¹² AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—154.

¹³ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—184.

¹⁴ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—335/2.

¹⁵ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—41.

¹⁶ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—64.

¹⁷ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—324.

¹⁸ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—445.

¹⁹ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—467.

²⁰ AVII, arhivski fond D. M., D/i—2—162.

²¹ AVII, arhivski fond D. M., D/i—II—24.

²² AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—160.

²³ AVII, arhivski fond D. M., M—1979.

²⁴ Isto kao pod 23.

²⁵ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—347.

^{25a} AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—220/2.

²⁶ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—211.

²⁷ AVII, arhivski fond D. M., D/i—IX—157.

²⁸ AVII, arhivski fond D. M., D/i—9—1181.

²⁹ Boj je sigurno bio obavešten o Đurišićevoj otvorenoj saradnji sa Italijanima pa je verovatno da se ovde radilo o nespo-razumu i da je major Boj tom prilikom mislio na majora Radoslava Đurića, kojeg su Englezi i kasnije uzimali u kombinaciju kao eventualnog Dražinog naslednika.

³⁰ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—338.

³¹ AVII, arhivski fond D. M., D/i—VIII—153.

PRIPREME ZA KONAČNI OBRAČUN

¹ Izjava generala Aleksandra Lera pred jugoslovenskim istražnim organima 1945.

² AVII, arhivski fond D. M., VK—V—42/1.

³ »Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom«, Beograd 1946.

⁴ Isto kao pod 3.

⁵ AVII, arhivski fond D. M., VK—P—50/1.

⁶ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 231, reg. br. 10/6 (BH—X—38).

⁷ AVII, arhivski fond D. M., H—X—54.

⁸ »Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića«, knj. I, Beograd 1945.

⁹ Isto kao pod 8.

¹⁰ AVII, arhivski fond D. M., H—V—272.

¹¹ Isto kao pod 10.

- ¹² Isto kao pod 8.
- ¹³ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 159, reg. br. 28/2.
- ¹⁴ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 293, reg. br. 1/1—25 i 26.
- ¹⁵ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—361.
- ¹⁶ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—363.
- ¹⁷ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—437. »Službene novine« broj 11, London, 21. 03. 1943.
- ¹⁸ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—323.
- ¹⁹ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—335/2.
- ²⁰ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—356.

POGREŠNE PROCENE

- ¹ Vladimir Dedijer, »Dnevnik«, *Jugoslovenska knjiga*, Beograd 1951.
- ² AVII, arhivski fond D. M., H—X—75.
- ³ Isto kao pod 1.
- ⁴ AVII, arhivski fond D. M., H—X—79.
- ⁵ AVII, arhivski fond D. M., H—V—318.
- ⁶ AVII, arhivski fond D. M., H—X—82.
- ^{6a} »Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića«, knj. 1, Beograd 1945.
- ⁷ Isto kao pod 6a.
- ⁸ Isto kao pod 6a.

NOVI PORAZ

- ¹ »Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića«, knj. 1, Beograd 1945.
- ² Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941—1942., dokumenti »Arhivski pregled«, Beograd 1976.
- ³ Isto kao pod 2.
- ⁴ Isto kao pod 1.
- ⁵ Isto kao pod 2.
- ⁶ AVII, arhivski fond D. M., D/i—XII—35.
- ^{6a} Isto kao pod 1.
- ⁷ AVII, NAW—Mf, T—821 reg. br. 252, 319—323.
- ⁸ Isto kao pod 1.
- ⁹ Isto kao pod 2.
- ¹⁰ Isto kao pod 1.
- ¹¹ Isto kao pod 1.
- ¹² Isto kao pod 1.
- ¹³ Isto kao pod 1.
- ¹⁴ Isto kao pod 2.
- ¹⁵ Zabeleške autora iz razgovora sa Vojinom Andrićem 1943.

IZGUBLJENA BITKA

- ¹ AVII, arhivski fond D. M., S—V—712.
- ² AVII, arhivski fond D. M., VK—X—23.
- ³ AVII, arhivski fond D. M., VK—X—27.
- ⁴ AVII, arhivski fond D. M., VK—X—27/2.
- ⁵ Isto kao pod 4.
- ⁶ AVII, arhivski fond D. M., VK—V—70/2.
- ⁷ AVII, arhivski fond D. M., D/i—XIII—34.
- ⁸ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—456/1.
- ⁹ AVII, arhivski fond D. M., D/i—XII—35.
- ¹⁰ AVII, arhivski fond D. M., D/i—XI—20.
- ¹¹ AVII, arhivski fond D. M., D/i—12—1381.
- ¹² Zabeleške autora 1943.
- ¹³ »Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom« Beograd 1946.

ISPOVEST DRAGIŠE VASIĆA

- ¹ AVII, arhivski fond D. M., VK—V—72/4.
- ² Dragiša Vasić, Pripovetke, XXXII kolo Srpske književne zadruge, Beograd 1929.
- ³ Zabeleške autora o razgovorima sa Dragišom Vasić, maja—juna 1943.
- ⁴ Isto kao pod 3.
- ⁵ Isto kao pod 3.
- ⁶ Isto kao pod 3.

NECEMO BRATOUBILAČKU BORBU

- ¹ Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića, Beograd 1945.
- ² AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 127, reg. br 7/3—1.
- ³ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 277, reg. br. 2/1—4.
- ⁴ AVII, arhivski fond D. M., Ča, k. 293, reg. br. 4/1—79.
- ⁵ Zabeleške autora maja 1943. o razgovoru sa poručnikom Ristovićem.

ODGOVOR MOSKVI I RASPUSTANJE KOMINTERNE

- ¹ Zabeleške autora, maja—juna 1943.
- ² Isto kao pod 1.

- ³ Zabeleške autora o razgovorima sa Dragišom Vasić, maj—jun 1943.
- ⁴ AVII, arhivski fond D. M., VK—P—528; D/i—12—1397.
- ⁵ Atlantsku povelju su sastavili Čerčil i Ruzvelt 14. avgusta 1941; u njoj su izražene demokratske težnje naroda iznete u osam tačaka. Nju je 2. januara 1942. prihvatilo 25 savezničkih država, a na savezničkoj konferenciji u Londonu 24. septembra 1942. Povelja je jednoglasno prihvaćena.
- ⁶ AVII, arhivski fond D. M., D—22— od 862 do 868.
- ⁷ Isto kao pod 6.
- ⁸ AVII, arhivski fond D. M., D—24—2316, 2317, 2318.
- ⁹ AVII, arhivski fond D. M., VK—P—717.

KOMUNIKACIJA BRITANSKE VLADE

- ¹ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—361.
- ² Isto kao pod 1.
- ³ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—377.
- ⁴ AVII, arhivski fond D. M., D/i—9—1183.
- ⁵ AVII, arhivski fond D. M., D/i—10—1265.
- ⁶ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—344/4.
- ⁷ AVII, arhivski fond D. M., D—21—635.
- ⁸ AVII, arhivski fond D. M., D/1—XI—15.
- ⁹ AVII, arhivski fond D. M., D/i—II—1333.
- ¹⁰ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—394.
- ¹¹ AVII, arhivski fond D. M., D/i—XI—20.
- ¹² AVII, arhivski fond D. M., D/i—12—1381.
- ¹³ AVII, arhivski fond D. M., D/i—12—1382.
- ¹⁴ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—453/2.
- ¹⁵ AVII, arhivski fond D. M., VK—Y—463.
- ¹⁶ AVII, arhivski fond D. M., D/i—12—1438.
- ¹⁷ AVII, arhivski fond D. M., D/i—13—1460.
- ¹⁸ AVII, arhivski fond D. M., D/i—XIV—40.
- ¹⁹ Isto kao pod 18.
- ²⁰ Isto kao pod 18.
- ²¹ AVII, arhivski fond D. M., D/i—XIV—41.
- ²² AVII, arhivski fond D. M., D/i—15—1598.
- ²³ AVII, arhivski fond D. M., D/i—15—1597.
- ²⁴ Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941—1944, »dokumenti«, »Arhivski pregled«, Beograd 1976. (Prevod sa engleskog jezika).
- ²⁵ Isto kao pod 24.

SADRŽAJ

Objedinjenim snagama protiv NOP	5
Pioni okupatorske politike	38
Preko zločina u izdaju	67
Karabinjeri obezbeđuju sastanak	96
Odnosi između bosanskih četnika i Draže Mihailovića	127
Hajka na pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta	139
<u>Pokolj u Foči</u>	<u>151</u>
Napad na partizansku bolnicu i novi sporazum sa okupa- torom	165
Četničke brigade u okupatorskim operacijama »Albia«, »Alfa« i »Dinara«	185
Smernice političkog programa i ciljevi ravnogorskog po- kreta	201
Britanske vojne ustanove pružaju pomoć izdajnicima	219
Obmane emigrantske vlade	234
Pripreme za konačni obračun	255
Pogrešne procene	273
Novi poraz	288
Izgubljena bitka	308
Ispovest Dragiše Vasića	321
Nećemo bratoubilačku borbu!	332
Odgovor Moskvi i raspuštanje Kominterne	341
»Komunikacija« britanske vlade	350
Registar imena	365
Izvori i objašnjenja	368

Nikola Milovanović
KONTRAREVOLUCIONARNI POKRET
DRAŽE MIHAILOVIĆA

PORAZ, 2

Recenzenti

dr Petar Kačavenda
Rade Vojvodić

Lektor

Predrag Milićević

Likovno-grafička oprema
Lenka Knežević-Zuborski

Korektor

Branka Marković

Izdaje

Izdavačka organizacija
SLOVO LJUBVE
Beograd, Mutapova 12
1983.

Za izdavača

Ljubiša Pantić

Tiraž

5000 primeraka

Stampa

GRO »Kultura« OOUR »Radiša Timotić«
Beograd, Đure Jakšića 9

